

28 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec

BAKH, TOBAK IN VENERA

Grehi in skušnjave
v dolgem 19. stoletju

Inštitut za novejšo zgodovino

INŠTITUT ZA NOVEJŠO ZGODOVINO
Ljubljana 2016

Inštitut za novejšo zgodovino

28 ZBIRKA
RAZPOZNAVANJA
RECOGNITIONES

Meta Remec

BAKH, TOBAK IN VENERA

**Grehi in skušnjave
v dolgem 19. stoletju**

ZALOŽBA INZ

Odgovorni urednik dr. Aleš Gabrič
Založnik Inštitut za novejšo zgodovino
ZBIRKA RAZPOZNAVANJA / RECOGNITIONES 28
ISSN 2350-5664

Meta Remec
BAKH, TOBAK IN VENERA
Grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju

Recenzenta dr. Peter Vodopivec
dr. Dragica Čeč

Jezikovni pregled Ajda Gabrič
Prevod povzetka Borut Praper
Oblikovanje Barbara Bogataj Kokalj

Tisk Medium d.o.o.

Naklada 300 izvodov
Izid knjige je Javna agencija za raziskovalno dejavnost Republike
podprla Slovenije

CIP - Kataložni zapis o publikaciji
Narodna in univerzitetna knjižnica, Ljubljana

930.85:613(4)"18"

REMEC, Meta

Bakh, tobak in Venera : grehi in skušnjave v dolgem 19. stoletju /
Meta Remec ; [prevod povzetka Borut Praper]. - Ljubljana : Inštitut za
novejšo zgodovino, 2016. - (Zbirka Razpoznavanja = Recognitiones,
ISSN 2350-5664 ; 28)

ISBN 978-961-6386-66-1

285962496

VSEBINA

- 7 PREDGOVOR

- 11 ZMERNOST, VARČNOST IN DRUGE MEŠČANSKE VREDNOTE**
 - 15 Prepad med ekonomskimi in družbenimi interesi
 - 19 Zmernost in odgovornost: pomembni meščanski vrednoti
 - 26 »Varčnost, ime ti je ženska!« ali o varčnosti in pregrehah, ki uničujejo dom in družino ter skrajšujejo življenje

- 31 ZDRAVA PREHRANA IN IZOGIBANJE RAZVADAM**
 - 36 Zmernost in druga pravila zdravega prehranjevanja
 - 40 Ohranjanje svežine in podaljševanje roka uporabe živil
 - 42 Priporočila za zdravo in pestro prehrano ter družinsko srečo
 - 46 Prehrana kmetov
 - 52 Debelost, vitkost in vegetarijanstvo
 - 62 Prehranjenost žensk in otrok
 - 68 Industrijsko predelana prehrana
 - 74 Kava, čokolada, začimbe in druge razvade

- 81 ALKOHOL**
 - 86 Odnos do alkohola v makrobiotičnih nasvetih
 - 91 Progresivna degeneracija
 - 97 Ženske, otroci in alkohol

103	Voda, najboljša pijača
106	Vino in pivo
112	Žganje
118	Boj za treznost in zmernost
123	Boj za abstinenco
133	Prevzgoja v šolah
137	Alkohol v vojski
142	Alkohol in spolnost
145	TOBAK IN KAJENJE
155	Tobak v vojski
160	Tobak in smrad
163	Ženske, mladi in tobak
172	Protitobačno gibanje na Slovenskem
183	SPOLNOST
188	Specifičnost odnosa do seksualnosti na Slovenskem v primerjavi z nemškimi in italijanskimi kulturnimi prostoroma
195	Osveščanje mladih – spolni pouk in spolna vzgoja
208	Spolna vzgoja na Slovenskem
219	Ženske in kontracepcija
246	Masturbacija
265	Spolne bolezni
286	Spolne bolezni v vojski
302	Nasveti slovenskih avtorjev
311	Boj proti spolnim boleznim v kasarnah
315	Spolne bolezni na Slovenskem po prvi svetovni vojni
325	POVZETEK
331	SUMMARY
337	VIRI IN LITERATURA
359	IMENSKO KAZALO

PREDGOVOR

Problematike iz vsakdanjega življenja so vse bolj priljubljena tema, ki združuje vedenja iz različnih področij znanstvenega preučevanja. Meščanska in katoliška morala, ki sta zaznamovali življenja ljudi v dolgem 19. stoletju, sta zapovedovali spoštovanje načel zmernosti, samoodgovornosti in samonadzora. Slednje je bilo najbolj očitno pri vprašanih, ki se jih dotika pričujoče delo, saj so takratni pisci izkazovali pravo obsedenost s temami v povezavi s spolnostjo, bojem proti spolnim boleznim in spolno vzgojo, nič manj pa ni zaznamovalo načina obravnave prehranskih navad ter podleganja različnim užitek in razvadam, med katerimi velja omeniti zlasti alkohol in tobak.

Bakh, tobak in Venera so tako trije od štirih »jezdecev apokalipse«, ki se jim posveča pričujoča monografija. Četrty, nič manj pomemben in usoden, ki se v naslovu sicer ne pojavlja, je nezmernost na področju prehrane, ki je po stoletjih pomanjkanja, postajala vse bolj pereč problem tudi med najnižjimi sloji. Skovanka v naslovu je prevzeta iz zelo razširjenega italijanskega pregovora *Bacco, tabacco e Venere, riducono l'uomo in cenere*, ki se v italijanskem kulturnem prostoru še danes pogosto pojavlja v oglasih, naslovih monografij, poimenovanih umetniških del,

fotografij ter celo nočnih lokalov in kabarejskih predstav. Slovenci sicer nimamo njegove prave ustreznice, problematika, ki jo zajema, pa je bila v dolgem 19. stoletju še kako prisotna tudi pri nas. Njegovo sporočilo, da alkohol, tobak in spolni užitki vodijo ljudi vsaj v prerani grob, če ne celo v večno pogubo, je bilo zagotovo univerzalno in vseprisotno.

Knjiga obsega približno polovico raziskave, ki sem jo izvedla v okviru pisanja doktorske disertacije in ki je poskušala na sintetičen način prikazati poskuse osveščanja prebivalstva za zdravo življenje. Vsebina se tematsko v veliki meri navezuje oz. predstavlja nadaljevanje in dopolnitev monografije z naslovom Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva. Celotna raziskava tako zajema širok izbor dejavnikov, ki so jim higieniki v dolgem 19. stoletju pripisovali vlogo pri podaljševanju oz. skrajševanju človeškega življenja in pri ohranjanju zdravja, tako na telesnem, kot na duševnem nivoju. Vsako od obravnavanih področij, kot so snaga, higiena telesa, primernost stanovanja, hrana, pijača, obleka, spolnost in opojne substance, pa tudi družinska sreča, položaj žensk v vsakdanjem življenju in boj proti različnim nalezljivim boleznim, bi si zaslužilo samostojno in poglobljeno obravnavao, zato upam, da bo pričujoče delo pomoč in osnova raziskavam, ki bodo sledile.

Tako kot so pestre problematike, ki se jih knjiga loteva, tako je tudi možnih pristopov k njihovi obravnavi lahko več. Problematična je namreč že struktura virov. Ker gre za izrazito intimna področja človekovega življenja, je pomanjkanje pravih arhivskih virov žal pričakovano. Osrednji vir moje raziskave je bila množica poljudnega tiska, časopisja, priročnikov, pratik itd., kar pa seveda ne pomeni, da je to edini možen pristop k obravnavi teh tem. Pri pisanju so me zanimali predvsem nasveti, ki so se pojavljali v teh virih in ki so pogosto ostali mrtva črka na papirju, zato je bilo torej treba brati med vrsticami, upoštevati redke spominske zapise ter arhivske drobce, predvsem pa s kritičnim pristopom ovrednotiti vsak vir in zapis. Nujni so bili interpretacija virov ter upoštevanje prostora in časa, v katerem so nastali.

Delo tako ponuja primerjalno analizo slovenskega prostora s širšim evropskim prostorom, veliko pozornosti pa posveča tudi razlaganju dvojne meščanske morale glede na kategorijo spola ter položaja pripadnikov podrejenih družbenih skupin, ki jih je dominantni družbeni sloj dojemal kot »manjvredne druge«. Razvojni zaostanek slovenske družbe v primerjavi z razvitejšim zahodnim svetom je bil očiten tako na materialnem kot tudi na kulturnem in miselnem področju, razkorak pa je bil še toliko večji na podeželju, kamor so nove ideje in prepričanja prodirali še veliko počasneje in kjer je na začetku 20. stoletja živelo več kot 70 % prebivalstva. Tudi redki pisci, ki niso prihajali iz duhovniških vrst, so bili povsem prežeti s strogo katoliško moralo in slovenska družba je bila povsem zaznamovana s strogim in nepopustljivim pogledom na svet, z retoriko greha in kazni ter groženj z večno pogubo.

Ob izidu monografije bi se rada zahvalila zlasti dr. Andreju Studnu, ki mi je bil ves čas pisanja v izredno pomoč, ter seveda Matjažu in Maksu, ki me vedno spodbujata in vedno potrpežljivo spremljata na mojih poteh.

Naj bodo te vrstice tudi Levu v spomin. Upam, da bom znala in zmogla živeti v skladu s tem, kar me je naučil.

Meta Remec

**ZMERNOST,
VARČNOST IN
DRUGE MEŠČANSKE
VREDNOTE**

Ob koncu 18. stoletja in v prvi polovici 19. stoletja je meščanska miselnost, ki je bila sprva značilna le za izobražen srednji sloj, uspela prodreti tudi med druge sloje prebivalstva. Spremenil se je odnos do vprašanj zdravja in bolezni, kar je postalo očitno zlasti v množici publikacij, ki so se ukvarjale z najrazličnejšimi področji ohranjanja zdravja, zdravim življenjskim slogom, zmernostjo, prehranskimi nasveti in še čim.

Avtorji priročnikov in nasvetov v časopisju so postali glasniki boja proti vsaki nezmernosti in proti kakršnimkoli ekscesom, saj so bili prepričani, da lahko zmernost, treznost in racionalen pristop zagotovijo boljše in daljše delovanje organizma. S svojimi deli so hoteli preprosto ljudstvo, predvsem pa mladino, ne le izobraziti, ampak tudi prevzgojiti in moralno usmerjati. V ljudeh so želeli utrditi zavest, da gresta fizično in moralno zdravje z roko v roki, da telo ne more biti zdravo, če je duša bolna in pokvarjena.¹ Osnovni cilj higienikov je bil postaviti jasna dietetična načela na racionalnih temeljih, sistematično predstaviti in podati norme in pravila, ki naj bi jim sledili. Namesto zmedene zbirke preventivnih in kurativnih nasvetov so želeli ljudem zagotoviti dela, ki bi na enem mestu združevala vse znanje in relevantne informacije, ki so se dotikale področja zdravja in zdravega načina življenja. Bolezni naj ne bi zdravili, ampak preprečevali, za kar pa je bilo nujno ljudi izobraziti in jih prepričati v izbiro zdravega življenjskega sloga.²

Človeku so želeli ponuditi jasna in enostavna pravila, ki jih je lahko spoštovati in ki prinašajo takojšnje rezultate. Iz prepričanja, da ni mogoče obravnavati zgolj človekovega telesa, temveč da je potrebno upoštevati tudi moralni vidik, je vzknila potreba po izboljšanju zdravja ljudi in podaljšanju njihovega življenja, istočasno pa tudi potreba po vzgoji v kreposti in moralni trdnosti. Meščanskim piscem se je zdelo nesmiselno ločevati obe področji, saj naj bi bila telesno zdravje in morala tako tesno

1 Pfeifer, *Medizin der Goethezeit*, str. 172–173.

2 Lempa, *Beyond the Gymnasium*, str. 31.

povezana kot telo in duša.³ Ljudi naj bi namreč ves čas obdajali prijatelji in sovražniki življenja, zaradi nevednosti, zaslepljenosti in malomarnosti pa naj bi se večinoma odločali za slednje, zato je bilo bistveno ljudi izobraziti, da bodo znali sami ločiti zrnje od plev, ter jim dati dovolj čvrsto moralno vzgojo, da se bodo znali pravilno odločati.⁴ Avtorji so večinoma sledili neohipokratskim načelom ter pripisovali preventivne lastnosti pravilnemu prehranjevalnemu, higienskemu in spolnemu režimu, prav tako pa so ljudi svarili pred prekomernim intelektualnim delom.⁵ Ideja o zmernosti, ki je v delih higienikov in moralistov v 19. stoletju prevladovala vse od izida *Makrobiotike* Christiana Wilhelma Hufelanda, je prav tako izvirala iz klasične dietetike. Ljudje naj bi tako težili k zlati sredini na vseh področjih, razen na področju razvoja človekove narave, kjer bi si morali prizadevati za plemenitost in popolnost. Vsakemu posamezniku naj bi bila dana omejena količina življenjske sile, od njega pa je bilo odvisno, kako jo bo porabil. Bolj kot naj bi bilo življenje intenzivno, prej naj bi se življenjska sila iztrošila. Spoštovanje pravil obnašanja je tako postalo predpogoj za dolgo življenje. Umetnost podaljševanja življenja (makrobiotika) se tako ni opirala na kakšen skrivnosten eliksir, temveč na previdno izrabo življenjske energije, ki je v omejeni količini dana vsakemu živemu bitju. Izrabo življenjske moči naj bi bilo mogoče pospešiti ali upočasniti, posameznikova odgovornost pa je bila, da s svojo svobodno voljo vpliva na to, da bo njegova energija trajala kar najdlje.⁶ Kljub dejstvu, da gre torej za povsem materialističen pogled na človeka, pa pride v tem obdobju dejansko do ponovnega vstopa morale na področje medicine, tako da ti dve področji po krajšem prelomu, značilnem za obdobje mehanizma v 17. stoletju, začneta ponovno stopati z roko v roki.⁷

3 Martini, *Le riflessioni di Immanuel Kant*, str. 1–2.

4 Martini, *Le riflessioni di Immanuel Kant*, str. 3.

5 Biscuso, Leopardi, str. 5.

6 Rey, *L'anima, il corpo e il vivente*, str. 196 in 233 in 234.

7 Rey, *L'anima, il corpo e il vivente*, str. 196 in 252.

Nov in spremenjen odnos do telesa je v veliki meri sovpadal z rojstvom modernega kapitalizma, ki je vodil v vse večjo individualizacijo. Prosto kroženje blaga, storitev in delovne sile je človeka postavilo na tržišče, kjer je moral s svojim znanjem, individualnimi karakteristikami in sposobnostmi konkurirati drugim in poskušati za svoje znanje iztržiti čim višjo ceno.⁸ V duhu novega časa je bila potrebna odločna družbena prevzgoja, ki naj bi v posamezniku razvila nov način razmišljanja, vedenja in čustvovanja in ga tako usposobila za opravljanje pridobitnih funkcij ter ga prilagodila potrebam trga delovne sile.⁹ Doba meščanstva, ki je sovpadla z obdobjem pospešene industrializacije in povečane potrebe po delovni sili, je bila zaznamovana z ideali zmernosti, varčnosti in odgovornosti ter osveščanjem proti razvadam, kot so ponočevanje, nezakonska spolnost, alkohol in tobak. Takratna družba je bila v tem pogledu povsem razcepljena, saj sta se pojavila dva nasprotujoča si ekonomska interesa: na eni strani interes po ohranjanju zdravja med najširšimi sloji prebivalstva, ki naj bi prinesel veliko zdrave delovne sile ter s tem hitrejši napredek, na drugi pa interes hitro razvijajočega se gospodarstva, ki je želelo slediti trgu ter spodbuditi množično potrošnjo najrazličnejših dobrin, ne meneč se za škodljive zdravstvene in socialne posledice, na katere so opozarjali zdravniki in higieniki tistega časa.¹⁰

8 Sennett, *Flesh and Stone*, str. 255–256.

9 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek*, str. 376.

10 Studen, *Pijane zverine*, str. 44–45.

PREPAD MED EKONOMSKIMI IN DRUŽBENIMI INTERESI

Kapitalizem je po Foucaultovem mnenju prinesel uveljavitev represivne politike, ki je celo nezakonske oblike seksualnosti regulirala z mislijo na dobiček,¹¹ podobne moralne, socialne in zdravstvene dileme pa so se pojavljale tudi glede množične potrošnje alkohola in tobaka. Države so zaradi velikih zaslužkov, ki jih je prinašalo trgovanje z monopoli,¹² odkrito spodbujale potrošništvo in poskušale posamezne dobrine razširiti med čim širše sloje prebivalstva, kar je bilo posebej očitno pri načrtni popularizaciji tobaka.¹³ V ta namen naj bi zlasti njuhancu dodajali sestavine, zaradi katerih bi bil bolj dražljiv in vabljev in bi ljudje še prej zapadli v odvisnost od njega. V želji po večjem dobičku naj bi tobaku dodajali celo tako strupene snovi, kot je svinčeno apno, in druge primesi, ki naj bi mu dajale lepšo barvo in vonj. Nadzor nad blagom je bil pomanjkljiv, policija za zdravje je to dopuščala, vsa opozorila pa so bila zama. V Prelogovem prevodu Hufelandove *Makrobiotike* lahko preberemo celo: »Pa kaj

11 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. I*, str. 8–10.

12 V treh četrtinah leta 1872 je dohodek od tobaka zgolj v avstrijskem delu Avstro-Ogrske znašal kar 41 milijonov goldinarjev – največ ravno na Štajerskem, Koroškem in Kranjskem. V: *Novice*, Mnogovrstne novice. Tobakarjev čedalje več, 31, 29. 3. 1873, št. 13, str. 102.

13 Corti, *A History of Smoking*, str. 251.

bi hasnilo še v tem več govoriti, kajti – vlada ima velik dobiček – in to je zadosti!«¹⁴ Globalno širjenje vina, žganih pijač, tobaka, kave in drugih rastlin, ki so vsebovale kofein, pa tudi različnih opiatov, kot so opij, indijska konoplja in kokain, zagotovo ni bil naključen, temveč načrtno voden proces, ki je namesto splošne dobrobiti postavljal v ospredje predvsem dobiček.¹⁵ Velike dobičke je prinašala zlasti trgovina z alkoholom, zato ne preseneča, da vlade najprej niso želele celostno pristopati k reševanju socialnih izzivov, ki so se pojavljali zaradi alkoholizma,¹⁶ pozneje pa so bile v to zaradi alarmantnih razmer prisiljene.¹⁷ Meščanski borci za treznost in zmernost so si prizadevali, da bi vsaj nekatere pijače z največjo vsebnostjo alkohola povsem izločili s prostega trga ter jih predali v domeno zdravnikov in farmacevtov, razmere pa naj bi bilo mogoče drastično izboljšati predvsem s strožjim nadzorom nad delovnim časom gostiln.¹⁸ Večina drog in psihoaktivnih substanc je na začetku svoje poti na tržišče namreč veljala za zdravilo, z množično potrošnjo pa se je njihov politični in socialni status povsem spremenil. S spoznavanjem dejanskih učinkov uporabe različnih substanc je na dan prihajala tudi njihova kontroverznost, kar je seveda alarmiralo nosilce oblasti.¹⁹

Fran Vilijem Lipič je v delu *Osnovne značilnosti dipsobio-statike* odkrito predlagal omejevanje proizvodnje vina in žganja za tretjino, zmanjšati pa naj bi bilo potrebno tudi površino vinogradov. Lipič se je zavedal, da so njegove pobude obsojene na propad, saj v obdobju tehnološkega razvoja in industrializacije nihče ni želel govoriti o omejevanju in zaviranju potrošnje. Po Lipičevem mnenju takratna družba še ni znala ločevati med omejevanjem in pravo ter zdravno mero. Sledila je zgolj logiki dobička, dolgoročne posledice pa je niso zanimale.

14 Prelog, *Makrobiotika*, str. 220–221.

15 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 9.

16 Chierici, *Bacco, Tabacco e Venere*, str. 22.

17 Mrkun, *Alkoholno vprašanje*, str. 46.

18 Marcus; Pattay, *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*, str. 7.

19 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 3–4.

Krčenje proizvodnje in prodaje alkohola bi sprva sicer res prineslo izpad v proračunu zaradi manjšega priliva davkov, ki pa ga je bilo mogoče kompenzirati z večjo obdavčitvijo, z manjšo uporabo alkohola pa bi izginili tudi vsi zdravstveni, socialni in gospodarski problemi, ki jih je alkoholizem povzročal.²⁰ Kapital je, poleg nevednosti in slabih navad, veljal za najbolj mogočnega in zagrizenega zaveznika alkohola in vseh ostalih drog. Meščanski pisci so bili zgroženi nad dejstvom, da se kapitalisti za posledice svojih odločitev niso menili, postavljali so vedno nove tovarne, »mirno šteli dividende«,²¹ razdejanje, ki so ga v družinskem, socialnem in narodovem vsakdanu puščali za seboj, pa so prelagali na ramena vseh tistih, ki so preko vedno višjih davkov financirali bolnišnice, azile in norišnice.²²

Ob koncu 19. in na začetku 20. stoletja je bila oblast vse bolj zaskrbljena zaradi vedno večjega širjenja razvad in moralno nesprejemljivih vzorcev obnašanja. Pojavila se je težnja po nadzoru, prohibiciji in kriminalizaciji prodaje nekaterih substanc v nemedicinske namene, čeprav so prinašale izredne dobičke in elitam nemalokrat omogočale ohranjanje moči in oblasti. Če so sprva izdelke raje obdavčevali kot jih prepovedovali, so se proti koncu 19. stoletja vse pogosteje odločali za prepovedi in restrikcije. V to jih je po mnenju Davida Courtwrighta vodilo več razlogov: najprej katastrofalne posledice, ki jih je uživanje alkohola, tobaka in drugih snovi imelo na posameznega uporabnika, nato socialne posledice in skrb zaradi njih, ki je izvirala iz tradicije razsvetljenstva in je narekovala podrejanje lastnih želja in hotenj širšim družbenim interesom in splošnemu dobremu, nenazadnje pa tudi verska načela, ki so zahtevala odpovedovanje, treznost, skromnost in nadzor nad samim seboj. Najbolj dolgoročen vpliv pa je imel verjetno strah pred propadom in degeneracijo bodočih rodov. Širili so ga evgeniki, poudarjali so pomen odgovornega ravnanja vsakega posameznika, ki je imel

20 Lipič, *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*, str. 247–248.

21 Avsec, Zmernost ali – abstinenca. V: *Piščalka*, 2, 1906, št. 1, str. 1–10.

22 *Piščalka*, Človek je navadno sam kriv svoje bolezni, 2, 1906, št. 1, str. 11–12.

v svojih rokah usodo naroda, rase in celotne civilizacije.²³ Spolnost, alkoholizem, kajenje in druge razvade so bili veliki politični in ekonomski problemi, zato je bilo treba takoj analizirati socialni položaj prebivalstva, potrošniške navade, družino, stopnjo rodnosti, poroko, zakonita in nezakonita rojstva, preprečevanje zanositve ter celo samo pogostost spolnih odnosov. Rodila se je politična ekonomija spolnosti in zdravja, prebivalstvo pa je postalo le še eden od ekonomskih resursov države.²⁴

23 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 166–171.

24 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. I*, str. 29–30.

ZMERNOST IN ODGOVORNOST: POMEMBNI MEŠČANSKI VREDNOTI

V dolgem 19. stoletju se je pojavila množica priročnikov, bontonov in pratik, ki so bile namenjene najširšim krogom prebivalstva. Propagirali so zmernost na vseh področjih človekovega življenja in samonadzor kot ključ do zdravja in sreče. Poljudne knjižice in drugi tisk so med ljudstvo širili ideje o samodisciplini kot najboljši obrambi pred najrazličnejšimi boleznimi, ki so po mnenju takratnih piscev izvirale iz nezmernosti pri hrani, pijači, spolnosti pa tudi psihični razdraženosti. Dokončno se je namreč uveljavil nov ideal zdravega, močnega, treznega in uravnovešenega človeka, čigar odgovornost je segala precej dlje kot le do lastnega zdravja, saj sta bila od njega neposredno odvisna tudi dobrobit in napredek njegove družine, okolice in celotnega naroda.²⁵ Če je v dvorsko-aristokratskem obdobju samonadzor nad nagoni in afekti izviral predvsem iz spoštovanja do nadrejenih, v družbi katerih je določeno vedenje veljalo za nesprejemljivo, pa je bilo prisiljeno zadrževanje lastnih nagnjenj v dobi meščanstva povezano predvsem z večjo družbeno prepletenostjo, delitvijo dela, konkurenco in trgom, na katerem se je znašel vsak posameznik. Ponotranjenje prisil je

25 Dietrich-Daum, *Die »Wiener Krankheit«*, str. 60–61.

bilo vsekakor bistvenega pomena, saj je bilo potrebno ustvariti vtis, da posameznik deluje na podlagi notranjih vzgibov, lastne volje in neodvisno od zunanje avtoritete.²⁶ Ljudje naj bi v skladu z občutkom medsebojne odvisnosti in odgovornosti postali bolj zadržani, natančneje naj bi nadzorovali svoje vedenje in svoje afekte, obvladovali lastne nagone ter živeli v skladu s ponotranjeno samoprisilo. Vsak naj bi se odpovedal delčku svoje svobode in avtonomije, v zameno pa naj bi imel zagotovljen občutek pripadnosti in varnosti.²⁷

Ideje o zmernosti in odgovornosti do sebe in drugih so se v medicinskih razpravah pojavljale sicer že precej pred 19. stoletjem, vendar še niso uspele prodreti med širše množice prebivalstva.²⁸ O pomenu sledenja strogo začrtanemu režimu v prehrani in pijači, gibanju, spanju in spolnih odnosih ter nasploh skrbi za telo so razmišljali že grški filozofi. Obstajalo je prepričanje, da je dietetika podaljšana roka in nepogrešljiva spremljevalka medicine, saj nikogar ni bilo mogoče v resnici pozdraviti, če ta ni bil pripravljen popraviti neprimerne življenjskega sloga, zaradi katerega je zbolel.²⁹

Te tematike so postale ponovno aktualne v času renesanse, ki je prinesla nov in spremenjen pogled na človeka in smisel njegovega bivanja. Avtor enega od najbolj poznanih priročnikov iz 16. stoletja s tako vsebino je zagotovo Luigi Cornaro (1464 ali 1484–1566), ki je v svojih razpravah o zdravem življenju priporočal absolutno zmernost pri hrani in pijači ter izogibanje vročini in mrazu, preutrujenosti in prekomerni spolni aktivnosti.³⁰ Njegove razprave sicer še ne temeljijo na znanstvenih temeljih in bolj spominjajo na pridige, vendar pa Cornaro v svojih tekstih že razpravlja o pomenu samoodpovedovanja in zmernosti.³¹

26 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Prvi zvezek, str. 277–278.

27 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Drugi zvezek, str. 380–381.

28 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 81–82.

29 Foucault, *Zgodovina seksualnosti*. II, str. 64–65.

30 Cornaro, *Discorsi di Luigi Cornaro*, str. 20.

31 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 78–79.

Z opisovanjem lastnih izkušenj in lastnega življenjskega sloga je bralcem sporočal, da je uravnoteženo življenje edina prava medicina ter nedvomno najzanesljivejša pot do dobrega zdravja in dolgega življenja.³² Cornaro je poleg tega odločno zagovarjal tezo, da bi moral biti pravzaprav vsak sam svoj zdravnik: vsak naj bi pri sebi ugotovil, kaj mu koristi in kaj mu škodi, pogled od zunaj pa naj bi bil po njegovem mnenju večkrat povsem nemogoč. Pridigal je samonadzor in samodisciplino, ki sta bila v skladu z vse večjo individualizacijo v mestih ter na dvorih 16. stoletja, ko se človek preprosto ni mogel več ravnati zgolj po lastnem okusu, temveč se je moral določenim užitek tudi odpovedati, če so ti škodili njegovemu zdravju.³³ Po Cornaru dolgo življenje sicer ni smelo postati samo sebi namen, temveč je moralo biti hkrati obdarjeno tudi z zdravjem in duševnim zadovoljstvom. Smrt je bila po njegovem mnenju vsekakor boljša od boleznin in bolečine polnega življenja.³⁴ Njegovo glavno vodilo: živeti čim bolje, čim lepše, srečnejše in čim dlje je v naslednjih stoletjih postalo pravo vodilo in temelj, na katerem so gradile naslednje generacije zdravnikov in higienikov in celo na začetku 20. stoletja ni izgubilo aktualnosti.³⁵

Zdravniki, kot so Santorio de Santorio,³⁶ Castor Durante,³⁷ Samuel Auguste André David Tissot³⁸ in drugi, so prav tako že v 17. in 18. stoletju propagirali zmernost pri hrani in pijači, redno in zmerno gibanje, dovolj počitka, duševno uravnovešenost, pa tudi zmernost na področju spolnosti. Za te pisce je bila popolna

32 Cornaro, *Discorsi di Luigi Cornaro*, str. 28.

33 Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 83–84.

34 Carrington, Predgovor. V: Cornaro, *Kako živeti 100 let*, str. 7.

35 *Knajpovec*, Ne preoblagaj svojega telesa, 2, 1. 9. 1905, št. 9, str. 134–135; Debevec, Fran. *Mens sana in corpore sano*. V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1925, št. 6, str. 89–90.

36 Santorio Santorio (1561–1636), zdravnik, rojen v Kopru. Študiral je v Padovi, kjer je pozneje tudi poučeval. Velja za začetnika eksperimentalne medicine in začetnika modernega opazovanja metabolizma. Velja tudi za izumitelja termometra, merilca pulza ter več drugih naprav. Njegovo najpomembnejše delo je *De statica medicina (De statica medicina)*, Venetiis: Polo, 1614), ki je bilo prevedeno v več svetovnih jezikov. V: *Enciklopedija Slovenije*, 10, *Pt-Savn*, str. 399. Več o njegovem življenju in delu v: Castiglioni, *La vita e l'opera di Santorio Santorio*, 1987.

37 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1614. Delo je bilo prvič objavljeno že leta 1586.

38 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, 1780.

abstinenca prav tako škodljiva kot pretirano vdajanje užitek, kot ideal pa so izpostavljali popolnoma uravnoveženega človeka, ki je povsem sposoben nadzorovati svoje telo, nagone in svoje celotno življenje. Njihova dela so zagotovo služila kot osnova za delo o makrobiotiki Christopa Wilhelma Hufelanda.³⁹ Dietetiko in življenjske režime so sicer poznali že starogrški filozofi, vendar pa njihov namen ni bilo podaljševanje življenja in doseganje najboljših možnih rezultatov in vedno večje storilnosti, temveč predvsem doseganje duševnega miru, sreče in zdravja v mejah, ki so mu bile sicer načrtane.⁴⁰ Hufelanda odlikuje zlasti dejstvo, da je sistematično predstavil dejavnike, ki skrajšujejo življenje, in tiste, ki ga podaljšujejo, ter s svojimi nauki zaznamoval celotno meščansko dobo. Vzroki bolezni se niso več skrivali le v onesnaženosti voda in okuženosti zraka, ampak predvsem v pitju, plesu ter ostalih nezmernostih. Pravi razširjevalci bolezni so postali nižji sloji, ki so s svojim neprimernim življenjskim slogom ogrožali zdravje celotne družbe in ki jih je bilo zato potrebno sankcionirati, disciplinirati ter prevzgojiti.⁴¹ Procesi civiliziranja, prevzgoje in spreminjanja psihičnih struktur vsakega posameznika, ki so sicer potekali na nezavedni ravni in brez trdno določenega racionalnega načrta, so človeka silili v prevzemanje družbenih norm in natančno določenih vzorcev vedenja in mišljenja. Standardi vedenja so se v posameznih obdobjih sicer spreminjali, občutek odgovornosti do sebe in do drugih pa se je le še krepil.⁴²

Da bi iz posameznikov ustvarili družbena bitja, odgovorna zase in za druge, je bilo prebivalstvo potrebno disciplinirati ter ga v nekatere novosti po potrebi tudi prisiliti. Države so pod pritiski ekonomije uveljavile sistem pomoči, zdravstvene oskrbe, pa tudi avtoritativnega nadzora, ki naj bi preprečil degeneracijo in izboljšal zdravstveno stanje, zato se socialna medicina in hi-

39 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, 1797.

40 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. II*, str. 67.

41 Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 215.

42 Cvirn, *Civiliziranost kot habitus samonadzora*. V: Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek*, str. 434.

giena nista posvečali zgolj vprašanjem sanitete, ampak tudi morali. Za vzgojo novega, močnejšega in bolj vzdržljivega delavca in vojaka je bilo potrebno izboljšati zdravstveno stanje celotne družbe. Ljudi so poskušali prisiliti v obvezna cepljenja, šport, pravilno in bolj uravnoteženo prehrano in v vzdrževanje osebne higiene; zmernost ter odklanjanje alkohola in tobaka pa naj bi človek preprosto ponotranjil ter v skladu s tem prepričanjem ravnal brez posebnih zunanjih prisil. Najbolj intimna področja človekovega življenja, na katera oblast pogosto ni imela neposrednega vpliva, so morala postati predmet samonadzora, saj je bil boj proti alkoholu, prostituciji in spolnim boleznim lahko uspešen le s prevzgojo posameznika in s spremembo načina razmišljanja, medtem ko so se zunanje prisile in nadzor večinoma izkazali za neuspešne. Prizadevanja državnih oblasti so bila poleg tega pod velikim pritiskom lobijev, ki so s prodajo alkohola, tobaka in s prostitucijo služili in so se zato upirali vsakemu poskusu omejevanja. Še na začetku 20. stoletja je bilo trdno usidrano prepričanje, da je za lastno zdravje odgovoren zgolj vsak sam. Od industrije in države tako ni nihče pričakoval, da se bodo obnašali družbeno odgovorno: vsak posameznik se je moral odločiti, ali se bo razvadam, kot je tobak, odrekel ali pa bo nosil posledice svojih dejanj. Zavest o odgovornosti gospodarskih družb, ki so s tržnimi prijemi pravzaprav oblikovale način mišljenja in ravnanja celotne družbe, se je pojavila šele po 2. svetovni vojni.⁴³

Edina mogoča pot je bila torej prevzgoja posameznika, ki ga je bilo potrebno prepričati v pomen samoodgovornosti in samonadzora, na tak način pa pravzaprav vzpostaviti tudi nadzor nad celotno družbo.⁴⁴ Pri tem je v veliki meri šlo za obujanje načel dietetike, kot so jo poznali grški filozofi, ki od posameznika ni zahtevala zgolj slepe poslušnosti in ubogljivosti pri izvajanju predpisov, temveč aktivno udeležbo.⁴⁵ Od posameznika se je že

43 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 5.

44 Več o tem v: Vigarello, *Il sano e il malato*, str. 215–272.

45 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. II*, str. 68–69.

v antiki pričakovalo premišljeno ravnanje, razumevanje samega sebe in lastnega telesa, predvsem pa je bil nujen občutek odgovornosti do lastnega zdravja in življenja, v 19. stoletju pa so k temu dodali še odgovornost do družine, potomcev, skupnosti in naroda. Skrb za zdravje državljanov bi po mnenju takratnih piscev morala biti glavna prioriteta države, vsak posameznik pa naj bi skrbel za svoje zdravje in za zdravje v svoji bližnji okolici.⁴⁶ V ljudeh naj bi prevladalo prepričanje, da je vsak neposredno odgovoren tudi za zdravje svojih potomcev, saj naj bi se alkoholikom in sifilitičnim staršem rojevali pohabljeni, gluhonemi, slepi, k zločinom in boleznim nagnjeni otroci. Bolj naj bi bili dovzetni za jetiko, pijančevanje, duševne bolezni, degeneriran genski material pa naj bi se poleg tega prenašal tudi iz roda v rod.⁴⁷ V delu *Zdravje in bolezen v domači hiši* lahko preberemo, da so otroci alkoholikov pogosto tudi sami nepoboljšljivi pijanci, neodporni proti nalezljivim boleznim, hčerke naj ne bi imele mleka in ne bi mogle dojeti svojih otrok, možgani se jim naj ne bi razvili popolnoma in ti otroci naj bi bili zato pogosto slaboumni in bebasti, epileptiki, slabiči, kriminalci. Usodna naj bi bila zlasti pijanost v času spočetja, posledice pa naj bi bile vidne v več naslednjih generacijah.⁴⁸

Herman Vedenik je v svojem priročniku *Kako si ohranimo ljubo zdravje* nazorno poudaril, da se odgovornost posameznika ne konča pri njem samem in pri njegovem zdravju:

»Vsak človek ima dolžnost, gledati na to, da ostane zdrav. Bolniki, ki nimajo premoženja in so postali nezmožni za delo, delajo nadlego svojcem in občinam; bolnik ne more izpolnjevati svojih dolžnosti ne proti svojim ljudem in ne proti javnosti; kužno oboleli spravlja svojo okolico v nevarnost; vrhtega pa se ne le bolezni same, ampak tudi razne telesne slabosti prenašajo na potomce, ki morajo na ta način po nedolžnem trpeti radi grehov, ki so jih bili zakrivali njihovi očetje in pradedi. Zato

46 *Zdravje: priloga Prerodu*, Skrb za narodno zdravje – dolžnost vsakega državljana, 2, 1926, str. 9–12, str. 9.

47 *Zdravje: priloga Prerodu*, Nerojeni otroci, 2, 1926, str. 59.

48 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*. [Del 2, *Smernice zdravega življenja*], str. 49–50.

nikar ne misli, da smeš živeti in si kvariti zdravje kakor ti drago, češ saj to nikogar ne briga! Istotako je nespametno misliti, da že zadostuje, če si le ti sam zdrav, drugi pa naj uganjajo kakor jih je volja. Mi živimo v družbi in vsako zlo, ki napade enega, zadene posredno tudi druge. Kdor skrbi za razširjanje zdravstvenih naukov, skrbi ob enem tudi za sé.«⁴⁹

Skrb za narodno zdravje, ki je dolžnost vsakega državljana, je bila močno povezana tudi z vse očitnejšo militarizacijo družbe. Dokončno se je uveljavila ideja, da bolj kot so zdravi in krepki državljeni, močnejša je država, tem hitrejši je napredek na vseh poljih in tem manj se ji je potrebno bati sovražnikov.⁵⁰ Trend »civilizacijskega gibanja« naj bi idealnega posameznika pripeljal do samodejnega samonadzorovanja, zatiranja kratkoročnih vzgibov ter prostovoljnega odpovedovanja užitkom v korist oddaljenim ciljem in višjim vrednotam. Ustvarjal se je vtis soodvisnosti posameznikov v družbi, ki zaradi vse očitnejše delitve dela niso bili odgovorni le zase, ampak za usodo celotne družbe. Vsi družbeni sloji so pod družbenimi pritiski podredili svoja življenja in svoje navade višjemu cilju. Družba različnih stanov se je vse bolj spreminjala v prepleteno celoto, v kateri je vsakdo moral opraviti svojo dolžnost, že en sam neprilagojeni posameznik pa je lahko pomenil zlom celotnega sistema.⁵¹

49 Vedenik, *Kako si ohranimo ljubo zdravje*, str. 7–8.

50 *Zdravje: priloga Prerodu*, Skrb za narodno zdravje – dolžnost vsakega državljana, 2, 1926, str. 9–12, str. 9.

51 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*. Drugi zvezek, str. 308–309.

»VARČNOST, IME TI JE ŽENSKA!«

ALI O VARČNOSTI IN PREGREHAH, KI UNIČUJEJO DOM IN DRUŽINO TER SKRAJŠUJEJO ŽIVLJENJE

V dobi množičnega izkoriščanja delovne sile so posamezniku poskušali prepričati, da bi energijo in življenjsko moč zapravljali drugje kot na delovnem mestu,⁵² kar pa je bilo povsem v nasprotju z idejami moderne potrošniške družbe, ki se je ujela v neskončen krog ponudbe in povpraševanja. Iz tega izhaja tudi dvoumen odnos do t. i. luksuznih dobrin, kot so tobak, kava, čaj in čokolada, ki so jih proizvajalci množično reklamirali in jih poskušali razširiti med potrošnike, medtem ko so zdravniki, pedagogi in teologi v bontonih, pratikah in najrazličnejših priročnikih ljudi prepričevali o pomenu varčnosti, samoodpovedovanja in odgovornosti.⁵³ Droge, alkohol, tobak in drugi luksuzni produkti so veljali za pravo nasprotje dolgo obstojnim oz. trajnim dobrinam, za katere naj bi si posameznik prizadeval, postali so predmet globalne trgovine, ki jo je vodila predvsem želja po dobičku in ne dobrobit posameznega uživalca. Poleg njihove cene sta bili problematični tudi njihova hitra potrošnja in odvisnost, v katero je uporabnik nemalokrat zapadel in ki ga je vedno znova silila v poseganje po teh izdelkih. Še več, redni uživalci alkohola in tobaka so potrebovali celo vedno večje količine izdelka za do-

52 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. I*, str. 8–10.

53 Chierici, *Bacco, Tabacco e Venere*, str. 96.

Skrbna gospodinja nesebično skrbi za družino in dom.
(*Naša gospodinja*, 1, 22. 12. 1910, št. 4, str. 1)

seganje istega cilja, kar je na eni strani seveda spodbujalo industrijski razvoj in prodajo, na drugi strani pa uničevalo domači proračun. Z industrijskim razvojem je prišlo do pocenitve teh produktov, ki so bili zato dostopni tudi širšim množicam. Z vse agresivnejšim oglaševanjem sta užitek in osebno zadovoljstvo postajala vse bolj legitimna cilja v življenju človeka,⁵⁴ kar je bilo seveda v nasprotju z učenjem moralistov in pedagogov, ki so v središče postavljali predvsem odgovornost do sebe in do drugih, zmernost in varčnost.

Posebna vloga je pri tem pripadla ženski, ki je kot mati, žena in gospodinja imela pomembno nalogo nadzora nad družinskimi financami. Skrbna in varčna gospodinja naj bi dvakrat obrnila vsak dinar, pazila, da odhodki ne presegajo dohodkov in pri tem še kaj privarčevala. Pred vsakim nakupom naj bi se vprašala, ali je neka dobrina res nujno potrebna ter ali se ji ni mogoče

54 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 4–9.

odpovedati. Ženska naj bi bila poosebljenje delavnosti, snažnosti in odgovornosti,⁵⁵ zato so tiste, ki so se podrejele modnim smernicam in želele posnemati nezdrave lepotne ideale, seveda obsojali. Zapravljanje za kozmetiko in obleke je bilo povsem v nasprotju z meščanskimi ideali, čevlji z visokimi petami pa naj bi bili celo krivi za pojav histerije in drugih duševnih motenj.⁵⁶

Oglaševanje je bilo tisto, ki je vse bolj jasno in neposredno določalo, kako mora ženska izgledati, da bo privlačna in zapegljiva.⁵⁷ Kozmetika, izdelki za osebno higieno, modna oblačila in druge dobrine so tako po eni strani postali sinonim za uspeh, privlačnost in predmet poželenja, po drugi strani pa jih je pogosto spremljal pečat bahavosti, nepotrebne luksuza, banalnosti, trivialnosti in potratnosti, ki si jih zgledna gospodinja nikakor ni mogla privoščiti. Protisloven je bil zlasti odnos do mode v ženskem časopisju, vendar to velja tudi za druge dobrine, ki so bile namenjene lepoti, higieni in privlačnemu zunanjemu izgledu.⁵⁸ V časopisnih člankih so bili nasveti in pozivi k treznosti, skromnosti, varčnosti in preišljeni potrošnji. Avtorji in še pogosteje avtorice člankov so jasno obsojali nečimrnost, napuh in potratnost takratnih žensk, ki naj bi s kupovanjem kozmetike in drugih trivialnih dobrin ogrožale družinske proračune, po drugi strani pa so bili na oglasnih straneh časopisov oglasi, ki so reklamirali prav te produkte, ki so jih v člankih obsojali, zavračali in označevali za nepotrebne.⁵⁹ Moda je sicer veljala tudi za nosilko napredka, naloga ženske pa je bila, da ohrani trezno glavo in zdrav odnos do novosti. Ženska je bila na dobri poti, če je znala izkoristiti izboljšave ter se istočasno upreti absurdnostim, ki so jih predpisovale modne smernice.⁶⁰ Ženske so v člankih pogosto svarili, naj ne nasedajo praznim obljubam proizvajalcev in naj ne posegajo po izdelkih, ki največkrat koristijo le prodajalcem

55 Purgaj, *Gospodinjstvo*, str. 6–10. Glej tudi *Žena in dom*, Gospodinja daje srečo, bodimo varčne!, 3, 1. 10. 1932, št. 10, str. 365.

56 Paulin, *Sii bella!*, str. 6 in 32–33.

57 Sivulka, *Stronger than Dirt*, str. 150.

58 Gombač, »*Modni péle méle*«, str. 22.

59 Gombač, »*Modni péle méle*«, str. 319.

60 *Slovenka*, *Moda*, 1, 15. 12. 1922, št. 1, str. 11–12.

in tovarnarjem, včasih pa potrošnicam celo škodujejo.⁶¹ Spodbujali so jih, naj ne podlegajo modnim smernicam in naj sledijo predvsem zdravi pameti. V želji slediti »pariškim koketam« so namreč tudi delavske in kmečke ženske vse pogosteje posegale po korzetih in nedrčkah, za katere pa je veljalo, da lahko povzročijo deformacijo hrbtenice, motijo presnovo, ovirajo dihanje in cirkulacijo krvi ter vodijo v deformacijo jeter in želodca, poleg tega pa predstavljajo tudi povsem nepotreben strošek.⁶²

Takratni pisci so povsem jasno zapisali, da se varčnost zahteva večinoma le od žensk. Za zgled so postavljali skromne in varčne gospodinje, ki so lahko v enem tednu privarčevale znesek, ki ga je bil moški nato sposoben v enem dnevu zapraviti v gostilni s svojimi prijatelji. Povsem normalo se jim je zdelo, da mož pač porabi več »za svojo osebo«, da se ne ukvarja z malenkostmi, da »ljubi dobro jed, pijačo in tobak«.⁶³ V delu *Der Gentleman* lahko preberemo, da sicer odklanjajo verižno kajenje in suženjsko odvisnost od alkohola, da pa ni večjega užitka za moškega kot pokaditi dobro cigaro po obilnem in okusnem kosilu skupaj s skodelico dišeče kave ali dobro ohlajenega likerja, udobno zleknjen v klubski stol,⁶⁴ medtem ko ženi ni smelo priti niti na misel, da bi tako »gostila samo sebe«.⁶⁵ Kadile naj bi celo zgolj moralno oporečne ženske in prostitutke, za vse ostale pa naj bi bilo tako obnašanje povsem nesprejemljivo.⁶⁶ Pitje alkohola, uživanje tobaka in obiskovanje gostiln so bile pravice moškega, ki se je na ta način lahko začasno umaknil in pozabil na vsakodnevne probleme, ženska pa pred družinskimi problemi ni imela kam pobegniti. Ženske so bile iz gostiln izključene, pitje alkohola je bilo družbeno stigmatizirano, saj naj bi zaradi njega zanemarjale svoje dolžnosti do družine, alkohol, tobak in druge dobrine pa so poleg tega veljale tudi za luksuz, ki si ga skro-

61 *Naša Gospodinja*, Zdravje. Lasje, 1, 22. 9. 1910, št. 1, str. 5.

62 *Knajpovec*, O modercu, 2, 1. 2. 1905, št. 2, str. 26; *Knajpovec*, Raznoterosti: Korset ali moderc, 2, 1. 10. 1905, št. 10, str. 156.

63 *Naša gospodinja*, Žena in varčnost, 4, 18. 12. 1913, št. 12, str. 1.

64 Koebner, *Der Gentleman*, str. 123.

65 *Naša gospodinja*, Žena in varčnost, 4, 18. 12. 1913, št. 12, str. 1.

66 Chierici, *Bacco, Tabacco e Venere*, str. 156.

mna, varčna in odgovorna gospodinja ni smela privoščiti.⁶⁷ Ker je žena dejansko upravljala z denarjem, ki ga je zaslužil mož, je morala znati ločevati med potrebnim, koristnim in prijetnim ter se znati zlasti slednjemu odpovedati, ne da bi ob tem postala stiskaška in ozkosrčna. Če se je od nje pričakovalo, da se bo odpovedala novi ruti ali klobuku, pa od moža ni smela zahtevati, da se odpove tobaku in cigaram, čeprav tudi te niso bile nujno potrebne.⁶⁸ Kljub temu da se je bila žena prisiljena odpovedovati veliko več užitkom kot moški, pa varčnost, ki so jo vsi pričakovali od nje, ni smela biti razlog za zanemarjanje same sebe in lastne zunanosti. Nesnažna in neurejena žena je moža sama potiskala v gostilne in v objem alkohola ter bila tako odgovorna za izgubo svoje zakonske sreče.⁶⁹

Ideje o zmernosti, odgovornosti in zdravem načinu življenja so se na Slovenskem resnično razširile šele ob koncu 19. stoletja, v obdobju do druge svetovne vojne pa jih je bilo mogoče opaziti pravzaprav na vsakem koraku: v knjižicah, namenjenih otrokom in mladini,⁷⁰ v učbenikih,⁷¹ priročnikih o vzgoji otrok⁷² ter ostalem poljudnem tisku. Pomembno vlogo je odigralo zlasti časopisje, ki je ljudi poučevalo, da ne gre pretiravati ne z delom ne z užitki,⁷³ ampak živeti zmerno in po zdravi pameti.

67 Studen, *Pijane zverine*, str. 63–64.

68 *Naša gospodinja*, Računi gospodinje, 3, 25. 1. 1912, št. 1, str. 1.

69 *Naša gospodinja*, Žena in varčnost, 4, 18. 12. 1913, št. 12, str. 1.

70 *ABC za zdravje*, 1929.

71 *Začasna učna knjiga za posebni pouk obvezne telesne vzgoje*, 1938.

72 Hafner, *Kako naj se otrok uči*, 1938; Volc, *Otrok*, 1928/1931; Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, 1932.

73 *Knajpovec*, Ne preoblagaj svojega telesa, 2, 1. 9. 1905, št. 9, str. 134–135.

**ZDRAVA PREHRANA
IN IZOGIBANJE
RAZVADAM**

Prehrana v človekovem življenju nikoli ni bila namenjena zgolj preživetju. Bila je del kulture, tradicije in religije, bila je sredstvo identificiranja, sprva stanovskega, pozneje pa tudi nacionalnega. Regionalne razlike v okusih in sestavinah ter s tem povezani običaji, ki so skupaj sestavljali mozaik nekega prostora, so bili globoko zakoreninjeni v ljudeh in ti so jim ostajali zvesti, tudi ko so zapustili svoje matično okolje. Vonj po domači hrani je bil vonj po domu in dlje ko so ljudje odhajali, bolj so se ga oklepali. To dokazuje primer čeških priseljencev v Kamniku, ki so se oklepali tradicionalne kulinarike, še zlasti cmokov. Obstajala so celo društva, ki so načrtno skrbela za ohranjanje značilnih čeških jedi, obhajanje čeških praznikov ter za prenašanje te tradicije tudi na generacije potomcev prvih priseljencev;⁷⁴ med obema vojnoma je bil prisoten še fenomen Primorcev, ki so se pred fašizmom preselili na Štajersko in s seboj prinesli tudi svoje navade, začimbe in okuse.⁷⁵ Prehrana je zagotovo sodila med področja, ki so jim higieniki posvečali največ pozornosti. Povezovanje zdravja in dolgega življenja na eni strani ter bolezn, telesnega in moralnega propadanja na drugi z zaužito hrano in pijačo je bilo pravzaprav prisotno že od začetkov razvoja medicinske misli. Sprva so priporočeno prehrano ločevali od škodljive po precej abstraktnih kriterijih. Ali je neka hrana krepčilna ali je organizem le še bolj izčrpala, je bilo odvisno od tega, ali je veljala za toplo ali mrzlo, suho ali vlažno, v 18. stoletju pa so razmišljali predvsem o tem, ali je bila neka jed kislja ali bazična. Pravi temelji nutricionistiki kot vedi pa so bili postavljeni šele z odkritjem različnih hranilnih snovi in z začetkom določanja njihovega razmerja v posameznem živilu.⁷⁶ Že v priročnikih za ohranjanje zdravja in podaljševanje življenja iz 17. stoletja, ki so vedno vsebovali tudi poglavje o hrani in pijači, sta prisotni razpetost med nezmernostjo in uživaštvom ter zavest, da je prehrana osnova za zdravo in dolgo življenje.⁷⁷

74 Torkar, Kamniški Čehi in Jan Lego, str. 48.

75 Godina-Golija, *Prehrana v Mariboru*, str. 24 in 43. Glej tudi Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 502 in Roche, *Storia delle cose banali*, str. 285.

76 Magner, *A History of Medicine*, str. 351–352.

77 Kos, »Največja sovražnica človekovega zdravja je nezmernost«, str. 187–188.

Prehrana je poleg stanovanja in obleke predstavljala tretji temeljni kamen, na katerem je slonel obstoj vsakega posameznika, pomembna pa je bila tudi za ohranjanje socialnega miru, saj naj bi bila prav lakota osnova revolucij in družbenih nemirov.⁷⁸ V času hitrega naraščanja prebivalstva sta agrarni razvoj in oskrba novih urbanih središč le s težavo sledila naraščajočim potrebam. Pomanjkanje obdelovalnih površin in ekstenzivna proizvodnja sta skupaj s slabimi letinami vodila v kronično pomanjkanje žit, zaradi česar so bili pripadniki širokih ljudskih množic v 18. stoletju še vedno večinoma podhranjeni, predvsem pa neustrezno hranjeni, saj pretirano enolična prehrana ni mogla zadostiti vsem potrebam organizma.⁷⁹

V 19. stoletju je nedvomno prišlo do spremembe razmer, kar nam kažejo nasveti o zmernosti, skromnosti in strogem nadzoru nad prehrano. Ti sami po sebi pričajo o dejstvu, da je sprva ozek krog ljudi, ki se je lahko prenaedel, postajal vse širši, zaradi česar so higieniki to začeli dojemati kot družbeni problem. Nove pridelovalne tehnologije, širjenje obdelovalne zemlje in uvajanje odpornejših in rodovitnejših kultur so omogočali večji pridelek, ki je zaradi svoje cenenosti lahko postal temelj prehrane revnih.⁸⁰ »Ubogi, delavci in taki, ki malo tečen živež drago kupujejo«, pravzaprav niso imeli pravice razmišljati o okusnosti in neokusnosti hrane. Posegati so morali zgolj in samo po živilih, ki so bila poceni in dobro redilna, o prehranskih užitkih pa ni imelo smisla razpravljati.⁸¹ Koruza in krompir sta kljub svojim potencialom ostajala ob strani, nezaupanje do novih kultur so presegle šele takrat, ko so bili v to zaradi stisk zares prisiljeni, kar tudi pomeni, da to zanje ni bil napredek, ampak nazadovanje.⁸² Revnejši sloji, ki so se pred tem prehranjevali večinoma z žiti, saj do mesa preprosto niso imeli dostopa, so sedaj morali spre-

78 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 13–14.

79 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 171–172.

80 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 173. Glej tudi Flandrin, Introduction, str. 438.

81 *Novice*, Kaj naj bi jedli?, 13, 24. 1. 1855. št. 7, str. 25–26.

82 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 174. O širjenju krompirja na Slovenskem glej: Stabej, *Kruh ubogih*, 1977, pa tudi Cvelfar, Krompir so oznanjali tudi s prižnice, str. 39–40.

meniti svoje navade in sprejeti krompir in koruzo za osnovni prehranjevalni dobrini.⁸³ Krompir in koruza, za katera je sprva veljalo, da sta primerna zgolj kot krma za živali, sta postala hrana tistih, ki si kruha niso mogli privoščiti.⁸⁴ Uveljavila sta se kot živili revežev, zagotavljala sta le pomanjkljivo in enolično prehrano, najhujša obdobja lakote pa so vseeno uspeli prebroditi prav po zaslugi teh dveh poljedelskih kultur.⁸⁵ Olajšanje in upanje, ki sta ga ti dve kulturi sprva prinesli, je bilo celo tolikšno, da sta na nekaterih področjih v Evropi postali celo monokulturi, kar pa je, zlasti ob slabih letinah, povzročilo lakote katastrofičnih razsežnosti.⁸⁶ Pri prehrani, ki je temeljila pretežno na koruzi, je bilo poleg tega problematično zlasti veliko pomanjkanje nikotinske kisline, kar je vodilo v pojav pelagre,⁸⁷ prehrana, ki je temeljila predvsem na krompirju, pa je po mnenju takratnih avtorjev imela še eno negativno lastnost: če se je človek želel z njim nasititi in zadovoljiti vsaj osnovne prehranjevalne potrebe, ga je moral jesti v zelo velikih količinah, zaradi česar se mu je želodec zelo razširil, kar pa je pomenilo, da je potreboval vedno več in več hrane.⁸⁸

Prehrana ljudskih množic je tudi sicer v 18. stoletju postajala vse bolj siromašna, saj so se kmetje odpovedovali uživanju žit in mesa, ki so jih raje prodali, sebe in svoje družine pa nasitili z bolj cenjenimi, prehransko pomanjkljivimi in manj kaloričnimi proizvodi. Vse to je vplivalo na splošno zdravstveno stanje prebivalstva, padati pa je začela tudi povprečna višina, kar je nazadnje pripeljalo do tega, da so bili povprečni prebivalci Evrope v 19. stoletju precej nižje postave kot tisti v 14. ali 15. stoletju.⁸⁹ Na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja prave lakote niso poznali niti najrevnejši sloji, ki pa so še naprej živeli

83 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 175.

84 Teuteberg; Flandrin, *The Transformation of the European Diet*, str. 444–445.

85 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 178–183.

86 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 101.

87 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 179–180.

88 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 63–64.

89 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 191–192.

v pomanjkanju,⁹⁰ kar se ujema z dejstvom, da je na prelomu iz 19. v 20. stoletje vsaj tretjina evropskega prebivalstva zaradi revščine pojedla manj, kot bi bilo potrebno.⁹¹ Širil se je zlasti sloj mestnih siromakov, ki so v evropskih mestih dejansko umirali od lakote. O katastrofalnih razmerah v mestih širom Evrope je poročal tudi takratni slovenski tisk. Poudarjali so zlasti brezupne razmere v Londonu, medtem ko so v obmorskih mestih ljudje imeli dostop vsaj do cenenih rib in morskih sadežev. V Neaplju naj bi najrevnejši živeli od grozdja, fig, oliv, rakov, morskih pajkov, mesa pa naj bi praktično sploh ne poznali. V Benetkah naj bi bil obrok revežev tradicionalno sestavljen iz »kosa rujave pečene buče, ene ali dveh pečenih sardel in za nameček enega ali dveh morskih skakajočih rakov, kakoršne žive stergajo in zobljejo«, na Dunaju in v Ljubljani pa so bili reveži odvisni predvsem od obrokov, ki so jih delili samostani.⁹² Zlasti ob najslabših letinah, ki so bile ponavadi povezane z neugodnimi vremenskimi razmerami, so poskušali razmere olajšati z deljenjem hrane najbolj lačnim.⁹³ Sezonska pomanjkanja so bila stalnica, ob posebej slabih letinah pa so se ljudje pogosto soočali tudi s pravimi lakotami, ko so bili prisiljeni uživati tudi živinsko krmo, pa tudi druge le pogojno užitne snovi, kot so bile grozdne tropine, glogove jagode, lubje in trava.⁹⁴

90 Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 119.

91 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 105.

92 *Zgodnja Danica*, *Hrana ubozih*, 36, 16. 2. 1883, št. 7, str. 55.

93 Studen, *Rumfordska juha*, str. 127–128.

94 Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*, str. 158–163.

ZMERNOST IN DRUGA PRAVILA ZDRAVEGA PREHRANJEVANJA

Tudi pri prehrani je bilo potrebno upoštevati nekaj osnovnih in preprostih navodil. Na prvem mestu je bila to seveda zmernost. Jedli naj bi čim bolj raznovrstno prehrano, vendar v majhnih količinah, nikoli pa naj se ne bi prenajedali in podlegali nizkim strastem, ki so ljudi kaj kmalu lahko napeljale k požrešnosti.⁹⁵ Avtorji priročnikov so ljudi opozarjali, da si večina uniči zdravje in skrajša življenje prav zaradi neprimerne prehrane in pijače, nezmernosti in prenajedanja. Težave so imeli tako tisti, ki so svoje življenje v celoti podredili hrani in pijači in ki so dejansko živeli zato, da bi jedli, kot tudi tisti, ki si niso mogli privoščiti niti najosnovnejšega živeža.⁹⁶ Ljudi so prepričevali, da se resnična sreča skriva v čim manjši odvisnosti od zemeljskih dobrin. Pomembno je bilo torej biti zadovoljen z malim in malo potrebovati in ne razmišljati o tem, kako kopičiti bogastvo in pokvarljivo blago.⁹⁷ V Hufelandovi *Makrobiotiki* sta bila prenajedanje in nezmernost pri hrani in pijači uvrščena med dejavnike, ki krhajo zdravje in skrajšujejo življenje. Človek, ki je jedel do trenutka, ko v usta ni mogel več spraviti niti grizljaja,

95 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 107–110.

96 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač*, str. 82–83.

97 *Drobtinice*, Od telesne reje otrok, 7, 1852, str. 20–27, str. 25.

Uravnotežena prehrana z veliko sadja in zelenjave ohranja zdravje in mladosten videz.

(Paulin, *Cure di bellezza*, str. 108)

je zagotovo pojedel preveč. Če se ni pravočasno ustavil, so sledili otežen želodec, zehanje, zaspanost, omotičnost, spahovanje, kislina, riganje ter bruhanje. Potreboval je veliko samonadzora in odgovornosti, da je pravilno uravnaval lastno prehranjevanje. Z dodajanjem dražljivih začimb so kuharice, ki so sledile modernim receptom, namreč naravnost spodbujale k prenajedanju. Enake posledice pa je imelo tudi neprimerno kombiniranje živil. Jajca, mleko in maslo so tako veljali za prvovrstna živila, če pa so bila uporabljena pri isti jedi, je tak obrok postal težko prebavljiv in škodljiv za želodec.⁹⁸ Preveč enolična in pomanjkljiva prehrana na eni strani ter preveč kalorična in premastna na drugi sta lahko imeli hude posledice zlasti za zdravje otrok. Razvoj njihovih teles se je zaradi nepravilne prehrane lahko celo

98 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, 1797, str. 377–381. Hufelandove teze so vplivale na številne pisce priročnikov. Na Slovenskem je poglavje o hrani skoraj v celoti povzel Janez Volčič v delu *Domači zdravnik* (Volčič, *Domači zdravnik*, str. 20–22).

povsem zaustavil ali pa krenil v povsem napačno smer, posledice obojega pa so bile največkrat nepopravljive.⁹⁹

Že Hipokrat je v svojem delu *Epidemije* zapisal, kaj naj bi upošteval vsak pravilen prehranjevalni režim. Brez upoštevanja narave in količine zaužitega, splošnega stanja telesa, podnebja, poklica in različnih telesnih aktivnosti, ki jih je posameznik opravljal, pač ni bilo zdravega prehranjevanja.¹⁰⁰ Ideja, da je potrebno prehrano prilagoditi človekovi starosti, delu in spolu, je preživela vse do 20. stoletja, vsak pa naj bi sam razvil občutek, kdaj se še hrani in kdaj se že »pita«. ¹⁰¹ K mizi naj bi sedli le takrat, ko nas telo samo pokliče in ko začutimo tek in lakoto. Hranjenje iz navade in zgolj zato, ker naj bi bil čas za naslednji obrok, je bilo dejanje nasilja nad telesom, ki se bo posamezniku nedvomno maščevalo,¹⁰² prav tako je bilo povsem nesprejemljivo zauživanje sredstev, ki so načrtno in umetno povečevala človekov apetit.¹⁰³ Pri prehranjevanju naj bi sledili strogemu redu in disciplini, obroki naj bi si vedno sledili v enakih časovnih intervalih po strogem urniku, zelo natančno pa je bilo določeno tudi, kaj je primerno jesti in česa ne v posameznem delu dneva.¹⁰⁴ Ljudje naj bi imeli povsem napačno predstavo, da je potrebno kar naprej nekaj jesti, saj sta bila post in vsaj občasna lakota veliko bolj zdravilna za telo. Post naj bi postal celo del zdravega življenjskega sloga, izvajali naj bi ga vsaj enkrat na mesec,¹⁰⁵ redno postenje in samoodpovedovanje pa naj bi bili tudi nepogrešljivi sredstvi na poti k odrešenju in večni sreči v posmrtnem življenju.¹⁰⁶

99 *Drobtinice*, Od telesne reje otrok, 7, 1852, str. 20–27, str. 24–25.

100 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. II*, str. 65.

101 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 198–199. Jakob Turk, ki velja za prvega slovenskega strokovnjaka s področja živilske tehnologije, je članke, ki so bili objavljeni v reviji *Slovan* v obdobju dveh let, zbral, delno predelal in nato objavil v monografiji z naslovom *O rastlinski, ljudski in živalski prehrani*. Nato je sledilo še več podobnih monografij ter učbenikov, ki so jih namenjali učenkam gospodinjskih šol in tečajev. Glej npr: Žužek, *Hranoslovje*, 1942.

102 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 87 ter Vedenik, *Kako si ohranimo ljubo zdravje*, str. 49.

103 *Knajpovec*, Žvečenje in prebava, 2, 1. 2. 1905, št. 2, str. 17.

104 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 43.

105 *Novice*, Bog daj zdravje, 4, 3. 6. 1846, št. 22, str. 87 ter *Zdravje: priloga Prerodu*, Post kot zdravilno sredstvo, 12, 1936, št. 10, str. 132.

106 *Zgodnja Danica*, Sv. Alfonzij Ligvorijan o zatajevanju v jedi in pijači, 53, 7. 9. 1900, št. 36, str. 286–287, str. 287.

Prav tako bi morali prenehati jesti takoj, ko začutimo, da smo siti, ali celo nekoliko prej in nikoli jesti zgolj iz vljudnosti in prepričanja, da je pač potrebno pospraviti vse, kar imamo na krožniku. Že od otroštva naprej naj bi iskali primerno ravnovesje med prehranjenostjo in debelostjo zaradi preveč obilnih obrokov ter podhranjenostjo in šibkostjo zaradi preskromne in preveč enolične prehrane. K hranjenju prav tako ne bi smeli pristopati lahkomišelnost, ampak zavestno in s premislekom. Želodcu bi morali omogočati, da se nahaja v kar najbolj optimalnem položaju, zato naj bi se vedno čim bolj udobno usedli, si odstranili vse pasove, predvsem pa naj bi si ženske vsaj med obroki odstranile steznike, čeprav so ob tem tvegale, da bodo videti manj urejene in grše.¹⁰⁷

107 Montelucci, *Il segreto per mantenersi sani*, str. 63–65.

OHRANJANJE SVEŽINE IN PODALJŠEVANJA ROKA UPORABE ŽIVIL

Ob hranjenju je bilo zelo pomembno upoštevati tudi osnovna higienska pravila, kot so umivanje rok, uporaba čiste posode in pribora, ter strogo higieno pri pripravi in shranjevanju živil, česar pa ljudje pogosto niso želeli ali mogli upoštevati in so zaradi izredne revščine, v kateri so živeli, še naprej uživali tudi hrano, pri kateri se je že začel proces gnitja in razkrajanja, kar so poskušali prikriti z uporabo soli in zelo začinjenih omak, ki naj bi prekrile značilen žarki priokus.¹⁰⁸ Ljudi so sicer opozarjali, naj ne uživajo mesa z izrazito smrdljivim vonjem, s sluzjo prekritih rib, plesnivih klobas, pa tudi mesa bolne živine ne, vendar večjega uspeha ni bilo, manjše prebavne motnje pa so bile del vsakdana.¹⁰⁹ Nevarna so bila zlasti surova živila, saj je bilo s kuhanjem in termično obdelavo iz hrane mogoče vsaj delno odstraniti bakterije. Temu so bili najbolj izpostavljeni najrevnejši prebivalci, ki so kuhano hrano pogosto zaužili le zjutraj, saj so nato cel dan preživeli zunaj doma bodisi zaradi dela bodisi zaradi neznosne natrpanosti in neurejenosti bivališč.¹¹⁰

Med najbolj problematična živila je spadalo meso. Čeprav so mnogi pisci poudarjali, da je uživanje mesa samo škodljiva in potratna navada ter da je hranilne snovi, ki se nahajajo v njem,

108 Santori, *La sudiceria*, str. 23.

109 *Novice*, Bog daj zdravje, 4, 3. 6. 1846, št. 22, str. 87.

110 O tem glej Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*, str. 129–130.

povsem mogoče nadomestiti z živili rastlinskega izvora, je želja po uživanju mesa med ljudmi ostajala zelo prisotna, zdravstveni nadzor pa izredno pomanjkljiv. Uživanje mesa bolnih živali je bilo splošno razširjeno, okuženosti s paraziti pa tudi ni bilo mogoče takoj opaziti.¹¹¹ Pregledovanje mesa, pa tudi živali pred zakolom, je spadalo sicer pod pristojnost zdravstvene policije. Vsaka občina naj bi imela enega ali več strokovnih in zanesljivih »živino- in mesogledov«, ki naj bi preprečili zle namere brezvestnežev in pohlepnežev, ki so namenoma zastrupljali ljudi. Vsako žival naj bi še pred zakolom natančno pregledali in o njenem zdravstvenem stanju in primernosti uživanja njenega mesa izdali posebno ogledno izjavo, dejansko pa je bilo nadzor nad nelegalnim klanjem zlasti na deželi zelo težko izvajati.¹¹² Še v primerih, ko je bilo meso zdravo in takoj po zakolu neoporečno, pa je bilo njegovo uživanje zaradi hitre pokvarljivosti tvegano. V krajih, kjer niso imeli vsakodnevno na voljo svežega mesa, so poskušali njegovo užitnost na vsak način podaljšati. Zagotavljanje svežine je bilo problematično zlasti poleti zaradi mrčesa, ki je mrgolel že v klavnicah in mesnicah in ki je meso okužil z jajčeci, iz katerih so se razvile ličinke. V času, ko hlajenje kot oblika konzerviranja še ni bilo množično dostopno vsem slojem prebivalstva, so gospodinjam svetovali različne načine, kako ohraniti svežino mesa. Meso je bilo tako mogoče potopiti v posneto kislomleko, ga pred uporabo dobro oprati in ob kuhanju sproti odstranjevati peno, ki ji ob tem nastajala. Mleko, v katerem je meso plavalo, je bilo potrebno zamenjati vsaka dva ali tri dni, tudi po tem pa ga ni bilo potrebno povsem zavreči, saj ga je bilo mogoče uporabiti za prašičjo krmo.¹¹³ Prav tako učinkovito naj bi bilo tudi namakanje mesa v zavreti vodi, v katero je bilo potopljenih nekaj železovih opilkov, površino vode pa je bilo nato potrebno še v celoti prekriti s plastjo olja, ki je zraku onemogočal dostop do mesa.¹¹⁴

111 *Novice*, Hrana in človeška sreča, 57, 21. 10. 1899, št. 42, str. 360–361, str. 360.

112 *Občinska uprava*, Zdravstvena policija, 2, 10. 11. 1907, št. 23, str. 178–179.

113 *Novice*, Kako goveje ali telečje meso celi teden dobro ohraniti, 8, 24. 7. 1850, št. 30, str. 127.

114 *Novice*, Meso obvarovati, da se ne spridi, 44, 20. 2. 1886, št. 8, str. 59.

PRIPOROČILA ZA ZDRAVO IN PESTRO PREHRANO TER DRUŽINSKO SREČO

Temelj zdrave prehrane in prebave je bilo tudi natančno in temeljito žvečenje hrane, saj so obstajale celo kampanje za pravilno žvečenje, ki so med ljudi hotele razširiti vedenje, da je potrebno vsak grizljaj prežvečiti vsaj tridesetkrat, preden ga pogoltnemo.¹¹⁵ Pomembna pa so bila tudi uživanje pravih kombinacij živil in ne istočasno poseganje po kislih, sladkih, vročih in mrzlih jedeh, izogibanje nezdravih, mastnih, skisanih in drugače pokvarjenih živil,¹¹⁶ izogibanje mesu mesojedih ali vsejedih živali, uživanje jajc, ki naj bi spodbujala spolno moč, ter izogibanje mleku v odrasli dobi, tako zaradi njegove težke prebavljivosti in prebavnih motenj, ki jih je povzročalo mnogim, kot zaradi njegovega škodljivega vpliva na značaj ljudi, ki naj bi bili po uživanju mleka pasivnejši in pomehkuženi.¹¹⁷ Mleko je bilo kot živilo primerno za ženske in otroke, če so ga uživali moški, pa je bil to že znak značajske pomanjkljivosti, v kar sta verjela tako Sigmund Freud kot Jean Jacques Rousseau, ki se z mlekom seveda nista ukvarjala na ravni materije, temveč na ravni simbola poženščenosti, šibkosti in odklona od norme.¹¹⁸

115 Heiser, *Il medico sei tu!*, str. 22.

116 *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, 1847, str. 208.

117 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 44–54.

118 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 39.

Materinska ljubezen

je gotovo eno najplemenitejših čustev, kar jih pozna človeštvo. Ta ljubezen je globoko vkoreninjena v materinem srcu. Mati želi svojemu detetu vedno le vse najbolje. Dala bi mu vse, kar ima in premore, da se mu le godi dobro. Srečna je, če je njen otrok srečen, in žalostna je, če se njenemu otroku kaj slabega pripeti. Prav zelo je ta zala materinska ljubezen razvila v slovenskem narodu in že narodna pesem jo velikokrat prav lepo in genljivo opova. Ni ga pa tudi hujšega utarca za ljubeče materino srce, kot če se otrok izneveri temu, kar ga je mati utila. Žalibog, da se to velikokrat tudi pri nas dogaja. Prav velikokrat se otrok, ko doraste, izneveri milemu jeziku, v katerem mu je ljubeča mati prepevala lepe pesmice, in v katerem ga je učila prvih molitvic. Velikokrat se zgodi, da otrok potem, ko odraste, zančuje blagovlasno materino besedo in začne višje ceniti tuje glasove. To se prav pogosto dogaja na mejah, kjer so sovražniki na delu, da izpulijo slovenskemu detetu ljubezen do rodne govorice in do rodne grude. Ali naj to molče trpimo? Ne, nikakor ne! Zato se je začelo v zadnjem času prav krepko delati na to, da se slovenski otroci ne bodo več potujčevali, začelo se je krepko delo za obmejne Slovence. Nas vseh sveta dolžnost je, da to plemenito delo po svojih močeh podpiramo. Vsakdo lahko prisloži na pomoč. Svar ni težka. Kolinska tovarna za kavine primesi v Ljubljani se je zavezala, da bo odštela v korist obmejnih Slovencev vsako leto od prodane kavine primesi ali cikorije, primeren letni prispevek. Kolinska tovarna je skozi in skozi domače podjetje, njeni izdelki so prav izvrstni in nadkrljujejo vse enakovratne produkte. Cim več se bo prodalo Kolinske zavinske primesi, tem več bodo od tega imeli naši obmejni Slovenci. Zato je dolžnost vsake slovenske gospodinjice, da kupuje in povsod zahteva edinole Kolinsko cikorijo, saj si s tem podpira delo za obmejne Slovence. Zato polagamo vsem slovenskim gospodinjicam prav toplo na srce: **Zahtevajte v prodajalnih vedno le Kolinsko kavino primes v korist obmejnih Slovencev in pripravljajte jo povsod, kjer morete.** Občudno opozarjamo slovenske gospodinjice, da Kolinska tovarna izdeluje tudi izberno žitno in sladno kavo, ki se je v kratkem času že povsod in prav zelo priljubila.

Lahek odgovor.

Kupuje vedno le dobro zrnato kavo pri dobrem trgovcu, ali vkljub temu kava, ki jo skuha, nima ne pravega okusa in ne prave barve. Kje neki tiči vzrok temu? Odgovor je prav lahek. Svar je namreč sledeča: Pijača, ki je skušana iz same zrnate kave, ni za naš okus. Zato je že stara navada, da se tej kavi prideja dodatek, kavina primes, ali — kakor ji po navadi pravijo — cikorija. Od te je prav veliko odvisno. Če pridenes zrnaš kavi slabo kavino primes, ne boš s tem kave prav nič izboljšala, če pa vzameš dobro kavino primes, dobiš res okusno pijačo, ki bo vsem ugajala. In zdaj pride vprašanje, kje pa naj dobim res dobro kavino primes? Katero naj izberem, ko se mi jih ponaja toliko? Tudi tu je odgovor lahek in kratek. V Ljubljani se je ustanovila posebna velika tovarna, v kateri se izdeluje iz najboljših surovin pod strogim nadzorstvom izkušeni mož izvrstna kavina primes. To je po celotnem Slovenskem že znana Kolinska tovarna v Ljubljani. Kavina primes iz Kolinske tovarne se je v kratkem času povsod po Slovenskem razširila. Nobena gospodinja, ki jo je le enkrat poskusila, je še more vedno pogrešati, ker je ta kavina primes od vseh res najboljša. Odgovor na vprašanje „kako naj napravim dobro kavo?“ je torej res lahek: „Zahtevaj povsod edinole priznano izvrstno Kolinsko kavino primes iz Kolinske tovarne v Ljubljani, na boš imela vedno okusno kavo!“

Marsikatera gospodinja se čudi, kako je to, da njena kava ni in ni tako dobra, kakor bi morala biti.

112

Oglasi so neposredno nagovarjali ženske in njihov materinski čut.
(Naša gospodinja, 1, 27. 10. 1910, št. 2, str. 14)

Za enako škodljivo je veljalo tudi uživanje vročih jedi in pijač, kar pa so zdravniki mnogokrat povsem spregledali in ljudem niso svetovali posebne previdnosti. Z jedmi, ki so še trenutek prej vrele v loncu, si je bilo povsem mogoče opariti kožo, povzročiti tudi prave opekline notranjih organov in si za vedno zapraviti zdravje.¹¹⁹ Že od mladosti naprej naj bi posvečali veliko pozornosti izločanju in prebavi, ki sta bila druga plat istega kovanca. Zaradi lažne in nepotrebne sramežljivosti se je večina pogovoru o tej problematiki raje izognila in svojih potomcev ni

119 *Novice*, Škodljivost vroče užvanih jedij in pijač za človeško zdravje, 60, 8. 11. 1902, št. 45, str. 442–443.

poučila o pomenu vsakodnevnega odvajanja blata, kar je, zlasti pri deklicah, vodilo v težave, ki so nato trajale do konca življenja.¹²⁰

Dejstva, da »enolična prehrana naravnost izpodkopava človeško zdravje«, so se ljudje še vse premalo zavedali. Ljudje z omejenimi sredstvi so vsak dan posegali po istih jedeh, kar pa je bilo nepotrebno in celo škodljivo. Gospodinja je torej imela pomembno odgovornost, saj je morala znati pripraviti dobre, raznovrstne in zdrave jedi tudi iz cenenih in preprostih živil, ki niso smele »žaliti niti očesa niti želodca«.¹²¹ Odraz razmer je tudi delo *Varčna kuharica*, ki ga je med prvo svetovno vojno napisala Marija Remec in je namenjeno prav gospodinjenju v času pomanjkanja in lakote. Jedi, ki jih predstavlja, so preproste in poceni, njihov glavni namen pa ni bil kulinarični užitek, temveč predvsem uravnoteženost obrokov in sitost jedcev.¹²² Prevladalo je mnenje, da je ženske potrebno natančno izobraziti ter jim dati čim bolj natančne napotke in navodila, kako skrbeti za dom in družino ter kako vsakodnevno poskrbeti za zdrav, okusen, pa tudi ekonomsko uravnotežen obrok. Ta je moral zadovoljiti prehranske potrebe vseh generacij, ki so živele v skupnem gospodinjstvu, prehrana pa je bila tudi pomemben delček v mozaiku družinske sreče, saj je bilo mogoče s pravilno postrežbo ter okusno in raznoliko prehrano moža zadržati doma in preprečiti njegovo bežanje v gostilno. Ženske poučujejo, kako naj svojo zakonsko srečo gradijo prav okoli domačega štedilnika, pravi kuhinjski recepti in kuhinjske spretnosti pa naj bi bili tudi »najboljši recepti za ohranitev in pospeševanje domačega miru«. Sit mož naj bi bil bolj zadovoljen, bolj dobrohoten in naj bi ženo gledal povsem z drugačnimi očmi. Pri prehrani se možu ni smelo nič odrekati, niti ga obremenjevati z nesmiselnimi prehranskimi pravili, ki so se poleg tega še neprestano spreminjala. Pri prehrani moža se ni smelo varčevati. Bolje je bilo prihraniti

120 *Knajpovec*, Kaj moti prebavljanje?, 1, 31. 3. 1904, št. 3, str. 39.

121 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 129–132, str. 132. Glej tudi Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 36.

122 Remec, *Varčna kuharica*, 1915.

kje drugje, zato da bi možu lahko postregla tisto, kar ima res rad in si želi na krožniku.¹²³ V ta namen je izšla množica časopisnih člankov in priročnikov, ki so se ukvarjali z gospodinjskimi nauki in kuharskimi nasveti.¹²⁴ Ženskam so poskušali privzgojiti občutek za red in snažnost ter jih naučiti natančnega vodenja gospodinjstva. V ta namen naj bi si vsaka gospodinja izdelala natančne dnevne, tedenske in mesečne načrte opravil, v kuhinji pa naj bi se njihova organiziranost, natančnost, vestnost in odgovornost odražala predvsem v načrtovanju uravnoveženih dnevnih jedilnikov. Te je bilo potrebno načrtovati za ves teden vnaprej, jim natančno slediti ter temu prilagoditi tudi nakupe, saj je vsak izdatek moral biti strogo preiščen, varčen in trezen.¹²⁵

Skrb za zdrav živež je bila torej predvsem naloga ženske, vsak posameznik pa je moral poznati pravila zdravega prehranjevanja. Po Slomšku je bilo recimo pomembno zatrei lastno požrešnost in se odreči uživanju komaj pečenega kruha, ki je seveda najbolj dišal, ter se v imenu zdravja odrekati mesu, ki je bilo lahko ob neprimernem hranjenju tudi škodljivo ali celo strupeno, ter posegati predvsem po hrani rastlinskega izvora.¹²⁶

123 Löbel, *Od zakona do ljubezni*, str. 36–38.

124 Naj naštejemo le nekatere: Govekar, *Dobra gospodinja*, 1908; Pleiweis, *Slovenska kuharica*, 1897; Purgaj, *Gospodinjstvo*, 1911; Scheiger, *Nauk o gospodinjstvu; Navodilo k domačim opravilom*, 1935; Scheiger, *Nauk o gospodinjstvu; Navodilo za vodstvo gospodinjstva*, 1935; Scheiger, *Nauk o gospodinjstvu; Navodilo za vodstvo gospodinjstva na deželi*, 1935; Presinger, *Gospodinski nasveti*, 1953; Kejřova, *Knjiga vzorne domačije*, 1929, itd.

125 O tem glej tudi Godina-Golija, *Prehrana v Mariboru*, str. 56 ter Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*, str. 128.

126 Slomšek, *Blaže in Nežica v nedeljskejši šoli*, 1995, str. 68–69.

PREHRANA KMETOV

V očeh piscev so kmetje zaradi svoje tudi siceršnje zaostalosti veljali za posebno kategorijo, ki naj bi imela čisto svojstvene prehranjevalne navade in potrebe. Zaradi neposrednega stika z zemljo in živalmi naj bi namreč imeli bolj primitiven ustroj in povsem drugačno prebavo od povprečnega meščana. Težko prebavljiva hrana kmetom naj ne bi škodila, ravno nasprotno. Kmetje so si želeli hrane, ki bi jih čim bolj nasitila in naj ne bi čutili kakšnega posebnega nelagodja niti ob pokvarjeni hrani. Dejstvo, da »jedo kot svinje«, je postalo celo pomemben element njihove identitete in tista značilnost, ki jih je definirala kot družbeno skupino in razkrivala njihovo »živalsko in neomikano naravo«. Vse to se je skladalo z idejo družbenih razlik, ki naj ne bi bile odvisne zgolj od materialnega položaja, temveč tudi od globljih značajskih, dednih ter tako celo bioloških faktorjev, ki jih torej ni bilo mogoče preseči zgolj s spremembo materialnega položaja, saj so bile del globlje nravi kmeta. V 18. stoletju se pojavljajo celo spisi o tem, da kmetje namenoma jedo slabo in da ne znajo pravilno jesti. Pogosto jim je bilo najpomembnejše jesti poceni, zato so bili pripravljene jesti nasitno, težko prebavljivo ali celo pokvarjeno hrano. Kmetje naj bi sami želeli jesti slabo zaradi trme, neosveščenosti, zaostalosti, velikokrat pa tudi za-

radi skoposti.¹²⁷ Tissot navaja, da se je vonj po pokvarjenem in plesnivem zrnju širil po veliki večini podeželskih hiš, v katere je imel priložnost vstopiti. Slednje očitno nikogar ni posebej motilo, prav tako nikomur ni prišlo na misel, da bi takšno žito zavrzel, čeprav je bilo zdravju potencialno zelo škodljivo,¹²⁸ dejansko pa je še na začetku 20. stoletja veljalo, da kmeta in preprostega človeka ne zanima nič drugega kot to, ali ga bo hrana nasitila in nahranila.

Omikanci so po drugi strani od hrane že ves čas zahtevali veliko več. Hrana je morala biti precej več kot le »užitna in prebavna«, in sicer tudi »okusna po svoji zunanosti in prijetna po duhu in okusu«. Osveščenega in kultiviranega človeka je torej nedvomno motilo, če je bila hrana postrežena v umazanih posodah, če so se pribora še držali ostanki prejšnjih jedi, če so bili namizni prtíči umazani, motil ga je celo način postrežbe. V potopisu Franza Sartorija o potovanju po Koroškem lahko preberemo o odporu, ki so ga v kultiviranem človeku vzbujali »nož, vilice in žlica na katerih se je lepila desetletna umazanija in ostanki hrane, ki so bili včeraj zaužiti s tem priborom«, »tisoči muh, ki ti zagabijo vsak grizljaj, ki ga neseš v usta« ter »prti in prtíči, ki so bili zaradi skorje različne umazanije povsem otrdeli«. Razmere, ki so vladale v podeželski gostilni, so očitno motile samo prišleka plemenitega rodu, »zanikrni, leni, okorni in grobi« domačini pa se zaradi nemogočih razmer očitno niso razburjali.¹²⁹ Preprostega človeka, ki ni imel tako »finitih čutil«, vse to ni zanimalo. Hrano je pogoltnil hitro in od nje ni pričakoval kakšnih posebej vzvišenih občutkov. Želel je biti predvsem čim več časa sit.¹³⁰

Prepričanje, da prebivalci podeželja jedo boljše od pripadnikov delavskega sloja, je bilo tako povsem napačno. Če so v

127 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 195–196.

128 Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 31–32.

129 Studen, Vzvišeno opazovanje province. V: *Acta Histriae*, 17, 2009, št. 1–2, str. 103–112, str. 108.

130 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 129–132, str. 131. Glej tudi *Novice*, Kaj naj bi jedli?, 13, 24. 1. 1855, št. 7, str. 25–26.

mestih obstajale skupne klavnice in predelovalni obrati, kjer je bilo vsaj načeloma mogoče izvajati zdravstveni in tržni nadzor, so bili ljudje na podeželju prepuščeni sami sebi in lastni presoji.¹³¹ Nepravilna izbira prehrane je bila vsaj toliko posledica ne-spametnosti, neizobraženosti in starih predsodkov kot slabega gmotnega položaja.¹³² Čeprav so imeli na razpolago veliko surovin, ki bi skupaj lahko tvorile prvovrsten obrok, jih namreč niso uživali. Raje so jih odprodali, sebe in svoje družine pa obsodili na enolično prehrano rastlinskega izvora, meso pa so ponekod uživali samo nekajkrat letno. Njihov napredek je v veliki meri ovirala tudi njihova trma, saj so ostajali zvesti starim neustreznim nehigienskim navadam ter neustreznim načinom predelave in konzerviranja hrane. To je pomenilo, da so raje večino leta uživali žarko, napol gnilo in mrčesa polno hrano, kot pa da bi sprejeli nova znanja in pravila. Na deželi je bila torej vsakodnevna praksa uživanje polente iz pokvarjene koruzne moke, neustrezno kuhanih stročnic, ki so povzročale prebavne motnje, uživanje starega, trdega in plesnivega kruha, v kriznih časih pa ni bilo nič nenavadnega uživanje mesa poginulih živali ter celo že pokopanih kadavrov.¹³³ Fran Viljem Lipič tako navaja, da so v času francoske vladavine v Ljubljani brezvestni in pohlepni kmetje prodajali po mestu meso poginulih živali ter tako povzročali širjenje različnih bolezni.¹³⁴ Po prepričanju Jakoba Turka so se s takim mesom sicer hranili predvsem »divji in poldivji ljudje (cigani)«, ki so bili tudi edini, ki so tako meso lahko brez težav prebavili.¹³⁵ Cigani, deloma pa tudi berači in drugi marginalci, naj bi pogosto uživali tudi meso živali, ki so sicer veljale za neužitne, kot so npr. vrane in mačke, v obdobju hudih lakot in pomanjkanja pa so po tem mesu posegali tudi drugi.¹³⁶

Okuženost s paraziti, ki so izhajali iz slabo umite in premalo kuhane hrane, okužene s fekalijami, in zastrupitve s slabo

131 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 233–236, str. 235–236.

132 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 83.

133 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 56–69.

134 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 133.

135 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 233–236, str. 236.

136 Makarovič, *Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem*, str. 163.

konzerviranim in plesnivim mesom, mesnimi izdelki in ribami niso presenečale nikogar. Idilična podoba življenja na podeželju se je ob opisih kmetov, ki goltajo pokvarjeno in okuženo hrano, nezrelo sadje in gnilo zelenjavo in ki se nasploh obnašajo kot živali, seveda razblinjala.¹³⁷

Njihovo preživetje je bilo pogosto odvisno od manjših, obhišnih vrtov, na katerih so si lahko pridelali vsaj najnujnejše dobrine, čeprav je bil ta pridelek vse do izuma umetnih gnojil, pesticidov in herbicidov skromen.¹³⁸ Tudi na tem področju so se po mnenju takratnih piscev kazale posledice neosveščenosti in zaostalosti kmečkega človeka, ki je še tisto borno rodovitno zemljo, ki mu je bila na voljo, namenjal pridelavi grozdja in posledično alkohola, namesto da bi si tam pridelal koristnega živeža zase in za svojo družino.¹³⁹ Na podeželju je imelo pomembno vlogo tudi uživanje mleka in mlečnih izdelkov, ki so pogosto predstavljali najpomembnejši vir živalskih beljakovin, medtem ko je bilo njihovo uživanje v mestih le skromno razširjeno. Za mesta na Slovenskem sicer to drži zgolj pogojno. V manjših središčih sta meščanski in kmečki živelj ves čas soobstajala in »mestne kmetije« kljub industrializaciji in urbanizaciji nikoli niso zares izginile. Fran Viljem Lipič navaja, da so celotno količino mleka v Ljubljani namolzli kar v mestu, kjer je po njegovih podatkih živelo kar 413 krav.¹⁴⁰ Na splošno pa velja, da je bilo mleko vsaj do izuma tehnoloških postopkov, ki so omogočali njegovo konzerviranje, prehitro pokvarljivo blago, transportne možnosti pa preveč skromne, da bi ga bilo mogoče dostavljati v mesta v večjih količinah. Mesta so bila vezana na neposredno zaledje, ljudje iz bolj oddaljenih krajev pa so svoj pridelek morali porabiti ali predelati sami.¹⁴¹ Osnovni sredstvi za konzerviranje sta namreč ostali segrevanje in prevrevanje, pravi napredek, ki

137 Sanquirico, *Igiene rurale*, str. 56–69.

138 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 100.

139 Rajšp, Lada. O raziskovanju prehrane v črnomeljskem srezu. V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 14, 1938, št. 12, str. 148–150, str. 149.

140 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 140.

141 Šlibar, *Kuharca*, str. 16–18.

naj bi ga prinesla uporaba kemičnih pripravkov, kot so bili soda, žgano apno, boraks, borova in salicilna kislina ter celo formaldehid, pa je na Slovenskem v veliki meri izostal.¹⁴²

Zaradi omejitev, v katere so bili kmetje v svoji prehrani prisiljeni, pa so po drugi strani postali celo vzor. Ko je debelo prenehalo biti lepo in ko je obveljalo prepričanje, da uživanje mesa škodi zdravju, so kmetje začeli veljati za privilegirance, ki se prehranjujejo zdravo, skromno in brez mesa. Kmetje sami pa tega verjetno niso dojemali kot posebno srečo.¹⁴³ Bodoče gospodinje, ki so si znanje nabirale v gospodinjskih šolah in tečajih, so prepričevali, da je preprosta in skromna prehrana veliko bolj zdrava od razkošja v jedi in pijači. Svojim družinskim članom naj bi tako naredile največjo uslugo, če bodo namesto po belem kruhu posegale po cenejšem črnem, če bodo na mizo postavljale obilo jedil iz sadja in zelenjave ter iz malo ali nič mesa ter če jim bodo za osnovno pijačo ponujale predvsem vodo.¹⁴⁴ Podobno je Eugenio Franchini prepričeval tudi vojake, za katere naj bi bilo sicer pomembno, da so dobro prehranjeni, nikakor pa naj ne bi bilo pomembno, da je njihova hrana tudi okusna. Začimbe, omake in slaščice naj bi bile za vojaka povsem nepotrebne in nepomembne in naj bi v njih budile zgolj nemir, zato je bilo pomembno le, da so njihovi obroki zdravi, preprosti in dovolj obilni. Vojaki naj bi imeli pravzaprav srečo, saj naj bi jim prav odpovedovanje vsem nepotrebim in odvečnim živilom zagotavljalo zdravje.¹⁴⁵

Kampanja osveščanja kmetov, pa tudi delavskega razreda o nepotrebni uživanju mesa in možnosti njegovega nadomeščanja s cenejšimi žvili, predvsem s stročnicami, je bila povezana z odkritjem kalorij ter dejstva, da hrano sestavljajo beljakovine, ogljikovi hidrati, maščobe itd. Nova vedenja so se sicer širila, vendar pravega vpliva na okus, želje in navade ljudi niso imela. Med strokovnjaki se je že povsem uveljavilo mnenje, da

142 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 4, 1905–1906, str. 113–115, str. 114–115.

143 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 196–197.

144 Žužek, *Hranoslovje*, str. 8.

145 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 346–348.

je mogoče beljakovine iz mesa povsem nadomestiti z beljakovinami rastlinskega izvora, zaradi česar pa ljudje teh živil, ki so bila tudi cenovno veliko bolj ugodna, niso bolj uživali. Meso je namreč ostajalo na vrhu seznama želja, bilo je simbol blagostanja, zato ljudi niso zanimale hranilne vrednosti drugih živil, ki bi ga lahko nadomestile.¹⁴⁶

146 Levenstein, *The Perils of Abundance*, str. 519.

DEBELOST, VITKOST IN VEGETARIJANSTVO

Uživanje svežega mesa je bilo redkost in prihranjeno zgolj za največje praznike in vegetarijanstvo tako ni bilo stvar odločitve, temveč nujnost in edina izbira.¹⁴⁷ O tem pričajo tudi zapiski Antona Muznika o prehrani na Goriškem. Na jedilnikih preprostih ljudi naj bi se našlo nasoljeno in prekajeno svinjsko, ovčje in goveje meso, vendar le ob praznikih. Svežega mesa niso uživali, manjše količine suhih mesnin pa so kuhali skupaj z zelenjavo in ji s tem izboljšali okus. Bolj kot del obroka je bilo meso začimba.¹⁴⁸

Poleg prisilnega vegetarijanstva pa je slednje obstajalo tudi v bolj elitni izvedbi in bilo odraz civilizacijskega procesa, ki je šel vse bolj v smeri ločevanja mestnega človeka od narave in živali. Pobjanje živali je potekalo za zaprtimi vrati in daleč od oči povprečnega meščana, ki si s tem ni želel mazati rok, bilo pa je tudi dokaz vse večje dostopnosti mesa in izobilja.¹⁴⁹ Med ljudi so prodirale ideje o prednostih uživanja zgolj rastlinske in celo presne hrane, pri kateri naj bi se v največji meri ohranili vitamini in hranilne snovi, ki so se sicer ob termični obdelavi izgubi-

147 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 100.

148 Muznik, *Goriško podnebje*, str. 69–70. O tem glej tudi Šlibar, *Kuharca*, str. 15.

149 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 203.

li.¹⁵⁰ Mesna prehrana naj bi bila preprosto škodljiva za človeško zdravje, podporniki vegetarijanske prehrane pa so ljudi svarili tudi pred drugimi, »neizrečenimi nevarnostmi za zdravje in čistost duševnega življenja«. ¹⁵¹ Zaradi vegetarijanske prehrane naj bi bil človek bolj zdrav, srečnejši, močnejši, pa tudi krotkejši. Njegova storilnost naj bi bila na veliko višjem nivoju, delal naj bi z večjim veseljem in bil tudi na splošno bolj vedrega duha, saj ni bil podvržen nizkotnim strastem kot uživalci mesa.¹⁵²

V razpravi o primernosti in neprimernosti zgolj vegetarijanske prehrane so se o tem sicer venomer kresala mnenja med tistimi, ki so bili prepričani, da naj bi mesna prehrana v človeku budila razne nizkotne strasti ter ga vodila v podivjanost, kar je bilo povsem v nasprotju z vrednotami meščanskega sveta, in tistimi, ki so veliko več »divjosti, surovosti in krvoločnosti« opazili med preprostimi in neizobraženimi ljudmi, ki so se zaradi svojega socialnega položaja hranili skoraj izključno s prehrano rastlinskega izvora.¹⁵³

Uživanje mesa naj bi bilo krivo za celo vrsto bolezni,¹⁵⁴ med katerimi velja omeniti zlasti vedno bolj razširjene srčno-žilne bolezni, debelost, revmatizem, putika itd.¹⁵⁵ Uživanje mesa so nekateri označevali celo za počasen samomor, saj naj bi zares redki ljudje umrli od starosti in onemoglosti, vsi ostali pa naj bi se dejansko zastrupili in se obsodili na počasno hiranje. V *Kmetijskih in rokodelskih novicah* lahko preberemo, da je povprečna življenjska doba Eskimov, ki se hranijo pretežno z mesno prehrano, 50 let, Evropejec, ki se prehranjuje z mešano prehrano, naj bi lahko dočakal do 100 let, Arabci, ki se večinoma prehranjujejo z datlji, pa naj bi jih lahko dočakali celo 200.¹⁵⁶

150 Veganska prehrana je bila predstavljena v delu Štefanije Humeke *Prehrana po novih zdravstvenih načelih*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1931.

151 *Novice*, Kmetijstvo. Hrana in človeška sreča, 57, 7. 10. 1899, št. 40, str. 343–344, str. 344.

152 *Novice*, Kmetijstvo. Hrana in človeška sreča, 57, 13. 10. 1899, št. 41, str. 351–352, str. 352.

153 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 233–236, str. 234. O primernosti mesne, vegetarijanske in mešane prehrane za človeški organizem glej tudi Hartmann, *Die Kunst des Lebens froh zu werden*, str. 73–74.

154 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 233–236, str. 234.

155 *Novice*, Kmetijstvo. Hrana in človeška sreča, 57, 21. 10. 1899, št. 42, str. 360–361, str. 360

156 *Novice*, Kmetijstvo. Hrana in človeška sreča, 57, 27. 10. 1899, št. 43, str. 369.

Uživanje oz. neuživanje mesa je bilo vedno sredstvo socialnega diferenciranja. Stereotipno je veljalo, da so aristokrati veliki ljubitelji in uživalci divjačine, da meščani prisegajo predvsem na govedino in svinjino, medtem ko revnejši sloji sploh niso imeli dostopa do svežega mesa. Tudi ko je meso postalo dostopnejše, so se socialne razlike še vedno kazale, saj so bili boljši kosi mesa še vedno rezervirani za elito, medtem ko so se ostali morali zadovoljiti z drobovino in drugimi manj plemenitimi deli živali. Tudi pri naraščanju priljubljenosti vegetarijanske prehrane je bilo nedvomno v ospredju vprašanje prestiža in stanovske pripadnosti.¹⁵⁷ Ko so dobrine postale dostopne preširokemu krogu ljudi, so izgubile svojo ekskluzivnost in ves svoj čar, zato je prišlo do obrata v nasprotje. Prenajedanje, uživanje velikih količin mesa in maščob, ki so bili prej rezervirani le za elito, je sedaj postalo simbol ljudskosti, neosveščenosti in zaostalosti.¹⁵⁸ Poleg tega naj bi se človek z izbiro vegetarijanske prehrane izognil tudi celi vrsti bolezni.¹⁵⁹ Z vegetarijanskim načinom prehranjevanja naj bi dokazoval sposobnost samoodpovedovanja, samonadzora in odgovornega ravnanja do lastnega zdravja in do svoje okolice. Uživanje luksuznih jedi v času, ko celi razredi niso imeli sredstev niti za osnovno preživetje, je bilo moralno sporno in v nasprotju s socialnim čutom in s prevladujočo katoliško moralo.¹⁶⁰ Dokler družba ni uspela zagotavljati minimalnega še sprejemljivega življenjskega standarda za vsakega posameznika, sta vsaka nezmernost in požrešnost veljali ne le za »nečednost«, temveč celo za »greh v polnem pomenu besede«.¹⁶¹ Navsezadnje ni bilo naključje, in tega bi se moral zavedati vsak pravi kristjan, da si je Adam svojo nedolžnost zapravlil prav s požrešnostjo in da ga je kača zapisala smrti in premamila prav s hrano. Zatajevanje in odpovedovanje jedi in pijači sta predstavljala korak k duhovni rasti in svetosti.¹⁶²

157 Roche, *Storia delle cose banali*, str. 300.

158 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 220–221.

159 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 233–236, str. 234.

160 *Novice*, Kmetijstvo. Hrana in človeška sreča, 57, 13. 10. 1899, št. 41, str. 351–352, str. 352.

161 *Novice*, Kmetijstvo. Hrana in človeška sreča, 57, 27. 10. 1899, št. 43, str. 369.

162 *Zgodnja Danica*, Sv. Alfonzij Ligvorijan o zatajevanju v jedi in pijači, 53, 7. 9. 1900, št. 36, str. 286 in 53, 14. 9. 1900, št. 37, str. 295.

Podhranjenost je veljala za neestetsko, ogrožala pa je tudi zdravje.

(Fischer-Dückelmann, *Die Frau als Hausärztin*, str. 80)

Prekomerna teža je škodovala organizmu, bila pa je tudi dokaz lenobe.

(Fischer-Dückelmann, *Die Frau als Hausärztin*, str. 80)

Prepričanje, da je debelost lepa, je začelo ugašati v 18. stoletju, vendar je bila še v 19. stoletju najbolj in najbolj očiten dokaz blagostanja ter dejstva, da si je posameznik lahko privoščil bogato in krepko prehrano. Kljub temu je vitkost vse bolj postajala simbol zmernosti, sposobnosti samonadzora, delavnosti in discipliniranosti.¹⁶³ Težava naj bi izvirala iz tega, da se je moderni človek povsem oddaljil od narave. Ker je med meščanstvom veljalo prepričanje, da je fizično delo manj vredno, je bil povprečen pripadnik srednjega sloja premalo fizično aktiven, čeprav sta bila gibanje in športna aktivnost že povečevana

163 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 219. Glej tudi Levenstein, *The Perils of Abundance*, str. 519 ter Barr, *Drink*, str. 94.

kot sredstvi za daljše in srečnejše življenje. Debelost je postala zdravstveni problem, ki pa naj ne bi izhajal zgolj iz načina prehrane, temveč naj bi bil tudi in predvsem dedno pogojen. Kot argument, ki naj bi potrjeval dednost debelosti, Ettore Piccoli navaja primer zakoncev, ki načeloma uživata enako prehrano, pa je eden od njiju debel, drugi pa suh. Kljub kritiki debelosti in prehranjenosti, ki jo avtor podaja, pa je zanimiva izbira privednikov, s katerimi opisuje debelega človeka. Izražajo družbeno klimo, ki je še vedno dajala prednost vsaj bolj polnemu, če ne že debelemu človeškemu telesu. Debel človek je bil namreč »debel in cvetoč«, medtem ko je bil vitek človek opisan kot »suh in šibek«. ¹⁶⁴ Tuberkuloznim bolnikom so predpisovali celo »redilne terapije in mastilne kure«, ki so predvidevale zaužitje večjih količin mesa, vsaj litra mleka, treh do štirih jajc ter treh do štirih kot jajce velikih koščkov masla na dan. Čeprav so se estetske norme spreminjale, je ostajalo zakoreninjeno prepričanje, da sta »bogata miza« in rejenost garancija za zdravje. ¹⁶⁵ Ideal je bila »srednja rejenost«, saj naj bi dobro rejen človek navadno lažje in hitreje preboleval različne bolezni, podkožna maščoba ga je grela in ščitila, telesu pa je dajala tudi lepo obliko, saj je »izpolnjevala jame in udrtine na telesni površini in zakrivala telesne štrline«. ¹⁶⁶ Rekonvalescente, slabotne in nervozne ljudi je bilo zato nujno na vsak način zrediti. To so dosegali tako, da so vsakodnevni prehrani dodali še liter ali dva mleka, jajca, maslo in smetano. Velik napredek je bilo mogoče doseči tudi z bogatenjem jedilnika z gosjo maščobo, slanino, oljem, sirom in sladkorjem, povečanim številom dnevnih obrokov, po vsakem obedu pa je bilo nujno ponujati slaščice, ki so tudi sicer vzbujale v ljudeh dobro voljo in sproščenost. ¹⁶⁷ V skrajnih primerih je bilo mogoče poseči tudi po »umetnih hranilnih preparatih«, kot so npr. »nutroza, samotoza, fersan, hygiam sanatogen i. t. d«. ¹⁶⁸

164 Piccoli, *Morale fisica*, str. 11 in 41–42.

165 Pečnik, *Jetika*, str. 60–66.

166 Vedenik, *Kako si ohranimo ljubo zdravje*, str. 62–63.

167 *Zdravje: priloga Prerodu*, Nasveti za pravilno prehrano, 9, 1933, št. 12, str. 184–185.

168 *Knajpovec*, Kako odebeleti, 2, 1. 3. 1905, št. 3, str. 35.

Vsaka debelušnost seveda še ni veljala za bolezen, saj so bili nekateri ljudje že po svoji konstituciji in zaradi svojega mirnega in ležernega značaja pač bolj »mesnati«. Za nevarno je veljala le nenaravna in prekomerna debelost, ki je povzročila nabiranje maščobe tudi na notranjih organih, predebeli ljudje pa so bili pogosto tudi zadihani, njihovo srce je bilo nenormalno obremenjeno, noge pa težke in okorne.¹⁶⁹ Takšen človek se je komaj premikal, kaj šele da bi delal in bil koristen za skupnost, zato se je bilo prekomerni debelosti potrebno izogniti in se odpovedati mastni in sladki hrani, biti telesno aktiven, izvajati dihalne vaje na prostem, poprijeti za različna fizična dela in ne predolgo spati. Uspeh je bilo mogoče doseči le s trdno voljo in veliko predanostjo. Potrebno se je bilo strogo držati predpisanih jedilnikov, za kar pa je posameznik potreboval veliko samodiscipline. Pri zajtrku se je bilo potrebno skoraj v celoti odpovedati mleku, maslu in sladkorju ter uživati le malo kruha. Za kosilo so svetovali bistre in nezakuhane juhe ter meso in zelenjavo, tako pri kosilu kot pri večerji pa se je bilo potrebno izogibati kruhu, sadju in krompirju. Kdor se je zares želel znebiti prekomerne telesne teže, pa se je moral zavedati, da zgolj kratkoročno odpovedovanje ne prinaša rezultatov. Nova prehrana je morala postati njegov novi življenjski slog. Masten obrok med prazniki ali pivo v družbi sicer nista bila usodna, če se je nato človek v vsakodnevem življenju znal zadržati in se odpovedati prenajedanju, pomembno pa je postalo tudi gibanje.¹⁷⁰ Pri hujšanju s pomočjo povečane telesne aktivnosti je bila potrebna velika previdnost. V eni uri hoje naj bi človek porabil 13 do 17 g masti, vendar mu je gibanje na svežem zraku tako spodbudilo apetit, da bo po končani hoji pojedel za 25 g masti. Če je tej lakoti podlegel, se je tako dejansko še zredil, če pa se je nekajkrat še uspel zadržati, je postal nervozen in nezadovoljen. Mnogi nasveti za hujšanje zato vsaj v najbolj strogem obdobju diete svetujejo čim manj gibanja. S počitkom in ležanjem v postelji naj bi namreč posto-

169 *Knajpovec*, O debelušnosti, 1, 31. 8. 1904, št. 8, str. 115.

170 *Čitalnica*, Čertice. O debelosti, 2, 1866, št. 1, str. 360–361.

poma odmrli tudi apetit.¹⁷¹ Vsaka telesna aktivnost tako ni bila blagodejna, še posebej če je bila fizična aktivnost le izgovor in priložnost za bogate pojedine. Nemalokrat so si ljudje namreč izmišljali in prirejali »daljše izlete na deželo, hribe i. t. d. le radi tega, da po njih več jedo«. ¹⁷² Natančno je bilo potrebno poznati sebe in svoje telo, upoštevati delo, ki ga posameznik opravlja, in razmisliti, koliko kalorij in energije dnevno potrebuje. Razumen in odgovoren človek je bil tisti, ki je k prehranjevanju pristopal razumsko in premišljeno, ki se ni pustil zapeljati mamljivim okusom in ki ni dovolil, da bi bilo v njegovem življenju vse podrejeno želodcu in njegovim muham.¹⁷³

Med meščanskimi pisci in higieniki 19. in začetka 20. stoletja je bil v ospredju zlasti strogo moralističen pogled na hrano, ki je v vsakem najmanjšem užitku zaznal nevarnost zapadanja v smrtni greh požrešnosti. Obstajalo je prepričanje, da je hrana, podobno kot spolnost, sicer neizogibno potrebna za preživetje vrste, nepotreben in škodljiv pa je bil užitek, ki ga je nudila in ki je lahko vodil celo v odvisnost, zaradi česar se mu je bilo potrebno na vsak način izogniti in odreči.¹⁷⁴ Debelega človeka so primerjali celo z zajedavcem, ki je zaradi svoje požrešnosti in pohlepa odžiral prehrano drugim, ki so se zaradi tega mučili in jedli premalo.¹⁷⁵

Poveličevanje debelosti, ki je bilo vedno odraz strahu pred lakoto in pomanjkanjem, je v mirnih obdobjih brez večjih političnih in socialnih pretresov začel nadomeščati strah pred nezmernostjo in vsemi posledicami, ki naj bi jih ta prinašala posamezniku in družbi.¹⁷⁶ Po prvi svetovni vojni, še bolj pa po drugi, je vitkost postala tudi znak prosperitete. Vitek je namreč lahko bil le tisti, ki je imel dostop tudi do dražje in bolj sofisticirane prehrane in ki ni bil odvisen zgolj od prehrane na osnovi škroba in maščob.¹⁷⁷

171 *Zdravje: priloga Prerodu*, Dieta in raztolščilno zdravljenje, 8. maj-junij 1932, str. 92–94, str. 93–94

172 *Knajpovec*, Žvečenje in prebava, 2. 1. 2. 1905, št. 2, str. 17.

173 *Zdravje: priloga Prerodu*, Kako naj živi tisti, ki mnogo sedi, 7. oktober, 1931, str. 173–174.

174 Barr, *Drink*, str. 99.

175 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 198–199.

176 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 222.

177 Barr, *Drink*, str. 94.

Premik v miselnosti je bil očiten zlasti v časopisnih oglasih, ki so bili svojevrsten odsev razmer v družbi. Če so sprva prevladovali oglasi, ki so propagirali krepčilnost posameznega izdelka, so se nenadoma začeli pojavljati izdelki, ki naj bi topili maščobe, kar je že nakazovalo delitev sveta na tiste, ki so podhranjeni, in na tiste, ki si na vsak način želijo shujšati. V času gospodarske krize so tržišče preplavila zdravila, vitaminski pripravki in toniki za pomiritev, kar je svojevrsten odraz tesnobe, ki so jo ljudje takrat čutili.¹⁷⁸ Poleg bolj uravnovešenih jedilnikov so ljudem že takrat ponujali tudi bližnjice do hujšanja. Obstajalo je veliko diet, ki so temeljile na nekajdnevnem strogem stradanju, uživanju zelene solate, zelja ali sadja.¹⁷⁹ »Debeluhom«, ki so bili sicer telesno zdravi, naj bi pri hujšanju pomagale tudi parne kopeli ali »knajpanje«. Na teden naj bi si privoščili »dve polovični kopeli, dva popolna poliva, kratek povoj in španski plašč.« Posebno priporočljivi naj bi bili tudi »povoji za noge«, ki so telesu pomagali pri odvajanju odvečnih sokov in ga tako na enostaven način olajšali za »nekoliko kil«.¹⁸⁰ Ljudje se namreč niso želeli odrekarati. Želeli so oboje, dobro, okusno in bogato prehrano, hkrati pa so čutili pritisk mode, ki je zahtevala »vitko linijo«. Tržišče so preplavili izdelki, ki so zagotavljali uspeh v boju proti »mesnatim in maščobnim gubam«, odraz nove miselnosti pa je bil tudi pojav novih produktov, ki so ženskam obljubljali čudežne rezultate, hitro hujšanje brez stradanja in trajno oblikovanje postave. Pojavljajo se prva mila in kreme, ki naj bi ob redni masaži in drgnjenju odstranjevala podkožno maščobo in ustvarjala vitko in všečno silhueto.¹⁸¹ Ženskam so dopovedovali, da jim še tako lep obraz prav nič ne pomaga, če je njihovo telo preobilno. Moda je bila namreč neusmiljena, zahtevala je vitko linijo in še tako spretno krojena obleka ni mogla skriti odvečnih

178 Turner, *The Shocking History of Advertising*, str. 186–187.

179 Glej: *Zdravje: priloga Prerodu*, Zdravljenje s salato, 12, 1936, št. 5/6, str. 71–72 ter *Zdravje: priloga Prerodu*, Podaljšaj si življenje - s kislim zeljem, 13, 1937, št. 11, str. 135–136.

180 Glej: *Knajpovec*, O debelušnosti, 1, 31. 8. 1904, št. 8, str. 115–117.

181 Depanther, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. - Ed. per donna*, str. 148.

Kako sem shujšala za 15 kg v osmih mesecih brez škodljivega stradanja.

Dobre dietetične Slatinske tablete za hujšanje.

Brez škodljivega stradanja in brez telovadbe sem shujšala za 15 kg v osmih mesecih na ta način, da sem zauživala po trikrat na dan po dve *Bahovečevi Slatinski tableti*, ki se dobijo v vseh lekarnah. Tem *Slatinskim tabletam* se imam zahvaliti, da sem izgubila odvirno maščobo in da se mi je zopet povrnila mladostna moč in energija, ki je niam imela že več let.

Kako delujejo?

Sedaj se popolnoma lahko in hitro iznebite nezdrave maščobe in obvarujete svoj obraz pred gubami in grdim videzom, ki so posledica neprijetnega stradanja. Virok debelosti je navadno nepravilno delovanje organov. Ne da bi oslabele Vaše telo, izgubite debelost, ako uživate Bahovečeve Slatinske tablete. Zažite še danes in dobili boste zopet svojo mladostno moč in energijo, počutili se boste bolje, kakor ste se prejšnja leta, bkrati pa izgubite na teži vsak mesec 2 do 3 kg.

In zopet boste vitki in lepi. Sedaj Vas pa dela ta maščoba nesrečno. Radi bi skrili svojo obilnost, pa je ne morete.

Sedaj Vam ni treba nič več skrbeti. Bahovečeve Slatinske tablete Vam pomagajo shujšati brez škode na zdravju. Bahovečeve Slatinske tablete so pripravljene iz najboljših mineralnih soli in 8 ravnih rastlinskih ekstraktov.

Bahovečeve Slatinske tablete lahko dobite v vseh lekarnah. Nad ohiškom teh tablet boste videli. Zahtevajte samo originalno, pristoje, neškodljive Bahovečeve Slatinske tablete in zavrnite vsa nadomestila, ker ni nič uspešnejšega od teh tablet.

Sedaj je še čas, da se iznebite svoje preobilne teže in vsega, česar imate preveč na telesu

Ena doza (100 Slatinskih tablet) stane Din 46'—.

velika doza (200 Slatinskih tablet) pa Din 74'—.

Slatinske tablete izdeluje lekarna

Mr. BAHOVEC, Ljubljana, Kongresni trg 12.

Kjer vas druga sredstva odpovedo, dosežejo Slatinske tablete za hujšanje presenetljiv uspeh!

Slatinske tablete so obljubljale hitro hujšanje brez stradanja in odpovedovanja.

(Žena in dom, 4, januar 1933, št. 1, str. 4)

kilogramov in neestetskih gub.¹⁸² Izdelki, ki so obljubljali vitko linijo, so se, podobno kot danes, posluževali podob ženske pred in po uporabi ter zagotavljali uspehe brez stradanja in fizične aktivnosti.¹⁸³ Debelost je kazila mladostni videz, bila pa je tudi prvi znak staranja, česar so se še najbolj zavedali tisti, ki so že dopolnili 30 let. Življenje je bilo za debele ljudi ena sama zadrega, saj so bili izpostavljeni neprijetnim zbadljivkam prijateljic in znancev, pred katerimi ni bilo mogoče skriti »svoje nakaze«, podbradka ter maščobnih oblog na tilniku, bokih in ledjih, naj-

182 Žena in dom, 3, 1. 10. 1932, št. 10, str. 382.

183 Žena in dom, 4, januar 1933, št. 1, str. 4.

bolj neprijetno pa so se zagotovo počutili med kopanjem, ko so bili povsem izpostavljeni posmehljivim pogledom iz okolice.¹⁸⁴ Debelost je bila tudi v kričečem nasprotju z meščanskimi ideali. Debele ljudi so mnogokrat tudi po krivici imeli za lene, resnica pa je bila, da so pri delu hitro opešali in bili za delodajalce manj zanimivi od zdravih, vedrih in vitkih, ki so jim konkurirali na trgu delovne sile.¹⁸⁵

184 *Žena in dom*, 3, 1. 8. 1932, št. 8, str. 275.

185 *Žena in dom*, 5, december 1934, št. 12, str. 434.

PREHRANJENOST ŽENSK IN OTROK

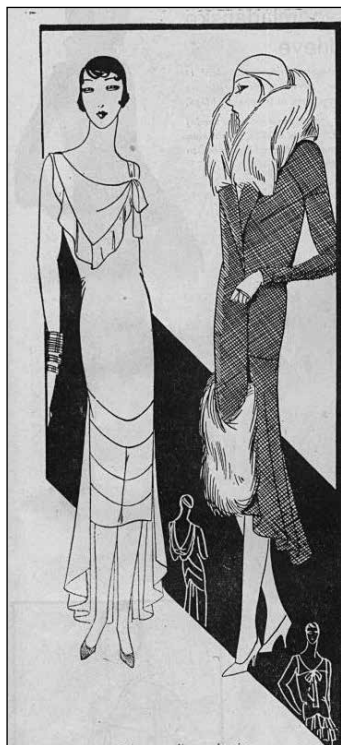
Skozi celotno 19. stoletje so se ženske morale prilagajati hitrim spremembam v lepotnih idealih. Smernicam, ki so še v obdobju romantike zapovedovale bledoličen in bolehen videz, dosegale pa so ga z izdatno uporabo pudrov in drugih ličil, je ob koncu stoletja sledil popoln preobrat. Aktualna je postala ženska polnih oblin, ki so bile odsev zdravja, blagostanja, materinskosti in rodovitnosti, ki je manj posegala po ličilih in bolj po milu in vodi,¹⁸⁶ čemur je nato na začetku 20. stoletja sledil ideal vitke, mišičaste in na paž postrizene ženske.¹⁸⁷ Ideal klasične lepote, ki je slonel na proporcih in simetriji in je bil sprva zelo prisoten v oglaševanju kozmetike, je vse bolj izpodrivala visoka in vitka androgina ženska ploskih prsi z gladkimi, postrizženimi lasmi.¹⁸⁸ Zunanji izgled žensk je bil odsev duha časa, zato ne preseneča, da so se ženske prav v Freudovem času začele bolj zavedati lastne individualnosti, postajale so bolj spontane, želele so izstopiti iz množice in preko zunanjega videza izraziti same sebe.¹⁸⁹

186 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 64–68.

187 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 79.

188 Thomas, *Dünn und Dick*, str. 245–246 in 257.

189 Paquet, *Storia della bellezza*, str. 75.

Neusmiljene modne smernice zahtevajo visoko žensko ploskih prsi in z ozkim pasom.
(*Žena in dom*, 1, 15. 4. 1930, št. 4, str. 143)

bil simbol uspeha in blagostanja. Ženske so veljale za šibkejši spol, zaradi česar so potrebovale tudi šibkejšo in manj izdatne obroke. Takšno razmišljanje je bilo kulturno izredno močno zakoreninjeno ter je postalo del ženske identitete.¹⁹⁰ Veljalo je prepričanje, da je bilo moško delo fizično bolj naporno in izčrpavajoče, zaradi česar naj bi ti potrebovali več hrane in boljše. Že sicer redki mesni obroki so bili namreč rezervirani bolj kot ne za moške, ženske pa so dobile zgolj ostanke. Dejstva, da so bile

Ženske so bile močno izpostavljene tem pritiskom. Prisiljene so bile sprejemati in ponorantjiti nove estetske ideale. Ob koncu 18. stoletja in na začetku 19. stoletja so bili krepkost, polno telo in zdrave obline nedosegljivi za veliko večino žensk, ki so se soočale z enolično prehrano in s stalno podhranjenostjo. Ob že siceršnji pomanjkljivi in enolični prehrani, ki je bila na voljo nižjim slojem, je namreč potrebno upoštevati še dejstvo, da so bile ženske deležne še slabše prehrane kot moški, njihovi obroki pa so bili tudi količinsko precej skromnejši. Ženskam so pripadali manjši obroki tudi, če so živele v blagostanju. Za ženske so veljali drugačni estetski ideali, zgledovale so se predvsem po cesarici Sisi, medtem ko je v istem obdobju vsakemu uspešnemu moškemu zrelih let še vedno pripadal zalit trebuh, ki je

190 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 29–30.

ženske deležne manjše količine mesa, pa niso dojemali nujno kot zapostavljanje. Meso naj bi jim bolj kot ne škodilo, saj naj bi žensko telo potrebovalo več kruha, krompirja in zelenjave, medtem ko je moško telo, ki je bilo od nekdaj telo lovca in bojevnika, za svoje delovanje potrebovalo meso.¹⁹¹ Nasprotno je sladkor veljal za nepogrešljivo sestavino obrokov za ženske in otroke, medtem ko naj bi ga moški potrebovali precej manj. Če je moški organizem za svoje delovanje nujno potreboval meso, so ženske zaradi svojega ustroja potrebovale sladkor, zato naj bi uživale več sladic, sladoleda, čokolade ter sladkih pijač.¹⁹²

Moškimi naj bi pripadal celo dvakrat bolj izdaten obrok kot ženskam, pripadala pa jim je tudi pravica, da se prehranjujejo izven doma, česar ženske niso počele. Tudi sicer je obstajal natančno določen hierarhični red, po katerem je najboljši in največji kos mesa ali drugega obroka pripadal hišnemu gospodarju, nato so prišli na vrsto sinovi, sledile so hčerke, šele nato mati, ki je na krožnik dobila, kar je ostalo, če sploh kaj. Skromnost, ki je veljala za pomembno žensko vrlino, je bila pričakovana tudi za mizo. V družbi je veljalo namreč prepričanje, da si prava skrbna mati odtrga od ust in se odpove prehrani v korist otrok in moža. Dobri in kvalitetni obroki, ki so pripadali možu, so bili v delavskih družinah pravzaprav tudi investicija v zdravje in telesno moč tistega, ki je domov prinašal pogosto edini zaslužek in od katerega je bilo odvisno preživetje celotne družine. Še slabše se je seveda godilo deklam, če jih je družina imela, saj so se nahajale najnižje na lestvici ter bile zato deležne najslabših in celo mrčesa polnih živil.¹⁹³ Ženske so zaradi prekomerne fizične izčrpanosti, pomanjkljive in enolične prehrane, prepogostih nosečnosti in pomanjkljive ali celo neobstoječe zdravstvene oskrbe trpele za celo vrsto bolezni in kroničnih stanj, ki pa so bile v javnosti deležne bolj malo pozornosti. Šele ko se je v javnem diskurzu pojavilo vprašanje rodnosti in naravnega prirastka kot indikatorja moči in vitalnosti nekega naroda, jih je začelo zanimati tudi žensko

191 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 30–36.

192 Sandgruber, *Bittersüße Genüsse*, str. 184–185.

193 Shorter, *Storia del corpo femminile*, str. 35–37.

Mlade matere

Pristna le s to znamko — ribičem — kot gersncijsk. znakom SCOTT-ovega ravnanja.
3114

bi se morale ozirati na tako izborno krepilno sredstvo kakor je Scott-ova emulzija. Z večjo učinkujočo močjo, kot jo ima navadno ribje olje, je s Scott-ovo emulzijo združen prijeten smetanast okus in zelo lahka prebavnost, ki vas bode prijetno iznenadila in zadovoljila. Otroku se enako koristi in babice priporočajo

Scott-ovo emulzijo

najtopleje mladi materi vsak čas, bodisi pred ali po porodu.

Cena izvirni steklenici 2 K 50 vin.
Dobiva se v vseh lekarnah.

Uživanje prehranskega dopolnila pred nosečnostjo in po porodu je postal predpogoj za zdravega otroka.

(*Naša gospodinja*, 2, 23. 3. 1911, št. 3, str. 21)

zdravje. Ženski reproduktivni organi in vzroki za napake na tem področju so jih zanimali zato, ker je bila od njih neposredno odvisna usoda naroda. Med številnimi tegobami, s katerimi so se srečevale in ki so se nenadoma znašle v središču pozornosti higienikov, zdravnikov in drugih piscev poljudnih priročnikov, je bila pogosto omenjana zlasti amenoreja, ki je bila neposredno povezana s pomanjkljivo prehrano in stalno podhranjenostjo žensk. Rešitev za to težavo je bila seveda jasna in vsem na dlani, vendar zato nič manj nedosegljiva za veliko večino žensk iz revnejših slojev. Kljub jasnim signalom, da škodijo same sebi in lastnemu zdravju, so še naprej ravnale po načelih, ki so bila trdno zakoreninjena v družbi: najprej so morale nahraniti vsa usta okrog sebe, same pa so na vrsto prišle povsem zadnje, če sploh.¹⁹⁴

¹⁹⁴ Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 179.

Problematično je bilo dejstvo, da se ljudje niso držali naravnih zakonov, po katerih bi več hrane pripadalo otrokom in razvijajoči se mladini, medtem ko so odrasli in starci za svoj obstoj potrebovali vse manj in so si s prenajedanjem močno škodovali.¹⁹⁵ Otroci so bili zaradi načina življenja in prehranjevanja najbolj ogroženi v šolski dobi, ko so bili zaradi pouka cel dan od doma. Njihovo prehranjevanje je bilo nezadostno in neredno, po celodnevni lakoti, kar je nedvomno vplivalo na njihovo storilnost in šolski uspeh. Negativne posledice lakote, stradanja in podhranjenosti na razvoj in delovanje možganov so bile strokovnjakom poznane, pri šolskem otroku pa naj bi se odražale zlasti v zmanjšani sposobnosti koncentracije, trpeli pa so tudi za glavoboli, pritiskom v glavi, v končni fazi pa tudi za omedlevico.¹⁹⁶ Večina otrok je prvi topli obrok zaužila šele pod večer, ko pa so pojedli preveč in prehitro ter si tako pokvarili želodec, zato naj bi bilo nujno uvesti šolske kuhinje, ki naj bi zlasti ubožnejšim in od šole bolj oddaljenim otrokom nudile zdrave in preproste obroke.¹⁹⁷ V javnosti se je poleg tega vedno bolj širila zavest, da so otroci skupina prebivalstva s specifičnimi prehranskimi potrebami,¹⁹⁸ na čemer je temeljila ideja o potrebnosti prevzgoje otrok in staršev. Otrokom so namenjali poljudne publikacije, v katerih so jim razlagali, katera živila so zanje koristna in katera škodljiva, ter jih poučevali o pomenu zmernosti pri prehrani, uživanju rednih in skrbno odmerjenih obrokov ter o različnih načinih, kako si ohraniti zdravje.¹⁹⁹ V realnem življenju so bili namreč prav otroci tisti, ki so bili deležni najbolj pomanjkljive prehrane. Podhranjenost otrok je bila delno posledica bede, v kateri so živeli, delno pa tudi nepravilnega gospodarjenja s sred-

195 Glej Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 14.

196 Deisinger, Ema. O vplivu gladu na možgane. V: *Slovenski učitelj*, 39, 30. 11. 1938, št. 11/12, str. 276–277.

197 Škulj, Karel. Kuhinja za šolske otroke. V: *Slovenski učitelj*, 14, 15. 3. 1913, št. 3, str. 56–59, str. 56.

198 O tem glej npr. Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, str. 66–73; Rus, *Zdravje mladine*, str. 18–30; Derč, *Dojenček*, 1919; Dragaš, *Pomoč novorojenčku in dojenčku*, 1938, str. 62–118; Belinger-Ferjančič, *Telesna vzgoja otrok*, 1932.

199 Glej npr. Langerholz, Ivan. Skrbimo za svoje zdravje! Nezmernost. V: *Angelček*, 34, 1925–1926, št. 7, str. 102–104, str. 104 ter *ABC za zdravje*, 1929.

Neprimerna prehrana in pomanjkanje vitaminov je bil vzrok za pogosto rahitičnost otrok.

(Turk, *O rastlinski, ljudski in živalski prehrani*, str. 14)

stvi, ki so bila v družinskem proračunu na voljo. Nevestni starši so namreč pogosto namenjali denar za alkohol, tobak, obleko, lepoticenje in zabavo, medtem ko so njihovi otroci odrasčali v bledolične, suhe in neodporne ljudi. V družbi je bil egoizem staršev, zlasti očetov, še vedno zelo prisoten, saj so se bili le redki pripravljene odreči lastnemu ugodju v korist otrok. Malomarne starše so sicer označevali za slabše od podgane, ki požre lastne mladiče, »kajti muke mladičev, ki jih požre podgana, niso dolge, dočim hira nezadostno hranjen otrok leta in leta. Zato zasluži najhujšo kazen oče, ki ima denar za svojo pijačo, za kos kruha otrokom pa nima beliča. Če ni kazni božje za tako početje, bi človek pričakoval vsaj pomoč oblasti, pomoč človeške družbe!«²⁰⁰

200 *Zdravje: priloga Prerodu*, Naša bodočnost?, 1, 1. 12. 1925, št. 12, str. 179.

INDUSTRIJSKO PREDELANA HRANA

V tradicionalni predindustrijski družbi je bilo prehranjevanje povezano z naravnimi cikli in letnimi časi. Prehrana je bila sezonsko pa tudi geografsko ozko pogojena.²⁰¹ Industrijska revolucija, urbanizacija in hitro naraščanje števila mestnega prebivalstva so povzročili velike spremembe v načinu prehranjevanja. Zaposlovanje žensk izven doma je povečalo potrebo po predpripravljeni, konzervirani prehrani, ki je zahtevala manj časa za pripravo in je ženskam močno olajšala gospodinjska dela.²⁰² Poleg tega je bilo z razvojem tehnoloških procesov, kot so bili predelava, konzerviranje, zamrzovanje in vlaganje, lahko doseči podaljšanje roka uporabe živil ter njihovo užitnost tudi izven sezone, kar je pomenilo pomemben korak v boju proti lakoti.²⁰³ Nezanemarljivo je dejstvo, da je industrializacija omogočila hitrejšo in bolj množično predelavo živil, ki jih je bilo mogoče uporabiti tudi kot sredstvo za konzerviranje. Najbolj očiten primer take medsebojne povezave je bila industrijska pridelava sladkorja, ki je sam po sebi postajal produkt za množično proi-

201 Šlibar, *Kuharca*, str. 7.

202 Flandrin, Introduction, str. 435–436. Glej tudi Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 20–22.

203 Pedrocco, *The Food Industry*, str. 483–486 ter Capatti, *The Taste for Canned and Preserved Food*, str. 492–499.

Tržišče je ponujalo vse več industrijsko predelane hrane in cenenih prehranskih nadomestkov za osnovna živila.

(*Žena in dom*, 7, januar 1936, št. 1, str. 42)

zvodnjo in je kot tak vstopal v domove širših slojev prebivalstva, služil pa je tudi kot izredno pomembno sredstvo za podaljševanje roka uporabnosti drugih živil, zlasti sadja.²⁰⁴ Pomemben impulz k razvoju trajnega konzerviranja in pakiranja hrane je dala tudi vojska, ki je tako lažje in ceneje načrtovala oskrbo vojaštva v vojni in v miru.²⁰⁵ Obstajale so celo ideje, po katerih naj bi ljudje v obliki kroglic uživali čiste beljakovine, maščobe, ogljikove hidrate in rudninske snovi. Če bi ob tem popili še dva litra vode dnevno, bi tako zaužili vse hranilne snovi v najbolj idealnem ravnovesju. Ti poskusi so se izjalovili, ker ljudem taka hrana »ni

204 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 187–188.

205 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 338–340, str. 338.

šla v slast«. Industrijsko predelana hrana je zato morala, če je želela prepričati potrošnike, v svoji sestavi kar najbolj posnemati vonj, okus in barvo tradicionalnih živil.²⁰⁶

K širitvi priljubljenosti industrijsko predelane hrane je prispevalo več dejavnikov. Zaradi napredka v kmetijstvu, spremenjenih načinov pridelave sadja in zelenjave, vzreje živali ter prireje mleka so kmetje pridelali pomembne viške surovin, ki so jih lahko prodali hitro razvijajoči se prehranski industriji. Poleg tega, da so se izboljšale prometne povezave, ki so omogočale prodajo tudi hitreje pokvarljive hrane, je industrija za priljubljenost lastnih izdelkov načrtno izvajala tudi vse bolj agresivne reklamne kampanje, ki so vplivale na potrošnikove želje in pričakovanja ter utirale pot potrošniški družbi, ki se je razcvetela v 20. stoletju.²⁰⁷

Ljudje so se sicer že prej ukvarjali z vprašanjem, kako hrani podaljšati rok uporabe. Tradicionalnim postopkom soljenja, dimljenja, sušenja, kisanja, vlaganja, vkuhavanja in še česa so se pridružili novi. Hladilniki, ki so v naslednjih desetletjih postali glavno sredstvo za ohranjanje svežine in podaljševanje roka uporabnosti živil, so bili na Slovenskem še v obdobju med obema vojnama prava redkost in dosegljivi zgolj bolje situiranim družinam. Reklame zanje se sicer pojavljajo v ženskem časopisju, kjer so jih predstavljali kot garancijo za zdravje otrok in celotne družine. Hladilnik naj bi živilom ohranil »svežino, redilno moč in zdravje, ki ga razkrajajo v jedilnih shrambah bohotno uspevajoči mikrobnimi organizmi«. Hladilnik naj bi bil »štedljivi in budni stražar zdravja družine«, s čimer so želeli vplivati predvsem na materinski čut žensk, ki naj bi si za svoje potomce želele le najboljše.²⁰⁸ Do resničnega premika v tem obdobju pa je prišlo, ker so vse več nalog, ki so jih prej opravljale hišne gospodinje, začeli prevzemati industrijski obrati.²⁰⁹ Ti so ponujali vedno pe-

206 Vedenik, *Kako si ohranimo ljubo zdravje*, str. 65.

207 Studen, *Modernizacija načina življenja*, str. 119.

208 *Žena in dom*, 2, 1. 8. 1931, št. 8, str. 306.

209 Šlibar, *Kuharica*, str. 28–31. Glej tudi Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 338–340, str. 339–340.

Čuvajte zdravje svojih otrok!

Milostiva, zakaj ste vselej skrbno pazili, da so dobivali Vaši otroci, dokler so bili še mali, popolnoma čisto in zdravo ter sveže mleko? Zato, ker ste dobro vedeli, kako zelo škoduje pokvarjeno mleko zdravju Vaše dece. Zdaj, ko so otroci nekoliko odrasli, se stvar nikakor ni spremenila; prav tako zavisi njih zdravi razvoj od brezhibnosti prehrane. Zaupajte FRIGIDAIREU, družinskemu električnemu avtomatičnemu hladilniku skrb, da ohrani živežu svežino, redilno moč in zdravje, ki ga razkrajajo v jedilnih shrambah bohotno uspevajoči mikrobní organizmi.

Frigidaire

je štedljivi in budni stražar zdravia družine.
GENERAL MOTORS je edina tvornica Frigidairea.
Izključna prodaja za Jugoslavijo:

JUGOTEHNA, družbo z o. z. Ljubljana, Gosposvetska 3.
Telefon 20-80 Stalna razstava: Ljubljana, Gledališko 8. Telefon 29-18 Telefon 20-80

Podružnice v Beogradu, Zagrebu in Splitu. Zahtevajte naše podrobne prospekte!
Obiščite nas na ljubljanskem velesejmu v paviljonu G, kaja 178—182.

Oglas za hladilnik Frigidaire, ki je ohranjal zdravje otrok in celotne družine.

(Žena in dom, 2, 1. 6. 1931, št. 6, str. 239)

strejšo ponudbo konzervirane in polpripravljene hrane in tako pomembno skrajšali čas, ki ga je bilo treba dnevno namenjati pripravi hrane. Tako so prispevali tudi k osamosvajanju ženske. Do takšnega premika v miselnosti je seveda prišlo počasi in postopno. Med ljudstvom je dolgo ostajala zakoreninjena miselnost, ki jo je jasno zapisal Valentin Vodnik v svojih *Kuharskih bukvah*, češ da so primarne naloge ženske kuhanje, gospodinjenje in skrb za družino, medtem ko je bilo udejstvovanje v zunanjem svetu naloga moškega.²¹⁰ Priprava ozimnice, vlaganje sadja

210 Studen, Ženska naj se drži kuhalnice, str. 149–150.

in zelenjave, kisanje repe in zelja pa tudi konzerviranje mesa in mesnih izdelkov so na Slovenskem ostajali v domeni gospodinj. Kupovanje konzervirane hrane v steklenih kozarcih in pločevinkah se je uveljavljalo počasi, saj so bili ti izdelki večinoma zelo dragi. Bolj se je uveljavilo le prodajanje cenениh nadomestkov živil, ki niso bili narejeni iz primarnih surovin, temveč iz množice aditivov in barvil.²¹¹ Revnejšim slojem naj bi bili namenjeni tudi ekstrakti, iz katerih je bilo mogoče pripraviti poceni in hranljivo juho, vendar je bila zaradi velike vsebnosti soli v teh pripravkih potrebna previdnost.²¹²

Ta proces sicer ni bil lahek in enostaven, saj je bilo potrebno tako kot pri vsakemu novem produktu potrošnika oz. potrošnico prepričati, da namesto po domačem izdelku poseže po industrijskem. Da bi prekinili avtarkijo meščanskih gospodinjstev, kjer so bili še posebej ponosni na doma vloženo zelenjavo, vkuhano sadje, marmelade in džeme in na dejstvo, da je spretna gospodinja s svojim umnim gospodarjenjem lahko preskrbela svojo družino skozi celo leto, so začele nastajati obsežne in agresivne reklamne kampanje, ki so ljudem obljubljale večjo krepkost, več zdravja, bolj zdrave potomce in nenazadnje srečnejši zakon in vsesplošno družinsko srečo, če so le posegli po industrijskih proizvodih. Kot ideal so postavljali žensko, ki zmore vse, ki je sicer predana mati in gospodinja, ni pa več sužnja štedilnika. Z nekaj pomoči v obliki predpripravljene hrane naj bi namreč počela tudi druge stvari, skrbela za bolj urejen zunanji videz, se bolj posvečala vzgoji otrok in možu in nasploh živela bolj polno in ustvarjalno življenje.²¹³

Vse več predelanih živil je bilo namenjeno otrokom. Avtorji priročnikov so starejšim otrokom, ki so lahko že sami prebirali nasvete za zdrav življenjski slog, svetovali uživanje stročnic in druge zelenjave, sadja, jajčnih jedi, mleka in masla ter strogo izogibanje kavi in alkoholu.²¹⁴ Kot idealno prehrano novorojenč-

211 Godina-Golija, *Prehrana v Mariboru*, str. 46–48.

212 Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, str. 48.

213 Studen, *Ženska naj se drži kuhalnice*, str. 149–150.

214 Glej: *ABC za zdravje*, 1929. Glej tudi: Rus, *Zdravje mladine*, str. 18–30.

**Pri
umetni
prehrani
dojenčkov**

se doseže posebno povoljen uspeh s uporabo dr. Wandrovega Hordenyuma. Hordenyum se doda razredčenemu kravjemu mleku, ki je potem po svoji sestavi toliko vredno kakor materino mleko.

Hordenyum s razredjenim mlekom se daje dojenčkom, ki se pravilno razvijajo, do petega meseca, posebno koristen pa je v polletnih mesecih, ko je dojenček v nevarnosti, da dobi drisko.

Od petega meseca dalje se daje Hordenyum dojenčkom z uspehom v priložih, ki so bogate s vitamini in mineralnih soli, ki jih otrok potrebuje za svoj razvoj, kakor špinata, kolerabice, cvetača, korenje, grah.

Priloha, ki ji je dodan Hordenyum, je prav posebno redilna, ker jo telo bolj izloča kakor navadno priloho, dojenčki jo pa vsi vprek radi uživajo. Priloha s Hordenyumom se sme dati dojenčkom brez nevarnosti tudi dvakrat tako velik obrok kakor navadno priloho.

Vprašajte otroškega zdravnika, kaj misli o Hordenyumu.

Priloha s Hordenyumom je prav posebno ekonomična.

Hordenyum se dobiva v vaših lekarnah in drogerijah po Uta 50—.

Dr. A. WANDER
D. D.
Tvornica farmacevtskih
in dietetskih proizvodov
Z A G R E B

Oglas za industrijsko predelano prehrano za dojenčke, ki je bila redilna, zdrava ter odličen nadomestek za materino mleko.

(Žena in dom, 5, december 1934, št. 12, str. 434)

razvoju pa so začeli celo prehitovati sovrstnike. O slednjem so bili pripravljene pričati zadovoljni starši, ki so v tej propagandni brošuri opisovali svoje pozitivne izkušnje, napredek svojih otrok pa so bili nekateri pripravljene podkrepiti celo s fotografijami zadovoljnih in zalitih malčkov.²¹⁶

kov in dojenčkov so navajali materino mleko, čeprav so se kot nadomestila že pojavljala tudi prva adaptirana nadomestila mleka, ki so bila sicer predstavljena kot izhod v sili za primere, ko mati ni mogla dojeti, za otroka pa naj bi bila ustrežnejša od kravjega, po katerem so sicer posegali.²¹⁵ Vedno več je bilo tudi bolj ali manj prikritih oglasov v tisku, ki so matere poskušali prepričati, da bodo njihovi otroci veliko bolj zdravi, če bodo posegale tudi po drugih izdelkih, različnih sladnih kavah in otroških mokah. Primer takega izdelka je Vydrova otroška moka, ki se je reklamirala celo kot zdravilo, saj naj bi delovala preventivno, zavirala pa naj bi tudi razvoj nekaterih želodčnih in prebavnih bolezni in jih v začetni fazi tudi zdravila. Če so starši upoštevali nekatera osnovna pravila, kot so primerna količina hrane za različne starostne skupine otrok, priprava vsakokrat svežega obroka in upoštevanje najstrožje higiene pri pripravi hrane, so lahko pričakovali izjemne rezultate. Prej slabokrvni in slabotni otroci so po »krmljenju« s to otroško moko postali močnejši, krepkejši, bolj razviti, v

215 Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, str. 41.

216 Glej: *Domáci prijatelj*, Vydrova otroška moka kot zdravilo, 7, 1. 11. 1910, št. 11, str. 1–4.

KAVA, ČOKOLADA, ZAČIMBE IN DRUGE RAZVADE

Kava, čaj, čokolada, tobak in druge razvade so v največji meri poosebljale nezmernost, požrešnost, potratnost in pu-hlost, ki se je širila med meščanskim slojem, čeprav naj bi bil ta vzgled trdnosti, odgovornosti, delavnosti in samonadzora. Ker telesu niso prinašale nobenih nujno potrebnih hranilnih snovi, bi se jim moral meščan s trdno voljo odpovedati.²¹⁷ Tako strogega mnenja sicer niso delili vsi avtorji. Dišave, sladila in druge »užitnine« naj bi hrani dajale boljši in prijetnejši okus ter pomagale vzbujati slast do jedi, poleg tega naj bi zelo blagodejno vplivale na prebavo, saj naj bi pospeševale izločanje prebavnih sokov, dobro pa naj bi vplivale tudi na delovanje nekaterih žlez.²¹⁸ Začimbe, čokolada, čaj in kava tako niso služili zgolj vzbujanju ugodja, ampak so v telesu opravljali tudi zelo pomembno funkcijo.²¹⁹ Kavo, čaj in alkohol so nekateri avtorji uvrščali celo v skupino »živil za prihranek«, saj je njihovo uživanje pomembno zmanjšalo potrebo po kalorijskem vnosu, ki ga je bilo potrebno sicer zagotavljati z drugimi živili.²²⁰ Obstajajo namreč ocene, da

217 Piccoli, *Morale fisica*, str. 50–51.

218 Turk, Jakob. Naš vsakdanji kruh. V: *Slovan*, 3, 1904–1905, str. 129–132, str. 131.

219 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. X.

220 Pellegrino Lombardo, *Appunti di igiene scolastica*, str. 70.

si je povprečen angleški fizični delavec s pitjem piva dnevno zagotovil kar 500 kalorij dodatnega energijskega vnosa, ki bi ga ob siceršnjem splošnem pomanjkanju težko zagotovil s hrano.²²¹ Kava, čaj, še bolj pa pripravki iz kokinih listov, so bili pomembni tudi zato, ker so lahko veliko pripomogli k preganjanju lakote in s tem ohranjanju vitkosti.²²² Kljub tem pozitivnim lastnostim pa so ta živila ostajala sinonim za zapravljanje, nepotrebno razsipništvo in podleganje lastnim užitek, zlasti v obdobju, ko naj bi ves razpoložljivi denar trikrat premišljeno obrnili.

Obdobje, v katerem lahko opazujemo vse slabšo prehranjenost in vse bolj osiromašene jedilnike najnižjih slojev, je bilo tudi obdobje popularizacije čokolade, kave, sladkorja, pa tudi vse bolj razširjenega diabetesa zaradi pretirane uporabe maščob in sladkorja v prehrani. Vse prej naštete dobrine so bile sprva dostopne le višjim slojem, nato pa so iz luksuznih izdelkov postajale množično potrošno blago. Socialne razlike so se močno odražale tudi na področju razvad. Pitje čokolade je bilo sprva zgolj v domeni aristokracije, meščan je pregovorno raje posegal po kavi, ki naj bi poživila telo in duha in povečala njegovo storilnost, edini priboljšek revnega delavca pa je bil industrijsko pridelan alkohol najnižje kvalitete.²²³ Pomembna je bila tudi razlika v zunanjem videzu in etiketi, ki je spremljala pitje teh napitkov. V 18. stoletju je pitje kave postalo del obredja aristokratov. Kava sama po sebi je bila tako manj pomembna od porcelanastega servisa, pladnja, kavnih žličk, sladkornic in ostale opreme, ki je bila potrebna za primerno in galantno postrežbo. Meščana, ki je po kavi posegal v 19. stoletju, vse to ni zanimalo. Zanimala sta jih vsebina in učinek kave na telo.²²⁴ V nasprotju z alkoholno omamo je kava treznila, večala storilnost in zbranost ter telesu dajala novega zagona in energije.²²⁵ Kavarna je poosebljala vre-

221 Barr, *Drink*, str. 250.

222 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 16. Glej tudi: Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 54 ter Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 59.

223 Coe Dobzhansky; Coe, *The True History of Chocolate*, str. 203–204.

224 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 21.

225 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 24.

dnote in hotenja meščanskega razreda. Postavljala je ogledalo gostilnam in krčmam, kjer se je zadrževal nižji sloj, in pri tem kazala vso svojo vzvišenost. V kavarnah je bilo manj hrupno, obiskovalci so bili bolj kultivirani in elegantni, nikoli ni prihajalo do izgrediv. Bila je prostor razumnega pogovora, branja, prijetnih družabnih iger ter zatočišče in nekakšen podaljšek meščanskega stanovanja,²²⁶ kava pa je ob tem postala temelj druženja in simbol delavnosti, razuma in storilnosti, vrednot, ki so jih povezovala.²²⁷

Kava je kot pijača družabnosti ostajala dolgo le v domeni moških, saj so jo sprva uživali zgolj v kavarnah.²²⁸ V domove, kjer je postala del zajtrka in obvezen obred po kosilu, je vstopila več kot stoletje po njeni množični uveljavitvi.²²⁹ Kavarniška kultura, ki je svoj zenit dosegla zlasti v Parizu in Londonu, je sprva nekoliko obšla nemško govorno območje, kar pa ne pomeni, da so bila velika mesta, kot so Berlin, Dunaj in Hamburg, iz tega izvzeta. Zlasti Dunaj je v 19. stoletju doživel pravi razcvet na tam področju. Kavarne, kjer so sicer poleg kave ponujali tudi čaj, čokolado, punč, limonado, mandljevo mleko ter druge brezalkoholne napitke, so postale središča socialnega in kulturnega življenja,²³⁰ nezadržno pa so prodirale tudi v manjša in bolj provincialna mesta.²³¹ Na podeželju je kava še v 20. stoletju večinoma veljala za težko dosegljivo razkošje, ki so si ga lahko privoščili le najbogatejši kmetje, ostali pa le ob izjemnih priložnostih in praznikih. Bolj dostopni so bili kavni nadomestki, ki so iz kmečkega zajtrka izrinili pivo in vino. Hrepenenje kmečkega prebivalstva po kavi je bilo sprejeto s precejšnjim posmehom in nerazumevanjem, saj naj bi bila kava za kmeta zgolj nepotrebno zapravljanje.²³²

226 O tem glej Roche, *Storia delle cose banali*, str. 316.

227 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 39. Glej tudi Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 75–77.

228 O tem glej tudi: Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 77–79.

229 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 67.

230 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 60–69.

231 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 70–75.

232 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 83–86.

Specifičnost nemških dežel je delno izvirala iz merkantiliščne gospodarske politike, ki je trgovino s kavo obremenila z visokimi davki, praženje in prodaja kave pa sta postali celo del državnih monopolov, delno pa se je na kavo začela navezovati ideologija, ki jo je označevala za potratno, nepotrebno, škodljivo in celo ne nemško pijačo. V imenu varčnosti in skromnosti so se zato prav v Nemčiji uveljavili kavni nadomestki iz cikorije in ječmena in dosegli višek priljubljenosti med malomeščanstvom in revnejšimi sloji. V borbi za socialni vzpon so se oklepali lažnega občutka razkošja, ki so ga ti napitki dajali s svojo temno barvo in vonjem, čeprav so se v vsebini povsem razlikovali od prave kave.²³³ Priljubljenost kavnih nadomestkov je bila tolikšna, da so se na Dunaju odpirale celo kavarne, ki prave kave sploh niso ponujale in ki naj bi bile zgled varčnosti, treznosti in samonadzora tudi zaradi skromnejše opreme in prepovedi kartanja in igranja biljarda.²³⁴

V času, ko je oblast za enega od svojih ciljev postavila številčnost in čilost populacije, je obstajal strah pred vsemi substancami, ki naj bi vodile v degeneracijo in slabšo kakovost potomstva. Pitje kave je sicer veljalo za manj usodno kot uživanje alkohola, vendar pa naj bi pri moških povzročalo impotenco, kar je bilo seveda prav tako nezaželeno, zato so kavo imenovali tudi »Kapaumentrank«.²³⁵ Kava naj bi tako uspešno zavirala spolni nagon, da so jo celo načrtno svetovali katoliškim duhovnikom, ki naj bi z njeno pomočjo lažje premagovali tegobe in skušnjave, ki jih je s seboj prinašal celibat. Med ljudmi so se širile celo zgodbe, da je kava v moškem lahko povzročila trajno averzijo do ženskega spola.²³⁶

Kljub nasprotnikom se je kave dolgo držal sloves pijače severa, protestantizma in delovne etike v nasprotju s tipično katoliškim južnoevropskim svetom, kjer se je kot pijača uveljavila

233 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 81–85. Glej tudi Šlibar, »Človek je, kar jé«, str. 23–24 ter Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 79–80.

234 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 62.

235 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 59.

236 Barr, *Drink*, str. 274–275.

zlasti čokolada, ki so jo stopili nad vodno paro ali v mleku in ji pogosto dodali tudi nekoliko alkohola. V nasprotju s kavo ta ni poživiljala, je bila pa bolj hranljiva in zato zelo priljubljena zlasti med množico postnih dni. Nasprotje med kavo in čokolado je tako poosebljalo razliko med dvema miselnima svetovoma. Čokolada je s seboj prinašala tudi pridih rokokoja, elegance, razkošja, obilja in aristokracije, ki si je lahko privoščila dolgo poležavati v postelji, medtem ko je delaven in odgovoren meščan kavo spil stoje in v naglici ter se nato vrnil na delo.²³⁷ Kava je ob tobaku vedno spadala v domeno odraslih moških, medtem ko se je čokolade in kakava ob koncu 19. stoletja postopoma oprijel sloves pijače za otroke.²³⁸

Meščan, ki se je fizično vse manj gibal in opravljal vse bolj sedeča dela v zaprtih prostorih, je potreboval spodbudo in razvedrilo, pojavljati pa so se začeli dvomi, ali je takšno priganjanje telesa in duha sploh smiselno in kakšne posledice naj bi uživanje poživil imelo na zdravje.²³⁹ Pitje prevelikih količin kave naj bi vodilo v stanje kronične zastrupljenosti s kofeinom, nevrastenijo, histerijo.²⁴⁰ Kljub dejstvu, da kava ni imela tako neposredno negativnih učinkov na zdravje kot alkohol, je bilo tudi pri njenem uživanju potrebno veliko previdnosti. V ljudeh je namreč vzbujala nemir, zlasti pa je bila škodljiva za ženske in otroke. Oboji so veljali za fizično in duševno šibkejše. Kava jim je še dodatno »razburjala živce«, krhala njihovo zdravje in telesno moč, prav zaradi vse množičnejšega uživanja kave pa naj bi se med populacijo množilo število »bledoličnih, malokrvnih, nervoznih in slabotnih ljudi«. ²⁴¹ Značaj kave je skozi desetletja postajal vse bolj ambivalenten. Če je bila sprva predvsem simbol intelektualne in socialne elite, ki se je srečevala v elitnih kavarnah, polnih ogledal, masivnega pohištva, porcelana in kristalnih

237 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 100.

238 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 104.

239 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 44–47.

240 Piccoli, *Morale fisica*, str. 50–51.

241 *Novice*, Otrokom in ženskam dajati bobovo kavo, 57, 19. 5. 1899, št. 20, str. 187.

lestencev,²⁴² je v 19. stoletju postajala vse bolj tudi del vsakdana pavperiziranih delavskih množic, ki so si z njo preganjale lakoto in utrujenost. Posebej delavke, ki so se bile prisiljene prehranjevati izven doma, so kosilo pogosto nadomeščale s kavo.²⁴³

Statusni simbol in očiten znak blagostanja v prehrani so bile tudi začimbe. Pogosto so bile tudi znak stanovske pripadnosti: če so bile revnejšim slojem dostopne zgolj domače in tradicionalne začimbe, so privilegirani sloji posegali tudi po uvoženih in dragih.²⁴⁴ Industrijsko predelane začimbe, začimbne mešanice in jušne kocke, ki so nastale z namenom, da bi zaposlenim materam in gospodinjam olajšale delo in skrajšale čas priprave hrane, so zaradi svoje cene večinoma prav slednjim ostajale nedosegljive ter zato domena bolj izobraženih gospodinj iz meščanskega razreda.²⁴⁵ Tudi beli rafinirani sladkor je sprva veljal za luksuzno blago, ki si ga mnogi niso mogli privoščiti in so kot edino sladilo še naprej uporabljali med. Pred letom 1800 je veljal za luksuzno in nedostopno dobrino, postopoma pa je postajal vse bolj nepogrešljiv del meščanske prehrane.²⁴⁶ Uveljavil se je kot zdravilno sredstvo, kot začimba, kot pomembno sredstvo za konzerviranje živil ter celo kot del osnovne prehrane,²⁴⁷ postopoma pa je prodiral tudi na podeželje, kjer je dlje ohranil status luksuzne dobrine.²⁴⁸ V predmarčnem obdobju je sladkor postal stalnica tudi v kmečkih domovih, ko so njegove cene začele padati zaradi množične proizvodnje v domačih rafinerijah.²⁴⁹ Prva avstrijska rafinerija sladkorja, ki naj bi zmanjšala odvisnost od uvoza in je bila postavljena v duhu merkantilistične samooskrbe, je začela delovati leta 1750 na Reki, kmalu pa so odprli še več rafinerij, zlasti na Dunaju in v njegovi okolici. Čeprav je sladkor po avstrijskih deželah ostajal neenakomerno distribuiran, je

242 O tem glej: Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 62.

243 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 80–83.

244 Šlibar, »Človek je, kar jé«, str. 19.

245 Godina-Golija, *Prehrana v Mariboru*, str. 46.

246 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 182–183.

247 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 185.

248 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 180–181.

249 Šlibar, »Človek je, kar jé«, str. 24.

njegova poraba vseskozi naraščala. Na Dunaju je tako povprečni prebivalec ob koncu 18. stoletja porabil dva kilograma sladkorja na leto, medtem ko je povprečna letna poraba na Madžarskem in v Banatu znašala le 0,1 kg.²⁵⁰ Cezuro v tem razvoju je sicer prineslo napoleonsko obdobje, ki pa vse večje priljubljenosti in dostopnosti sladkorja ni prekinilo za dolgo.²⁵¹ Čeprav je sladkor izgubljal pridih ekskluzivnosti, je ostajal statusni simbol in pomemben znak blagostanja in le redki pisci so ga že označevali za tihega ubijalca in legalno drogo industrializiranega sveta.²⁵²

250 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 176.

251 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 176.

252 Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 179–181.

ALCOHOL

Med glavne pregrehe, ki so uničevale dom, družino ter posledično povzročale nepopravljivo škodo tudi celotnemu narodu, so takratni avtorji prištevali zlasti alkoholizem, ki je bil očiten znak pomanjkanja samonadzora ter osnovnih meščanskih vrednot, kot so varčnost, odgovornost in delavnost.²⁵³ Pijanci so bili pravo nasprotje discipliniranih meščanov, ki so se alkoholu znali odreči in se omejiti na uživanje vode in občasno lahkega piva, ki so vestno opravljali svoj poklic, po koncu delovnega dne pa so se redno in disciplinirano vračali na svoje domove, kjer so nato predvsem z zgledom in lastno pokončno držo vzgajali nov rod vzornih državljanov.²⁵⁴ Pijančevanje je ogrožalo in lahko tudi dokončno uničilo vse, kar je bilo po meščanski ideologiji sveto, veljalo je za sprevrženo in nesprejemljivo obnašanje ter znak poživinjenosti in pomanjkanja samonadzora.²⁵⁵ Z vidika makrobiotičnih priročnikov pa velja izpostaviti še eno problematiko, ki je bila tesno povezana s prekomernim uživanjem alkohola. Že Hufeland je med faktorje, ki lahko podaljšajo življenje in zagotavljajo daljši in srečnejši obstoj, uvrstil tudi srečen zakon²⁵⁶ in le redke stvari so umirjeno in srečno družinsko življenje ogrožale bolj od alkohola. Ko je v hišo stopil alkohol, je bilo konec zdravja, miru in tihe družinske sreče, pa tudi blagostanja.²⁵⁷

Od zdravilnega sredstva in temelja za pripravo zdravilnih pripravkov v 15. in 16. stoletju²⁵⁸ je alkohol postal glavna, najbolj razširjena in najbolj uničujoča droga 19. stoletja. Širjenje dostopnosti alkohola je bilo povezano z napredkom v agrarnem sektorju, pa tudi s tehnološkim razvojem, ki je prinesel nove možnosti predelave in konzerviranja. Ob tem so se seveda porajali novi problemi. Zlasti uživanje industrijsko pridelanega, ne-kvalitetnega ali celo strupenega alkohola je vodilo v hitro odvi-

253 Studen, *Pijane zverine*, str. 58.

254 Studen, *Pijane zverine*, str. 31.

255 Studen, *Pijane zverine*, str. 57–58.

256 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 535–544.

257 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 26. Glej tudi: Kalan, *Sveta vojska*, str. 52–53 ter

Egger, Avguštin. Alkohol in blagostanje ljudstva. V: *Piščalka*, 2, 1906, št. 8, str. 244–247.

258 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 159.

snost in hiter telesni propad pivcev takega alkohola in tako še k hitrejšemu propadanju in degeneraciji že sicer deprivilegiranih področij. Kvalitetno vino je bilo redko in širokim množicam največkrat nedostopno, zato so pogosto posegali po cenovno ugodnejših vrstah alkohola. Med ljudmi sta se zlasti širila metilni alkohol iz samorodnic in industrijskih obratov ter pivo. Strmo je naraščala poraba žganja, ki je bilo bolj obstojno in cenovno bolj dostopno kot vino.²⁵⁹

Če je bilo pijančevanje v mestih že vseprisoten problem,²⁶⁰ je bilo prekomerno uživanje alkohola na podeželju še v 19. stoletju vezano na posebne priložnosti, kot so bili večji cerkveni prazniki, poroke in različni življenjski jubileji. Zlasti problematične naj bi bile poroke. *Drobtinice* tako poročajo, da se ljudje na porokah »zelo slabo vedejo in prav po divje obnašajo. Na vse jutro že trušati začno in rogoviliti, jedo nezmerno in pijejo, streljajo, ukajo« ter nasploh počnejo nespodobnosti, o katerih pa avtor ni želel podrobneje govoriti. Ko je prišel čas obreda, je bilo treznih le še nekaj žena skupaj z nevesto ali pa še ta ne, vsi ostali pa so bili pijani in »nasekani, da so jih komaj noge nosile«. ²⁶¹ Razmere naj bi bilo delno mogoče popraviti, če bi se med ljudstvom razširila navada, da bi bilo na poročnih gostijah in ob novih mašah vsega dovolj in še preveč, le vino naj bi vsak gost poravnal zase, kar bi zagotovo ustvarilo določen pritisk na pivca ter obliko družbene kontrole.²⁶² Podeželsko prebivalstvo je pred 19. stoletjem žejo preganjalo predvsem z vodo, poznali pa so tudi vino in medico. Bolj ko se je povečeval vpliv mest in bolj ko so različne dobrine postajale tudi cenovno dostopne, pogostejši so postajali primeri alkoholiziranosti med kmečkim prebivalstvom.²⁶³ Abstinencijski časopis *Zlata doba* je kot eno od rešitev težav s prekomernim uživanjem alkohola na podeželju

259 Šlibar, *Kuharca*, str. 20–24. Glej tudi Marcus; Pattay, *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*, str. 8.

260 Šlibar, *Kuharca*, str. 20–24.

261 Rozman, Jožef. Tečno zdravilo za pijane svate. V: *Drobtinice*, 10, 1855, str. 192–194.

262 Kummer, Alojzij. O zmernosti v pijači ali o treznosti. V: *Zgodnja Danica*, 54, 18. 1. 1901, št. 3, str. 20–22, str. 20.

263 Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, str. 181–182.

predlagal ustanavljanje vinarskih in žganjarskih zadrug, ki bi skrbele za izvoz pridelanega alkohola, čeprav so se zavedali, da na tak način alkoholno kugo zgolj širijo še na druga področja. Slabe prometne povezave in slaba organiziranost kmetov, ki še niso znali skupaj nastopiti na trgu, so sicer res ovirale izvoz vina iz odročnejših krajev,²⁶⁴ hkrati pa so onemogočale tudi prodor ponarejenih in industrijsko predelanih alkoholnih pijač na podeželje. Ljudje so pili doma pridelano vino, zato jim to tudi ni predstavljalo dodatnega stroška. Razmere so se spremenile po katastrofi s trtno ušjo, ki je vinogradništvo na Slovenskem pripeljala na rob propada.²⁶⁵ Ob pomanjkanju domačega pridelka so ljudje začeli posegati po ceneni uvoženih in predelanih vinih, predvsem pa se je spremenila kultura pitja. Ljudje na podeželju, ki so prej pili zlasti doma, so začeli zahajati v gostilne in vinotoče, kar pomeni, da so jih gostilničarji in trgovci začeli tudi finančno izkoriščati.²⁶⁶

Velik problem je predstavljalo tudi širjenje alkoholizma med mestnim proletariatom, ki je zaradi stanovanjske bede in vsesplošne revščine predstavljal idealno tarčo gostilničarjev in žganjarjev. V delu *Le condizioni igienico sanitarie* lahko preberemo slikovit opis razmer v Trstu, kjer so gostilničarji in žganjarji kot ptice roparice prežali na svoj plen, delavci pa so bili kot nedolžni ščinkavci, ki so se že pred začetkom delovnega dne znašli v pasti. Ideje, da bi odpiralne čase gostiln prilagodili delavskim urnikom, da le-ti po službi ne bi mogli zahajati vanje, niso bile deležne podpore. Kot neizvedljivi pa so se izkazali tudi poskusi, s katerimi naj bi omejevali prodajo žganja vsakemu posameznemu gostu. Slednje je bilo skoraj nemogoče nadzirati, saj se je pijanec lahko vedno odmajal v naslednjo krčmo, ki jih nikakor ni primanjkovalo, in spet zahteval žganje. Delavci so se kot muhe drug za drugim lovili v past in kjer je bil sprva le eden, jih

264 Adlešič, I. Belokranjska beda: alkoholizem in izseljeništvu. V: *Zlata doba*, 4, januar 1910, št. 1, str. 39–42, str. 41.

265 Več o problematiki pojava trtne uši in njenih posledic na razmere na Slovenskem glej Seručnik, *Trtna uš*, 2011.

266 *Zlata doba*, Alkohol in izseljeništvu, 1, december 1907, št. 8, str. 65.

je kmalu sledilo še več.²⁶⁷ Krčmarje so velikokrat opisovali kot brezvestne morilce, ki so človeka največkrat opili ter ga nato, ko mu je zmanjkalo denarja, povsem opitega postavili na cesto, kjer je bil nato izpostavljen različnim nevarnostim: veliko se jih je poškodovalo pri padcih, utonilo, pozimi pa zmrznilo.²⁶⁸

267 Marcus; Pattay, *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*, str. 10. O razmerah v Trstu glej tudi *Zlata doba*, Kaj pa Trst?, 3, 1909, št. 2, str. 158–159.

268 Glej: *Novice*, Pijance svariti se pač res pravi: bob ob v steno metati, 5, 6. 1. 1847, št. 1, str. 4.

ODNOS DO ALKOHOLA V MAKROBIOTIČNIH NASVETIH

Alkohol in posledice njegovega uživanja so bili predmet preučevanja že pred higienskim 19. stoletjem. V starejši literaturi so uživanju alkohola v manjših količinah pripisovali poživlajoč učinek, med posledicami prekomernega uživanja pa so naštevili različne simptome, kot je bila npr. možganska kap, pa tudi take, ki z današnjega zornega kota delujejo precej neverjetno, npr. nevarnost samovžiga.²⁶⁹ Zmernost, ki je bila ena od najpogosteje izpostavljenih vrednot v zdravstvenih priročnikih 19. stoletja, je bila ves čas tudi del diskurza o alkoholu. Zmerno uživanje vina pa tudi žganih pijač in likerjev naj ne bi bilo usodno. Poživlajoč učinek na telo naj bi bil celo pozitiven, povečala naj bi se krvni obtok ter delovanje vseh notranjih organov, razmišljanje naj bi bilo hitrejše in bolj smelo, ljudje pa naj bi bili tako srečnejši in bolj zadovoljni. Težavo pa je povzročalo predvsem dejstvo, da je bila meja med ugodnimi in skoraj zdravilnimi učinki ter pijanostjo zelo tanka in posameznik jo je lahko zlahka in nevede prestopil.²⁷⁰ Odnos do pretiranega uživanja alkohola je bil že pred tem negativen in je veljal za nezmernost z najhujšimi posledicami. Pisci so že v 18. stoletju naštevili telesne in moralne posledice opijanja. Pijanci

²⁶⁹ Barnes, *The Making of a Social Disease*, str. 148.

²⁷⁰ Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 34–37.

naj bi bili bolj podvrženi jetiki, čeprav so bila mnenja o tem precej deljena. Nekateri zdravniki so trdili, da lahko alkohol zavre ali celo povsem zaustavi razvoj te bolezni in so ga celo predpisovali kot zdravilo proti pljučni tuberkulozi.²⁷¹ Še bolj kot dejstvo, da je bil alkohol odlična podlaga za razvoj številnih nevarnih bolezni, je avtorje skrbelo, da ljudje v pijanem stanju zapadajo v najrazličnejše vrste pregreh, na koncu pa naj bi jih čakalo zgolj večno pogubljenje.²⁷² Oznaka pijanca, ki jo lahko preberemo v *Stoletni praksi devetnajstega stoletja*, je nedvoumna, saj je po njej pijanec »pobijalec in ropar svoje žene, tat svojih otrok, zapravljivec od svojih staršev prejetega blaga, malovreden gospodar, nepokorjen sosed, prepirljiv tovariš, zdivjan človek, zatiralec svoje božje podobe, morilec svojega života, zavržena stvar in gnusoba poštenih ljudi«. Upal je lahko le, da bo ob poslednji sodbi Bog dovolj milosten, da se ga bo usmilil. Bil je torej grešnik in ne bolnik.²⁷³ Celotni zdravniki, ki so obravnavali temo zlorabe alkohola in boja proti alkoholizmu, so stopnjo alkoholiziranosti merili predvsem po »moralni podivjanosti«, ljudi pa so opozarjali predvsem na dejstvo, da je alkohol eden od glavnih razlogov za zapadanje v greh. V ospredje so torej postavljali moralne posledice alkoholiziranosti, telesni simptomi pa so bili potisnjeni nekoliko v ozadje.²⁷⁴ V medicinski literaturi je nato v obdobju od leta 1790 pa do leta 1840 prišlo do postopnega spreminjanja načina obravnave alkoholizma. Od moralnega vrednotenja in naštevanja katastrofalnih posledic, ki naj bi jih opijanje imelo za človekovo dušo in njegovo posmrtno življenje, so zdravniki postopno začeli v ospredje postavljati vidik telesnih posledic prekomernega uživanja alkohola. Prekomerno poseganje po alkoholu ni bilo več le grešna razvada in moralno obsojanje je stopalo v ozadje, v ospredje pa zavedanje, da je alkoholizem bolezen, ki jo je potrebno zdraviti. Vse več pozornosti so posvečali tudi socialnim posledicam zlorabljanja al-

271 Več o tem glej Barnes, *The Making of a Social Disease*, str. 148–162.

272 Studen, *Pijane zverine*, str. 24. Glej tudi Tissot, *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. Tomo primo*, str. 30–31.

273 *Štolétna pratika devetnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 211.

274 Studen, *Pijane zverine*, str. 31.

kohola. Okoli leta 1800 je tako alkoholizem že veljal za odvisnost in bolezen, kar pa ne pomeni, da je bilo s tem tudi konec moralnega obsojanja pijancev, ki so zaradi lastne nezmernosti in neodgovornosti v nesrečo porinili ne le sebe, temveč tudi družinske člane.²⁷⁵ Tudi potem ko je laično-medicinski vidik že prevladal, je diskurz o grehu še vedno ostajal del protialkoholnih brošuric in priročnikov. Dejstvo, da je alkoholizem veljal za poglobitveni greh in za mater vseh ostalih grehov, so s pridom izkoriščali v zastraševalne namene. Posledice zlorabe alkohola so torej presegle zgolj telesne simptome ter so segale celo v »brezkončno večnost«.²⁷⁶ Primer takega teksta je članek iz *Zgodnje Danice*, ki obravnava pijančevanje in našteva posledice, ki jih le-to prinaša, od tega, da pijančevanje poniža človeka na stopnjo, ki je nižja od živali, pa do tega, da je pijanec lenuh, ki bo prej ali slej zapravil svojo srečo, zapil družinsko premoženje, uničil lastno zdravje ter zdravje svojih potomcev, pa tudi dejstvo, da bo pijanec »izpil tudi svoje dušno izveličanje, in to je največja nesreča za človeka«.²⁷⁷

Pomemben premik na tem področju se je zgodil po zaslugi vitalistov, med njimi zlasti Christoph Wilhelma Hufelanda, ki je bil eden glavnih zastopnikov ideje, da je alkoholizem bolezen in ne le moralni odklon.²⁷⁸ Nezmernost pri hrani in pijači je uvrstil med faktorje, ki so lahko povzročili prezgodnjo smrt,²⁷⁹ kar je bilo zagotovo povezano z dejstvom, da naj bi bila predvsem vino in žganje po njegovem mnenju močni dražili, ki naj bi pospeševali porabo življenjske sile in tako vodili v prerani grob.²⁸⁰ Tudi Fran Vilijem Lipič, avtor prve znanstvene študije o alkoholizmu in njegovih posledicah, je že sledil Hufelandovi tezi, da je alkoholik predvsem bolnik, ki ga je potrebno zdraviti. V ta namen naj bi ustanovili celo posebne ustanove, ki naj bi bili mešanica bolnišnice, azila in zapora, kjer naj bi bilo mogoče pijance temeljito prevzgojiti in se jim v nadzorovanem okolju

275 Studen, *Pijane zverine*, str. 33–34. Glej tudi Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 48.

276 Kalan, *Sveta vojska*, str. 46–47.

277 Merkun, Anton. Iskrice: Pijančevanje. V: *Zgodnja Danica*, 55, 1. 8. 1902, št. 31, str. 141–144.

278 Studen, Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik, str. 504.

279 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 377–385.

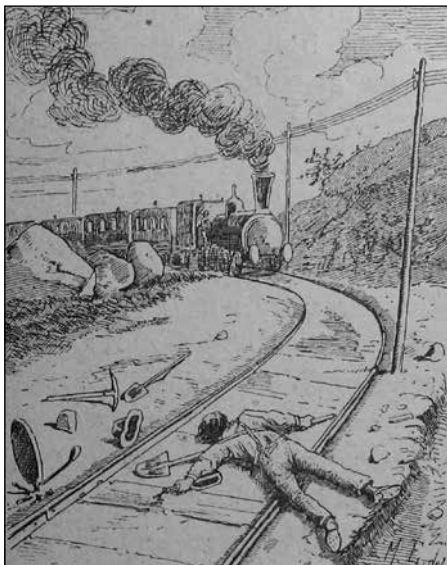
280 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 285–286.

posvetiti na vseh ravneh ter tako morebiti odpraviti tudi vzroke za zapadanje v odvisnost.²⁸¹ Pijanec se je iz moralno sprevrženega izmečka spremenil v pacienta, ki je s svojim ravnanjem sicer samega sebe pehal vedno globlje v nesrečo, zato pa ni bil nič manj vreden kakovostne obdelave in oskrbe. Njegov propad se je navadno začel z izgubo apetita in nespečnostjo. Kmalu se je pijanec ujel v začarani krog, kar je pomenilo, da je potreboval vedno več pijače, izgubljal je telesno moč, postajal je vse bolj mlahav, nezmožen kakršnegakoli dela, impotenten, nevreden mož in oče, ki je svoje potomce obsojal na fizični in moralni propad. V delu *Bacco, tabacco e Venere* so nadalje natančno opisani vsi koraki, ki pijance vodijo do popolnega propada. Avtor jih sicer strogo obsoja in jih imenuje »nesrečni in bedni samomorilci« ter »nesrečna nehvaležna bitja«, ki jim je Vsemogočni podelil najrazličnejše darove in talente, pa jih niso znali in zmogli izkoristiti, kar jih je na lestvici stvarstva uvrščalo še nižje od živali, ki so se vse po vrsti borile za svoje preživetje. Obenem pa je v njegovem pisanju mogoče zaznati precejšnjo mero sočutja do »padlih« bratov in objokovanja nad izgubljenimi talenti in napredkom, ki bi ga lahko prinesli človeštvu.²⁸² Avtor izraža predvsem skrb zaradi opaznega upada povprečne življenjske dobe, ki je bila v času izida dela le še 33 let. Uživanje alkohola pa naj bi bilo krivo tudi za dejstvo, da je od leta 1816 število neprimernih nabornikov naraslo z 20 na 50 % vsakokratne generacije.²⁸³ Zaskrbljujoči so bili tudi podatki, da je v Angliji vsako leto zaradi posledic alkoholizma umrlo več kot 60.000 moških, med katerimi jih je bila vsaj polovica v starosti od 20 do 25 let, kar je predstavljalo nepopravljivo škodo za družbo. Polovica vseh duševnih bolnikov, dve tretjini revežev ter velika večina kriminalcev je bila odvisnih od alkohola. Podobno katastrofično stanje naj bi vladalo v ZDA, kjer je zaradi viskija letno umrlo 300.000 ljudi, 100.000 otrok naj bi bilo sprejetih v različne zavode in prevzgojne ustanove, 150.000 ljudi naj bi pristalo v

281 Lipič, *Osnovne značilnosti dipsobiostatike*, str. 44.

282 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 47.

283 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 10–11.

Pijanec je bil slab in nezanesljiv delavec, ki je pri delu ogrožal sebe in druge.

(Kalan, *Sveta vojska*, str. 29)

zaporu, 1.000 ljudi v blaznicah, žgane pijače pa naj bi zakrivilo tudi 1.500 umorov, 2.000 samomorov ter skupno več kot milijon sirot, ki so izgubile enega ali oba starša. Gospodarska škoda, ki je ob tem nastajala, je bila ogromna, ocenjena na takrat astronomske 3 milijarde dolarjev.²⁸⁴

Usmeritvi, ki v alkoholizmu ni videla več le greha, ampak predvsem hudo bolezen, je nato sledilo še več zdravnikov in drugih izobražencev. Na prelomu iz 19. v 20. stoletje na Kranjskem alkoholizem ni bil več deležen le moralnih obsodb in v javnosti se je začelo širiti mnenje, da »pijanec še ni zločinec, marveč le siromak«.²⁸⁵ V ospredje je začel stopati strah pred telesnim propadom in progresivno degeneracijo, ki ni bila usodna le za posameznika, temveč za narod v celoti.²⁸⁶

284 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 51–53.

285 *Učiteljski tovariš*, Pouk o alkoholizmu po šolah, 56, 17. 11. 1916, št. 23, str. 3.

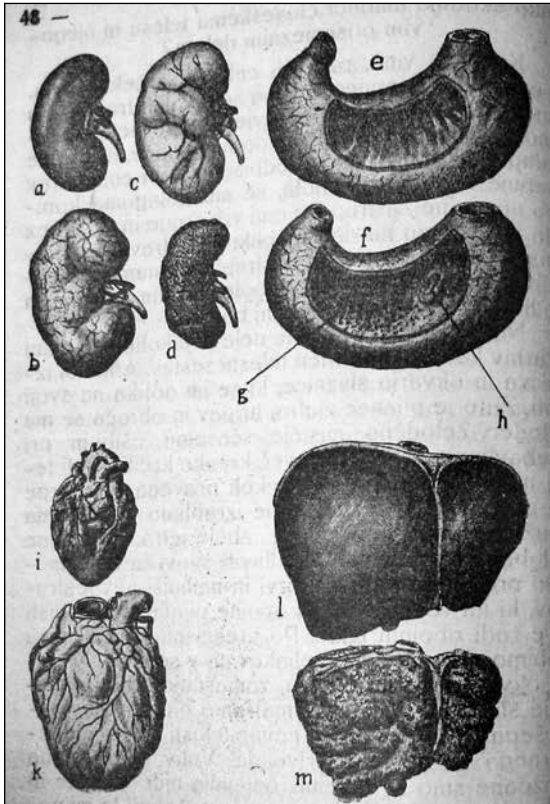
286 Studen, *Pijane zverine*, str. 82–83.

PROGRESIVNA DEGENERACIJA

Množica priročnikov in nasvetov o zdravem življenju in zdravem življenjskem slogu je bila neposreden odraz strahu pred propadom, družbenimi in socialnimi nemiri, demografskim upadom in vsesplošnim moralnim kolapsom družbe, ki je obstajal med meščanskimi pisci. Tuberkuloza, spolne bolezni in alkoholizem, ki naj bi bili med seboj vzročno-posledično povezani, so veljali za »trio groze«, ogrožali so meščansko družbo in proti njim se je bilo potrebno boriti. Družbo, ki naj bi temeljila na zmernosti pri uživanju alkohola in pri spolnosti, trdni družinski celici ter trdem delu, so izpodjedale bolezni in pijančevanje ter jo pehale v vse večjo bedo.²⁸⁷ V diskurzu o alkoholu pa se je kljub vsemu začela pojavljati opazna razlika, saj so alkoholu začeli pripisovati veliko bolj daljnosežne posledice za posameznika in družbo ter ga postavili trdno na prvo mesto med vzroki za katastrofalne družbene razmere.

Psihijatrija je v 19. stoletju skupaj z novimi spoznanji na področjih nevrologije in genetike precej spremenila pogled na duševne bolezni, njihovo zdravljenje in vzroke za njihov pojav. Dokazati so poskušali, da različne duševne motnje in bolezni nimajo korenin zgolj v genetskem zapisu posameznika, temveč

²⁸⁷ Barnes, *The Making of a Social Disease*, str. 138–139.

Posledice opijanja na jetrih, ledvicah, srcu in želodcu.
(Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*, 2, str. 48)

da se ob dedovanju iz generacije v generacijo množijo in poglobljajo. V znanstveni diskurz je stopila ideja o progresivni degeneraciji, ki naj bi prizadela pripadnike posameznih rodbin, posledično pa tudi celotno populacijo. Bénédict Augustin Morel je bil prepričan, da tovrstni bolniki združujejo v sebi zapuščino prejšnjih generacij, njihovih boleznih in odklonov.²⁸⁸

Eden od povodov za začetek procesa progresivne degeneracije je bil tudi alkohol. Alkoholik je že pred temi idejami veljal

²⁸⁸ Shorter, *A History of Psychiatry*, str. 93–94.

za pogubljeno in izgubljeno osebo. Pogubljena je bila njegova duša, izgubljen pa je bil tudi za narod in gospodarstvo. Njegovi talenti so propadli, neuporaben je bil kot delovna sila, s svojim početjem pa je v nesrečo pehal tudi vse okoli sebe. V drugi polovici 19. stoletja, na Slovenskem pa na prelomu iz 19. v 20. stoletje, se je v diskurzu o alkoholizmu pojavil še nov bič, ki je bil najbolj usoden od vseh. Ideja o progresivni degeneraciji, ki jo je razvil Morel, je namreč med razloge za degeneracijo poleg vplivov okolja, vzgoje, prehrane in življenjskega stila prištevala tudi alkoholizem, njegove posledice pa je iskala tudi pri potomcih alkoholikov.²⁸⁹ Ti naj bi bili popolnoma izrojeni in že vnaprej obsojeni na propad. Njihova šibkost na telesnem in duševnem področju naj bi se povezala s prirojenim nagnjenjem k pitju, prešuštvovanju, nasilništvu in huliganstvu, kar je družbo vodilo v propad.²⁹⁰ Prekomerno pitje alkohola naj bi puščalo nepopravljive posledice na celotnem tkivu in vseh telesnih organih, kar je seveda vključevalo tudi rodila in zastrupljenost zarodka že ob spočetju. Potomci alkoholikov naj bi že ob spočetju prejeli nagnjenost h kriminalu, prostituciji, samomoru, obsojeni naj bi bili na telesni, duševni, socialni in gospodarski propad.²⁹¹ Pijanci naj bi imeli okvarjene »spolne produkte«. Vsi, ki nastanejo iz tako oslabeledih »ploditvenih kali«, naj bi bili trajno obsojeni na telesno in duševno bedo, pritlikavost, gluhonemost, idiotizem, epilepsijo ter druge različne bolezni živčevja.²⁹² Izrojenost se je prenašala iz roda v rod ter se z vsako generacijo multiplicirala, kar ni ogrožalo le usode posameznih družin, temveč naroda v celoti.²⁹³ Alkoholiki, posledično pa tudi njihovi otroci, naj bi bili manj odporni, bolj nagnjeni k telesnim in duševnim boleznim, prizadeta pa naj bi bila tudi njihova plodnost, kar je bilo za narod in njegovo gospodarstvo seveda izredno slabo. Imeli naj bi manj primernih potomcev, saj so bili večinoma vsi okvarjeni,

289 Studen, *Pijane zverine*, str. 133.

290 Studen, *Pijane zverine*, str. 104. Glej tudi Dolšak, *Zdravo in bolno telo*, str. 34–35.

291 Pirc, *Zdravje v Sloveniji*, str. 666–670.

292 Springer, *Žena, domača zdravnica; 2. knjiga*, str. 758.

293 Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem*, str. 22.

Pijančevanje je vodilo v prerani grob.
(Štampar, *Narodna čitanka o alkoholu*, str. 69)

bolni in obsojeni na propad. Čeprav je bil alkoholik blazen in neprištevten, je svojo usodo vseeno držal v svojih rokah. Če bi želel, bi se s trdno voljo in odločnostjo lahko uprl skušnjavam, medtem ko za njegove potomce tega ni bilo mogoče trditi. Seme zla je bilo položeno že v njihovo bistvo in njihova usoda je bila zapečatená že ob spočetju.²⁹⁴ Če je oče postal alkoholik zaradi navade, je v skladu s temi teorijami njegov sin postal alkoholik zaradi prirojenih bolezenskih nagnjenj.²⁹⁵

Darwinove evulucijske teorije so začele prodirati tudi na socialno področje, kar je strah pred alkoholizmom in njegovimi posledicami še toliko bolj zaostriilo. V takratnih razmerah so mnogi izobraženci in moralisti opazili obrnjeno naravno selekcijo kot proces, v katerem so se manjvredni in degenerirani nenadzorovano plodili in širili svoje slabe gene, medtem ko so se večvredni meščani pravih vrednot množili vedno počasne-

294 Studen, *Pijane zverine*, str. 126–127.

295 Studen, *Pijane zverine*, str. 142.

je.²⁹⁶ Glavni zastopnik teorije degeneracije v avstrijskem prostoru je bil Richard von Krafft-Ebing, ki je očitno vplival tudi na ideje slovenskih avtorjev, zlasti psihiatrov Frana Goestla in Ivana Robide, ki sta študirala na Dunaju. Slednji se je odločno zavzemal za nadzor nad sklepanjem zakonskih zvez, ki naj bi bilo dovoljeno le telesno in duševno zdravim posameznikom. Preko njegovih spisov so prve ideje o evgeniki in umetnem in nadzorovanem izboljševanju človeške vrste pljusknile tudi na slovensko ozemlje.²⁹⁷ Ivan Robida je bil sicer še skeptičen glede neposredne dedne obremenjenosti, saj so se »idioti, vodeno-glavci, božjastni, histerični« otroci rojevali tudi abstinentom, ni pa dvomil v posledice pomanjkljive vzgoje, vpliva okolice, pomanjkanja pravega zgleda in vsesplošne bede. Slabotnosti, histeričnosti, epilepsije ter zaostalosti v telesnem in psihičnem razvoju v povezavi z alkoholom pač ni bilo mogoče spregledati, po njegovem mnenju pa je bilo pravzaprav tudi nemogoče potegniti jasno ločnico med prirojenim in privzgojenim.²⁹⁸ Nekateri zdravniki so šli celo tako daleč, da so dokazovali obstoj poškodb na semenčicah alkoholikov, zaradi česar naj bi se rojevali otroci s trajno okvarjenim živčnim sistemom, ki so posledice greha svojih očetov nato nosili celo življenje. Tudi ti avtorji pa so priznavali, da sta se genetskim dejavnikom pogosto pridružila pomanjkljiva vzgoja in pomanjkanje zgleda, kar pa je po drugi strani dajalo upanje, da je tudi potomce alkoholikov s pravilno in trdno vzgojo v pravem okolju mogoče rešiti. Družbene posledice je bilo torej mogoče omiliti, le da so bili načini, s katerimi naj bi to dosegali, pogosto brutalni in so največkrat predvidevali nasilen odvzem otroka in njegovo nastanitev v prevzgojnih ustanovah. Otroke alkoholikov so kljub živim staršem pogosto šteli za sirote brez ustreznega skrbnika.²⁹⁹ Fizično propadanje pijanca je bilo vsem očitno, dekadenco in propadanje dednega materiala in njegovo povezanost z neprimernim življenjskim

296 Studen, *Pijane zverine*, str. 132.

297 Studen, *Pijane zverine*, str. 135.

298 Studen, *Pijane zverine*, str. 140.

299 Foà, *Igiene sessuale*, str. 81.

stilom pa je bilo precej težje dokazati.³⁰⁰ Prav tako ni bilo enotnega mnenja o tem, koliko popitega alkohola je potrebnega, da pride do poškodb genskega materiala, saj so obstajali avtorji, ki so trdili, da je že enkratna opitost dovolj za stanje zastrupljenosti. Posledice so bile seveda hujše za ženske, saj se jajčeca niso proizvajala sproti tako kot moška sperma, ter seveda v primeru, če je do spočetja prišlo v stanju opitosti enega ali obeh staršev.³⁰¹ Da je zaradi alkohola dejansko prihajalo do okvar spolnih celic, naj bi dokazovalo tudi dejstvo, da se je alkoholikom rojevalo veliko večje število dečkov, kot bi bilo naravno, kar naj bi kazalo, da so ženski zarodki, ki naj bi bili šibkejši, množično propadali že ob oploditvi.³⁰²

Iskanje vzroka in posledice je pogosto spominjalo na razprave o kuri in jajcu, saj je bilo včasih nemogoče določiti, ali so pijanci degenerirani zato, ker pijejo, ali pijejo zato, ker so degenerirani, kot je trdilo vse več uglednih psihiatrov.³⁰³ Vse bolj skrajne so postajale ideje, kako doseči izboljšanje človeškega rodu. Od začetnih idej o nujnosti nadzora nad sklepanjem zakonskih zvez so antropologi, psihiatri in drugi izvedenci razmeroma v kratkem času prišli do zahtev po prisilni kastraciji, splavih in celo trajni odstranitvi vseh neprimernih osebkov.³⁰⁴

300 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 10–11.

301 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 26 ter Škerlj, Vpliv alkohola na dedno tvarino, str. 10.

302 Škerlj, Vpliv alkohola na dedno tvarino, str. 7–9.

303 Studen, *Pijane zverine*, str. 152.

304 Studen, *Pijane zverine*, str. 153–160.

ŽENSKE, OTROCI IN ALKOHOL

V strahu pred vsesplošnim propadom so se začela vrstiti tudi opozorila pred dajanjem alkohola otrokom. Starši so ga z različnimi izgovori dajali celo dojenčkom in tako nepovratno poškodovali njihov telesni in duševni razvoj. Matere, ki so svojim otrokom dajale alkohol ali dovolile, da jim ga dajejo drugi, so označevali za morilke, saj so v otroku ubile vse življenjske sile ter vse, kar je bilo v njih dobrega in plemenitega. Taki osebki so bili v odraslosti »vedno bolni, delomrzneži, nagnjeni k hudodelstvu in vlačugarstvu«, njihovo življenje pa je bilo brez vsakega smotra. Negativen učinek alkohola na razvoj otroka je bil tolikšen, da trdnost in klenost rodu nista imeli večjega pomena. Celo otroci najbolj zdravih, trdnih in krepkih staršev so zaradi uživanja alkohola ostali duševno popolnoma nerazviti. Minka Govekar je izpostavljala problem Koroške, ki naj bi bila med pokrajinami s slovenskim prebivalstvom najbolj prizadeta. Razmere naj bi bile slabe zlasti v Ziljski in Kanalski dolini, kjer je bilo očitno propadanje v gospodarskem, nravstvenem in narodnem oziru. Med ljudmi naj bi se širila obup in lenoba, kmetijstvo naj bi zaradi alkohola vidno propadalo, ljudje pa so bili za pijačo pripravljani prodati celo svoje prepričanje, glasove na volitvah in materino besedo.³⁰⁵ Med hišami na koroškem pode-

³⁰⁵ Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 169.

Usoda otroka je bila zapečatená že v zibelki.

(<https://www.pinterest.com/pin/286893438732555384/>)

želju naj skoraj ne bi bilo take, ki bi bila brez »kretena (pritlikavca)«. To naj bi bili starejši ljudje, ki pa so v umskem in telesnem razvoju ostali na stopnji desetletnega otroka, kar naj bi bila izključna posledica dajanja alkohola otrokom od najnežnejših let dalje, še posebej smrtonosno pa naj bi bilo žganje.³⁰⁶ V duhu idej progresivne degeneracije pa so matere opozarjali, da je njihovo ravnanje zločin tudi proti naslednjim rodovom. Če se negativne posledice pitja alkohola niso pokazale pri njihovih otrocih, se bodo prav gotovo pri vnukih, saj kazni nikoli ni izostala.³⁰⁷ Otroci pijancev so s seboj na svet že prinesli nagnjenost do alkohola, saj naj bi jim starši ob spočetju predali tudi kri, ki je bila »vsa prepojena z njim«. ³⁰⁸ Tržišče je bilo sicer prepla-

306 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 118.

307 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 116–119.

308 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 119–120.

vljeno z raznimi krepilnimi, zdravilnimi ter »Kina vini«³⁰⁹ ki naj bi bila narejena posebej za otroke. Starši, ki so otrokom dajali take pripravke, so imeli pogosto najboljše namene, dejansko pa so svojim otrokom dajali piti obarvan in dišeč špirit.³¹⁰ Obstajali pa so celo pravi ljudski običaji, ko je bilo na poseben dan v letu otrokom potebno dati vina in žganja. *Drobtinice* poročajo, da se je to dogajalo v Beli Krajini ob vsakem vnebovzetju, ko so žganje dajali pastirjem.³¹¹ Zlasti v vinorodnih deželah naj bi obstajala razširjena navada dajanja alkoholnih pijač otrokom, celo dojenčkom, ker naj bi bilo to koristno za njihovo zdravje. Slabo poučeni in izobraženi starši naj bi alkoholu pripisovali celo čudežne učinke. Nevednost in pomanjkanje zavesti o škodljivosti vpliva alkohola na otrokov razvoj sta bili vseprisotna, starši pa so bili pogosto prepričani, da z alkoholom celo krepijo otrokovo zdravje.³¹² Opomini in nasveti pa so bili večinoma bob ob steno. Matere so dojenčkom alkohol dajale v najrazličnejših oblikah in kar 34 % vseh slovenskih otrok naj bi bilo neposredno življenjsko ogroženih zaradi rednega uživanja alkohola. Podatki o dejanski razširjenosti alkohola med otroki in mladino so se med seboj sicer precej razlikovali. Nekateri avtorji so navajali, da naj bi alkohol redno uživalo 55 % vseh predšolskih otrok, ta odstotek pa je do srednje šole narasel na več kot 70 %.³¹³ Nekateri avtorji pa so navajali bolj zaskrbljujoče podatke, saj naj bi pivo redno uživalo 92,5 %, vino več kot 82 % otrok, žganje pa 49 %

309 Kina vino spada med tradicionalne tonike oz. medicinska vina, ki so bila na začetku 20. stoletja zelo priljubljena, saj so jim pripisovali vrsto zdravilnih učinkovin. Ta tradicionalni izdelek, ki so mu rekli tudi »železno vino«, so v času pred drugo svetovno vojno izdelovali iz tekočega ekstrakta kininovca, tinkture iz lupine pomarančevca, citronske kisline in vina. Izdelek z dodatkom kofeina je še vedno dostopen na prodajnih policah in naj bi krepil oslabele telo oz. posamezne organe, izboljševal apetit in s tem pomagal pri psihični in fizični izčrpanosti. Glej npr: http://www.mblekarne.si/slo/koristno/ste_vedeli/drugo/42/toniki_in_medicinska_vina, 12. 5. 2016.

310 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*. [Del 2, *Smernice zdravega življenja*], str. 50.

311 *Drobtinice*, Ne dajaj otrokom žganja!, 27, 1893, str. 212.

312 Maklecov, Zaščita mladine pred alkoholizmom s pravnega stališča, str. 37–48, str. 38.

313 Jagodič, Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino, str. 49–79, str. 72–76. Glej tudi Stiasny, Ljudevit. Kako postopati šolskim vodstvom glede npravnog zanemarnjenih otrok. V: *Učiteljski tovariš*, 38, 10. 12. 1898, št. 35, str. 267–268.

vseh otrok med šestim in štirinajstim letom starosti.³¹⁴ V okolici Ptuja in Maribora naj bi na začetku 20. stoletja žganje redno uživalo več kot 80 % otrok.³¹⁵

Alkoholike naj bi torej zaznamovali »prirojena duševna manjvrednost in dispozicija«, proti katerima se je bilo izredno težko boriti. Razmere sta še bolj oteževali dejstvi, da mladina ni bila deležna pravilne vzgoje ne doma ne v šoli ter da je velika večina otrok živela v socialno in gospodarsko neugodnih razmerah, saj jih je bilo več kot 60 % celo podhranjenih.³¹⁶ Za resnejše in bolj organizirano varstvo otrok pred posledicami alkohola na državni ravni bi bil sicer potreben pravni okvir, za katerega pa je očitno še tik pred drugo svetovno vojno vedno zmanjkalo politične volje. Uveljavilo se je prepričanje, da se na področju varstva mladine ne gre zanašati na državo in zahtevati vsega od oblasti, temveč da je potrebna predvsem aktivacija vseh strokovnjakov, ki se pri svojem delu srečujejo z mladimi. Ukrepi pa naj se ne bi omejevali zgolj nanje. Nujno je bilo zajeti tudi okolje, v katerem je mladina živela, saj je bila zloraba alkohola pri mladini »v znatni meri rezultat vplivov, ki izhajajo iz okolja, rezultat posnemanja od strani nedoraslih, nevednosti, nepremišljenosti in zlorabljanja od strani odraslih.« Če torej že ni bilo mogoče popraviti dedne obremenjenosti, s katero je otrok prišel na svet, je bilo s premišljeno akcijo mogoče posledice vsaj delno ublažiti.³¹⁷

Za dedovanje posledic uživanja alkohola, kot so nagnjenost k različnim boleznim, bebavost, pa tudi nagnjenost h kriminalu, naj bi bile še posebej odgovorne matere, ki se niti med nosečnostjo in dojenjem niso znale odreči pitju alkohola,³¹⁸ čeprav se je od njih pričakovalo, da bodo služile za zgled ter od alkohola odvrčale tudi svoje može.³¹⁹ Že Slomšek je trdil, da je

314 *Slovenski učitelj*, Uživanje alkohola pri šolskih otrocih na Nižjeavstrijskem, 2, 15. 5. 1901, št. 10, str. 158.

315 Jagodič, Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino, str. 57.

316 Pirc, Prehrana otrok in alkoholizem, str. 15–18.

317 Maklecev, Zaščita mladine pred alkoholizmom s pravnega stališča, str. 38.

318 *Prerod*, Alkohol in žena, 2, 1923, št. 1, str. 11–12.

319 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 119–120. Glej tudi Vigevani, *Igiene della*

Malček z vrčkom piva in pipo v ustih
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S65742)

pijanec grd in obsojanja vreden, pijanka pa je bila še desetkrat grša, saj se ni izneverila zgolj sebi, temveč tudi vsem tistim, za katere je bila odgovorna.³²⁰ Naloga vsake dobre gospodinje je bila odločno nastopati proti uživanju alkohola v vseh oblikah. Ženske bi morale biti največje sovražnice alkohola, tolerirati pa niso smele niti občasnega uživanja manjših količin. Varčnost, odgovornost, sramežljivost in strogo spoštovanje moralnih zapovedi, ki so jih zahtevali od žensk, naj bi se odražali tudi v njihovem odnosu do alkohola, še posebej pa do obiskovanja gostiln. Te so bile namenjene zgolj moškim, ženske pa so bile iz

generazione, str. 25.

320 Slomšek, Blaže in Nežica v *nedeljskejši šoli*, str. 243.

njih popolnoma izključene. Zgledne družinske žene in matere naj bi imele sveto dolžnost odvracanja svojih družinskih članov od obiskovanja gostinskih lokalov in zapravljanja že tako skromnih dohodkov za alkoholne pijače, še bolj nesprejemljivo pa bi bilo, če bi po alkoholu posegale same. Avtorji priročnikov so z veliko vnemo svarili ženske pred posledicami zapadanja alkoholu, žrtev alkohola pa naj bi bilo več od žrtev jetike in kolere. Posledice alkohola za srce, jetra, požiralnik, želodec in črevesje so bile nepopravljive in naloga žensk je bila, da svoje družinske člane rešijo pred propadom. Odločen nastop proti alkoholu pa je bil tudi investicija v lastno srečo in blagostanje. Mnoge ženske in otroci so bili zaradi propadlih mož in očetov, ki so v želji po pijači prodali vse od obleke do zadnjega kosa pohištva, obsojeni na največjo bedo in celo življenje na cesti.³²¹ Mnoge pijance naj bi imela na vesti prav njegova žena, bodisi zato, ker ni odločneje ukrepala, ko je bil še čas za to, ali pa, ker mu je v domačem krogu grenila vsako minuto njegovega prostega časa s svojim večnim nerganjem in ga tako naravnost porivala v objem vinskih bratcev.³²²

Številke, ki so jih avtorji navajali, pa so dokazovale, da tudi ženske niso bile taki svetilniki abstinence, kot bi si strokovnjaki želeli. Janez Trdina je poročal, da so obstajale posameznice, ki so same ali v družbi v dveh tednih popile tudi 280 litrov vina, ter take, ki so zaradi alkohola premoženjsko, fizično in moralno povsem propadle.³²³ V stanju alkoholiziranosti naj bi bilo spočetih več kot 50 % vseh slovenskih otrok, alkoholne pijače naj bi redno uživalo 64 % nosečnic, v vinorodnih krajih pa praktično vse. Na slovenskem podeželju naj bi bila še vedno zakoreninjena miselnost, da sta »barigla vina in pečena kura pri otročnici bolj potrebni kot babica.«³²⁴

321 Govekar, *Dobra gospodinja*, str. 165–166. Glej tudi Horvat, Rudolf. Alkoholizem in politika. V: *Učiteljski tovariš*, 53, 16. 5. 1913, št. 20, str. 2–3, str. 3 ter *Prerod*, *Gospodinjstvo in treznost*, 2, 1923, št. 5, str. 72–75.

322 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*. [Del 2, *Smernice zdravega življenja*], str. 46.

323 Šepetavc, *Pijem, torej sem Slovenec*, str. 27–29.

324 Jagodič, *Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino*, str. 72–73.

VODA, NAJBOLJŠA PIJAČA

V boju proti alkoholni omami so meščanski moralisti kot ideal izpostavljali predvsem pitje vode, ki naj bi bila daleč najboljša pijača in eno od glavnih sredstev za podaljševanje življenja. S svojimi nauki pa nezaupanja do vode niso mogli enostavno omajati. V ljudeh je bil namreč zasidran strah pred pitjem vode, ki je bila v takratnem obdobju le redko neoporečna in zdravju primerna.³²⁵ Hufeland je sicer trdil, da je pomembno zgolj dejstvo, da je voda sveža, ljudje pa so se nalezljivih bolezni kljub vsemu bali. Kjer ni bilo mogoče zagotoviti dobre pitne vode, naj bi vsi, od najmlajših do najstarejših, v zmernih količinah pili pivo, medtem ko naj bi nerazredčeno vino pili le starejši, in še ti ne prepogosto.³²⁶ Zaradi njene neustreznosti so vodo pogosto poskušali »izboljšati« prav z alkoholom. Ker je ta veljal za prvovrstno razkužilo, je uživanje vode z dodatkom vina in žganja veljalo za varno.³²⁷ Uživanje vode so začeli množično propagirati borci za abstinenco, ki niso želeli sprejeti izgovorov, da ljudje pi-

325 Več o tem glej: Barr, *Drink*, str. 256. Več o vodi kot o najbolj zdravi pijači glej v: *Stoletna praksa devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 209 ter Robida, *Domači zdravnik*, str. 8–9 ter str. 20.

326 Glej: Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 599–613. Glej tudi: Courtwright, *Forces of Habit*, str. 10.

327 Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 160.

Vino in vino je razlika

da in še večja je razlika med različnimi mineralnimi vodami. Splošno znani Radenski vrelovi, Zdravilni, Kraljev in Glzelli spadajo med najmočnejše te vrste v Evropi. Pa tudi po svojem okusu kot svežilna pijača so nenadkriljivi.

Pokusl samo enkrat, da boš videl kaj pomeni prvovredna mineralna voda. Čisti in izpira kri, izloča sečno kislino in druge strupe iz telesa ter s tem krepi telesne in duševne sile. Kdor pije vino z Radensko slatino, ga ne boli glava niti po največjih krokarjih.

Mineralna voda pomaga tudi po »največjih krokarjih«.

(*Gostilničarski vestnik*, 6, 25. 12. 1936, št. 12, str. 10)

jejo vino zato, ker nimajo vode. Če je na nekem območju uspevala trta, je bil to jasen znak, da imajo dovolj padavin, da bi si ob ustreznem ravnanju lahko zagotovili dovolj zdrave pitne vode. V abstinenčnem glasilu *Piščalka* pa je mogoče prebrati tudi, da celo pitje nekoliko onesnažene vode ni tako grozna stvar, kot si ljudje navadno predstavljajo. Le redke vode naj bi bile zares usodno onesnažene in pitje takih voda na Slovenskem naj bi povzročalo zgolj manjše tegobe. Umrljivost pri ljudeh, ki so pili izključno vodo, naj bi bila kljub onesnaženosti še vedno očitno nižja kot pri celo najbolj zmernih pivcih vina ali piva.³²⁸

Kljub prizadevanjem higienikov je večina prebivalstva v prvi polovici 19. stoletja ravnala v skladu z ljudskim prepričanjem, da jim bo vino prineslo telesno zdravje in blagor, da jim bo pivo prineslo telesno krepkost in moč, voda pa le smrt.³²⁹ Ljudje se oporečnosti vode sicer dolgo niso zavedali. Izum zmogljivejših mikroskopov v 19. stoletju ter znanstveni napredek, ki so ga prinesla Pasteurjeva in Kochova odkritja, pa sta ljudem

328 *Piščalka*, Kaj hočemo piti?, 2, 1906, št. 3, str. 101–104, str. 101–102.

329 Barr, *Drink*, str. 270.

omogočila vpogled v svet mikrobov in mikroskopsko majhnih povzročiteljev bolezni, ki so prej ostajali nevidni.³³⁰ Stanje izvira, okus, barva, bistrost in vonj so o vodi sicer lahko povedali veliko, o bakteriološki neoporečnosti pa na podlagi teh parametrov še ni bilo mogoče soditi.³³¹ Včasih je bilo vodo, ki je bila neprimerna za pitje, mogoče opaziti že na prvi pogled, zlasti če je imela vonj po »amonijaku in žveplovm vodiku«, velikokrat pa je bila tudi po videzu in vonju primerna voda mikrobiološko oporečna ter nosilka kolere, tifusa in drugih črevesnih okužb.³³² Prav zavedanje, da obstaja svet nevidnih pošasti, ki lahko zasejejo smrt, je zamajalo svet takratnih ljudi ter začelo vzbujati strah, negotovost in celo paniko. Ljudje, ki so si s skrbnim umivanjem, kopanjem, prhanjem in drgnjenjem želeli odstraniti mikrobove ter vso nevidno umazanijo s svoje kože in iz obleke, so bili naravnost zgroženi nad sliko vode, ki jo je ponujal mikroskop. Če so uspeli premagati nezaupanje do vode, ki je zaznamovalo obdobje suhe toaleta, pa je nikakor niso želeli piti.³³³ Šele z ureditvijo vodovodnega in kanalizacijskega omrežja, ko je voda izgubila pečat smrtonosnosti, je dejansko postala varna pijača ter primerno sredstvo za odžejanje in osvežitev.³³⁴ Voda je še po tem ohranila slabšalno konotacijo, saj je bila pijača tistih, ki si ničesar drugega niso mogli privoščiti in ki so bogatejšim alkohol zelo zavidali.³³⁵ Ljudje so nanjo gledali precej vzvišeno kljub priporočilom zdravnikov, ki so jo šteli za edino pijačo, primerno za vse družbene sloje in starosti. Voda naj bi imela celo zdravilne moči, ljudje naj bi imeli po njeni zaslugi bolj zdrave zobe, posebej priporočljiva pa naj bi bila za nosečnice in porodnice, saj naj bi jim olajšala prebavo in odpravljala glavobol, zelo koristna pa naj bi bila tudi za ženske v menopavzi, ki jim je zlasti mrzla voda lahko ublažila vročinske navale.³³⁶

330 Glej: Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 252–254.

331 Tomišek-Rihtar, Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa, str. 35.

332 Apollonio, *L'igiene, ossia La vera medicina popolare*, str. 62.

333 Več o tem glej v: Vigarello, *Čisto in umazano*, str. 252–267.

334 Barr, *Drink*, str. 257.

335 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 107.

336 Robida, *Domači zdravnik*, str. 20–21.

VINO IN PIVO

Kozarček vina v prijetni in uglajeni družbi sicer meščanu ni bil popolnoma prepovedan, v zasebnih prostorih in zaključenih družbah je bil celo del omike. Zmerno pitje vina so dopuščali celo katoliški moralisti, zdravniki in drugi pisci zdravstvenih priročnikov, medtem ko so obsojali predvsem množično uživanje žganja.³³⁷ Grajali so vsako nezmernost, ki vodi v nemoralo in greh,³³⁸ vendar pred drugo polovico 19. stoletja pozivi k treznosti skoraj nikoli niso vključevali zahteve po popolni abstinenci. Vino je bilo namreč božji dar, ki se mu ni bilo potrebno niti priporočljivo v celoti odpovedati, potrebni sta bili le previdnost in zmernost.³³⁹ Iz podatkov neke angleške zavarovalnice je sledilo celo, da je bila umrljivost med abstinenti precej višja kot med tistimi, ki so alkohol uživali v zmernih količinah. Temu so nato prilagodili tudi ceno police življenjskega zavarovanja, saj je abstinenca veljala za tveganje.³⁴⁰ Med pozitivne učinke zmernega uživanja vina za zdravega človeka so prištevali prijetno pospe-

337 Studen, *Pijane zverine*, str. 47.

338 Studen, *Pijane zverine*, str. 101.

339 Studen, *Pijane zverine*, str. 15 ter 28–29.

340 *Učiteljski tovariš*, Zmerno uživanje alkohola ni škodljivo, 47, 13. 9. 1907, št. 37, str. 418 ter *Piščalka*, Alkohol in dolgost življenja, 1, 15. 9. 1905, št. 3, str. 82–86, str. 82–83.

šen krvni obtok, moč in novo energijo ter dobro voljo.³⁴¹ Pomemben je bil torej odgovoren pristop k pitju in dobra poučenost. »Glavobolu, sercotrepetu, kolcanju, zapertju, kervavnici, tresenju, mertvudenju, dremoti« itd. se je bilo z zmernostjo in pravim pristopom mogoče povsem izogniti. Izbirati je bilo potrebno bolj kiselkasta vina, ki naj bi manj opijanila in bolj odžejala, in peneča vina, ki naj sploh ne bi imela omamne moči, oz. prilagoditi izbor vina lastnim potrebam.³⁴²

Vino je veljalo za najboljšo med alkoholnimi pijačami. Pripomoglo naj bi k izboljšanju prebave, koristilo krvnemu obtoku ter poživilo tudi človeški intelekt in duha. Zlasti če je bilo zmešano z vodo, naj bi bilo najboljše sredstvo za odžejanje, blagodejno pa naj bi bilo tudi za krhke in slabotne ljudi, limfatične bolnike, bolnike s škrofulozo, koristilo naj bi izčrpanim delavcem, ki potrebujejo dodatno energijo, pa tudi starcem na smrtni postelji, katerim je lahko polepšalo zadnje ure na zemlji, vino pa naj bi bilo zanje celo drugo mleko. Več pozornosti je bilo potrebne pri slabem in pokvarjenem vinu pa tudi pri industrijsko pridelanih zvarkih, ki so jim dodajali svinčeve acetate in karbonate, apno, kalijev karbonat, železov oksid itd. Če je uživanje naravno pridelanega in kvalitetnega vina v prevelikih količinah lahko sčasoma prineslo hude posledice tako na fizični kot na duševni ravni, je uživanje industrijsko pridelanih vin takoj prinašalo krče, diarejo, krvavitve, včasih pa celo smrt.³⁴³ Avtorji so začeli pridelovalce zato sarkastično opozarjati, da je vino mogoče pridelati »celo« iz grozdnega soka, kar so nekateri v želji po hitrem zaslužku očitno pozabili.³⁴⁴

Po eni strani lahko preberemo mnenje, da je vino ustvaril sam Bog v korist človeka, zagotavljalo naj bi mu moč, zdravje in veselje ter bilo najboljša in najprimernejša pijača za delovnega človeka, istočasno pa naj bi bilo vir pijanosti in vsakovrstne pre-

341 Giacich, *Lezioni mediche per i naviganti*, str. 49.

342 Robida, *Domači zdravnik*, str. 18.

343 De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 86–87.

344 Rainaldi, *La vita di nutrizione*, str. 155. Glej tudi: *Slovenski gospodar*, Ponarejanje vina v državnem zboru, 11, 1. 2. 1877, št. 5, str. 33.

drznosti.³⁴⁵ Zato so bili kristjani v odnosu do vina pogosto zelo razdvojeni. Po eni strani je bilo vino pot v pijanost in pogubo, po drugi strani pa tudi Kristusova pijača. Če je vino užival sam zveličar in ga je celo naredil iz vode, potem se mu tudi verniki niso želeli v celoti odreči. Zlata sredina, ki so jo propagirali mnogi, med njimi tudi dr. Aleš Ušeničnik, pa se je največkrat izkazala za zelo spolzek teren. Zapisal je celo: »Ko bi človek vse upošteval, kar trdi veda, ne bi ne jedel, ne pil in ne upal bi se niti dihati. Saj je povsod polno miazmov, bakterij, bacilov, povsod tudi polno strupenih kali«. Vino je odganjalo tegobe, razvedrilo srce in duha in po Ušeničnikovem mnenju je bilo nesmiselno govoriti, da zmerno popit kozarček vina skrajšuje življenje, vendar je bila meja med zmernim pitjem in opijanem navadno zelo tanka. Nasprotniki popolne abstinence so trdili, da lahko ljudem počī srce tudi od žalosti ter da tudi skrbi in težave grenijo človeško življenje ter ga na koncu pripeljejo do bridkega in prezgodnjega konca. Borce za abstinenco je tako pogosto najbolj oviralo prav *Sveto pismo*, ki je pijanstvo sicer obsojalo, popolne abstinence pa tudi ni zapovedovalo. Kako torej prodreti med ljudi z idejo, da je vsako pitje zlo, če pa je sam Kristus pil vino ter ga celo uporabil za simbol in sredstvo pri najvišjem zakramentu med zadnjo večerjo?³⁴⁶ Privrženci abstinence so šli pogosto tako daleč, da so začeli ponujati nove interpretacije *Svetega pisma* ter poudarjati odlomke, kjer je bilo tudi v njem mogoče prebrati kritiko alkohola. Ko je Kristus govoril o vinu, naj bi pravzaprav imel v mislih grozdni sok, reinterpretirali pa so tudi odlomek, v katerem je Kristus na poroki v Kani Galilejski naredil iz vode vino. Dejstvo, da je bilo to vino po besedah prič boljše, naj bi dokazovalo, da je pravzaprav naredil neopojno vino.³⁴⁷ Proti takim poskusom, ki naj bi bili protikrščanski, je ostro nastopil zlasti pater Stanislav

345 Kummer, Alojzij. O zmernosti v pijači ali o treznosti. V: *Zgodnja Danica*, 54, 18. 1. 1901, št. 3, str. 20–22.

346 Ušeničnik, Aleš. Alkoholizem in abstinence. Misli za predavanja o alkoholizmu. V: *Katoliški obzornik*, 10, 1906, št. 1, str. 100–106, str. 101.

347 Orel, Anton. Alkoholizem in socialno vprašanje. V: *Piščalka*, 1, 15. 11. 1905, št. 5, str. 137–145, str. 137–139 ter *Piščalka*, *Sveto pismo* in alkohol, 1, 15. 12. 1905, št. 6, str. 186–188.

Mesto plava v pivu.

(<http://www.pivnica.net/pivske-razglednice/2186/>)

Škrabec, po mnenju katerega je bilo vse, kar je ustvaril Bog, del stvarstva, saj Bog ničesar ni ustvaril zaman in brez potrebe. Šele človek je bil tisti, ki je iz tega naredil zlo. Alkoholne pijače torej niso bile negativne že same po sebi, zlo je predstavljala zgolj njihova zloraba; zaničevanje in zmerjanje tako bistvene sestavine, ki si jo je Kristus izbral celo za materijo svete daritve, pa je bilo celo bogokletno.³⁴⁸

Pitje piva je sprva veljalo za neproblematično, po mnenju piscev pa je imelo tudi tako pomembne hranilne vrednosti, da ga ni bilo priporočljivo izločati iz prehrane. Poleg alkohola naj bi vsebovalo tudi pomembne beljakovine, sladkorje in mineralne snovi.³⁴⁹ Čezmerno uživanje piva je bilo sicer prav tako škodljivo, vendar pa je le redko pripeljalo do katastrofalnih posledic. Le pitje piva v zares velikih količinah, zlasti če je bilo izpito

348 Orožen, Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju, str. 42. Glej tudi Šepetavc, Pijem, torej sem Slovenec, str. 32–34 ter Prijatelj, Pater Škrabec in zmerno pitje, str. 169.

349 Rainaldi, *La vita di nutrizione*, str. 158.

Nebeško dobro pivo

(<http://www.pivnica.net/pivske-razglednice/2186/>)

ponoči, naj bi »človeka pripravilo ob zavest, iz katere se še le v večnosti prebudi.«³⁵⁰ Ideja, da bi pitje žganja nadomeščali s pivom, se je izkazala za neuspešno, saj so se ljudje opijali tudi s pivom. Poraba piva se je v zelo kratkem obdobju, od leta 1900 do leta 1905, skoraj podvojila in s 7,1 milijona litrov narasla na 13,1 milijona.³⁵¹ Strmo naraščanje je kazalo, da je bil končni učinek pitja piva torej isti, le da so bile za doseganje glavnega cilja, t. j. opitosti, potrebne veliko večje količine kot v primeru konzumacije žganja. Nekateri avtorji so opozarjali še na nevarnost strupa, ki naj bi se nahajal v hmelju in ki naj bi povzročal »poneumljenost in zabitost«,³⁵² pivca piva pa je bolj kot vsebnost alkohola in drugih strupenih snovi ogrožala nevarnost, ki je izhajala iz nepravilne priprave ali slabega konzerviranja piva.

350 Kummer, Alojzij. O zmernosti v pijači ali o treznosti. V: *Zgodnja Danica*, 54, 18. 1. 1901, št. 3, str. 20–22, str. 21.

351 Studen, *Pijane zverine*, str. 72.

352 Orel, Anton. Alkohol in socijalno vprašanje. V: *Piščalka*, 1, 15. 10. 1905, št. 4, str. 107–114.

Nepravilno vretje, nesnažna posoda in nepravilno skladiščenje so rok uporabnosti piva še skrajševali, zato so bile črevesne motnje in želodčne težave neizogibne.³⁵³ Težave s konzerviranjem piva so največkrat izhajale iz pomanjkanja dovolj globokih kleti. Lipič poroča, da je bilo pivo pozimi zato ledeno mrzlo in neprijetno za uživanje, poleti pa mlačno in vedno tik pred vretjem. Krčmarji so se težavam skušali izogniti tako, da so ga točili, še preden je bilo popolnoma zvarjeno, zaradi česar je bilo še težje prebavljivo, že pivovarji pa so pivu tudi načrtno odvzemali slad ter dodajali »sumljive dodatke«, ki so ga delali manj hranljivega in bolj opojnega ter ga tako prirejali zahtevam potrošnikov, ki jih je bolj zanimala omama kot pa kalorični vnos.³⁵⁴ Poraba piva je skokovito narasla zlasti po tem, ko so ga začeli prodajati v steklenicah in s tem izrazito podaljšali njegov rok uporabe. Pred tem ga mali gostilničarji, ki večinoma niso imeli ledenic, skorajda niso ponujali, nato pa je v zelo kratkem času uspelo prodreti tudi v najbolj odročne vasice.³⁵⁵

353 Robida, *Domači zdravnik*, str. 19.

354 Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 131.

355 Avsec, Franc. Koliko izpijemo na Kranjskem. V: *Piščalka*, 2, 1906, št. 9, str. 284–289, str. 288.

ŽGANJE

Če je pri vinu zmerna in premišljena poraba lahko še veljala za blagodejno, pa je bilo iskati pozitivne učinke pri žganju zama, saj naj bi bilo le-to tekoči ogenj in naj bi zato že v majhnih količinah v človeku pospeševalo proces izgorevanja ter vodilo v hiranje in smrt.³⁵⁶ Širjenje žganja med ljudmi naj bi po Hufelandovem mnenju vodilo do katastrofičnih posledic za družbo. Za širjenje žganjarske kuge pa naj bi bili v veliki meri odgovorni tudi mnogi zdravniki, ki so se oklepali zastarelih in napačnih predstav in so žganje še naprej predpisovali tako bolnikom kot tudi tistim, ki so se želeli okrepiti ter postati bolj čili, vzdržljivi in delavni.³⁵⁷ Za razliko od vina je žganje tudi veliko prej zasvojilo človeka in ga povsem zasušnilo ter mu odvzelo svobodno voljo.³⁵⁸

356 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 385. Te ideje so nato prevzeli avtorji številnih priročnikov in poljudnih člankov, ki so opozarjali na nevarnosti pitja žganja. Avtorji so tej temi posvečali veliko pozornosti in prostora v kratkem časopisju. Primer obsežnejšega članka s tako vsebino je članek z naslovom Glas o škodljivosti žganja, ki so ga *Novice (Novice gospodarske, obrtnijske in narodske)* objavile v štirih zaporednih številkah. Glej: *Novice*, Glas o škodljivosti žganja, 10, 31. 3. 1852, št. 26, str. 101–102; 10, 3. 4. 1852, št. 27, str. 106–107; 10, 7. 4. 1852, št. 28, str. 110–111; 10, 10. 4. 1852, št. 29, str. 114 ter 10, 14. 4. 1852, št. 30, str. 119.

357 Hufeland, *Über die Vergiftung durch Branntwein*, str. 4–5.

358 Glej *Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 211 ter Slomšek, *Blaže in Nežica v nedeljskejši šoli*, str. 241–242. Še več o škodljivosti žganja glej: Volčič, *Žganju slovó! vojskó!*, str. 14–15 ter 18.

Pravo francozko žganje (cognac).
Kaj je pravo francozko žganje?

ZAKONOM ZAŠLIČENA MARKA.

Iz francozkega in južnoštajerskega jakega močnega brdskega vina izrpljeni alkohol, pod imenom „cognac“ zdravniški pripoznano dietično, duh in telo oživajoče slastno in zdravilno sredstvo. Kaj se dobi navadno mesto takega zdravila? Navadno žesto s soljo pomešano, ktere upliv na telo je, če no škodljiv, jednak ničli. Če vsa vporabljena sredstva proti Ischias, reumatizmu, živčanim boleznim, izpadu las, protinu, trganju v udih, ohromenju, ranam vsake vrste, boleznim v glavi in zobeh i t. d. nič ne pomagajo, naj še pokusi vsaki boleznik iz južnoštajerskega znamenitega Konjčkega, lastno pripravljene vina destilovano, na vse ove bolezni čudno delujoče, pravo francozko žganje vporabiti. Mala stekl. 60 kr., v. 1 gl. 20 z.

Stari cognac, posebnv okrevajočim in na želodeu bolanim preporočljiv, 1 steklenica gl. 1.50, naročbe 4 v. steklenice pošiljajo se franko brez daljnih stroškov.

BENEDIKT HERTL
 veliki posestnik na grajščini Golič pri Konjlcch, Južno-Štajerska.

Zdravilno žganje

(*Slovenski gospodar*, 23, 4. 4. 1889, št. 14, str. 112)

Nezaupanje do žganja je izhajalo iz dejstva, da je veljalo za nenaravno pijačo. Če sta bila vino in pivo produkta naravne fermentacije, je bilo žganje sad umetne manipulacije s sicer naravnimi sestavinami. Žganje si je bilo potrebno izmisliti in zato ni veljalo za od Boga dano pijačo. Ali je šlo za hudičev izum ali za čudežno zdravilno sredstvo, pa se avtorji priročnikov še niso mogli poenotiti.³⁵⁹ Predstave o zdravilnosti žganja so bile med ljudmi trdno zakoreninjene, saj se je kot pijača začelo uveljavljati šele v 16. stoletju. Takrat naj bi bila storjena tudi največja napaka, saj so žgane pijače pobegnile iz lekarn in postale del vsakodneвне prehrane,³⁶⁰ pred tem pa je bilo predvsem zdravilno sredstvo. Pijača, ki je bila še v 17. stoletju povsem v domeni aristokracije in je zato ohranjala pridih prazničnosti in ekskluzivnosti, je s širjenjem mreže žganjarn in tehnološkim napred-

359 Barr, *Drink*, 1995, str. 8. Glej tudi Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 74–76.

360 Rainaldi, *La vita di nutrizione*, str. 157.

kom postala predvsem poguba najnižjih slojev. Pri proizvodnji žganja so žganjarji pokazali zares neverjetno kreativnost, saj so žganje proizvajali ne samo iz vinskega in sadnega mošta, temveč tudi iz krompirja, korenja, korenin in drugih plodov ter celo iz žita, kar je sicer morala odobriti vlada, saj so bili ljudje za žganje sicer pripravljene načeti tudi zaloge prepotrebnega živeža.³⁶¹ Tako pridelan alkohol je bil cenejši ter bolj obstojen od vina in piva, poleg tega pa ga je bilo za doseg stanja opitosti potrebno precej manj. Bolj ko so bile siromašne razmere, v katerih so ljudje živeli, bolj se je pitje cenenega žganja širilo.³⁶² Na Kranjskem je okoli leta 1900 poraba žganja tako že močno preseerala porabo vina in piva, kar dokazujejo tudi podatki o pobranih davkih s tega naslova, saj kažejo, da se je na Kranjskem še leta 1889 popilo približno tri milijone litrov žganja, leta 1900 pa že skoraj štiri milijone in 900.000 litrov žganja.³⁶³ Podatki iz leta 1905 tudi nakazujejo konstantno naraščanje porabe vseh alkoholnih pijač, saj naj bi se popilo več kot 15 milijonov litrov vina, 13 milijonov litrov piva in 5,5 milijonov litrov žganja. Ob tem ne gre zanemariti dejstva, da so ti podatki vsebovali zgolj obdavčen alkohol, ne pa tudi tistega, ki so si ga posamezniki pridelali in porabili sami na svojih domovih. Avtorji so ocenjevali, da se je na letni ravni popilo vsaj še enkrat toliko vina, veliko višja pa naj bi bila tudi poraba žganja.³⁶⁴ Tisti, ki so se zares nahajali na socialnem dnu in si še žganja niso mogli privoščiti, so posegali po še bolj škodljivi mešanici špirta in vode³⁶⁵ ter pogosto strupenih barvil.³⁶⁶ Mešanica, ki so jo imenovali z nemško popačenko fuzel,³⁶⁷

361 Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, str. 190. Glej tudi: Montanari, *Lakota in izobilje*, str. 162.

362 Studen, *Pijane zverine*, str. 43. O naraščanju priljubljenosti žganja glej tudi Lipič, *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane*, str. 129. Glej tudi Courtwright, *Forces of Habit*, str. 13 ter De Giaxa, *Igiene delle città*, str. 376–377.

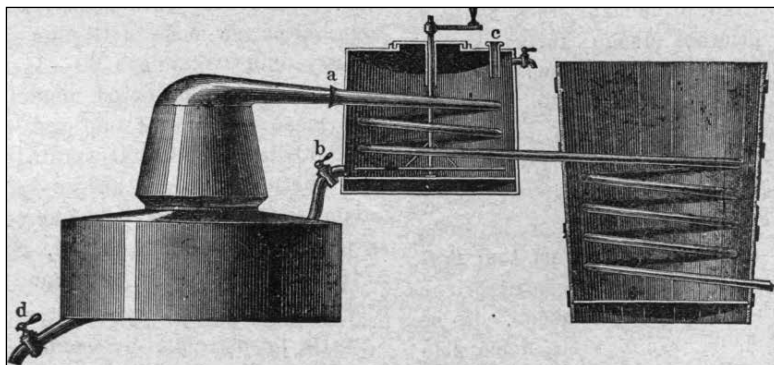
363 Avsec, Francišek. Koliko izpijemo na Kranjskem. V: *Piščalka*, 2, 1906, št. 9, str. 284–289. O razširjenosti alkoholizma na Kranjskem glej tudi Robida, Ivan. Mednarodni kongresi proti alkoholizmu. V: *Piščalka*, 2, 1906, št. 5, str. 161–169.

364 *Zlata doba*, Alkoholizem in boj zoper njega na Kranjskem, 2, 1908, str. 180–183, str. 181.

365 Studen, *Pijane zverine*, str. 73.

366 Rainaldi, *La vita di nutrizione*, str. 158.

367 Glej tudi *Novice*, Žganje – strup, 41, 31. 1. 1883, št. 5, str. 33–34.

Kotel za domačo žganjekuho
(*Novice*, 48, 8. 10. 1890, št. 41, str. 321)

je bila odraz dejstva, da so preprosti ljudje bolj gledali na količino in ceno, kakovost pijače in posledice, ki jih je povzročala njihovemu zdravju, pa jih niso zanimale.³⁶⁸ Ekstrakte, iz katerih si je bilo mogoče doma pripraviti različne likerje, npr. tropinovec, absint, vermut, rum ali slivovico, je bilo mogoče naročiti tudi po pošti, pri čemer so bili preprodajalci in krčmarji deležni še posebnih ugodnosti.³⁶⁹ Slednje so znali brezvestni lastniki žganjarn, trgovci in gostilničarji še kako s pridom izkoristiti, kar jih je po sodbah takratnih piscev in higienikov uvrščalo na isto raven kot morilce.³⁷⁰

Iz zdravilnega sredstva je žganje, ki je v literaturi dobilo celo oznako »aqua vitae«, v 19. stoletju postalo »aqua mortis«.³⁷¹ Med prvimi je proti žganju ostro nastopil Hufeland, saj naj bi pitje žganja po njegovem mnenju nepopravljivo zastrupljalo človeško telo, slabilo živce, uničevalo prebavo, srce in krvni obtok ter že po kratkem obdobju vodilo v ireverzibilno stanje pijanske blaznosti.³⁷² Ker je bilo prave pijance po njegovem mnenju zelo težko ozdraviti, se je bilo potrebno osredotočiti predvsem na

368 Studen, *Pijane zverine*, str. 77.

369 *Novice*, Nikaka skrivnost ni več, 58, 28. 7. 1900, št. 30, str. 292.

370 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 24.

371 Studen, *Pijane zverine*, str. 105.

372 Hufeland, *Über die Vergiftung durch Branntwein*, str. 10–11.

otroke in mladino, ki še niso bili okuženi z »žganjarsko kugo«, ostalim pa je svetoval, naj poskusijo žganje vsaj zamenjati z manj škodljivima vinom in pivom.³⁷³

Po mnenju borcev proti alkoholu je izrazito težavo predstavljala domača proizvodnja alkoholnih pijač, predvsem pa žganja, ki jo je bilo zelo težko nadzorovati, o njenem obsegu pa so obstajale zgolj ocene. Po zakonu iz leta 1888, ki je poskušal natančno regulirati neobdavčeno kuhanje žganja in ki so ga kmetje pogosto poskušali zaobiti, je veljalo pravilo, da so bile neobdavčene zgolj količine, ki si jih je posameznik skuhal iz lastnih sestavin zgolj za lastne potrebe v enem samem nepretrganem obdobju kuhanja. Količina žganja, ki si jo je kmet lahko pripravil, pa ni bila neomejena. Odvisna je bila od števila družinskih članov in poslov, ki so skupaj živeli in delali, pa tudi od vsebnosti alkohola v žganju. Če sta na posestvu živeli in delali dve osebi, sta si na leto lahko skuhalo do 30 litrov žganja s 50-odstotno vsebnostjo alkohola, za vsakega dodatnega člana družine ali hlapca pa še 6,5 litra več, vendar ne več kot 56 litrov, ne glede na število oseb, ki so bivale skupaj. Večja kot je bila vsebnost alkohola v žganju, manj si ga je kmet smel neobdavčeno pripraviti. Če je žganje vsebovalo 70 % alkohola, ga je kmet smel skuhati le 40 l, pri žganju s 30 % alkohola je bila meja tako postavljena na 93 litrov. Slednje pa je bilo nemogoče nadzirati, oblasti pa so posameznikom priznavale tudi celo vrsto izjem. Žganje je bilo tako mogoče kuhati tudi večkrat letno, če je lastnik podal izjavo, da si želi pripraviti žganje iz surovin, ki niso na voljo hkrati (npr. zgodnja in pozna jabolka, hruške, tropine itd.), po letu 1901, ko je finančno ministrstvo z odlokom št. 67 278 z dne 11. 12. 1901 dovolilo tudi kuhanje ponoči, pa so velikokrat obšli tudi predpis, ki je zapovedoval, da je žganje dovoljeno kuhati od petih zjutraj do sedmih zvečer. Protialkoholni borci so oblasti očitali, da s tem zakonom ljudi še dodatno napeljujejo k pitju, saj je bilo potrebno vsako leto porabiti celoten pridelek, ter zato hočeš

373 Hufeland, *Über die Vergiftung durch Branntwein*, str. 17–19.

nočes popiti vse, kar so skuhali.³⁷⁴ Ta težava pa je bila bolj kot ne navidezna, saj ob dejstvu, da je povprečna hiša na leto porabila kar 200 litrov žganja, to seveda ni predstavljalo posebne težave. Še več, ljudje so si bili navadno prisiljeni priskrbeti še dodatne količine žganja, največkrat pa so posegali prav po cenenem špiritu, ki so ga nato nekoliko zmešali z vodo.³⁷⁵ Odlok je ostal v veljavi tudi po prvi svetovni vojni in prizadevanja ministrstva za narodno zdravje ter različnih prosvetnih, sokolskih, verskih, ženskih in drugih združenj so bila zaman. Kmet je še naprej kuhal žganje, ob tem porabljal dragocene surovine ter otrokom namesto sadja ponujal žganje. Kmetje so žganjekuho začeli dojemati kot svojo pravico, očitke pa so zavračali, češ da gre zgolj za nagajanja trgovcev, ki bi najraje videli, da bi kmetje vrgli stran svoje tropine ter nato kupovali mešanico vode, špirta in esenc, ki naj bi telesu in zdravju veliko bolj škodljiva kot domače žganje.³⁷⁶ Še dodaten korak nazaj je bil storjen z uveljavitvijo neobdavčenega kuhanja žganja za lastne potrebe brez omejitve količin, ki je stopil v veljavo junija 1921.³⁷⁷ V času, ko so se v Združenih državah Amerike odločili za boj proti alkoholu s prohibicijo in ko so druge države začele omejevati dostopnost do alkohola za mladino do 16. ali 18. leta starosti, se je nova jugoslovanska država odločila za korak v povsem drugo smer s popolno deregulacijo domače in neobdavčene žganjekuhe.³⁷⁸ Posledice te uredbe so bile tako usodne, da so Slovenci drugo svetovno vojno in okupacijo pričakali popolnoma zapiti, v stanju popolnega moralnega propada, kar naj bi usodno vplivalo tudi na razplet dogodkov med vojno na Slovenskem in po njej.³⁷⁹

374 *Občinska uprava*, Neobdavčeno kuhanje žganja, 8, avgust 1913, št. 15–16, str. 119–121.

375 *Studen*, *Pijane zverine*, str. 77.

376 *Slovenski gospodar*, Protikmečki predlog o obdavčenju alkohola, 71, 6. 1. 1937, št. 1, str. 10.

377 *Studen*, *Pijane zverine*, str. 91–92.

378 *Prerod*, Kdo je grešnik? Imamo ga!, 1, 1922, št. 11–12, str. 125–126.

379 Gašparič, Tobak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije, str. 34–35.

BOJ ZA TREZNOST IN ZMERNOST

Boj proti alkoholizmu in uživanju alkohola je bil na Slovenskem že na začetku obsojen na neuspeh. K temu je veliko pripomogla neenotnost med strokovnjaki, ki se nikoli niso mogli zares poenotiti glede škodljivosti alkohola in potrebnosti oz. nepotrebnosti pitja ob težkem fizičnem delu.³⁸⁰ Predstave o nezogibni potrebnosti uživanja alkohola so ostajale še kako prisotne. Še na začetku 20. stoletja lahko v tisku zasledimo mnenja, da na Gorenjskem prebivalstvo zaradi mrzlega podnebja potrebuje »več alkoholičnega použitka«, kot ga npr. potrebujejo na Notranjskem in Dolenjskem, kjer imajo poleg tega na voljo več vina, medtem ko so na Gorenjskem prisiljeni posegati po žganju, saj je bilo vino zelo drago, večinoma pa tudi dvomljive kvalitete. Gorenjec naj bi bil v primerjavi z drugimi prebivalci Kranjske »takorekoč primoran nekaj več alkohola použiti«.³⁸¹ K temu je potrebno dodati tudi dejstvo, da je bilo vinogradništvo pomemben gospodarski faktor in da so bili kar 3 % celotne površine zasajeni z vinogradi. Prepričanje, da je na večini teh površin nemogoče pridelovati karkoli drugega, je pomen te panoge še utrjevalo. V mnogih okrajih je vinogradništvo predstavljalo

³⁸⁰ *Novice*, Žganjepitje na Kranjskem, 60, 26. 9. 1902, št. 39, str. 382–385, str. 383.

³⁸¹ Prav tam, str. 382–383.

glavni vir dohodka, saj je bilo od njega odvisnih več kot 300.000 ljudi. Že takratni pisci so ugotavljali, da je popolna abstinenca med slovenskim narodom nedosegljiva, dokler se ne spremenita tako gospodarska kot socialna struktura Slovenije,³⁸² vsak poskus spremembe pa so vinogradniki dojemali kot napad nase in na celotno vinogradniško panogo, ki naj bi že sicer bila na robu preživetja.³⁸³ Začetek 20. stoletja je bil na Slovenskem zaznamovan s fenomenom množičnega izseljevanja, ki je bil najbolj izrazit zlasti v vinorodnih okoliših. Velika zadolženost in huda revščina sta bili posledici nerodovitnosti in slabih letin, pa tudi alkohola. Kmetje so se zaradi pijače namreč še dodatno zadolževali in bili nato prisiljeni odhajati na delo v tujino.³⁸⁴

Menjava rastlinskih kultur in nadomeščanje izkupička, ki ga je prinašal alkohol, sta bila zelo počasna procesa, ki so ju kmetje sprejemali z veliko mero skepse, saj niso verjeli, da obstajajo dobičkonosnejše rastline od vinske trte niti niso bili pripravljeni grozdja predelovati na drugačen način, npr. v grozdni sok, ker zanj niso mogli najti kupcev.³⁸⁵ V časopisju je bilo sicer mogoče prebrati mnenje, da gre zgolj za izgovore in da bi z nekoliko dobre volje lahko hitro dosegli napredek. Prav vinogradništvo in alkoholizem, ki je iz njega izhajal, naj bi bila glavna krivca za nazadovanje vseh ostalih panog. Opiti ljudje so namreč čutili manjšo delovno vnemo, pašniki so se zaraščali, živinoreja je nazadovala, načrtnega gozdnega gospodarstva pa praktično ni bilo.³⁸⁶ Ob tem seveda ne gre zanemariti niti močnega trgovskega in gostilničarskega lobija, ki je tudi ravnal izključno v skladu s

382 O površini vinogradov v dravski banovini ter o količini pridelanega vina in žganja glej tudi Jagodič, Vojko. Razširjenost in vpliv alkohola na slovensko mladino. V: *Evgenika*, 4, september 1938, št. 3, str. 33–40, str. 33.

383 *Slovenski gospodar*, Protikmečki predlog o obdavljenju alkohola, 71, 6. 1. 1937, št. 1, str. 10.

384 *Zlata doba*, Alkohol in izseljenstvo, 1, 1907, str. 65–66 ter Adlešč, I. Belokranjska beda: alkoholizem in izseljenstvo. V: *Zlata doba*, 4, 1910, str. 39–42.

385 Jagodič, Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim oziranjem na mladino, str. 69–71. Glej tudi Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*. [Del 2, *Smernice zdravega življenja*], str. 51–53.

386 Glej: *Učiteljski tovariš*, Vinske gorice, naša sreča in nesreča, 50, 7. 1. 1910, št. 1, str. 8–9. O mogočih posledicah abstinence na gospodarski razvoj glej tudi *Piščalka*, Kaj bo? – Kaj bo?, 2, 1906, št. 5, str. 145–149, str. 145.

HOLSTOVKA
(HOLSTENTRUNK)

je prva in edina NEALKOHOLNA PIJAČA te vrste, katero priporoča
«DEUTSCHER ZENTRAL-VERBAND ZUR
BEKÄMPFUNG DES ALKOHOLISMUS»
pripravlja se pod njegovim STALNIM NADZORSTVOM V
WANDSBEKU blizu HAMBURGA.

ČASTNA DARILA OD L. 1904: 2 veliki zlati kolajni za napredek,
5 vel. zlatih kolajni, 2 srebrni koli, 4 častni križi, 6 častnih di-
plomov na razstevah v Londonu, Marseille-u, Hamburgu, Berlinu itd.

Ker bi uvažanje GOTOVE HOLSTOVKE vsled visoke carine in vo-
znicne preveč podražilo pijačo, pošiljam EDINO LE KONZUMENTOM
prekupci so izključeni — čisto

HOLSTOVO ESENCO

t. j. nealkoholni izvleček iz najzlahnejšega domačega in tropičnega
sadja, iz katerega si pripravi holstovko po PRIDJANEM NAVODILU
VSAKA GOSPODINJA ALI KUCHARICA SAMA.

HOLSTOVKA je vsled tega NAJCENEJA PIJAČA razven vode, namreč
za 100-500%, ceneja nego so škodljive alkoholne pijače najzadnje vrste.

HOLSTOVKA ima razven svojega krasnega, svežilnega okusa, vsled
vesbine železnega oxyda, tudi NEPREČENLJIVO ZDRAVILNO
VREDNOST ∴ Ona je idealna pijača ZA OTROKE, OKREVAJOČE
IN PRI VSEH KRVNIH IN ŽIVČNIH BOLEZNIH.

HOLSTOVKA postala je v teku 2 let na obalah SEVERNEGA
IN BALTIŠKEGA MORJA SPLOŠNA LJUDSKA PIJAČA.

Nihče naj toraj v lastnem interesu ne opusti, narediti z holstovko
vsaj en poskus ∴ Pošiljam po predplačilu ozir. s poštnim povzetjem
I ORIGINALNO STEKLENICO HOLSTOVE ESENCE ZA 6 K.

Ta esenca je absolutno nealkoholni izvleček iz 50 LITROV SADNEGA
SOKA in si sleherni pripravi iz njega po potrebi do 55 LITROV
IZBORNE IN ZDRAVE NEALKOHOLNE PIJAČE.

ZALOGA NEALKOHOLNIH PIJAČ
∴ «ABSTINENCIJA» ∴
V LJUTOMERU, ŠTAJERSKO.

Holstova esenca naj bi bila zdrav in okusen
nadomestek alkoholnim pijačam.

(Piščalka, 2, 1906, št. 2)

svojimi interesi. Odkrito so si namreč prizadevali, da bi troša-
rine na alkoholne pijače prevalili na ramena kmetov, prizadevali
so si za znižanje trošarin na špirit ter za prepoved proste žgnje-
kuhe, ki naj bi jo kmetje izkoriščali.³⁸⁷

Protialkoholni borci so politikom in oblastnikom ves čas
očitali, da se obnašajo premlačno ter da so v svojih ravnanjih
preveč kratkovidni, saj so upoštevali le trenutne ekonomske in-
terese. Dežela Kranjska je tako zgolj od davka na žganje letno
dobila več kot milijon kron, kar je predstavljalo glavni vir nje-

³⁸⁷ Slovenski gospodar, Protikmečki predlog o obdavljenju alkohola, 71, 6. 1. 1937, št. 1, str.
10.

nih prihodkov, s katerim je nato pokrivala večino svojih izdatkov, zato ni imela prave motivacije za boj proti alkoholizmu.³⁸⁸ Daljnosežnejšega pogleda, ki bi od prihodkov, ki jih je prinašalo vinogradništvo, odštel stroške za zdravstvo ter stroške »vzdrževanja kaznilnic, hiralnic, poboljševalnic in blaznic, kamor pripelje alkoholizem najmanj dve tretjini gostov«, pa niso bili sposobni niti tisti, od katerih bi bilo to sicer pričakovano. Oblast na lokalni in državni ravni je bila namreč prav tako zaslepljena kot ljudstvo.³⁸⁹ Odnos lokalnih veljakov do alkohola pa je pogosto izviral že iz dejstva, da je bilo veliko županov obenem tudi gostilničarjev ter da so občinske seje največkrat potekale kar v gostilnah.³⁹⁰

Prva protialkoholna organizacija, Bratovščina sv. Krištofa, je na Slovenskem sicer obstajala že v 16. stoletju in je med seboj povezovala plemiče, ki so se želeli odreči prekomernemu pitju in preklinjanju.³⁹¹ Pravi zagon in veljavo v družbi pa so take organizacije dobile šele v drugi polovici 19. stoletja. Prvo fazo boja proti prekomernemu uživanju alkohola je vodila predvsem katoliška cerkev, odločilno vlogo pa je zagotovo odigral škof Anton Martin Slomšek. Svoja stališča je zagovarjal v različnih publikacijah, učbenikih, pastirskih pismih in javnih nastopih, zaslužen je bil za prevod in priredbo Zschokkejevega dela *Die Branntweinpest*, zelo pa je podpiral tudi ustanovitev protialkoholne bratovščine sv. Janža, ki naj bi povezala vse borce proti alkoholu ter dajala potrebno oporo vsem tistim, ki so se želeli odreči prekomernemu poseganju po alkoholu.³⁹² Slomšek je bil zlasti borec proti žganju, medtem ko je zagovarjal zmerno pitje vina in piva, zaradi česar je bil deležen tudi precejšnjih kritik poznejših borcev za abstinenco, ki so njegove teze sicer poskušali omiliti ter jih pripisati premajhni osveščenosti. Od takrat naprej naj bi bil storjen precejšen korak naprej, odkrita so bila nova

388 *Zlata doba*, Alkoholizem in boj zoper njega na Kranjskem, 2, 1908, str. 180–183, str. 181.

389 Bačar, *Zdravje in bolezen v domači hiši*. [Del 2, *Smernice zdravega življenja*], str. 50–51.

390 *Občinska uprava*, Občinske seje – v gostilnah, 4, 25. 7. 1909, št. 14, str. 110.

391 Mrkun, *Zgodovina protialkoholnega gibanja*, str. 82.

392 Studen, *Pijane zverine*, str. 105–110.

spoznanja, zato na začetku 20. stoletja na Slomškovih načelih preprosto ni bilo mogoče vztrajati.³⁹³

Na Slomškovih temeljih je svoje delo zasnoval tudi knezoškof Jakob Missia. Leta 1887 je ustanovil Družbo treznosti, ki pa je še vedno temeljila predvsem na ideji o zmernosti in treznem in odgovornem pitju in ne še abstinenca. Že leta 1902 je bil organiziran tudi prvi protialkoholni shod na Slovenskem, ki je bil odmev dunajskega protialkoholnega kongresa aprila 1901.³⁹⁴ Abstinenca je začel odločneje zagovarjati Janez Evangelist Krek, ki je leta 1905 osnoval tudi prvo posvetno protialkoholno društvo Abstinent. S tem dejanjem so se v protialkoholnem gibanju pokazale prve večje razpoke, saj je začelo prihajati do konfrontacij med skrajnejšimi zagovorniki abstinence v okviru društev Abstinent in Piščalka, ki sta odločno zatrjevali, da se proti alkoholu ne borita na verski in moralni, temveč na strogo znanstveni in moderni podlagi,³⁹⁵ ter konservativnejšimi katoliški pisci. Primat med slednjimi je imel zlasti pater Stanislav Škrabec, ki ni verjel v popolno abstinenca – slednja naj bi bila za katoliške duhovnike problematična že s teološkega vidika, saj je bilo vino del vsake mašne daritve. Protialkoholno gibanje naj bi prešlo meje razuma in rabsodnosti, ljudi pa naj bi vodilo celo v greh, ker jih je napeljevalo k zaničevanju vina, ki je bilo navsezadnje božji dar.³⁹⁶

393 *Zlata doba*, Alkoholizem v slovenskem slovstvu, 2, 1908, str. 33–34.

394 Studen, *Pijane zverine*, str. 116.

395 *Piščalka*, »Nestalna moja je osoda«, 1, 15. 9. 1905, št. 3, str. 73–75.

396 Prijatelj, Pater Škrabec in zmerno pitje, str. 169.

BOJ ZA ABSTINENCO

Na začetku 20. stoletja so idejo o zmernosti začeli problematizirati, saj je bil le redkokdo tako samodiscipliniran, da je bil sposoben še pravočasno prenehati piti. Skušnjava je bila prehuda, poleg tega pa se je širilo spoznanje, da »navadno in redno srkanje opojnih pijač« v zmernih količinah ni bilo nič manj zdravju škodljivo. Še več, ker ni vzbujalo javnega zgražanja in ni bilo tako očitno kot pijančevanje, je lahko potekalo leta in leta, ne bi se kdo zaradi tega obremenjeval.³⁹⁷ Obstajalo naj bi več vrst alkoholizmov: kratki in dolgi, alkoholizem učениh, alkoholizem delavnih in alkoholizem narodov, ki naj bi vsak imel svoje značilnosti in simptome.³⁹⁸ Ivo Pirc je kot posebej hudo problematiko izpostavil prav t.i. kronični alkoholizem, ki je ostajal veliko bolj skrit, saj večina kroničnih alkoholikov, ki so redno uživali alkoholne pijače in niso bili več sposobni normalno funkcionirati brez alkohola, navidezno sploh nikoli ni bila opita in se svojih težav sploh ni zavedala.³⁹⁹

V tem obdobju so se borci proti alkoholu začeli združevati v t. i. Družbe treznosti ter abstinentna društva, ki pa zaradi

397 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 109.

398 Glej: *Zlata doba*, Kaj je alkoholizem?, 2, 1908, str. 17.

399 Pirc, *Čitanka o higijeni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole*, str. 170.

Brezalkoholna pijača

(Piščalka, 1, 15. 11.1905, št. 5, str. 165)

svojega fanatičnega pristopa, moralistične drže in nepopustljivosti pogosto niso bili deležni večjih simpatij. Zora Vitomir je v svojem priročniku za ženske posebej poudarila, da se sama niti malo ne strinja s »temperenčnimi (prohibicijskimi) fanatiki, ki vedno in povsod kriče proti alkoholnim pijačam«. Podpirala je idejo o treznosti in razsodnosti, ki pa sta bili pogosto tuji protialkoholnim borcev, ki so v svoji gorečnosti pogosto zajadrali predaleč.⁴⁰⁰ »Protialkoholni bojevniki«, kot so sami sebe imenovali, so bili sicer prepričani, da so mnogokrat še premalo vztrajni, preveč bojzljivi, saj jih je zlomilo že prvo zasmehovanje in nasprotovanje. V družbi, ki je abstinentne štela za nenormalne, je bilo s temi idejami seveda težko prodreti, ker je bila večina ljudi neizobraženih ter zvestih starim navadam in tradiciji.⁴⁰¹ Abstinencijske organizacije so sledile zgledom, ki so prihajali iz Anglije in Združenih držav Amerike, kjer so zrasle na prepričanju, da morajo take organizacije sloneti na angažiranih posameznikih, ki bodo pripravljene svoj prosti čas, sredstva in dobro ime postaviti za propagiranje abstinence. V okviru abstinence organizacij naj bi ustanavljali telovadna, pevška, bralna in dramska društva ter tako javnosti dokazali, da so tudi abstinenti lahko

400 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 115.

401 Jagodič, *Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino*, str. 62–63.

veseli in srečni ljudje ter da niso čudaški asketi in čemerneži, kot je po krivici veljalo. Enako pomembno naj bi bilo tudi druženje enako mislečih, ki so si na skupnih piknikih, izletih, praznovanjih, koncertih in drugih organiziranih druženjih stali ob strani in si izmenjevali izkušnje. Vsak član naj bi prispeval po svojih zmožnostih in sposobnostih, vsi skupaj pa naj bi si prizadevali za razširjanje abstinencnega tiska in literature, podpiranje brezalkoholnih kavarn in gostiln ter za uveljavitev popolne abstinence v bolnišnicah, jetnišnicah, sirotišnicah, šolah ter seveda med vojaštvom in policijo.⁴⁰² Uspehe protialkoholnega gibanja v ZDA so opevali tudi slovenski borci proti alkoholu, saj naj bi prohibicija prinesla blagostanje in vsesplošen družbeni napredek. Sprememb ni bilo mogoče pričakovati čez noč, zato so ukinitve vseh žganjarn in pivovarn ter za ukinitve točenja alkoholnih pijač v gostilnah in kavarnah želeli doseči v roku desetih let. To obdobje naj bi zadoščalo za prekvalifikacijo vseh, ki so se na kakršenkoli način preživljali s pridelavo, predelavo ali prodajo alkoholnih pijač, zaradi česar naj bi bila gospodarska škoda občutno manjša.⁴⁰³

Slovenski protialkoholni borci so na tej osnovi svoje delo zasnovali ambiciozno, čeprav vse do prve svetovne niso beležili večjih uspehov. Poleg rednih srečanj, shodov in izletov so skrbeli tudi za bogato založniško in časopisno dejavnost, saj so želeli nova vedenja v čim večji meri in na poljuden način razširiti med ljudstvo. Srečanja so temeljila na zavedanju, da zmernost ni prinesla zelenih rezultatov, zaradi česar je bilo boj potrebno zaostri. Njihovo delo je temeljilo na prirejanju predavanj in brezalkoholnih veselic, propagirali so pitje vode in odpiranje mlečnih restavracij, organizirali so abstinencna društva ter izdajali protialkoholna glasila, kot sta bili predvsem *Piščalka* in nekoliko zmernejša *Zlata doba*, ki so idejo o abstinenci širile med ljudmi.⁴⁰⁴ Ti avtorji so naredili odločen korak naprej od sta-

402 *Piščalka*, Independent Order of Good Templers, 1, 1. 7. 1905, št. 1, str. 3–8, str. 7.

403 Več o tem v: Lilek, *O zabrani alkoholnih pijač*, 1922.

404 Studen, *Pijane zverine*, str. 116.

lišč Antona Martina Slomška, ki je zahteval odločen boj proti žganju, zmerno pitje vina pa toleriral ter vinski trti na čast skladal celo verze. Zmernost se jim je zdela korak v napačno smer in odločno so zagovarjali zahtevo po popolni abstinenci.⁴⁰⁵ V različnih deklaracijah so zahtevali obvezen pouk o škodljivosti alkohola v vseh šolah, izobraževanje kmetov o pripravi nealkoholnih pijač, odločen nastop učiteljstva, duhovništva ter ostalih izobražencev, prepoved točenja alkohola v javnih prostorih, v bližini vojašnic in šol, na športnih prireditvah ter v gorskih kočah, prepoved kuhanja žganih pijač za domačo rabo, popolno prepoved točenja alkohola na dan izplačila delavskih mezd. Velik napredek so si obetali tudi od popolne ustavitve podeljevanja koncesij za točenje alkoholnih pijač novim gostilnam in krčmam ter od prepovedi uporabe steklenic, večjih od pol litra, v že obstoječih gostinskih obratih. Želeli so doseči popolno prepoved uvažanja alkoholnih pijač, uzakonitev pravice občinam, ki bi na svojem območju želele povsem prepovedati prodajo in uživanje alkohola, ustanovitev sanatorijev za alkoholike, prepoved točenja alkohola mlajšim od šestnajst let in končno, alkohol naj bi postal lekarniško blago, ne pa vsem dosegljiva pijača.⁴⁰⁶ Če proti podedovanemu nagnjenju k pitju alkohola niso mogli zares ukrepati in če ni bilo mogoče najti pravih ter predvsem hitrih rešitev za probleme ubošva ter slabih gmotnih in stanovanjskih razmer, pa je bilo možno mnogo narediti proti nevednosti in neosveščenosti ljudstva. Že z enim samim in preprostim odlokom naj bi tudi zmanjšali množico gostiln in krčem, ki so ljudem izpile še zadnje denarce ter jih vodile v pogubo, ter tako pridobiti nekaj dragocenega časa, ki je bil potreben za globljo prevzgojo ljudstva, kjer rezultatov pač ni bilo mogoče pričakovati čez noč.⁴⁰⁷

405 *Zlata doba*, Alkoholizem v slovenskem slovstvu, 2, 1908, str. 33–34. O neuspehih zmernostnega pristopa glej tudi Orel, Anton. Alkoholizem in socialno vprašanje. V: *Piščalka*, 1, 15. 10. 1905, št. 4, str. 107–115, str. 110–115.

406 *Prerod*, Deklaracija, 1, 1922, št. 9–10, str. 152–154 ter Mikič, Fedor. Zakonski načrt. V: *Prerod*, 1, 1922, št. 9–10, str. 154–155.

407 *Prerod*. Glavni vzroki alkoholizma, 1, 1922, št. 11–12, str. 182–183.

O škodljivosti alkohola so nastajale prave pesnitve, pa tudi novele in pripovedi, ki so slikale žalostne podobe iz vsakdanjega življenja, ki jih je zakrivil alkohol.⁴⁰⁸ Že Slomšek je javno pozival k ustanavljanju protialkoholnih bratovščin po angleškem in zlasti ameriškem zgledu, v katerih naj bi se člani zaobljubili, da bodo trezni ter da se ne bodo družili s pijanci, na rednih srečanjih pa bi drug drugemu nudili tudi potrebno oporo ter iskreno pomoč tistim, ki so se zares želeli odvaditi pitja.⁴⁰⁹ Kolosalnost boja proti uživanju alkohola so pogosto primerjali z bojem proti turški nevarnosti. V obeh primerih je bil ogrožen narodni obstoj, le da je bilo pri boju proti alkoholu ljudstvo precej bolj kratkovidno in tega ni opazilo, zaradi česar tudi nikoli niso dosegli take narodne enotnosti, kot bi bila potrebna. Če je Turek napadal očitno in krvoločno, je bil alkohol bolj priliznjen, potuhnjen in hinavski ter zato »desetkrat, stokrat nevarnejši«. ⁴¹⁰ Z uporabo vojaškega žargona so ustvarjali vtis izrednih razmer ter ljudi pozivali na vključevanje v bataljone in armade, ki naj bi skupaj porazili sovražnika v boju, ki naj bi trajal do zadnjega diha.⁴¹¹ Vsem, ki so vstopali v protialkoholne bratovščine, je moralo biti jasno, da vstopajo v armado ter da se torej vključujejo v vojno organizacijo, ki se po svojih ciljih in metodah bistveno razlikuje od drugih prosvetnih društev. Abstinenci so bili poklicani na misijo, ki je vključevala veliko več od preživetja prostega časa v prijetni družbi in prijetnem okolju.⁴¹² V diskurz protialkoholnega boja se je vse pogosteje vključevala tudi odkrito nacionalistična tematika. Pisci so podpihovali zlasti strah pred uvoženimi žganimi pijačami. Tujci naj bi Slovencem kradli denar ter uničevali narodovo bit ter nas še bolj izpodrivali in sti-

408 Kalan, *Sveta vojska*, str. 3–6. Glej tudi *Drobtince, Boj se pijanosti!*, 28, 1894, str. 187, kjer je objavljena poučna zgodbica o pijancu in hudiču, ki naj bi bralce prestrašila, jim vzbujala strah pred večno pogubo ter jim bila v poduk. Podobna je tudi vsebina *Drobtince*, 4, 1849, str. 197–198, kjer je objavljena pesnitev o usodi pijanca, ki se ni želel odreči alkoholu, saj je mislil, da je bolj pameten in premeten kot smrt, ki pa ga je na koncu s svojo koso le prekosila.

409 Slomšek, *Blaže in Nežica v nedeljskejši šoli*, str. 243.

410 Kalan, *Sveta vojska*, str. 8–9.

411 Kalan, *Sveta vojska*, str. 65.

412 *Piščalka*, Independent Order of Good Templers, 1, 15. 7. 1905, št. 1, str. 3–8, str. 6.

skali. Zavedne Slovence so pozivali k previdnosti ter jih opozarjali, da kdor tujcu najprej daje denar, mu bo na koncu prepustil tudi rodno zemljo. Slovenci, ki so bili zaradi svoje maloštevilnosti in podrejenosti tujim in večjim narodom še bolj ogroženi, bi se morali še ostreje upirati alkoholnemu sovražniku, strniti vrste in braniti svoj obstoj.⁴¹³ Posebno budnost so svetovali na nacionalno mešanih ozemljih, kjer so bili ljudje izpostavljeni potujčevanju, razmere pa so še dodatno zaostrovali sovražniki v lastnih vrstah, ki so imeli pred očmi predvsem dobiček, »narodna stvar« pa jih v resnici ni zanimala. »Konsumna društva«, ki naj bi rojakom pomagala v boju proti revščini in ki naj bi poskušala omiliti nacionalistične pritiske, so bila zgolj krinka za beznice; narodne veselice, plesi in shodi pa so bili tudi zgolj izgovor za pijančevanje.⁴¹⁴ Ljudem so polagali na srce, da naj, če že pijejo, pijejo domače vino, izogibajo pa naj se žganja in piva, saj bi s tem podpirali »Nemce, Lahe, Jude itd. na škodo domačih vinogradnikov«. ⁴¹⁵ Najpogosteje je bilo tujega izvora pivo, zato so Slovence prepričevali, naj nehajo »pitati tuje bogataše«. Od piva in drugih alkoholnih pijač, ki so jih prodajali Slovincem, naj bi bogateli zlasti nemški tovarnarji, »zagrizeni nemški nacionalisti in protestanti«, pa tudi cela armada nemških delavcev, ki so bili večinoma socialdemokrati in veliki nasprotniki slovenske stvari. Slovence so pozivali k bojkotu uvoženih alkoholnih pijač, saj so tako pogosto »vzdrževali in redili gada na svojih prsih«. ⁴¹⁶

Uspehi protialkoholnega gibanja pa so bili manjši od pričakovanih. Že razklanost protialkoholnega tabora na tiste, ki so zagovarjali zmernost, in tiste, ki so zagovarjali popolno abstinenco, ni mogla prinašati večjih rezultatov. Zlasti iz abstinencnega tiska je mogoče dobiti občutek, da se je pravi boj odvijal med privrženci zmernosti in popolnimi abstinenti ter da se niso toliko borili proti skupnemu sovražniku, t. j. opijanju, kot

413 Kalan, *Sveta vojska*, str. 30 ter *Slovenski gospodar*, Boj alkohololu!, 47, 24. 4. 1913, št. 17, str. 2.

414 *Zlata doba*, Kaj pa Trst?, 3, 1909, str. 158–159.

415 *Zlata doba*, Če že pijete, pijte edinole domače vino!, 4, 1910, str. 12.

416 Kalan, *Sveta vojska*, str. 72.

Tudi živali so ga rade srkatile.

(<http://www.pivnica.net/pivske-razglednice/2186/>)

drug proti drugemu.⁴¹⁷ Skeptiki so proti abstinenci nastopali z različnimi argumenti. Med najbolj zanimive sodi utemeljevanje naravnosti pitja in opijanja, ki naj ne bi bila prisotna zgolj med ljudmi, temveč tudi med živalmi. Med slednjimi naj bi bilo mogoče najti veliko »prav poštenih pijancev«, saj so se »ga« tudi četveronožci pogosto »nalezli«. Veliko živali naj bi storilo vse, kar je bilo v njihovi moči, da so prišle do alkohola, lastniki zverinjakov pa so se alkohola, še zlasti žganja, posluževali za pomirjanje živali. Zlasti kakšnim »hudobnim in zlovoljnim slonom« so v vodo pogosto primešali žganje, saj so bili po odspanem mačku po pravilu vedno bolj krotki in dobre volje. Prav žganje naj bi tem »debelokožcem« šlo najbolj v slast, medtem ko naj bi bili medvedje in opice predvsem ljubitelji piva, čeprav se tudi žganja niso branili. Alkohol naj bi tudi živalim postal nepogrešljiv, predvsem psi naj bi se ga zelo hitro navadili, pa tudi neki vprežni konj iz Trsta naj bi dnevno brez težav pospravil deset vrčkov piva in brez njih sploh ni več želel delati.⁴¹⁸

417 Egger, Avguštin. Alkoholizem in njegovi nasprotniki. V: *Piščalka*, 2, 1906, št. 4, str. 113–120.

418 *Učiteljski tovariš*, Živali in alkohol, 48, 17. 7. 1908, št. 29, str. 2–3.

Po razpustitvi društva Abstinente je Janezu Kalanu leta 1912 sicer uspelo poenotiti protialkoholno gibanje ter ustanoviti Sveto vojsko, ki je združevala naloge posvetnega društva in cerkvene bratovščine, saj je bila izrazito konservativna ter je rešitev videla v rekatolizaciji družbe ter odločnejšem boju proti vsem družbenim odklonom, ki jih je prinašal moderni čas.⁴¹⁹ Kristjani naj bi imeli posebno odgovornost glede osveščanja in preventive na področju alkohola. Njihova dolžnost ni bila zgolj paziti, da sami ne zapadejo v pregreho, temveč tudi osveščati in prevzgajati druge. Tako kot ni bilo večjega grešnika od pijanca, tako si ni bilo mogoče ustvariti večjih zaslug za posmrtno življenje, kot če si uspel spreobrniti pijanca. Jurij Trunk je celo zapisal: »Če hočeš torej biti pravi kristjan, lovi posebno pijance. Bližaj se jim prav prijateljski in pridobi si njih srca, potem jim šepetaj vedno na uho, preskrbi jim pravega gorečega spovednika in moli pri tem vsak dan za nje, da ti eni ali drugi sveto obljubi, vedno se varovati žganja (zakaj, če samo obljubi, da hoče biti zmeren, pri tem ne prideš nikamor), in ne utruji se v opominih in molitvah. Kamen je trd, in kaplja vode slaba in mehka; in vendar izdolbi kaplja kamen, ako pada leta in leta.«⁴²⁰

Ljudje so kot na vseh področjih tudi pri odvajanju od alkohola iskali različne bližnjice, njihovo naivnost pa so znali s pridom izkoriščati trgovci in lekarnarji. Najbolj poznan produkt, ki naj bi alkoholiku zmanjšal potrebo po opijanju, je bil Alkolin,⁴²¹ obstajala pa je še cela vrsta ljudskih receptov, ki naj bi za vedno prevzgojili pijanca. V italijanski pokrajini Ligurija so prisegali na vino, v katerem so namočili jeguljo, močno kavo, človeški urin in česen. Po drugi strani pa so poznali tudi sredstva, ki naj bi v telesu vzpostavila imunost, kar je pomenilo, da je človek lahko spil poljubne količine alkohola, ne da bi se ob tem opil.⁴²² Časopisi so redno objavljali recepte za zdravilne mešanice, ki naj bi pomagale prevzgojiti pijance ter jim zmanjšale željo po pitju.

419 Zajc, »Malo piti, ali to kaj škoduje treznostni akciji v domovini? Prav nič.«, str. 66–67.

420 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 103.

421 Studen, *Pijane zverine*, str. 123.

422 Pazzini, *La medicina popolare in Italia*, str. 314.

Novice (Novice gospodarske, obertnijske in narodske) tako poročajo, da se je v Angliji za zelo uspešno izkazala mešanica petih gramov žveplovega železa, desetih gramov magnezija, desetih kvinteljcov dišeče vode iz poprove mete ter enega kvinteljca cveta muškarnega oreščka. Človek, ki je omenjeno mešanico pil dvakrat dnevno celih sedem mesecev, je poročal o popolni ozdravitvi, saj naj bi ga želja po pijači po zaslugi tega zvarka povsem zapustila.⁴²³ Enake uspehe naj bi dosegli tudi z dodajanjem žganja v različne jedi, dokler ne bo vse, kar bo jedel in pil, imelo okusa in vonja po žganju, ter mu ga tako dokončno priskutilo. Pijanca naj bi bilo mogoče prevzgojiti tudi s spremembo jedilnika. Če so mu namreč odvzeli vse mesne jedi, kavo in tobak ter ga hranili zgolj s sadjem in zelenjavo ter kruhom iz pšeničnih otrobov, naj bi namreč vsak pijanec po pol leta klonil in začel zavračati alkohol.⁴²⁴ Ob tem se je seveda postavljalo vprašanje, kdo in kje naj bi omenjene zdravilne kure izvajal ter predvsem, kako pijanca prisiliti k zdravljenju. Prave strukture in institucije, ki bi se celostno ukvarjale z zdravljenjem in rehabilitacijo pijanca, na Slovenskem na prelomu iz 19. v 20. stoletje seveda niso obstajale. Alkoholike so ponavadi usmerjali v blaznice ali jetnišnice, čeprav so se zavedali, da bi večina pijancev, ki še niso dosegli stopnje delirija in ki niso zakrivali nobenega zločina, dejansko potrebovala azil oz. sanatorij, ki ga na Slovenskem še ni bilo. Taka ustanova bi pomagala preprečiti popolno uničenje alkoholikovega premoženja, ob pravočasni hospitalizaciji pa naj bi preprečila tudi mnogokateri zločin. Od države so pričakovali, da bi uzakonila prisilne privedbe alkoholikov v take ustanove, saj naj bi bilo iluzorno pričakovati, da se bodo pijanci sami odločali za sprejem. Sodelovanje z njihove strani je bilo mogoče pričakovati šele v drugi fazi zdravljenja, ko je bila najbolj akutna odvisnost že odpravljena in je pacient potreboval predvsem psihično podporo in socialno rehabilitacijo ter reintegracijo. V izogib zlorabam naj bi odločitev o prisilni hospitalizaciji sprejemal

423 *Novice*, Podučne stvari. Kako na Angležkem pijance pijanosti odvajajo, 24, 13. 6. 1866, št. 24, str. 190.

424 *Novice*, Podučne stvari. Hude pijance pijančevanja odvaditi, 39, 23. 3. 1881, št. 12, str. 93.

Zlodej zvabi siromaka v krčmo.
(Štampar, *Narodna čitanka o alkoholu*, str. 86)

tim vsaj dveh zdravnikov, ki naj bi se opiral predvsem na izjave nepristranskih prič, za dolgotrajnejše hospitalizacije pa naj bi bilo potrebno pridobiti tudi sodne odločbe. Prisilna »internacija« naj bi trajala namreč tudi dve do tri leta, saj je bilo le tako mogoče doseči, da pacient ob odpustu ne bo takoj zapadel v stare navade. Ker naj bi rehabilitacija vsebovala tudi delovno terapijo, so na tujem takim zavodom dodajali tudi prisilne delavnice, kar pa je še povečevalo vtis, da pravzaprav ne gre za bolnišnice, temveč za kazenske

ustanove, od katerih je nato nekdo pobiral celo dobiček.⁴²⁵

Po vrnitvi domov je bilo seveda veliko odvisno od podpore v domačem okolju, kjer pa velikega napredka brez sodelovanja pacienta tudi ni bilo mogoče doseči. Koprski zdravnik Michele Depangher je ženskam, katerih možje so se redno opijali, ponujal posebne kapljice »Luperina«, ki jih je bilo potrebno previdno in po kapljicah dodajati v vino, pivo ali žganje. Okus pijače naj bi se zahvaljujoč tem kapljicam tako spremenil, da bi v pivcu vzbudil odpor do alkohola in ga tako za vedno ozdravil želje po pitju. Seveda je bilo najbolje, če je pri tem zdravljenju sodeloval tudi mož, žena pa se je te operacije lahko lotila tudi skrivaj, le da je ob tem tvegala »krepke batine«, če bi jo mož razkrinkal. Zdravnik si je ob tem, kot je sam zapisal, »umil roke«, vendar je ženske vseeno vabil, naj poskusijo, saj so bile tepeža verjetno deležne tudi sicer, zato niso imele česa izgubiti.⁴²⁶

425 *Zdravje: priloga Prerodu*, Ali in zakaj je potreben zavod za alkoholike, 3, 1927, str. 65–67.

426 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. Ed. per donna*, str. 154.

PREVZGOJA V ŠOLAH

Razširjenost uživanja alkohola med slovensko šolsko mladino je bila zastrašujoča. Iz podatkov za obdobje med obema vojnama je razvidno, da je v dveh okrajih na področju Maribora ter v okrajih Ljutomer, Murska Sobota in Dolnja Lendava alkohol uživalo od 70 do 90 % šoloobvezne mladine, v okrajih Črnomelj, Novo mesto, Krško, Brežice, Šmarje in Ptuj pa celo od 90 do 100 %.⁴²⁷ Primat boja proti razširjanju alkohola med otroki in mladino je pripadel šolam, ki so prevzele izjemno vlogo tudi pri izvajanju preventive in prevzgoje najširših plasti ljudstva. Boj proti alkoholnim pijačam bi moral biti po mnenju takratnih piscev konstantno prisoten v šolah, vključen v vse faze pouka ter seveda podprt z zgledom. Pedagoški delavci so k osveščanju otrok pristopali vse bolj sistematično in načrtno, čeprav se je zdelo, da je spoznanje, da alkoholizem ni »individualna zadeva, ki bi se tikala posameznika ali njegove družine«, prišlo nekoliko prepozno in da je bila nepopravljiva škoda narodu že storjena.⁴²⁸ Otroci in šolska mladina sta bila tista dva sloja prebivalstva, ki

427 Jagodič, Vojko. Razširjenost in vpliv alkohola na slovensko mladino. V: *Evgenika*, 4, september 1938, št. 3, str. 33–40, str. 35.

428 Jagodič, Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino, str. 49–79, str. 53.

ju je bilo še mogoče rešiti in na ramenih katerih je slonela prihodnost celotnega naroda. S svojim zgledom in odločnostjo naj bi prav otroci pomembno vplivali na način razmišljanja starejših članov družine, potrebno jih je bilo zgolj motivirati ter jih spodbujati na poti abstinence. Starši so bili otrokom zelo slab zgled, pogosto pa so jih naravnost silili k uživanju alkoholnih pijač.⁴²⁹

Organizacija Sveta vojska je bila tudi na tem področju izredno aktivna. Učiteljem je pripravljala delovno gradivo, ki so ga lahko takoj uporabili pri pouku, svetovala pa jim je tudi, kako protialkoholni boj vključiti v različne šolske dejavnosti.⁴³⁰ Učiteljem, ki so se proti alkoholu borili na terenu, na »bojnem polju«, je namreč primanjkovalo najosnovnejših pripomočkov za delo: beril in pesmic, ki bi opevale treznost, zmernost in ki bi kot pijačo namesto vina povzdigovala vodo. Verzi, kot so bili npr. »Prelepo rumeno, / kot čisto zlato, / le pijmo pošteno, / prežlahtno blago!« ter »Zdrava bodi draga trta, / neprecenljivi dar nebes; / kras gorice, slava vrta, / zemlje najsvetejši les!«, pa so učenca spremljali že od prvih šolskih dni in tako še oteževali delo učiteljev in pedagogov.⁴³¹ Učitelj je imel veliko odgovornost do svojih učencev in do širšega okolja, v katerem je poučeval. Nadučitelj Rudolf Horvat je učitelje spodbujal, naj poskušajo izvajati različne aktivnosti, ki naj bi pripeljale do napredka. Velik pomen je pripisoval organiziranju roditeljskih sestankov, kjer naj bi staršem in odrasli mladini pojasnjevali veliko škodo, ki jo povzroča alkohol, in pri tem uporabljali čim bolj »grozne številke« z namenom zastraševanja. Če je bil učitelj obenem tudi občinski odbornik, naj bi si prizadeval za uvedbo čim višjih občinskih naklad za žgane pijače in pivo, čeprav je ob tem tvegala sovražne reakcije gostilničarjev. Prav tako je bilo pomembno, da je sam služil za zgled otrokom s svojo treznostjo ter da je poskrbel, da je boj proti alkoholu postal sestavni del pouka. Po-

429 Štupca, *Učna snov za pouk o alkoholu*, str. 1. Glej tudi: *Slovenski učitelj*, Na delo za abstinenco med šolsko mladino!, 11, 15. 4. 1910, št. 4, str. 93.

430 Glej publikacijo Štupca, *Učna snov za pouk o alkoholu*, 1919.

431 Štrukelj, Ivan. Učitelj v boju proti alkoholizmu. V: *Slovenski učitelj*, 4, 1. 9. 1903, št. 16–17, str. 247–254, str. 249–250 ter *Prerod*, Alkohol v šolskih knjigah, 2, 1923, št. 2, str. 24.

Alkohol so uživali vsi, tudi najmlajši.
(Štampar, *Narodna čitanka o alkoholu*, str. 31)

zoren je moral biti, da je iz programa izločil vsa berila in pesmi, ki so na kakršenkoli način slavili alkohol, tudi če je šlo le za vino, in da je pri vajah iz računanja pogosto postavjal naloge o tem, koliko zapravi pijanec in koliko škode alkohol povzroči družinskemu proračunu ter družbi na splošno. Poskrbel naj bi za otrokom primerno protialkoholno čtivo in periodiko, predvsem *Zlato dobo*, otroke pa naj bi nagovarjal tudi k priseganju slovesnih obljub k abstinenci. Nauke proti alkoholu naj bi vključili tudi v ure naravoslovja in zgodovine, kjer je bilo mogoče naštevati velike zgodovinske osebnosti, ki so zapravile svoje talente in na koncu povsem propadle zaradi alkohola. Med njimi naj bi posebej izpostavljali Aleksandra Velikega, pri zemljepisu pa

naj bi naštevili področja, ki so bila zaradi alkohola še posebej prizadeta. Otroke naj bi spodbujali tudi k zdravemu gibanju v naravi in jih vodili na poučne izlete, kjer naj bi jim poskušali dokazati, da se je mogoče zabavati tudi brez alkohola.⁴³² Učence so načrtno spodbujali k povezovanju v protialkoholna združenja, saj se je izkazalo, da »neorganizirani« otroci hitreje posežejo po pijači, slabše pa so se odrezali tudi tisti, ki so bili deležni pouka šele v višjih razredih, ko je bila glavnina škode že povzročena in ni nihče nevtraliziral škodljivega vpliva okolja, zlasti pa mater, ki so pogosto pile, kadile ter otrokom celo kupovale tobak.⁴³³ Učitelji so se sicer zavedali, da so učenci v šolah in gojenci v različnih zavodih večinoma »neprostovoljni« abstinenti ter da večina »Mladih junakov«, kot so se imenovali zapriseženi abstinenti med šolsko mladino, na koncu prej ali slej poseže po alkoholu. Delo in vloženi trud pa kljub vsemu nista bila zama, saj je bila večina med njimi nato zelo zmernih pivcev, zagon pa jim je dalo tudi zavedanje, da so posledice uživanja alkohola v otroštvu veliko hujše in trajnejše kot v odrasli dobi ter da je zato pomemben vsak dan, ko še uspejo odložiti poseganje po njem.⁴³⁴

432 *Učiteljski tovariš*, Šola in alkohol, 50, 20. 5. 1910, št. 20, str. 2–3. Glej tudi Štrukelj, Ivan. Učitelj v boju proti alkoholizmu. V: *Slovenski učitelj*, 4, 1. 9. 1903, št. 16–17, str. 247–254, str. 250–253 ter *Slovenski učitelj*, Trezna mladina – težno slovensko ljudstvo!, 10, 15. 2. 1909, št. 2, str. 25–27, str. 26–27.

433 *Učiteljski tovariš*, Pouk o alkoholizmu po šolah, 56, 17. 11. 1916, št. 23, str. 3.

434 *Slovenski učitelj*, Šola in borba za abstinenco, 13, 15. 1. 1912, št. 1, str. 13–14 ter Kržišnik, Alojzij- Preska. Kvišku srca. V: *Prerod*, 1, 1922, št. 1, str. 13–15.

ALKOHOL V VOJSKI

Kot je zapisal nadučitelj Rudolf Horvat, so si »najvišji in srednji politiški krogi posebno prizadevali ojačiti in pomnožiti vojaško moč«, kar je pomenilo odkrit boj proti vsemu, kar je šibilo narod in škodovalo »splošni telesni kreposti«. ⁴³⁵ Vojaška medicina ter preventivno delo z vojaki nista bila omejena za zidove vojašnic, temveč sta se ukvarjala tudi z zdravstvenimi in higienskimi problemi civilnega prebivalstva, pogosto žrtev epidemij nalezljivih bolezni, ki so se širile tudi zaradi vojske. ⁴³⁶ Z razvojem vojaške tehnike pa civilistov niso več ogrožale le bolezni, temveč so bili vse pogosteje vključeni tudi v neposredne spopade. ⁴³⁷ Zdravje vojakov je postalo problematika, ki je zadevala vse od vojaških avtoritet in vojaškega sanitetnega osebja ⁴³⁸ do civilnega prebivalstva in predvsem samih vojakov in njihovih družinskih članov. Vsi so morali namreč sprejeti in spoštovati vsaj osnovna pravila higiene, pravila zdravega načina prehranjevanja ter osnovne moralne norme. Vsak državljan je moral

435 Horvat, Rudolf. Alkoholizem in politika. V: *Učiteljski tovariš*, 53, 16. 5. 1913, št. 20, str. 2–3, str. 2.

436 Franchini, »Problemi sanitari di guerra«, str. 41.

437 Aichelburg, *Problemi sanitari di guerra*, str. 219.

438 Za več podatkov o organizaciji sanitetne službe v različnih armadah v času miru glej Trombetta, *Il servizio sanitario nell'esercito*, str. 27–53.

pomagati vladi in oblastnikom ter sodelovati pri preventivi, se izobraževati in upoštevati splošno sprejete norme. Da bi zajezili širjenje tako nalezljivih bolezni kot pojavov, ki so vodili v propad družbe (alkohol, tobak, prostitucija), je bilo potrebno izboljšati poznavanje osnovnih zakonov higiene in preventive.⁴³⁹

Od vseh razvad so vojakom najbolj strogo prepovedovali alkohol.⁴⁴⁰ O pomembnosti problematike boja proti pijančevanju med vojaki priča tudi dejstvo, da so na tretjem avstrijskem protialkoholnem kongresu, ki je potekal v Salzburgu, obravnavali prvenstveno to problematiko, svojevrsten dokaz pa je tudi pestrost in številčnost literature, priročnikov in člankov, ki se ukvarjajo z omenjeno temo. Proti alkoholu med vojsko so začeli odkrito nastopati celo vladarji, med njimi najbolj odkrito nemški cesar Vilijem II., ki pa kljub vsej svoji moči in vplivu ni uspel zamajati moči pivovarniškega in žganjarskega lobija.⁴⁴¹

Zdravniki, ki so začeli odkrito nastopati proti alkoholu v vojski, so vojake opozarjali, da naj bi opijanje zasušnjevalo duha, ubijalo inteligenco, uničevalo voljo in vodilo v onemoglost. Obstajala naj bi zelo tanka meja med zmernim uživanjem in zlorabo. Vojak, ki danes pije malo, bo že jutri pil več in lahko v le nekaj letih postane odvisnik. Pitje naj bi škodilo zdravju, bilo razlog za vse več nediscipline in bi lahko popolnoma uničilo vojakovo prihodnost. Pijanost je lahko razlog za hude poškodbe in rane, zato bi se morali nujno odpovedati vsaj žganju in ostalim žganim pijačam.⁴⁴² Mnenja o škodljivosti alkohola pa vendar niso bila povsem enotna. Po mnenju nekaterih problem naj ne bi bil tako pereč, razširjenost pitja med mladimi naj bi celo upadala, predvsem po zaslugi športa. V italijanski vojski naj bi pilo

439 Franchini, »Problemi sanitari di guerra«, str. 46.

440 Obstajajo številni članki o škodljivosti zlorabe alkohola in o posledicah alkoholizma med vojaki. Glej npr: *Der Militärarzt*, Ueber den Alkoholismus in den Armeen, 8, 21. 8. 1874, št. 16, str. 129–131, *Der Militärarzt*, Versammlung Deutscher Naturforscher und Ärzte in Cassel, 38, 26. 2. 1904, št. 4, str. 43–45, *Der Militärarzt*, Die Alkoholfrage in der Armee, 38, 9. 9. 1904, št. 17–18, str. 158–160, ter *Der Militärarzt*, Die Alkoholfrage in der Armee, 39, 17. 11. 1905, št. 21, str. 193–196.

441 Horvat, Rudolf. Alkoholizem in politika. V: *Učiteljski tovariš*, 53, 16. 5. 1913, št. 20, str. 2–3, str. 2.

442 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 13–17.

vse manj vojakov s severa, medtem ko naj bi vojaki z juga že sicer raje zahajali v mlečne restavracije. Razlikovati bi bilo potrebno med različnimi vrstami alkohola ter definirati količino, ki naj bi bila že škodljiva za organizem. Ekscesi, ki naj bi bili znak moralne izprijenosti in degeneriranosti, naj bi povzročali celo zaplete pri nalezljivih boleznih, po drugi strani pa se mnogim zdijo pretirana mnenja abstinentov, po katerih naj bi že najmanjša količina alkohola imela strupen učinek na telo. Še vedno je ostajalo zakoreninjeno dejstvo, da naj bi bil alkohol lahko tudi blagodejen ter celo nadomestek za maščobe in ogljikove hidrate, ki naj bi jih sicer dobili s hrano, poleg tega pa naj bi imel tudi stimulativen učinek. Zaradi alkohola naj bi čutili manj utrujenosti, deloval naj bi krepčilno, pozitivne učinke naj bi imel zlasti na bolnike, nepogrešljiv pa naj bi bil zlasti v obdobjih, ko je bilo med vojaki nujno vzdrževati raven evforije in navdušenja za boj. Zmerna količina vina (svetovali so pol litra vina na dan za vojaka, ki tehta 65 kilogramov) po mnenju mnogih ni mogla imeti nobenih negativnih vplivov na zdravje posameznika in ni mogla voditi v alkoholizem. Celo nasprotno, enota alpinov, ki je v italijanski vojski veljala za zgled vzdržljivosti, poguma in agresivnosti, naj bi po svojih kvalitetah izstopala predvsem zahvaljujoč navadi pitja vina. Problem naj bi bil prav v tem: za ohranjanje zdravja naj bi pili vino in se izogibali likerjem, žganju, rumu in predvsem vsakršni rabi industrijsko proizvedenega alkohola.⁴⁴³

Z vprašanjem pitja alkohola med vojaki so se intenzivno ukvarjali tudi slovenski avtorji, kar priča o splošni razširjenosti problematike. Za razliko od italijanskih avtorjev so slovenski izražali zelo strogo nasprotovanje uživanju alkohola. Prizori vojakov, ki vijugajo po cestah, povzročajo nered in kalijo nočni mir, so bili po mnenju Valentina Rozmana sramota za državo. Bili so prepričani, da je vojakom potrebno predstaviti resnična dejstva o alkoholu: da alkoholne pijače ne odžejajo, da alkohol ne pomaga pri premagovanju mraza in da ne poveča storilnosti telesa. Alkohol naj bi bil podoben biču, ki služi za priganjanje

443 Bruni, *Igiene militare*, str. 159–163.

izmučenega konja, dokler se ta končno ne zgrudi zaradi izčrpanosti. Za ohranjanje lastnega zdravja naj bi se torej popolnoma vzdržali vsakega uživanja alkoholnih pijač, posebej pa naj bi se izogibali žganju.⁴⁴⁴ S to tezo se je strinjal tudi Tichy, ki se je ukvarjal z učinkom alkohola na telovadce in športnike. Sprva je bil učinek pitja manjše količine alkohola blagodejen, saj se je povečala mišična aktivnost, koristil pa naj bi tudi tekmovalcem, ki so si z alkoholom odganjali tremo ter si pred tekmo vlivali pogum. Pozitivni učinki, ki jih opisuje, pa so bili bolj kratkega veka ter v veliki meri lažni. Mišična moč je kmalu povsem upadla, nastopila je huda utrujenost in oslabeledost celotnega organizma. Telovadcem je uživanje alkohola torej odsvetoval ter jih pozival, naj ostanejo gospodarji svoje volje in svojega telesa.⁴⁴⁵ Po mnenju Jerneja Demšarja je lahko zloraba alkohola povzročila hude posledice na duševnem zdravju, upočasnila vojakove reflekse, onemogočila vsakršno racionalno miselno aktivnost, kar je bilo lahko za vojaka usodno. Po Demšarjevem mnenju naj bi mladi, ki zlorabljajo alkohol, tvegali, da postanejo žrtve mesečnih strasti, da jih vase posrka svet prostitucije in da se okužijo s spolnimi boleznimi.⁴⁴⁶ Kostić se obrača na vojake in jih prosi, naj mislijo na svoje bodoče družine in na potomce, ki se bodo zaradi njihovega opijanja rodili s hudimi telesnimi okvarami ali celo mrtvi. Po Kostićevem mnenju pivci alkohola niso dovolj razmišljali o posledicah svojega ravnanja in niso razumeli, da jih lahko alkoholizem pelje samo v tri smeri: v norišnico, zapor ali v prezgodnji grob.⁴⁴⁷

Oblasti so razmere poskušale rešiti tako, da so uvedle prepoved prodajanja žganja vsem vojakom, vojaškim obveznikom, črnovojniškimi delavcem in voznikom, vojnimi ujetnikom, pa tudi vsem mladoletnim, alkoholikom, beračem, znanim promiskuitetnejem ter ljudem z duševnimi motnjami in nasilno pre-

444 Rozman, *Krščanski vojak*, str. 88–97.

445 Tichý, *Higijena tjelovježbe*, str. 48–49.

446 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 7–8.

447 Kostić, *Šta treba kao vojnik da znam*, str. 295–296.

teklostjo.⁴⁴⁸ Pozivi proti prekomernemu uživanju alkohola so ob izbruhu druge svetovne vojne postali še veliko bolj odločni. K treznosti, varčnosti in, če je bilo le mogoče, tudi k abstinenci, so začeli pozivati ne le vojake, temveč tudi civilno prebivalstvo. V času, ko je bilo človeštvo tik pred tem, da prejme zasluženo kazen za številne grehe in nezmernosti, ki so izzvali božjo jezo, se je bilo mogoče odkupiti le z zmernostjo, odgovornostjo in ponižnostjo. V nestabilnih razmerah, ko je obstajala velika nevarnost pomanjkanja hrane, se je pač zdelo nedopustno pretvarjati sadje in druge pridelke v žganje ter se predajati drugim grehom in razvadam.⁴⁴⁹

448 *Občinska uprava*, Omejitev alkoholizma, 10. julij 1916, št. 2, str. 24.

449 *Občinska uprava*, Za časa vojske-treznost, 9. maj-junij 1914, št. 9, str. 69.

ALKOHOL IN SPOLNOST

Alkohol je veljal za zlo, ki je ljudi napeljevalo k promiskuiteti, spolnim ekscesom in prostituciji, imel pa naj bi tudi poglavitno vlogo pri vse bolj grozeči epidemiji spolnih bolezni.⁴⁵⁰ Zlasti v moških naj bi prebujal njihovo bestialnost in potrebo, da spolni nagon potešijo takoj, ne oziraje se na čustva in potrebe partnerke. Živalskost, ki je ob tem bruhnila iz pijanca, je bila povsem v nasprotju z idealom treznega in odgovornega meščana, ki nikoli ne izgubi nadzora nad samim seboj.⁴⁵¹ Če je že sicer veljalo, da je bil duh navadno trden, meso pa šibko, je to še toliko bolj veljalo pod vplivom alkohola. Ko se je pojavil nebrzdani spolni nagon, naj bi bil pijanec brez moči. Po mnenju takratnih avtorjev je alkohol odplaval vse moralne zavore, vso sramežljivost in vso spodobnost, pijanec pa naj bi bil tudi nesposoben razumskega razmišljanja, zaradi česar naj ne bi prepoznaval nevarnosti, ki so mu grozile. Alkoholik naj ne bi poznal izbirčnosti, zato je v opitem stanju končal v objemu žensk, ki jih trezen človek še pogledal ne bi. Prostitutke in natararice, ki so po navdah takratnih avtorjev predstavljale hudo grožnjo za zdravje, pa tudi za javni red in mir, so kot plenilke prežale na pijance in izkoriščale njihovo žalostno stanje.⁴⁵² Dečki, ki so imeli šele prvi

450 Barnes, *The Making of a Social Disease*, str. 140.

451 Foà, *Igiene sessuale*, str. 82.

452 Gundrum Oriovčanin, *Alkohol i venerične bolesi*, str. 6.

puh pod nosom, naj bi v stanju opitosti nasedali prodajalkam ljubezni, ki so v njih znale vzbuditi spolni nagon, obenem pa so jih pogosto iznakazile do konca življenja. Moški so v literaturi tako največkrat nastopali kot žrtve brezsravnih in brezvestnih prostitutk, ki so skoraj s sadističnim užitkom namenoma širile okužbe.⁴⁵³ Alkohol naj bi bil sicer poguben tudi za ženske, ki jih po nekaj kozarčkih žganja niso več zanimali niti poštenje, sramežljivost, vera, dom, družina niti njihovo lastno dobro ime. Strah pred sramoto, socialno izključenostjo ter izvenzakonsko nosečnostjo naj bi se izgubljal v meglicah alkoholnih hlapov. Ženske so bile po mnenju moralistov in higienikov za svojo nesrečo največkrat krive same, moški zapeljivec pa ni bil tako demoniziran kot lahkoživa prostitutka, ki je izkoristila naivnega mladeniča.⁴⁵⁴ *Drobtince* prinašajo pripoved o Mici, stari 15 let, ki je svoje srce prodala »vražjemu zapeljivcu« ter že naslednje leto postala nezakonska mati. Človek, ki jo je zapeljal, jo je redno obiskoval tudi po porodu in ji stregel s »kuhanim vinom, z rumom in rozoljem«, od česar se ji je »kerv vžgala« in zaradi česar je čez tri dni pristala na mrtvaškem odru. Kljub demoniziranju pijanca, ki je deklico zapeljal, pa si je bila za lastno nesrečo v veliki meri kriva sama zaradi svoje naivnosti, krivdo pa so delili tudi njeni starši, ki so bili preveč popustljivi ter celo tako nespametni, da so nazadnje dovolili celo zakon med tem moškim in njihovo drugo hčerko, ki je nato prav tako nesrečno končala.⁴⁵⁵

Ko se je spolni nagon zaradi alkohola stopnjeval, je zahteval potešitev ne glede na posledice. Moški so v stanju opitosti lahko povsem izgubili razsodnost. Tako naj bi neki moški zaradi alkohola postal žrtev silnega spolnega nagona ter poskušal posiliti celo lastno sestro, ki pa se je raje zabodla, kot bi se pustila onečastiti.⁴⁵⁶ Če je načeloma veljalo, da mora biti ženska moškemu povsem podložna ter da mu mora biti, vsaj kar se tiče spolnosti, vedno in povsod na voljo, so protialkoholni avtorji ženskam da-

453 Gundrum Oriovčanin, *Alkohol i venerične bolesi*, str. 11.

454 Gundrum Oriovčanin, *Alkohol i venerične bolesi*, str. 7.

455 *Drobtince*, Kervava šiba slabih starišev, 8, 1853, str. 226–228.

456 Rozman, Jožef. Kaj pijanc stori!. V: *Drobtince*, 6, 1851, str. 190–191.

jali pravico, da moža v vinjenem stanju zavrne, saj bi sicer tvegala spočetje omejenega in iznakaženega otroka.⁴⁵⁷ Sodobnejši pristop, ki je v ženskah videl predvsem žrtve, se je na Slovenskem pojavil precej pozno, še takrat pa zakonske žene, ki niso smele ugovarjati, ter nič hudega sluteče ženske, ki so se znašle na napačnem kraju ob napačnem času in bile žrtve posilstva, niso bile čisto izenačene. Obiskovanje prostitutk bi bilo tako še najmanjše zlo, če ne bi moškimi ob tem pretela nevarnost širjenja spolnih bolezni.⁴⁵⁸ Prekomerno uživanje alkohola je bilo demonizirano tudi zaradi dejstva, da je obstajala neposredna povezava med širjenjem alkoholizma in širjenjem spolnih bolezni. Pod vplivom alkohola so se ljudje hitreje prepuščali instinktom, alkohol pa je bil tudi stimulan, ki je istočasno onemogočal vsako moralno presojo. Ubijal je sramežljivost, zato ni bilo presenetljivo, da je kar 48 % fantov in 76 % vseh deklet imelo svoj prvi spolni odnos pod vplivom alkohola. Spolni odnosi v stanju alkoholiziranosti so povečevali možnost okužbe, saj je alkohol slabil obrambne mehanizme telesa in ga tako delal še bolj dojemljivega za okužbe, istočasno pa je še podaljševal spolni odnos in s tem izpostavljenost nevarnosti.⁴⁵⁹ Iz analize podatkov o nezakonskih rojstvih v Dravski banovini je razvidno, da je bilo veliko nezakonskih otrok spočetih v obdobju mladega vina, od oktobra naprej. Število nezakonskih spočetij je nato še naraščalo do pusta, kar so povezovali z dejstvom, da je bilo takrat na voljo največ vina in žganja, ki sta v ljudeh odpravljala vse zavore, nato pa je začelo upadati.⁴⁶⁰

Uživanje alkohola je podaljševalo čas zdravljenja, s seboj je prinašalo številne komplikacije. Slednje je bilo posebej izrazito pri sifilisu, ki se je pri alkoholikih praviloma že kmalu po okužbi pojavljal v težji obliki, napredoval hitreje, rane so se bolj gnojile, zelo hitro pa so se pokazale tudi posledice na živčnem sistemu.⁴⁶¹

457 *Prerod*, Alkohol in žena, 2, 1923, št. 1, str. 11–12.

458 Springer, *Žena, domača zdravnica*; 2. knjiga, str. 759.

459 Foà, *Igiene sessuale*, str. 79–80.

460 Jagodič, Vojko. Razširjenost in vpliv alkohola na slovensko mladino. V: *Evgenika*, 4, september 1938, št. 3, str. 33–40, str. 38–39.

461 Gundrum Oriovčanin, *Alkohol i venerične bolesi*, str. 14.

TOBAK IN KAJENJE

Z alkoholom je z roko v roki hodil tobak, ki naj bi bil njegov polbrat. Njegove posledice so bile sicer milejše, saj ni povzročal prepиров in pobojev, nesreč in hitre smrti, vendar pa njegov vpliv na zdravje in premoženje tudi ni bil zanemarljiv. Tobak je bil predvsem zapeljivec, ki je nedolžne in naivne zvalil v gostilno, kjer pa so nato hitro posegli še po alkoholu, zaradi česar so abstinenčni borci v svoj program pogosto vključevali tudi boj proti tobaku.⁴⁶² V *Drobtinica*h lahko preberemo, da tako žganje kot tobak »pokvarita naši mladini glavo, serce in glas, dušo in telo, vkadita um, poblatita serce z grešnimi strastmi ter podeřeta, kar šola dobrega naredi.«⁴⁶³

Tobak je zagotovo svojstven družbeni in historični fenomen. Vse do konca 15. stoletja je bila njegova uporaba geografsko izjemno omejena, nato je v kratkem časovnem obdobju uspel postati nepogrešljiv element zahodne družbe, pozneje pa se je uspel razširiti tudi na ostale celine. Evropski osvajalci so takoj opazili posebnost tobaka – bil je edina rastlina, ki je domorodci niso gojili v prehranske namene. Čas, ki je pretekkel od trenutka, ko so Evropejci tobak odkrili, ga vzeli za svojega in nato začeli razširjati in trgovati z njim, je bil izjemno kratek. Zgolj stoletje po prvih Kolumbovih potovanjih je tobak že uspeval tudi v Afriki, Indiji in na Daljnem vzhodu ter nepopravljivo posegal v lokalna okolja, kmetijstvo, pa tudi v kulturo, navade, pristope k zdravljenju in načine razmišljanja.⁴⁶⁴

Na zahodu, kjer se je uveljavil predvsem kot zdravilo, se je tobak med široke ljudske množice razširil že v 17. stoletju, ko je iz botanične posebnosti postal tržno blago.⁴⁶⁵ V nasprotju z opijem, marihuano in koko, ki so jih evropski zavojevalci tudi spoznavali od domorodcev na različnih svetovnih celinah, tobak namreč ni povzročal halucinacij in je bil zato bližje krščanski zahodni civilizaciji, ki je povelečevala predvsem racionalni pristop,

462 Kalan, *Sveta vojska*, str. 90–92.

463 Slomšek, Anton Martin. Žganje in tobak. V: *Drobtinice*, 6, 1851, str. 213–214.

464 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 20–21.

465 Goodman, *Webs of Drug Dependence*, str. 5–7.

odgovornost, zmernost in treznost.⁴⁶⁶ Na območju Avstrije se je tobak sicer pojavil že v 16. stoletju, vendar je bil poznan predvsem kot okrasna rastlina, množično pa so ga začeli kaditi šele na začetku 17. stoletja.⁴⁶⁷ K temu je veliko pripomogla tridesetletna vojna (1618–1648), v času katere so španski, angleški in nizozemski vojaki tobak dokončno razširili tudi na nemško govoreče področje, od koder se je nato razširil še v severno, vzhodno in južno Evropo.⁴⁶⁸ V nasprotju s kavo, čajem, kakavom ter celo sladkorjem, ki so se v 17. in 18. stoletju uspeli razširiti zgolj med višjimi sloji prebivalstva, je tobak prodril med vse družbene sloje in takoj postal tudi pomemben ekonomski faktor.⁴⁶⁹ Odnos oblastnikov do kajenja je bil sicer vedno ambivalenten. Po eni strani je prinašal velike zasluge, po drugi strani pa so vedno obstajale tudi tendence po prepovedovanju kajenja. To so nekatere dežele Habsburške monarhije poskušale storiti že v 17. stoletju, vendar brez pravih rezultatov. V Avstriji ni prišlo do vsesplošne prepovedi kajenja, so pa konec 18. stoletja deželne in mestne oblasti začele omejevati kajenje v javnosti. Pod krinko požarne varnosti je bila prepoved kajenja cigar in pip brez pokrovcev leta 1811 uveljavljena tudi v Ljubljani. Ta ukrep je bil ves čas svoje veljave zelo nepriljubljen med prebivalstvom, saj so ga dojemali kot nedopustno omejevanje svoboščin. Prepovedi so dokončno ukinili leta 1852.⁴⁷⁰

Tobak na Slovenskem v prvi polovici 17. stoletja še ni bil množično razširjen, o čemer pričajo tudi plemiški zapuščinski inventarji, v katerih so predmeti v povezavi s tobakom redkost. Potrošnja tobaka je nato med plemstvom v naslednjih desetletjih očitno naraščala, med lastniki tobačnic in njuhalnih robcev pa najdemo tako moške kot ženske. Uživanje tobaka na začetku 18. stoletja torej še ni spadalo izključno v moško sfero in je bilo

466 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 57.

467 Sandgruber, *Bittersüße Genüsse*, str. 91.

468 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 14–15.

469 Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, str. 210–211.

470 Studen, Prepoved kajenja na ljubljanskih ulicah in trgih, str. 85.

povsem sprejemljivo tudi za ženske.⁴⁷¹ Njuhanje tobaka je zlasti med plemstvom v 18. stoletju postalo simbol elegance in prefinjenosti, predvsem pa način dokazovanja lastnega položaja v družbi. Tobačnica je namreč spadala med nepogrešljive modne dodatke, njena oblika, okrasje in material, iz katerega je bila izdelana, pa so nakazovali socialni status lastnika.⁴⁷²

Nadzor nad prodajo tobaka se je zelo razlikoval od države do države. Beneška republika je s podeljevanjem posebne licence nadzirala predelavo in prodajo tobaka že od leta 1657 naprej, leta 1681 pa je prodaja tobaka postala državni monopol.⁴⁷³ Avstrijski državni tobačni monopol je bil vzpostavljen leta 1784 in je že v prvem letu delovanja proizvedel skoraj 6500 ton tobaka. Poraba tobaka v Avstriji na prelomu iz 18. v 19. stoletje je znašala več kot pol kilograma tobaka na osebo, kar priča o hitrosti njegovega širjenja med prebivalstvom,⁴⁷⁴ dejansko pa so ga porabili še več, saj ta številka ne zajema tobaka, ki je do uporabnikov prišel po nelegalnih poteh.⁴⁷⁵

Na Slovenskem še nekaj desetletij prej ni obstajal niti izraz, ki bi označeval njegovo uživanje. Tobak so v 17. stoletju predvsem »pili«, o čemer med drugim priča tudi ljudska pesmica »Lisica, lisjak, sta pila tobak, tobaka ni b'ló, sta pila vodó.«⁴⁷⁶ Šele nato se je začel uveljavljati izraz »kajenje«.⁴⁷⁷

Prav kajenje je bilo sprva najbolj razširjen način uživanja tobaka,⁴⁷⁸ stoletje kasneje pa je postalo statusni simbol zlasti njuhanje. Kajenje je bilo vse do 19. stoletja značilno predvsem za kmečko prebivalstvo, ki je kadilo zlasti pipe ter nekoliko pozneje prve cigarete. Te so bile cenovno precej dostopnejše od cigar, kajenje pa se je tudi po njihovi zaslugi zopet razširilo tudi med

471 Štuhec, Kranjska suita za zrcalo, str. 8.

472 Štuhec, *Besede, ravnanja in stvari*, str. 252–254.

473 Železnik, Koper in tihotapci tobaka, str. 228.

474 Goodman, *Tobacco in History*, str. 61.

475 Železnik, Koper in tihotapci tobaka, 2015.

476 *Zvon*, Zimske podobe, 4, 15. 1. 1878, št. 2, str. 26–28, str. 28.

477 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 108.

478 Več o žvečenju, njuhanju in drugih načinih uživanja tobaka v: Sandgruber, *Bittersüsse Genüsse*, str. 101–123.

Proizvodnja v Tobačni tovarni v Ljubljani
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, 046)

višje družbene sloje.⁴⁷⁹ Cigarete so se med prebivalstvo razširile zlasti po krimski vojni, ko so britanski in francoski vojaki na zahod prenesli navado kajenja v časopisni papir zavitega tobaka, ki so jo prevzeli od Rusov in Turkov.⁴⁸⁰ Tobak v vseh svojih oblikah se je tako razširil prav zahvaljujoč vojakom, ki so se po odsluženem roku vračali domov, veteranom iz časa napoleonskih vojn ter seveda mornarjem, ki se jih je držal sloves umazanosti in odurnega vonja, ki so ga po mnenju takratnih higienikov sestavljali vonji po alkoholu, vinu, česnu, znoju, spermi ter seveda to-

479 Studen, Prepoved kajenja na ljubljanskih ulicah in trgih, str. 84.

480 Čepič, »Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele«, str. 178–179.

baku.⁴⁸¹ Njuhanec je v avstrijskem prostoru ohranil pomemben tržni delež vse do konca 19. stoletja, ko so ga dokončno izpodrinile najprej cigare, po prvi svetovni vojni pa zlasti cigarete.⁴⁸² Že v času pred prvo svetovno vojno je bilo sicer jasno, da bo cigareta s prehodom iz ročne na strojno proizvodnjo ter s tem pocenitvijo delovnega procesa izpodrinila ostale načine uživanja tobaka,⁴⁸³ po vojni pa je dejansko postala simbol novega hektičnega časa in hitrih družbenih sprememb.⁴⁸⁴

Kajenje pipe je bilo dolg proces, za katerega je kadilec potreboval celo serijo pripomočkov, opraviti pa je moral tudi vrsto postopkov, ki sta jih pri cigari, še bolj očitno pa pozneje pri cigareti, opravila tobačna delavka oz. stroj. Kajenje pipe je bilo obred, cigara in cigareta pa sta bili končna produkta, ki ju je bilo potrebno le še prižgati. Prevlada cigarete je bila tako povezana z industrijskim razvojem, ki je močno skrajšal čas produkcije: proizvajalo se je hitreje in več, zato se je tudi potrošnja lahko povečala.⁴⁸⁵ Cigareta je bila zaradi časa, ki ga je posameznik potreboval za kajenje, simbol hitrejšega ritma življenja in novih časov, ko si je človek za svoje užitke lahko privoščil le še pet do sedem minut. Čas, ki je potreben za kajenje cigarete, je postal celo merska enota za čas in izbira načina uživanja tobaka je vse bolj nosila tudi nedvoumno družbeno oznako. Človek, ki je kadil pipo, je veljal za tradicionalista, navezanega na dom in družino, medtem ko je kadilec cigaret veljal za dinamičnega in aktivnega, cigareta pa je postala celo simbol revolucionarnosti.⁴⁸⁶ Fran Goestl je za priljubljenost cigaret tako krivil predvsem »nervozno in hiteče in pehajoče se naše stoletje«, ki »nima časa za dolgotrajni užitek cigare ter se zadovolji s tem, da med raznimi opravili v naglici spuši kako svalčico.«⁴⁸⁷ Kajenje ciga-

481 Corbin, *Storia sociale degli odori: XVIII e XIX secolo*, str. 209–212.

482 Goodman, *Tobacco in History*, str. 92.

483 Čepič, Ljubljanska tobačna tovarna skozi čas, str. 37.

484 Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekda j po kači govori«, str. 91.

485 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 121.

486 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 124–127.

487 Goestl, Fran. Nekoliko o tobaku in kaji. V: *Ljubljanski zvon*, 17, 1897, št. 8, str. 473–476, str. 475.

ret je bilo hitrejše, inhalacija je bila globlja, vnos nikotina je bil močnejši in je imel močnejši vpliv na možgane, zaradi česar je kadilca prej zasvojilo, nič manj pomembno dejstvo pa ni, da je kajenje postalo preprosto modno. Bilo je znak socialne in spolne emancipacije in znanilec novih časov.⁴⁸⁸

Devetnajsto stoletje je tudi sicer prineslo spremenjen odnos do tobaka, saj so se še v 17. in 18. stoletju ukvarjali zlasti z njegovimi terapevtskimi lastnostmi. Tobak naj bi bil koristen za odpravljanje vrste človeških nadlog: vetrov, stekline, glavobolov, predpisovali so ga kot zdravilo proti astmi, pomagal naj bi do bolj belih zob, skrbel za boljši spomin, koristen pa naj bi bil zlasti v času izbruha kuge in drugih nalezljivih bolezni. V zdravilne učinke tobaka so bili tako prepričani, da so npr. dečke na kolidžu Eton celo topli, če so se skušali izmuzniti od terapevtskega kajenja.⁴⁸⁹ Upanje, da se bo tobak izkazal za revolucionarno zdravilo proti koleri in drugim nalezljivim boleznim, je obstajalo še v 19. stoletju,⁴⁹⁰ a po letu 1800 je vendarle mogoče opaziti, da je v ospredje stopila predvsem moralna problematika kajenja in uživanja tobaka. Kajenje, žvečenje in njuhanje tobaka so začeli dojemati kot užitek, ki je v zavesti takratnega človeka vedno mejil na greh.⁴⁹¹ Kampanja proti tobaku nikoli ni dosegla razsežnosti protialkoholnega gibanja,⁴⁹² kar je povezano tudi z dejstvom, da se je prepričanje o zdravilnosti tobaka uspelo ohraniti vse do začetka 20. stoletja. V 19. stoletju so mu pripisovali precej nenavadne učinke, poleg tega naj bi tobak na različne ljudi vplival različno: nekateri naj bi zaradi tobaka izgubili vid ali sluh, medtem ko naj bi drugi prav zaradi njega spregledali oz. si povrnili sluh. Tobak je veljal za zdravilno zelišče, katerega uporaba pa je morala biti strogo namenska in nadzorovana.⁴⁹³ Še na začetku 20. stoletja je mogoče zaslediti bizarne nasvete o tem,

488 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 112–114.

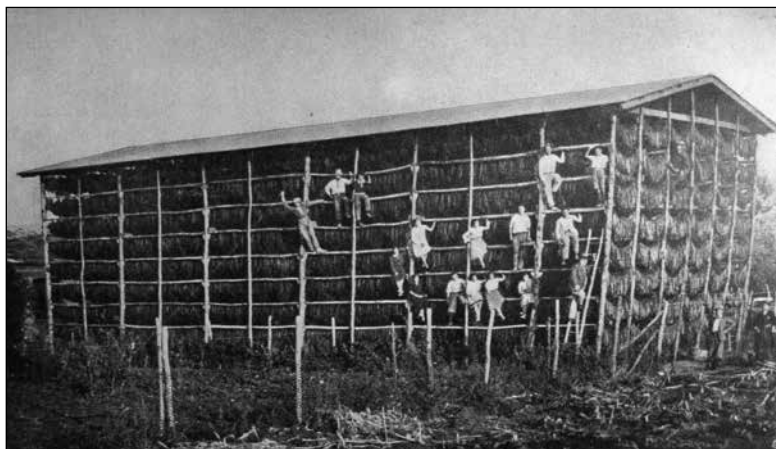
489 Parker-Pope, *Cigarettes*, str. 2–3.

490 Kiernan, *Storia del tabacco*, str. 205.

491 Thellung de Courtlary, *Fra diabolico e divino*, str. 26.

492 Več o protialkoholnem gibanju v: Zajc, »Malo piti«, str. 58–68 in v: Studen, *Pijane zverine*, 2009.

493 *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung*, Ueber das Tabakschnupfen – Von einem Tabakschnupfer, 5, 14. 6. 1834, št. 48, str. 189–191, str. 189.

Pridelovanje in predelovanje tobaka postaneta v 19. stoletju dobičkonosni gospodarski panogi.

(Fracanzani, *Il tabacco*, str. 40)

da je utopljenca mogoče rešiti z vpihovanjem tobačnega dima v anus, še med prvo svetovno vojno pa so vojakom svetovali, naj si v rane vtirajo tobak ter tako poskrbijo za dezinfekcijo in preprečijo izkrvavitve.⁴⁹⁴ Njegove učinkovine so na začetku veljale celo za blagodejne, saj je nikotin v nasprotju s kavo, ki je veljala za stimulans, veljal za pomirjevalo. Ugodno naj bi vplival na mentalno delo in intelektualne sposobnosti, dojemanje naj bi bilo po njegovi zaslugi hitrejše, krepil naj bi spomin, lajšal naj bi tegobe, ki so jih povezovali s sedečim načinom življenja.⁴⁹⁵ Večinoma je tobak v družbi sicer veljal za grdo razvado in nepotreben strošek, mnenja o njegovem vplivu na zdravje pa so bila pogosto precej deljena in le redki avtorji so bili prepričani, da je njegova uporaba lahko nevarnejša od alkohola. Luigi Chierici pravi, da zmerna uporaba naravnega in nepokvarjenega vina nima hujših posledic z zdravje. Celotno naj manjša količina vina ne bi škodovala, medtem ko občutek slabosti po kajenju nikoli ne

494 Kiernan, *Storia del tabacco*, str. 205.

495 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 114–115.

izostane. Po njegovem mnenju je prava razlika med vinom in tobakom ta, da je pri vinu škodljiva predvsem njegova zloraba, medtem ko je tobak strupen že sam po sebi.⁴⁹⁶ Pisci so opozarjali predvsem na količino premoženja, ki je po tobaku šla povsem po nepotrebnem v zrak, in na silne vsote denarja, ki bi jih bilo mogoče prihraniti, če bi se mu odpovedali,⁴⁹⁷ mnogi pa so mu nasprotovali celo iz okoljevarstvenih razlogov, saj naj bi tobačni dim onesnaževal okolje.⁴⁹⁸

Odnos do tobaka se je sicer precej razlikoval od države do države, vendar je mogoče v grobem trditi, da so bili v evropskem prostoru do njega precej tolerantnejši kot v ZDA, kjer posledic tobaka niso bistveno razlikovali od posledic alkohola: bil je simbol potratnosti in razvrata ter strup za kadilca in okolico. S puritanskega zornega kota je bilo kajenje moralni hazard ter znak pomanjkanja nadzora nad samim seboj. Do užitka in zadovoljstva, ki ju je tobak prinašal, so gojili precejšnje nezaupanje in odpor, saj naj bi predstavljala popolno nasprotje discipliniranemu in odgovornemu načinu življenja, ki so ga propagirali. Predvsem so zavračali cigarete, ki so zaradi svoje cenenosti postale široko dostopen produkt in razlog za kulturno, moralno in socialno krizo širokih razsežnosti. Poleg zdravstvenih posledic uživanja tobaka jih je skrbel zlasti trajen vpliv na družbo: tobak naj bi bil povezan z naraščajočo delinkventnostjo, degeneracijo in propadom naroda.⁴⁹⁹

Uporaba tobaka je bila zlasti med moškimi izredno razširjena⁵⁰⁰ in mnogo avtorjev v zmernem kajenju, njuhanju ali žvečenju tobaka ni videlo večje nevarnosti. Celó več, kajenje naj bi sproščalo možgane, preganjalo temne misli in dajalo nov zagon pri delu.⁵⁰¹ Prav možgani so bili v 17. in 18. stoletju v središču pozornosti razsvetljencev, ostale dele telesa pa so dojemali zgolj

496 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 103.

497 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 95.

498 Berridge, *Science and Policy*, str. 145.

499 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 45–47.

500 Goodman, *Tobacco in History*, str. 61.

501 Montelucci, *Il segreto per mantenersi sani*, str. 105.

Kajenje dolge pipe je bilo statusni simbol in užitek.
(Silvestri, Ragionamento sopra l'uso ed abuso del tabacco,
naslovnica)

kot nujno zlo, ki možganom služi le kot opora. Če je bila naloga kave, da možgane spodbuja, pa naj bi tobak umirjal telo, ki naj bi s kajenjem postalo bolj pasivno ter ne bi več oviralo intelektualnega dela. Kajenje je postalo način, kako se znebiti odvečne telesne energije, ki jo je človek pred tem lahko usmerjal v fizično delo, lov, turnirje itd.⁵⁰²

502 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 120.

TOBAK V VOJSKI

Pogosto lahko preberemo mnenje, da je kajenje res škodljivo za ženske in mladino, da pa je prepovedovati kajenje telesno krepkim mladim moškim in vojakom pretiravanje brez primere.⁵⁰³ Posebno mornarjem naj bi bil tobak ravno tako potreben kot hrana, negativne posledice, kot so vrtoglavice, slabost in težave z želodcem, pa naj bi bilo opaziti zgolj na začetku, saj vsi ti simptomi sčasoma izzvenijo. Tobak naj bi imel celo pozitivne učinke na zdravje, saj naj bi v vlažnih podnebjih in v času epidemij lahko služil tudi kot dezinfekcijsko sredstvo za okužen in nezdrav zrak.⁵⁰⁴

Veliko so se ukvarjali zlasti z zlorabami tobaka med vojaki. Zlasti cigareta dolguje svoj zmagoviti pohod v precejšnji meri prav vojakom. Vojska je bila v 19. stoletju inštitucija, ki je posebljala ideale, kot so disciplina, zdravje, moralna trdnost in domoljubje. Vojska in obvezno služenje vojaškega roka naj bi bila celo načina, s katerima država ščiti moškega, ga prevzgaja in disciplinira ter ga brani pred razvratom in pregrehami.⁵⁰⁵ Dejansko pa so bile armade, sestavljene večinoma iz samskih mo-

503 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 267–269.

504 Guastalla, *Manuale d'igiene e medicina navale*, str. 138–139.

505 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 50.

Avstrijski vojak s pipo v ustih:
sproščen in nepremagljiv
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej
Ljubljana, S65847)

Karikatura vojaka s cigaro
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej
Ljubljana, S65761)

ških, ki so večinoma pripadali nižjim slojem, naravni inkubatorji za širjenje najrazličnejših razvad. Zaradi dolgčasa, naporov in stalne izpostavljenosti nevarnostim so se vojaki pogosteje zatekali k alkoholu, v katerem so iskali tolažbo, in k tobaku, ki naj bi jih predvsem pomiril. Vojske so zaradi svoje mobilnosti odigrale pomembno vlogo pri širjenju navad in novih produktov bodisi tako, da so v deželah, kamor so prišle, razširjale svoje navade, ali pa tako, da so se vojaki sami navzeli novih kulturnih vzorcev in jih nato razširili v domačem okolju po koncu služenja vojaške obveznosti.⁵⁰⁶

Vojaki so se predvsem z alkoholom in tobakom srečevali vsakodnevno, saj so alkohol (predvsem vino, pa tudi rum in žganje) in tobak dobivali kot del vsakodnevnega obroka, pa tudi kot

506 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 16.

nagrado za hrabrost in kot spodbudo pred bitkami, čeprav so ves čas obstajala opozorila, da ima taka ureditev katastrofalne posledice na disciplino, moralo in zdravje vojakov.⁵⁰⁷ Odnos do uživanja tobaka v vojski torej po drugi strani ni bil enoznačen, tobak pa je dolgo veljal celo za samoumevni del vojakovega življenja.⁵⁰⁸ Nekateri pisci so zagovarjali prepričanje, da naj bi kajenje, njuhanje in žvečenje tobaka škodili zdravju vojaka. Posledice tega početja naj bi se kazale predvsem v glavobolih, vrtoglavicah, tresenju, prekomernemu znojenju, bruhanju, zmanjšanju intelektualnih sposobnosti in splošnem opešanju telesnih moči. Kljub vsemu pa kajenje ni bilo vedno enako obsojano.⁵⁰⁹ Po mnenju francoskega zdravnika Chastanga naj bi bil tobak manj škodljiv od alkohola, vendar žal tudi izredno razširjen, saj je vlada tobak razdeljevala tako med pehoto kot med mornarico, veljal pa je celo za vojakovo pravico, podobno kot hrana. Po prvih hudih simptomih naj bi se telo na stimulativne učinke tobaka privadilo, tvegano pa naj bi bilo zgolj prekomerno uživanje. Prav nezmernost naj bi vodila do možganskih okvar, padca intelektualnih sposobnosti, škodila naj bi tudi spominu. Kljub vsem opozorilom pa je nasprotoval popolni prepovedi kajenja med vojaki. Svetoval jim je le, naj se izogibajo ekscesom in se omejijo na zmerno uporabo.⁵¹⁰ Po mnenju nekaterih naj bi bilo kajenje v določenih primerih celo blagodejno, predvsem v vlažnih podnebjih in v času epidemij, ko naj bi tobak služil tudi kot dezinfekcijsko sredstvo in tako pomagal izboljšati nezdrav in okužen zrak.⁵¹¹ Vojakom so ga predstavljali kot neškodljivo razvedrilo ter kot enega od redkih užitkov, ki jim je dovoljen v času služenja vojske. Po mnenju Eugenia Franchinija med vojaki ni obstajala niti realna grožnja zlorabe tobaka in padca v odvisnost, saj preprosto niso imeli dovolj časa na razpolago, da bi se lahko tem užitkom predajali. Pipa in cigara naj bi bili pri-

507 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 140–141.

508 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 50.

509 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 264–265.

510 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 21–24.

511 Guastalla, *Manuale d'igiene e medicina navale*, str. 138–139.

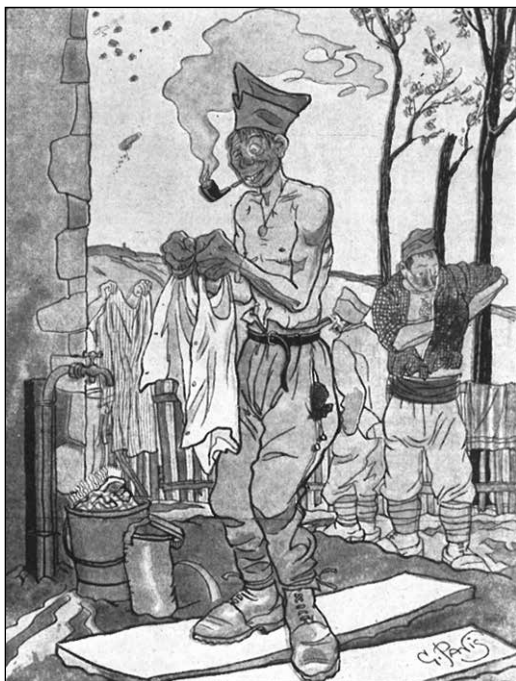
jetna družba za vojaka med dolgimi urami na straži, tako pa naj bi preganjali tudi lakoto. Priporočali so jim predvsem kajenje, medtem ko naj bi bilo žvečenje in njuhanje bolj škodljivo. Vojak je moral le dobro skrbeti za higieno pripomočkov, ki jih je uporabljal ob uživanju tobaka, pogosto zračiti prostore ter skrbeti tudi za telesno higieno z umivanjem zob, ust in brk ter tako preprečiti slab zadah.⁵¹²

Prva svetovna vojna je pomenila dokončen premik v odnosu vojske do tobaka. Če je do tedaj še obstajal določen nivo skepticizma, je postal tobak med prvo svetovno vojno povsem legitimno sredstvo, ki naj bi izboljševalo moralo in disciplino med vojaki. Z njim so kupovali socialni mir med njimi, njegovo pomanjkanje pa je med enotami pogosto vodilo v izbruhe nezadovoljstva in celo upore. Cigarete so postale pomembna duševna opora vojaku, ki je ob kajenju pozabil svoje težave, stres, fizično bolečino in bližino smrti. Za oskrbo vojakov s tobakom so skrbele celo različne dobrodelne organizacije, kot sta Rdeči križ in YMCA, kar je še dodatno legitimiziralo in populariziralo cigarete, ki so vse do tedaj vsaj v ZDA veljale za kontroverzen izdelek. Posebej preseneča dejstvo, da je bila organizacija YMCA pred prvo svetovno vojno ena od najbolj zagrizenih nasprotnic tobaka in kajenja, med vojno pa je postala glavno orodje za distribucijo tobaka med vojaki. Cigarete so vojakom zelo pogosto prodajali, namesto da bi jim jih razdeljevali zastonj, ter tako kovali velike dobičke.⁵¹³ Edina težava, ki se je ob tem pojavljala, je bilo zagotavljanje ustrezne oskrbe s tobakom, saj so kljub veliki količini cigaret, ki so jih vlade namenjale vojakom (ameriško vojno ministrstvo naj bi v času spopadov v Evropo poslalo kar 16 milijard cigaret), le s težavo zagotavljali oskrbo vojakov v prvih bojnih linijah, ki so najbolj hrepeneli po cigaretah in katerih zadnja želja pred smrtjo so bile pogosto prav cigarete.⁵¹⁴ Pripadale naj bi jim štiri cigarete na dan, kar pa je bilo v praksi težko

512 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 267–272.

513 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 51.

514 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 141–144.

Vojakov prosti čas

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges, II*, str. 175)

uresničevati. V domovinah vojakov so prostovoljci zato pogosto zbirali donacije, ki naj bi vojakom na fronti zagotavljale zadostne količine tobaka. V razmerah, v katerih so se vojaki znašli, so argumenti zagovornikov prohibicije tobaka povsem razvodeneli. Skrb za moralno držo in ohranjanje zdravega načina življenja je izpadla kot precejšnje dlakocepljenje, samodisciplina, odrekanje užitkom in zadovoljstvu ob cigareti pa precej nesmiselno ravnanje. Še več – vojaki, ki so veljali za prave narodne heroje in simbole moškosti, poguma in pokončnosti, so vsi po vrsti posegali po cigaretah in tako odločilno vplivali na spremenjen odnos do cigaret in tobaka tudi med civilnim prebivalstvom.⁵¹⁵

515 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 51–53.

TOBAK IN SMRAD

Ključen preobrat v odnosu do tobaka je nastopil, ko je ta prenehal dišati in začel smrdeti.⁵¹⁶ Vse do takrat je veljalo, da naj bi bilo v določenih okoliščinah kajenje cigar zdravo in koristno, saj naj bi človek prav po zaslugi tobaka lažje prenašal negativne vplive iz okolice, kot sta vlaga ali huda vročina, varoval pa naj bi tudi pred tifusom.⁵¹⁷ Ob koncu 18. stoletja so žvečenje tobaka večinoma zavračali zgolj iz estetskih razlogov, kar kaže, da je šlo bolj za vprašanje bontona, olike in ugleda kot pa zdravja. Slab zadah, na katerega so opozarjali, so ob pričakovanih zdravilnih učinkih preprosto vzeli v zakup.⁵¹⁸ Čeprav je njuhanje veljalo za bolj škodljivo od kajenja (to naj bi škodilo predvsem mladim, odraslim pa ne),⁵¹⁹ je njuhanec ob koncu 18. stoletja postal nepogrešljiv. K njegovi priljubljenosti je veliko pripomogla predvsem nova zavest o smradu, ki je ljudi obdajal zaradi pomanjkljive telesne higijene – smradu sicer ni odpravil, je pa izničil sposobnost vonjanja, zaradi česar smradu dejansko niso zaznali.⁵²⁰ O pove-

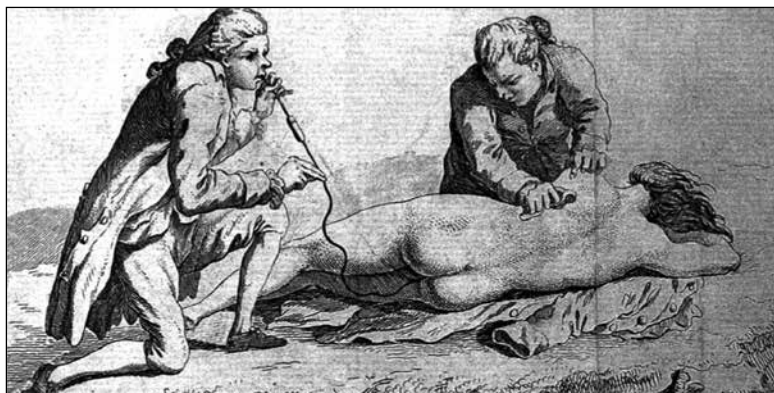
516 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 12.

517 *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung*, Das Cigarrenrauchen, 2, 3. 8. 1831, št. 62, str. 248.

518 Goodman, *Tobacco in History*, str. 68.

519 *Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung*, Rauchen und Schnupfen, 8, 2. 11. 1837, št. 88, str. 291–292, str. 292.

520 Schivelbusch, *Storia dei generi voluttuari*, str. 159–160.

Terapevtske lastnosti tobačnega dima: vpihovanje v anus naj bi lajšalo bolečine ter celo oživilo utopljenca.

(http://www.slideshare.net/Clare_Payne/nursing-induction)

zavi med tobakom in smradom so začeli razmišljati istočasno z zavestjo o smradu ljudskih množic. Če je bil pred tem smrad posledica množice nagnetenih teles, podnebja, prehrane, poklica, značaja in starosti, je sladkoben, zaudarjajoč vonj nenadoma postal način socialne diferenciacije.⁵²¹ Sprva sta tobak in njegov oster vonj veljala za sestavni del smradu, ki je obdajal reveža. Ob koncu 18. stoletja, ko je bila toleranca na vonj po tobaku precej majhna, so bili do njega včasih celo bolj kritični kot do smradu, ki se je širil iz stranišč, greznic in gnojnih jam. Šele pozneje, v prvi polovici 19. stoletja, ko naj bi postal sredstvo za zatiranje smradu, ki je obdajal telo reveža, bodisi v obliki pipe, cigare ali cigarete, je postopoma osvojil javni prostor. K temu je zagotovo veliko prispevalo prepričanje o dezinfekcijskih lastnostih tobačnega dima. Vrednotenje tobaka in njegovega vonja je bilo torej precej dvoumno: če je vonj po tobaku po eni strani simboliziral robotost, neotesanost in surovost, je po drugi strani postal simbol napredka, liberalnosti.⁵²²

521 Corbin, *Storia sociale degli odori: XVIII e XIX secolo*, str. 203–205.

522 Corbin, *Storia sociale degli odori: XVIII e XIX secolo*, str. 212.

Pretežno pozitiven odnos do tobaka je mogoče zaslediti tudi nekaj desetletij pozneje, ko so kot posledice žvečenja tobaka sicer navajali nepravilno izločanje slin in motnje v prebavi, kajenju pa so še vedno mnogi očitali zgolj nevarnost požara, pa še to le ob kajenju v postelji.⁵²³ Tudi pri avtorjih, ki so sicer priznavali škodljive posledice kajenja za zdravje, je mogoče prebrati, da pravih higienskih zadržkov za eno cigaro, pipo ali cigareto na dan ni. Pomembno je bilo zgolj to, da je kajenje potekalo po glavnem obroku in v za to primernem prostoru.⁵²⁴ Prekomerno zlorabo tobaka so obsojali vsi po vrsti, medtem ko je zmerno uživanje veljalo za neškodljivo in celo blagodejno.⁵²⁵ Tobak naj bi bil namreč strup le na začetku uporabe, ko pa se telo nanj navadi, naj bi postal kavi podobno poživilo. Po začetnih nevšečnosti naj bi tobak postal prijetno razvedrilo in pri človeku ustvarjal dobro počutje brez škodljivih posledic za zdravje.⁵²⁶

523 Guastalla, *Manuale d'igiene e medicina navale*, str. 138–139.

524 Grotjahn, *Die Hygienische Forderung*, str. 75.

525 Bartrip, *Pushing the Weed*, str. 107.

526 Rainaldi, *La vita di nutrizione*, str. 164.

ŽENSKE, MLADI IN TOBAK

Nasprotniki tobaka so bili precej drugačnega mnenja. Razširjenost kajenja naj bi namreč že zdavnaj dosegla izjemno stopnjo med vsemi sloji prebivalstva. V slikanju katastrofe bibličnih razsežnosti so mnogokrat tudi namenoma pretiravali in trdili, da imajo celo dojenčki, komaj odstavljene od materinih prsi, že »tobačni cizek« v ustih. Kadilcem je bilo preprosto nemogoče ubežati, saj so zastrupili in zadimili vsak prostor, v katerem so se pojavili, ter izvajali teror nad nekadilci, ki so pohlevno in ponižno sprejemali svojo usodo in vdihovali zastrupljen zrak.⁵²⁷

Med nasprotniki tobaka je prevladovalo mnenje, da kajenje kvari apetit in vodi v hujšanje, posebej pa naj bi bilo škodljivo za mlade, ki bi s posnemanjem starejših lahko nepopravljivo ogrozili svoj telesni razvoj.⁵²⁸ Mladi naj bi bili ogroženi predvsem zato, ker so mimoidoče gospode pogosto prosjačili za ogorke cigar ali pa so le-te celo pobirali s tal, s čimer so se izpostavljali infekcijam in prenosu nalezljivih bolezni. Že zelo zgodaj lahko zasledimo opozorila, da kajenje povzroča raka v ustih ali na jeziku, negativno vpliva na izločanje slin, povečuje žejo in posledično vodi v povečano rabo alkohola, zaradi česar so bili kadilci pogo-

527 Turner, Pavel. O ti zakajeni svet! V: *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 6, str. 339–343.

528 Giacich, *Lezioni mediche per i naviganti*, str. 52.

sto tudi alkoholiki. Posledice kajenja naj bi bile vidne predvsem na dolgi rok: utrujenost, brezvoljnost, delomrznost, rumenkasta polt, črni zobje in usta, polna ogabnih razjed, so bili zgolj nekateri od simptomov, na katere je kadilec moral računati, če se ni hotel odpovedati kratkotrajnim kadilskim užitek. ⁵²⁹ Skepticizma do uživanja tobaka v družbi ni manjkalo. V 20. stoletju se je vse bolj širilo zavedanje, da kajenje ubija, znameniti industrialec Henry Ford pa je kadilce označil celo za nezanesljive in neprimerne delavce, saj je prevladovalo prepričanje, da so bolj nevrotični, bolehnii in nagnjeni k odvisnostim in kriminalu. ⁵³⁰

Nastajale so celo znanstvene raziskave, ki naj bi dokazovale, da ima kajenje pri otrocih in mladostnikih še posebno hude posledice. V eni takih raziskav so med sedemintridesetimi mladimi kadilci v starosti od devet do štirinajst let kar pri sedemindvajsetih odkrili hude okvare prebave, nepravilno bitje srca, slabši umski razvoj, nagnjenost k pitju alkohola, nepravilen krvni obtok ter celo jetiko. ⁵³¹ Protitobačni aktivisti so se pri svojem pisanju preprosto opirali na splošno razširjeno prepričanje o specifičnosti adolescenčnega obdobja in na idealizirane predstave o otroštvu, ki so se uveljavile z uvedbo javnega šolstva, ne da bi ob tem resnično dokazali, zakaj je kajenje pri otrocih in mladostnikih bolj škodljivo kot pri odraslih. Če je veljalo prepričanje, da odrasli kadilci zaradi tobaka spočenjajo manj kvalitetne državljane, naj bi se telesni razvoj adolescentov zaradi kajenja preprosto ustavil. Slednje sta potrjevali tudi evgenika in razvijajoča se otroška psihologija, kar je še dodatno povečevalo strah pred propadom in degeneracijo naroda. ⁵³² Kljub vsem opozorilom je cigareta zlasti v desetletjih po prvi svetovni vojni postala pomemben del adolescence in način za dokazovanje lastne odraslosti in samostojnosti. Ne glede na opozorila zdravnikov in higienikov je kajenje za odrasčajoče moške postalo način za dokazovanje lastne moškosti, za ženske pa simbol lepote in spolne privlačnosti. ⁵³³

529 De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 99–102.

530 Sivulka, *Soap, Sex and Cigarettes*, str. 166.

531 *Slovenski učitelj*, Zabranjete mladini kaditi, 8, 15. 4. 1907, št. 4, str. 69.

532 Hilton; Nightingale, »A Microbe of the Devil's Own Make«, str. 57–58.

533 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 56–57.

Mladenič s pipo

(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S65027)

Opozorila o škodljivosti tobaka so sicer imela dolgo tradicijo. Zdravniki, ki so poudarjali škodljivost kajenja zlasti pri otrocih, mladini in ženskah, so povsem sledili socialnim reformatorjem, ki so svojo pozornost usmerjali v te tri najbolj ranljive skupine. Medicinski in moralni argumenti so se ob tem povsem prepletli ter postali pomembno orodje v rokah evgenikov, ki so skrbeli tako za fizično zdravje kot tudi za moralni razvoj naroda.⁵³⁴ Skrbelo jih je zlasti dejstvo, da se škodljivi učinki tobaka ne pokažejo takoj, ampak šele po letih verižnega kajenja. Pre-

534 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 108–110.

den kadilec spozna svojo zmoto, je to velikokrat usodno tudi za njegove družinske člane, ki so prisiljeni živeti v zakajenem stanovanju.⁵³⁵ Na prva resna opozorila o nevarnosti pasivnega kajenja je bilo potrebno sicer počakati na čas med obema svetovnjima vojnama,⁵³⁶ prepričanje, da je uživanje tobaka bolezen že sama po sebi in ne zgolj povzročitelj drugih bolezni, pa se je rodilo že sredi 19. stoletja.⁵³⁷ Opozorila, da je tobak pravzaprav mamilo, ki povzroča zasvojenost, niso veliko zalegla: v času, ko so se ljudje soočali s zaostrenimi socialnimi razmerami in izkoriščanjem, je tobak pogosto predstavljal edino razkošje, ki so si ga lahko privoščili, služil je kot pomirjevalo in bil odličen izgovor za odmor na delovnem mestu.⁵³⁸ Revnejšim slojem je velikokrat nadomeščal obroke hrane, v prenaseljenih mestih pa naj bi služil tudi za nevtralizacijo neprijetnih vonjav, ki so se širile kot posledica pomanjkljive higiene in največkrat povsem neobstoječega kanalizacijskega sistema.⁵³⁹

Kajenje pogosto ni bilo dojeno kot zdravstveni problem, temveč kot kulturna in družbena metafora za dekadenco in nacionalni propad.⁵⁴⁰ Bilo naj bi krivec za hitro širjenje sifilisa, saj so si kadilci pipe velikokrat nepremišljeno posojali, ne da bi upoštevali najosnovnejša higienska načela, vse skupaj pa naj bi vodilo v fizični, duševni in moralni propad naroda.⁵⁴¹ Vzroke za telesni propad so delili na dedne in tiste, na katere je lahko vplival vsak sam in ki jih je bilo z odgovornim obnašanjem mogoče preprečiti.⁵⁴² Tobak je zagotovo spadal med slednje, zato se je priporočala popolna abstinenca od tobaka, medtem ko se je pri spolnosti in alkoholu pogosto svetovala zmernost.⁵⁴³ Veliko naj bi bilo mogoče postoriti z dobro vzgojo, pri čemer naj bi bila

535 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 75.

536 Pirc, *Čitanka o higijeni za učiteljska, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole*, str. 172.

537 Goodman, *Tobacco in History*, str. 117.

538 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 96–98.

539 Kiernan, *Storia del tabacco*, str. 206–207.

540 Bartrip, *Pushing the Weed*, str. 106.

541 Goodman, *Tobacco in History*, str. 117.

542 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 10.

543 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 14.

Kadile so Ciganke in moralno oporečne ženske,
spodobni ženski pa cigareta ni pristajala.
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S65745)

odločilna zlasti vloga matere, ki naj bi otrokom že od najbolj ranega otroštva pripovedovala o posledicah kajenja in tako v njih vzbudila odpor do tobaka.⁵⁴⁴

Nekateri avtorji priročnikov opozarjajo, da lahko kajenje že telesno krepkim moškim skrajša življenje, da lahko povzroči slepoto, da si lahko človek s kajenjem »pokvari živce ali zbesni«, še mnogo hujše posledice pa naj bi kajenje imelo za ženske, ki naj bi bile že po svoji konstituciji šibkejše in zato bolj podvržene pogubnim vplivom tobaka.⁵⁴⁵ Če sta zmerno pitje in kajenje za moškega največkrat pomenila neškodljiv užitek, je isto početje žensko takoj vodilo v zasvojenost. Spol je v veliki meri

544 Chierici, *Bacco, tabacco e Venere*, str. 93.

545 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 96.

določal pravila obnašanja, saj so bili uživanje alkohola in tobaka ter obiskovanje gostiln in kavarn za ženske nesprejemljivi ter dojeti kot znamenje poskusa emancipacije in prevratništva. Za »poštene« ženske je bilo kajenje v javnosti z vidika morale in bontona popolnoma nesprejemljivo.⁵⁴⁶ Prepoved kajenja za ženske ni bila vedno enako stroga, kar potrjuje Eliasovo tezo o spreminjajočih se standardih predpisanega in družbeno prepovedanega. To je vplivalo tudi na premikanje praga družbeno vcepljenega nelagodja, strahu in sramu.⁵⁴⁷ Še v 18. stoletju je bilo kajenje zlasti v kmečkem okolju enako razširjeno med moškimi in med ženskami, kadili pa so celo otroci.⁵⁴⁸ V istem obdobju so izhajali priročniki, ki so odkrito propagirali kajenje žensk, sto let pozneje pa so ga pravila lepega vedenja prepovedovala.⁵⁴⁹ Ženske so pozivali, naj se ne poskušajo primerjati s »cigankami, orientalkami, demimondovkami in aristokratinjami« ter se kajenju izogibajo. Pavel Turner je sicer zapisal, da »cizek v ustih« deluje pomirjujoče na labilne ženske ter da je kajenje za ženske igrača, ki lahko ozdravi njihove muhe, istočasno pa je bil mnenja, da je kajenje vendarle prevelika »nesnaga«, da bi ga ženskam lahko dovolili.⁵⁵⁰ Veljalo je, da je kajenje žensk sedemkrat grše od kajenja moških ter seveda ravno tolikokrat škodljivejše.⁵⁵¹

Kljub družbenim pravilom, ki so bila do žensk zelo stroga in ki so užitke kajenja dovoljevala le moškim, so se oglaševalci vedno pogosteje usmerjali prav na segment tržišča, ki je bil do tedaj neizkoriščen: na ženske. Te sicer še vedno niso smele kaditi v javnosti, vendar prodora kajenja med ženske ni bilo več mogoče zaustaviti.⁵⁵² Ženskam so sicer še vedno pogosto prepovedovali vstop v klube, kavarne in druga družabna središča, ločnica med kadilci in nekadilci pa je vse bolj ustrezala tudi ločnici po spolu. Kajenje in moškost sta bila tako močno povezana, da

546 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 46.

547 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Prvi zvezek*, str. 63.

548 Sandgruber, *Die Anfänge der Konsumgesellschaft*, str. 216.

549 Studen, *Prepoved kajenja na ljubljanskih ulicah in trgih*, str. 85.

550 Turner, Pavel. *O ti zakajeni svet! V: Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 6, str. 339–343.

551 Ferš, Anton. *Kadilska strast. V: Prerod*, 9, 15. 3. 1931, št. 3, str. 4.

552 Sivulka, *Soap, Sex and Cigarettes*, str. 167.

Prirojena ljubezen do tobaka

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, II, str. 38)

je moški nekadilec tvegal izključitev iz sveta pravih moških, saj je moški brez cigare ali pipe veljal za poženščenega. Kajenje, ki je poleg pitja veljalo za povsem moško početje,⁵⁵³ pa ženskam kljub vsemu ni bilo povsem prepovedano. Kajenje je bilo resda lahko razlog za obsojanje žensk in njihovo moralno diskvalifikacijo, istočasno pa je postalo simbol elegance in ženstvenosti.⁵⁵⁴ K temu so veliko pripomogle tudi oglaševalske kampanje, ki so se na ženske obračale drugače kot na moške. Če so moškim cigarete predstavljali kot užitek ter nekaj, kar jim po trdem delu preprosto pripada, pa so jih ženskam predstavljali kot simbol svobode, neodvisnosti in enakopravnosti z moškimi. Kajenje so reklamirali kot način za ohranjanje vitke linije, cigareta pa je vse bolj postajala tudi modni dodatek. Ženska s cigareto je posebej nevaren seksapil, težnjo po emancipaciji in neodvisnosti ter moč, ki je moške hkrati privlačila in plašila, vsekakor pa je bila v popolnem nasprotju z meščanskim idealom ženske, žene, matere in gospodinje. Ženska s cigareto v ustih je bila preprosto preveč senzualna in moč, ki jo je s tem pridobivala nad moškim, preprosto preveč izražena, da bi moralisti takratnega časa to lahko tolerirali.⁵⁵⁵

553 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 70–71.

554 Sandgruber, *Frauensachen Männerdinge*, str. 65.

555 Thellung de Courtlary, *Fra diabolico e divino*, str. 26–27. Glej tudi Brandt, *The Cigarette*

Kljub javnemu zgražanju so ravnale po svoje in si v nekaj desetletjih izborile pravico do tobaka. Če je bilo na Dunaju kajenje žensk v javnosti še leta 1885 nekaj povsem nesprejemljivega, so do leta 1900 začele povsem odkrito kaditi doma, okoli leta 1905 pa tudi na javnih mestih.⁵⁵⁶ Vrata v svet kajenja so se ženskam dokončno odprla po prvi svetovni vojni, ko je prišlo do preloma s starimi družbenimi normami. Povojna psihoza je ljudi napeljevala k uživaštvu, zavore so popustile, zato tudi opozorila pred tobakom, alkoholom in sifilisom, ki naj bi hodili z roko v roki, niso imela velikega vpliva. Vloge spolov so se ponovno definirale in ženske so začele vse glasneje zahtevati enakopravno obravnavo v družbi, zaradi česar tudi kajenje žensk v javnosti ni bilo več nikakršen tabu.⁵⁵⁷ Cigareta je pogosto postala modni dodatek, zaradi česar je bilo potrebno barvo embalaže prilagajati modnim trendom, ne nazadnje pa je bila tudi priljubljen način za doseganje novih lepotnih idealov in vzdrževanje vitke postave, ki jo je ženskam družba vse bolj vsiljevala.⁵⁵⁸

Ker je veljalo prepričanje, da kajenja zaradi vsesplošne razširjenosti ni mogoče več povsem izkoreniniti, lahko v priročnikih zasledimo navodila, kako zmanjšati njegove škodljive posledice: predvsem naj bi bilo kajenje prepovedano za ženske in vse mlajše od dvajsetih let, priporoča se kajenje lažjega tobaka, ki naj bi vseboval manj nikotina, izogibali naj bi se temnim smotkam, ki naj bi vsebovale veliko amonijaka, prav tako naj bi se izogibali »dolгим havankam«, ki naj bi jih kadili le na poln želodec. Nobene smotke naj ne bi pokadili do konca, ostanke pa obvezno uničili, priporočali pa so tudi uporabo ustnika. Kajenju naj bi se povsem odpovedal, kdor ima v ustih rane, nikoli naj ne bi kadili tešči in v postelji ter v bližini bolnikov. Glavni nasvet kadilcem pa je bil, naj kadijo zmerno in ob tem ves čas razmi-

Century, str. 57–67.

556 Johnston, *Austrijski duh*, str. 125.

557 Studen, »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdanj pa kači govori«, str. 91–92.

558 Courtwright, *Forces of Habit*, str. 112. Glej tudi Sivulka, *Soap, Sex and Cigarettes*, str. 167–168.

šljajo, ali sta zabava in razvedrilo, ki jim ju tobak nudi, vredna denarja, ki so ga zanj zapravili.⁵⁵⁹ Prave razsežnosti škodljivih posledic tobaka pa so širši javnosti postale zares jasne šele z dramatičnim padcem smrtnosti zaradi nalezljivih bolezni in s podaljšanjem pričakovane življenjske dobe, ki je razkrila posledice dolgotrajnega kajenja ter posledice dolgoletne izpostavljenosti tobačnemu dimu.⁵⁶⁰

559 Trunk, *Bodi svoje sreče kovač!*, str. 97.

560 Brandt, *The Cigarette Century*, str. 122.

PROTITOBAČNO GIBANJE NA SLOVENSKEM

Slovensko protitobačno gibanje se v svojih temeljih ni razlikovalo od sorodnih gibanj po Evropi, za katere je bilo značilno povezovanje medicinskih, verskih in moralnih pogledov na uživanje tobaka.⁵⁶¹ Po mnenju Norberta Eliasa je bila prav Cerkev v veliki meri zaslužna za širjenje notranjih prisil, obvladovanj afektov, samonadzora in specifičnih pravil vedenja, ki so najprej pripadali zgolj dvornemu sloju. Cerkev je te norme vključila v svoje nauke ter te vedenjske vzorce nato prenesla po družbeni lestvici navzdol.⁵⁶² To povezovanje se z leti ni krhalo, medicinski in moralni argumenti so se le še bolj povezovali in prepletali.⁵⁶³ O tobaku se je v slovenskem jeziku razpravljalo že pred marčno revolucijo, mnenja pa niso bila nujno vedno negativna. Bleiweis v *Kmetijskih in rokodelskih novicah* do tobaka sprva ni bil zelo negativno naravnani. Po njegovem mnenju naj bi bilo zmerno kajenje potrebno dovoliti vsakemu zdravemu moškemu z »zdravimi prsmi«, poleg tega pa se mu je zdelo nesmiselno preračunavati čas, ki ga moški porabijo za kajenje. Če drugega ne, naj bi moškimi pripadalo vsaj to veselje v življenju, zato pravi: »Pipizo v

561 Hilton; Nightingale, »A Microbe of the Devil's Own Make«, str. 45–46.

562 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Prvi zvezek*, str. 209.

563 Hilton; Nightingale, »A Microbe of the Devil's Own Make«, str. 62.

Moški so radi preživljali svoj prosti čas ob cigari in časopisu.

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, II, str. 41)

ustih pa v roki novize ob nedelih popoldne; - tako bi bilo veselje nashe Slovenze gledati.«⁵⁶⁴ V Prelogovem prevodu Hufelandove *Makrobiotike* pa je mogoče prebrati naslednje: »Kajenje duhana (tobaka) je nezapopadljiva, netelovna, nesnažna, grizoča, smrdéča reč in vendar je tako veliko vživanje in potreba postala, da se ljudje nahajajo, kateri niso prej veseli in zadovoljni, in kateri ne morejo prej misliti in delati, dokler duhanski dim skoz nos ne ispuščajo.«⁵⁶⁵

Precej prizanesljivo mnenje o tobaku je mogoče prebrati tudi v *Zgodnji Danici*. Kljub opozorilom pred nevarnostjo nastanka raka na ustnicah ter dejstvu, da je kajenje škodljivo za slabotne osebe, otroke in mladostnike, pa so delavcu vseeno priznavali pravico do uživanja tobaka, zato mu cigare niso namerali »nemilostno iz ust izmakniti in jo v Ljubljano podegati.«

564 Bleiweis, Janez. Nekaj sa moje rojake, ki tobak pijejo. V: *Novice*, 1, 30. 8. 1843, št. 9, str. 36.

565 Prelog, *Makrobiotika*, str. 220.

Cene tobačaku, smodkam in svalčicam.

Tobak za p		Smodke:		Svalčice:	
	<small>(cena v tolarju)</small> K		<small>(cena v tolarju)</small> vin.		<small>(cena v tolarju)</small> vin.
Fini hercegovinski	176	Lit. AA Regalitas	20	Nil	7
Fini hercegovinski	250	.. A Trabucos	18	Stambul	6
Pursitan	260	.. BB Britanica	16	Sultan	5
Fini turški	—60	.. C Punetelas	15	Memphis	5
Fini hercegovinski	—44	.. D Operas	14	Danje	4
Srednjefini turški	—32	.. E Cuba-Portorio	11	Hercegovina	4
Drama	—24	.. ER Rosita	9	Sport	3
Knaster	—16	.. F Portorio	8	Donau	2
„Trikraljjevec“	—16	.. G Fine virzinke	11	Drame	2
Najfinejši ogrski tobak	—16	.. GB Brazil virzinke	9	Virzinke	2
Srednjefini ogrski	—10	.. H Meš. inozemske	6	Ogrske	1
Domači tobak po 70 g	—21	.. K Male tuzemske	4	Cesar	4
.. 35	—08	Cigarilos	5	Princesas	6
.. 30	—09	Virginiosa	8	Egiptovske III. vrsta	6
			8		

Cenik tobačnih izdelkov

(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S22756)

Delavnemu in zgaranemu možu naj bi pipa služila kot »igračica in za kratek čas«, s katero si lahko prežene temne misli in za trenutek pozabi na svoje težko življenje.⁵⁶⁶ Deljena mnenja o učinkih tobaka lahko zasledimo še celo v času med obema vojnoma, zato ni smiselno trditi, da je šlo pri zgodnejših piscih zgolj za naivnost in nepoučenost. Še leta 1931 je bilo mogoče prebrati, da »če ljudje, vkljub temu, da se kajenje že od nekdaj smatra za škodljivo, vendar kar naprej kade, utegne to biti dokaz, da zdravemu, odraslemu človeku zmerno kajenje večinoma ne more škodovati.« Otrokom naj bi bilo kajenje enako škodljivo kot alkohol, poudarjajo pa, da je »človeku, ki se je privadil kajenju, komaj mogoče vzeti to veselje.« Trdijo celo, da zmernemu kajenju (2 do 3 lahke cigare ali 8 do 10 cigaret na dan) pri zdravih posameznikih ni mogoče resno oporekati.⁵⁶⁷ To je bilo zagotovo v nasprotju s smernicami, ki so jih sprejeli v Resoluciji 4. medna-

566 *Zgodnja Danica*, Tobak, 41, 28. 9. 1888, št. 39, str. 307.

567 *Zdravje: priloga Prerodu*, Nekaj o tobaku, 7, januar 1931, str. 12–15.

rodnega protitobačnega kongresa, ki je potekal 21. julija 1924 v Gradcu. V njej preberemo, da so bili že znani rezultati modernih raziskav, ki so dokazovale, »da ni samo nezumno, ampak tudi zmerno uživanje tobaka škodljivo« ter da zaradi tega kajenja z moralnega vidika preprosto ni mogoče zagovarjati.⁵⁶⁸ Opozoril o škodljivosti tobaka zagotovo ni manjkalo,⁵⁶⁹ očitno pa je, da jih nekateri avtorji celo v isti publikaciji niso jemali popolnoma resno ter so jih dojemali zgolj kot nepotrebno strašenje ljudi. Kljub dejstvu, da so nekateri pisci med obema vojnama glasno pridigali proti tobaku in svarili, da bodo Jugoslovani postali »30 milijonski narod zastrupljenih kretenov«, če se ne odrečejo alkoholu in tobaku,⁵⁷⁰ pa se stara stališča niso resno zamajala. Stališče iz leta 1868, da naj bi tobak sicer imel v sebi močan strup, ki lahko povzroči omotico ter da je posebno škodljiv pred jedjo, medtem ko naj zmerna uporaba za odrasle ne bi bila škodljiva,⁵⁷¹ je bilo pred drugo svetovno vojno še povsem legitimno.

Kljub nekaterim bolj prizanesljivim sodbam je glavnina piscev kajenje kljub vsemu zavračala in ga obsojala. Temelja odpora vsekakor niso predstavljala zdravstvena, temveč moralna stališča. Zapravljati denar za tobak, medtem ko družina trpi pomanjkanje in živi v nezdravem stanovanju, slediti napuhu ter zapravljati težko prisluženi denar za tobak zgolj zato, da bi se ob tem počutili večvredne in bolj gosposke, zanemarjati svoje delo ter postopati s pipo v ustih, vse to je veljalo za greh.⁵⁷² Eden od prvoborcev proti tobaku je bil Anton Martin Slomšek, čigar protitobačna stališča lahko v slovenskem jeziku zasledimo že pred marčno revolucijo. Slomšek je glavnino pozornosti resda posvečal boju proti alkoholizmu, grajal pa je tudi kajenje tobaka,

568 Mikič, Fedor. Resolucija IV. mednarodnega protitobačnega kongresa v Gradcu 21. julija 1924. V: *Prerod*, 4, 1. 2. 1925, št. 2, str. 21–22, str. 21.

569 *Zdravje: priloga Prerodu*, Resnica o tobaku, 3, 1927, str. 232–233; *Zdravje: priloga Prerodu*, Proti tobaku, 2, 1926, str. 116–118.

570 Mikič, Fedor. Nikotinismus innocentium. V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 1, 1. 10. 1925, št. 10, str. 152–154.

571 Terzinski, B. Koristne reči. Tobak. V: *Učiteljski tovariš*, 8, 15. 2. 1868, št. 4, str. 59–60.

572 Jažirk, Janez. Od davkov, ki si jih ljudje sami nalagajo. Pogovor med Anžetom in Blažetom: Tobak. V: *Novice*, 12, 17. 6. 1854, št. 48, str. 190.

Fotografija otroka z dolgo svaljčico
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S65748)

saj naj bi bila oba pojava po njegovem mnenju povezana. Slomšek je sicer našteval tudi zdravstvene in ekonomske posledice kajenja, predvsem pa je poudarjal moralno problematiko.⁵⁷³ V veliki meri mu je sledil Pavel Turner, ki si je odkrito prizadeval, da bi, po vzoru antisemitskega društva, množično ustanavljali tudi protitobačna društva.⁵⁷⁴

Slomškova stališča so nato povzemale različne publikacije. V *Stoletni pratiki* iz leta 1847 so uživalce tobaka opozarjali predvsem na dolgoročne posledice njihovega početja: tobak naj bi uničeval zobe, dražil človekove čute, škodoval želodcu in prebavi. Poleg tega naj bi kadilcem iz ust »smrdelo kot kuga«, večjo

573 Čuček, Anton Martin Slomšek, str. 55–56.

574 Turner, Pavel. O ti zakajeni svet! V: *Ljubljanski zvon*, 6, 1886, št. 6, str. 339–343.

možnost naj bi imeli, da zbolijo za rakom, posebej pa naj bi bil tobak škodljiv za »smerkovce, katerim se še takorekoč mleko per ustnicah derči, pa že fajfo imajo«. Prav kajenje naj bi bilo krivo, da so bili mladi vse bolj pogosto »vsi skisani in tenki kot žlesa, tesnih pers kot greben, rumeniga obraza kot jil«. Kajenje pa je bilo nesprejemljivo tudi zato, ker »tabakarji veliko lepiga denarja zapravijo, veliko druziga časa zatratijo (tabakat in priden delovec, o j pač redka perkazen na svetu!) in velikokrat s fajfo ogenj vtrosijo, de hiše, vasi, tergi in mesta pogoré«. Mlade naj bi v kajenje zavajal predvsem napuh, ki je začetnik vsakega greha, saj naj bi pogosto začeli kaditi iz prevzetnosti, ošabnosti, bahavosti in iz prepričanja, da so s pipo v ustih pač bolj odrasli in več vredni. Na mlade se Slomšek obrača z besedami: »O sromak! Ki ne veš, de imaš od napuha vkajene možgane in persmojeno pamet; pa si vendar domišljuješ, kako možat si, če fajfo imaš«, poudarjajo pa tudi pomen dobrih zgledov, ki jih mladi dobijo v družinah.⁵⁷⁵

Slomšek je trdil, da tobak in žganje mladini pokvarita »glavo, serce in glas, dušo in telo, vkadita um, poblatita serce z grešnimi strastmi, ter podereta, kar šola dobrega naredi.« Po Slomškovem mnenju naj bi bile vse šole in vsa kultura zaman: dokler mladina doma ne bo prejerala pravih zgledov proti pitju žganja in uživanju tobaka, tako dolgo bo rasel »slab, červiv narod betežnikov in pa hudodelcev.«⁵⁷⁶ Dolžnost staršev naj bi bila otrokom preprečiti uživanje tobaka, saj ga bodo s tem istočasno obvarovali tudi pred alkoholom, ki hodi s tobakom z roko v roki. Namesto pipe naj bi otrokom v roke dali rožni venec, če pa besede ne zaležejo, Slomšek svetuje šibo, ki otrokom za vedno izbije skušnjave iz misli. Sina, ki si misli, da je s kozarcem vina v roki in pipo v ustih več vreden, odrasel in imeniten, mora po Slomškovem mnenju oče s šibo ponižati in mu tako pokazati, kje je njegovo mesto.⁵⁷⁷ Na mlade se je obračal, kot smo že citirali,

575 *Stolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901*, str. 218–220.

576 Slomšek, Anton Martin. *Žganje in tobak*. V: *Drobtinice*, 6, 1851, str. 213–214.

577 Kosar, Franc. *Od telesne reje otrok*. V: *Drobtinice*, 7, 1852, str. 20–27.

tudi Matija Prelog v prevodu Hufelandove *Makrobiotike*, ter jih svaril, da »kajenje duhana pokvari zobe, posuši telo, čini človeka slabega in bledega, oslabi oči in pamet, vleče kri proti glavi in plućem in zato prinaša boleznj glave in pluč, in zna slabim celo krvni kašelj in jetiko priskrbeti. Zvun tega ima človek več potreb in čim več je potreb, tim je menje svobode in blaženosti. Naj se zato vsaki kar mogoče duhana ogiblje (...).«⁵⁷⁸

V časopisju je mogoče zaslediti precejšnje število člankov, ki opozarjajo na pasti tobaka, pri čemer so mnenja o posameznih načinih uživanja tobaka precej deljena. V članku *Kdo če snupati*⁵⁷⁹ lahko preberemo mnenje obupane učiteljice, katere mož njuha tobak, češ da je kajenje tobaka manj škodljivo od njuhanja. Kadilcem naj bi sicer smrdelo iz ust, vendar naj bi bilo to težavo mogoče rešiti z izpiranjem in rednim umivanjem. Kajenje naj bi imelo bolj zunanje učinke, saj naj bi bilo vse okoli njih zadimljeno, prava »gnjusoba« pa naj bi bilo njuhanje. Med negativne posledice njuhanja tobaka zaskrbljena avtorica prišteva zlasti dejstva, da je mož popolnoma izgubil sposobnost vonjanja in okušanja, da v enem samem dnevu porabi toliko, kolikor porabi otrok za živež, da je od njuhanja povsem odvisen, saj seže po tobačnici takoj, ko se zbudi, nenazadnje pa tudi dejstvo, da je že na pogled oduren. Motilo jo je zlasti dejstvo, da so mu izpod nosa gledale mokre drobtine tobaka, ki so jo spominjale na »črne črviče«, vsem naj bi se gabil, ko si je brisal nos in pri tem razgrnil robec, ki je spominjal na »smerdlivo in černo opacano bandero«. Njeno trpljenje, ki je bilo zlasti nepopisno vsakokrat, ko jo je mož želel poljubiti, je razvidno iz njenih besed: »Oj kaj še le bode, če moj šnupavec veliko starost dočaka, oj prevboga sirota jas!!« Mož, ki njuha tobak, bi ženi in otrokom torej storil največjo uslugo, če bi preprosto umrl. Po mnenju zaskrbljene učiteljice je edina rešitev preventiva, saj naj bi bilo mlade potrebno prepričati, da sploh ne začnejo uživati tobaka, medtem ko opustitev kajenja in njuhanja nekomu, ki je na tobak navajen, strogo odsvetuje. Človek, ki nenadoma opu-

578 Prelog, *Makrobiotika*, str. 220.

579 *Drobtinice*, *Kdo če snupati*, 6, 1851, str. 221–224.

sti njuhanje, naj bi tvegalo celo svoje življenje, zelo pogosti pa naj bi bili tudi drugi zapleti, kot so slepota, gluhost, izguba razuma ter možganska kap.

Bleiweis na drugi strani bolj kot pred njuhanjem v *Kmetijskih in rokodelskih novicah*⁵⁸⁰ svari pred kajenjem pipe. Pipe se cevjo, krajšo od ene pedi (torej približno 20 cm), ter dejstvo, da je mnogo kmetov imelo pipo v ustih nepretrgoma cel dan, sta bila po njegovem mnenju prava razloga za vse opaznejšo razširjenost raka na ustnicah. Že sredi 19. stoletja so nastale prve študije, ki so dokazovale povezavo med rakom v ustih, nosu in grlu, vendar naj bi raka pravzaprav povzročale vroče pipe in ne tobak. Raka na pljučih priročniki sprva sploh ne omenjajo, saj je postal pogostejši šele s prevlado cigarete, ki je v primerjavi s pipo, cigaro ter drugimi oblikami uživanja tobaka vodila v povečano odvisnost. Kajenje pipe je bilo namreč obred, ki si ga je posameznik privoščil po opravljenem delu, medtem ko je bila cigareta vedno pripravljena in na dosegu roke. Kajenje je tako postalo pogostejše, dim pa je pri inhalaciji prodiral v pljuča in tako povzročal več škode.⁵⁸¹ Fran Goestl je bolj kot pred pipami svaril pred cigarami, saj naj bi kadilec med kajenjem tobak žvečil in istočasno požiral škodljivi »tobakov sok«. Prav tako škodljive naj bi bile tudi cigarete, zlasti zaradi papirja, ki je gorel skupaj s tobakom in ustvarjal nadležen in škodljiv dim.⁵⁸²

Opozorila očitno niso veliko zalegla, saj lahko nekaj let pozneje preberemo, da se je kajenje, ki je bilo sprva razširjeno le med moškimi, širilo tudi med zanemarjeno mladino in dečki v mestih, kmečkim prebivalstvom,⁵⁸³ med prvo svetovno vojno pa naj bi kadila že večina učencev.⁵⁸⁴ Iz podatkov Statističnega od-

580 Bleiweis, Janez. Svarilo kmetam, ki tobak pijejo. V: *Novice*, 4, 25. 3. 1846, št. 12, str. 47–48.

581 Parker-Pope, *Cigarettes*, str. 111–112.

582 Goestl, Fran. Nekoliko o tobaku in kaji. V: *Ljubljanski zvon*, 17, 1897, št. 8, str. 473–476.

583 *Učiteljski tovariš*, Koristne stvari. Starši, učitelji, skerbite da mladina ne bode prezgodaj pila ali kadila tobaka!, 9, 15. 7. 1869, št. 14, str. 209–210.

584 Kramar, J. Alkohol, nikotin in šol. mladina. V: *Slovenski učitelj*, 16, 15. 10. 1915, št. 10, str. 220–224. V *Prerodu* je mogoče prebrati, da se je na neki ljubljanski srednji šoli v šolskem letu 1924/25 nabralo v stranišču toliko ostankov cigaret, da je bilo potrebno precej veliko popravilo, za katerega so morali učenci prispevati po 10 din – tudi nekadilci. V: Štefanov, F. J. Tobak. V: *Prerod*, 5, 1926, št. 1, str. 4–5.

Nakup tobačnih izdelkov je pomenil podporo domačemu gospodarstvu in je imel pomembno domoljubno noto.
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S22762)

delka uprave državnih monopolov je postalo razvidno celo, da je bilo med vsemi pokrajinami v novi južnoslovanski državi največ tobačnih izdelkov prodanih prav v Sloveniji. Slovenci naj bi v letih 1923 in 1924 pokadili kar 33 % vseh cigar in 16 % vseh cigaret, ki so bile prodane na jugoslovanskem trgu. Še bolj katastrofalna pa je bila statistika na področju žvečenja in njuhanja tobaka – Slovenci naj bi namreč porabili kar 96 % tobaka za žvečenje in 68 % tobaka za njuhanje in tako predstavljali velik del jugoslovanskega tobačnega tržišča, na katerem se je letno obrnilo vsaj šest milijard dinarjev.⁵⁸⁵ Kljub skeptičnosti, ki so jo take statistike že takrat vzbujale pri ljudeh, je v javnosti prevladovalo prepričanje, da bi bilo potrebno uporabo vseh vrst tobaka preprosto opustiti in šele nato tožiti o gospodarski krizi, revščini, pomanjkanju in stanovanjski bedi. Največ upanja so polagali v prevzgojo mladih,

⁵⁸⁵ *Zdravje: priloga Prerodu*. Zakaj potrebujemo fronte proti tobaku, 2, 1926, str. 88.

čeprav so bila mnenja, kako izkoreniniti kajenje med mladimi, v prvih desetletjih 20. stoletja deljena: nekateri so se zavzemali za popolno prepoved kajenja med mladimi,⁵⁸⁶ drugi pa so bili mnenja, da prav prepovedan sad najbolj diši in da so stroge prepovedi nesmiselne. Za pravo epidemijo kajenja naj bi bile delno odgovorne tudi slovenske matere: med vojno so bile gospodinje, varuhinje, delavke ter »prave mučenice«, pogosto pa jim je po mnenju *Preroda* zmanjkalo energije, da bi nadzorovale početje odraščajočih dečkov. Ti so bili pogosto tarče vojnih dobičkarjev, špekulantov in ljudi brez morale, ki so med vojno izkoristili odsotnost odločnih očetov in učiteljev, čigar mesta prizanesljive in preveč popustljive matere in učiteljice niso mogle zapolniti.⁵⁸⁷ Mladina, ki so jo sicer zasipali z razlogi proti kajenju ter jo poskušali pripraviti do tega, da bi sama spoznala, da je kajenje škodljivo in da so »zdrava in rdeča lica več vredna kakor tobakov dim«,⁵⁸⁸ pa se je vse bolj vdajala tobaku ter želela biti »postavna in nobel«. Cigareta ali pipa v ustih jim je dajala občutek samozavesti, dejstvo, da jih je kajenje »oškodovalo zdravstveno in gospodarsko«, pa tudi v »duševno-moralnem oziru«, jih ni zanimalo.⁵⁸⁹

Uživanje tobaka je veljalo za potratno razvado, ki je bila povsem v nasprotju z vodilnimi meščanskimi vrednotami dolgega 19. stoletja: zmernostjo, varčnostjo in odgovornostjo. Vendar pa tobak na Slovenskem kljub temu nikoli ni imel tako nedvoumno negativnega predznaka, kot ga je imel alkohol. Protitobačni aktivisti so sicer odločno nastopali proti zlorabam in prekomerni rabi tobaka, zmerno kajenje pa je večinoma veljalo za zdravju neškodljivo razvedrilo, ki je lahko škodovalo le ženskam, otrokom in šibkejšim posameznikom. Zavedanje o škodljivih vplivih na zdravje posameznika je bilo omejeno na ne-

586 Kramar, J. Alkohol, nikotin in šol. mladina. V: *Slovenski učitelj*, 16, 15. 10. 1915, št. 10, str. 220–224.

587 *Prerod*, Tobak in šolska mladina, 1, 1922, št. 4, str. 58–60.

588 Langerholz, Ivan. Skrbimo za svoje zdravje! Nezmernost. V: *Angelček*, 34, 1925–1926, št. 7, str. 102–104.

589 Mikič, Fedor. Resolucija IV. mednarodnega protitobačnega kongresa v Gradcu 21. julija 1924. V: *Prerod*, 4, 1. 2. 1925, št. 2, str. 21–22, str. 21.

Razglednica z okrogloličnim dečkom s pipo v ustih
(Dokumentacija MGML, Mestni muzej Ljubljana, S65846)

kaj vidnih simptomov ter celo kopico povsem izmišljenih, ki so imeli namen zastraševati. Kajenje in ostali načini uživanja tobaka so bili sporni predvsem z moralnega vidika, saj so veljali za užitek in nepotrebno razvado ter bili zato že sami po sebi grešni in v nasprotju z moralnimi normami meščanske družbe. Od odgovornega posameznika se je pričakovalo, da ne bo ogrožal svojega zdravja in zdravja ljudi v svoji okolici, da ne bo po nepotrebem zapravljal družinskega premoženja. Moralni in verski nauk ter takratna zdravstvena doktrina sta želela ustvariti novega človeka, ki bo, po Eliasu, ponotranjil družbene norme, spremenil zunanje prisile v samoprisile⁵⁹⁰ ter bo sposoben nadzorovati samega sebe in ne bo zapadal v nezmernosti v hrani, pijači, alkoholu, spolnosti, tobaku ter drugih moralno spornih užitkih in navadah ter tako ne bo več ujetnik lastnih strasti.⁵⁹¹

590 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*, *Drugi zvezek*, str. 285.

591 Elias, *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave*, *Drugi zvezek*, str. 301.

SPOLNOST

Posebne pozornosti je bilo deležno tudi področje spolnosti, saj je na njem odgovornost posameznika segala precej dlje kot zgolj do lastnega zdravja, poleg tega pa ga ni bilo mogoče preprosto regulirati z zakoni in dekreti. S poudarjanjem sramežljivosti, bogaboječnosti in vzdržnosti so želeli doseči, da bi posameznik brez posebne zunanje prisile ravnal v skladu s ponotranjenimi družbenimi normami.⁵⁹² Seksualnost in spolne prakse so bile del skrbi za javno korist in napredek, higieno in zdravje in zato v dobi meščanstva niso spadale več zgolj v intimno sfero. Tema je postala del obsežnega javnega diskurza, ki je predvsem v imenu ekonomskih interesov želel regulirati, nadzirati in si podrežati vsa področja življenja.⁵⁹³ Pojavila se je želja po natančnem opazovanju in popisovanju vseh fenomenov, ki so se dotikali prebivalstva in ki so vplivali na njegovo »naraščanje, padanje,boljšanje in slabšanje«. Človek je postal »osnovni kapital naroda«, ki ga je bilo potrebno natančno meriti, spremljati in statistično obdelovati.⁵⁹⁴ V normah glede spolnosti, ki so jih želeli uveljaviti, sta se jasno odražali zlasti spolna in socialna diferenciacija. Pravila na področju spolnosti so se skozi čas spreminjala, vendar tudi v istem prostoru in času niso bila za vse enaka, zato ni mogoče govoriti o univerzalnih zahtevah in vrednotah, pač pa le o soobstoju norm, ki so veljale za ženske in moške ter različne družbene sloje.⁵⁹⁵

Za starejše pisce, kot je bil denimo Santorio Santorio, je bila popolna abstinenca enako škodljiva kot pretiravanje, ki pa ga je kljub temu bolj obsojal. Nezmernost pri spolnosti po takratnem prepričanju namreč ni imela zgolj fizičnih posledic (še posebej naj bi bila škodljiva za oči), ampak je pomembno vplivala tudi na zmanjšanje človekove storilnosti.⁵⁹⁶ Castor Durante je trdil, da mora biti namen spolnosti vedno zgolj potomstvo, da mora biti omejena na zakonsko zvezo in zmerne pogostosti, saj lahko

592 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 33–34.

593 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 35.

594 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 3.

595 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 35.

596 Santorio, *La medicina statica*, 1749, str. 175–182.

sicer ošibi srce, želodec, vsa čutila, živce, glavo ter celo pospeši smrt. Vsem, ki so prisiljeni živeti v celibatu, svetuje postenje, večjih težav pa po njegovem mnenju vzdržnost ne povzroča, saj si narava sama pomaga s spontanimi izlivi.⁵⁹⁷ Za Hufelanda so bili ekscesi v spolnosti in masturbacija lahko razlog za prezgodnjo smrt, medtem ko naj bi vzdržnost v mladosti in zmerna spolnost v okviru zakonske zveze podaljševali življenje.⁵⁹⁸ Vprašanja glede spolnosti, spolnih bolezni in kontracepcije v dolgem 19. stoletju še zdaleč niso bila omejena zgolj na intimno življenje posameznika, ampak so bila ves čas pogojena z odgovornostjo posameznika do družine, naroda ter nenazadnje do vere.

Zgodovinski razvoj sodobnega človeka ni šel, kot si pogosto predstavljamo, v smeri osvobajanja, od represije k svobodi, ampak v smeri vedno večjega nadzora.⁵⁹⁹ V času renesanse in zgodnjega baroka še niso poznali občutka sramu in nespodobnosti v povezavi s spolnostjo, goloto, izločanjem in telesnimi izločki.⁶⁰⁰ Spolnosti in seksualnosti so šele poznejša obdobja naložila svoj »trojni odlok o prepovedi, neobstoju in molku«, s katerim sta se znašli na robu družbe in v območju neizrekljivega.⁶⁰¹ Medicina je skupaj z antropologijo in forenzično medicino v tem obdobju imela moč, da je ločevala naravne prakse od nenaravnih, zdravo od patološkega, normalno spolno obnašanje od abnormalnega.⁶⁰² Zdravniki in moralisti so izumili problem masturbacije in lik masturbirajočega mladeniča, da so lahko okrepili svoj nadzor nad družbo,⁶⁰³ na novo pa so definirali tudi problem ženske spolnosti in homoseksualnosti.⁶⁰⁴ Seksualnost se je v 19. stoletju medikalizirala in spolnih praks niso več presojali z vidika greha in pokore, temveč z vidika bolezni in simptomov. Foucault in drugi konstruktivistični zgodovinarji, ki so se ukvarjali s temi

597 Durante, *Il tesoro della sanità*, 1679, str. 41–42.

598 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 340–351 in 513–534.

599 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 228.

600 Kos, *Zgodovina morale*, str. 424.

601 Foucault, *Zgodovina seksualnosti. I*, str. 9.

602 Eder, *Sexualized Subjects*, str. 1.

603 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 228.

604 Eder, *Sexualized Subjects*, str. 1.

tematikami, so opozarjali, da ta premik ni nujno pomenil takega znanstvenega in občečloveškega koraka naprej, kot bi bilo mogoče pričakovati. Zdravniki so sicer postopno nadomeščali duhovnike in teologe in prevzeli primat na področju obravnave teh vprašanj, pri čemer so v veliki meri povsem posvojili vzorce katoliške morale. Kar je prej veljalo za nemoralno, je v 19. stoletju začelo veljati za patološko, do rahljanja spon pa dejansko ni prihajalo.⁶⁰⁵

Nov koncept seksualnosti je bil odsev družbene realnosti, ki se v veliki meri ni več ujemala z navodili in priporočili duhovnikov, pedagogov, zdravnikov in učiteljev in je prinašala tolikšne izzive v obliki spolnih bolezni, masturbacije, homoseksualnosti in drugih nepriznanih spolnih praks, da je terjala takojšnjo reakcijo. Strokovna javnost se je znašla pred hudo dilemo, ki je pripeljala do njenega razbitja na več frakcij – obravnavati tematike o spolnosti ali še naprej molčati v strahu pred pohujšanjem. V tem obdobju so se kot odgovor na stanje v družbi v povezavi z razvojem medicine in zavedanjem o higieni pojavili tudi prispevki, ki se ukvarjajo s človeškim telesom in njegovimi funkcijami, vendar, kot ugotavlja Paolo Sorcinelli, največkrat ni šlo za obravnavo celotnega telesa, ampak le nekaterih njegovih delov. O »sramotnih delih telesa« se je razpravljalo redko, in še to z uporabo zapletene in v tančico zavite terminologije.⁶⁰⁶ Po letu 1700 se je v Evropi pojavil celo poseben žanr tiskanih priročnikov, ki so poleg vprašanj v zvezi z zdravjem, bontonom in gospodarskimi vprašanji obravnavali tudi spolnost in z njo povezane tematike. Ta vrsta literature je že od začetka vzbujala nelagodje in dvom, saj je obstajal strah, da bo zaradi takega tiska prišlo do vsesplošnega pohujšanja in do še hitrejšega širjenja grešnih nagnjenj.⁶⁰⁷ Seksualnost v tem smislu torej ni bila deležna omejevanja, saj se je o tej temi govorilo več kot kdajkoli prej, vendar v skladu z zaroto molka, z zapleteno terminologijo in

605 Oosterhuis, *Medical Science*, str. 221–223.

606 Sorcinelli, *Avventure del corpo*, str. VIII.

607 Porter, *The Literature of Sexual Advice before 1800*, str. 135–138.

retoriko ter s strogim sledenjem moralnim postulatom. Nastajala je »znanost o spolnosti«, ki je poskušala nadzorovati, popisovati, beležiti in hkrati ločevati sprejemljive prakse od nesprejemljivih ter postavljati nove norme in pravila; besednjak, ki so ga ob tem uporabljali, pa je bil vedno bolj slikovit, dramatičen in zapleten, saj je hkrati povedal vse in nič.⁶⁰⁸

608 Polajnar, Spolnost kot greh in akt deviantnosti, str. 105–107.

SPECIFIČNOST ODNOSA DO SEKSUALNOSTI NA SLOVENSKEM V PRIMERJAVI Z NEMŠKIM IN ITALIJANSKIM KULTURNIM PROSTOROM

Janez Polajnar, avtor prvega celovitega pregleda nravstvene zgodovine na Slovenskem, pripisuje slovenskemu prostoru določene specifične lastnosti glede na razvoj, ki je istočasno potekal v nemških, večinoma protestantskih deželah, pri čemer pa se je potrebno izogniti pretiranim poenostavitvam. V protestantski miselnosti je bila pravica do individualnosti zelo cenjena, družba je temeljila na nuklearni družini, nekoliko več odprtosti so poznali tudi do spolnosti znotraj zakonske zveze, kar pa ne pomeni, da so bili manj odločni v boju proti masturbaciji, ki jih je zanimala tako z vidika medicine kot morale in greha, ter vsaki drugi nedovoljeni obliki spolne aktivnosti in promiskuitetnega obnašanja izven zakonske zveze. Katoliška okolja, ki so v teoriji imela strožje moralne predpise od protestantskih, so bila pogosto znana po blažjiih in prizanesljivejših sodbah obnašanja, katoliki pa so imeli nenazadnje tudi možnost spovedi, medtem ko je greh protestanta ostajal trajno zapisan. Okolij tudi ne gre razlikovati zgolj po veri, saj je ta zgolj eden od dejavnikov, ki vplivajo na družbeno dinamiko. Razmere, ki so vladale v Franciji in Italiji, so se povsem razlikovale od razmer npr. na Poljskem in Irskem, in kot bomo videli v nadaljevanju, na Slovenskem, čeprav gre pri vseh štirih primerih za tipično katoliška območja.⁶⁰⁹

609 Eder; Hall; Hekma, Introduction, str. 7–9.

Za slovenski prostor naj bi bil tako značilen tipično katoliški pogled na obravnavo tem, kot so ženska in njeno telo, spolnost, zakonska zveza ter masturbacija in spolne bolezni. Vse sile so bile v tem obdobju namreč usmerjene v poudarjanje vrednosti deviškosti, kreposti in vzdržnosti v nasprotju s posledicami, ki jih prinaša greh nečistovanja. Moralni rigorizem z izrazito negativnim odnosom do spolnosti, ki sta ga ob koncu 18. stoletja v svojih pridigah in spisih zagovarjala škof Herberstein in Jurij Japelj, se je v slovenskem prostoru do dobra ukoreninil.⁶¹⁰ V svoji moralni vnemi so prenovitelji spolnost vse bolj potiskali v območje sramu in intimne. Medtem ko je drugod spolnost prehajala v domeno znanosti že v 18. stoletju,⁶¹¹ je Cerkev na Slovenskem uspela ohraniti svoj primat še vse do prve polovice 20. stoletja, kar je zagotovo posebnost slovenskega prostora. S spolnostjo so se ves čas ukvarjali predvsem duhovniki in pedagogi, medtem ko so se zdravniki redkeje vključevali v to razpravo. V strahu pred pohujšanjem so se izogibali poimenovanju določenih delov telesa⁶¹² in ostajali večinoma le pri namigih na, po njihovem mnenju, moralne odklone, od katerih po obravnavi prednjači predvsem vprašanje masturbacije.

Veliko bolj eksplisitni so bili pri naštevanju nesreč in bolezni, ki lahko grešnika doletijo že na zemlji, predvsem pa pri poudarjanju peklenških muk, ki ga čakajo v onstranstvu. Grožnje so tako postale obvezen del moralno-vzgojnih razprav, priročnikov in molitvenikov.⁶¹³ Otroke in odraščajoče mladostnike so poskušali čim dlje ohraniti v popolni nevednosti, ki naj bi bila edino zagotovilo za ohranitev nedolžnosti. Krščanska moralistika je zavračala vsako razpravljanje o spolnosti, uporabljala pa je zapleteno besedišče, kjer se omenjajo nečistost, greh mesa, Onanov greh in blato umazanije in s katerim so hkrati izrazili vse in nič.⁶¹⁴ O tem, kaj je spodobno in kaj je greh, naj bi na-

610 Kos, *Zgodovina morale*, str. 342–343.

611 Kos, *Zgodovina morale*, str. 424.

612 Več o tej problematiki v: Studen, *Za zdravje je potrebna snažnost*, str. 19–29.

613 Polajnar, »*Pfuj! To je gerdo!*«, str. 11.

614 Polajnar, »*Pfuj! To je gerdo!*«, str. 14.

mreč ljudi poučili, ne da bi ta greh zares opisovali, saj naj bi že vsako omenjanje greha pohote vzbujalo nevarno radovednost.⁶¹⁵ Med najbolj plodne pisce vzgojnih knjižic sodi Anton Martin Slomšek,⁶¹⁶ na začetku 20. stoletja pa mu je sledil predvsem Anton Bonaventura Jeglič.⁶¹⁷

Nemški avtorji so pod vplivom protestantske miselnosti razmišljali precej drugače. Reformatorji so namreč poudarjali pomen zakonske zveze, kar je pomenilo tudi, da je spolni odnos izgubil povsem negativno konotacijo. Spolnost v zakonski zvezi so začeli celo pozitivno vrednotiti,⁶¹⁸ le da je bila ta spolnost izvajana »mirno, meščansko in zakonsko, brez ekstaze, brez sanjaštva in nasilnih izbruhov«. ⁶¹⁹ Na Slovenskem je celo do tega preobrata prišlo precej pozno. V delu Milice Grafenauer iz leta 1934 lahko preberemo, da je isto dejanje enkrat greh, drugič pa krepost, kar pomeni, da natančno razlikuje med spolnostjo v zakonu, kjer je lepa in sveta, ter izven njega, kjer je greh in pogubljenje, kar nakaže, da je vendarle prišlo do razprav o tej dvojnosti in do pozitivnejšega vrednotenja spolnega odnosa znotraj zakonske zveze.⁶²⁰ Spolnost je postala legitimen predmet preučevanja, uveljavilo pa se je tudi prepričanje, da je potrebno ljudi na tem področju natančneje izobraziti. Množica avtorjev se je začela ukvarjati s temami, kot so žensko telo, spolnost, kontracepcija, masturbacija, s čimer so razvili povsem drugačen pristop do problematike, kot ga lahko zasledimo med katoliškimi avtorji. Katoliška cerkev in njeni moralisti so se načeloma poskušali v čim večji meri izogibati konkretnemu razpravljanju o spolnosti, ljudem pa so priporočali,

615 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 52.

616 Anton Martin Slomšek je bil med drugim avtor dela *Krščansko devišтво: Nauki, vzgledi in molitve za dekleta*, ki je prvič izšlo že leta 1834 ter bilo nato več kot desetkrat ponatisnjeno, zadnjič leta 1923. Glej: Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!« str. 12.

617 Anton Bonaventura Jeglič je avtor številnih vzgojnih priročnikov, namenjenih vsem starostim: *V boj za srečno in veselo krščansko življenje* (1921), *Staršem* (1910), *O vzgoji otroka: navodilo duhovnikom in staršem* (1914), *Pouk dečkov ob času dozorelosti* (1915), *Pouk deklic ob času dozorelosti* (1915), *Važen pouk materam* (1915), *Ženinom in nevestam: pouk za srečen zakon* (1909) ter drugih.

618 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 18–19.

619 Kos, *Zgodovina morale*, str. 384.

620 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 20–21.

naj se predvsem izogibajo vsemu, kar bi lahko v njih vzbudilo nečiste misli, kamor so uvrščali tudi dela avtorjev, ki so v skladu s protestantsko etiko hotela svariti pred grehom nečistosti. Ne preseneča torej dejstvo, da je večina del, ki so se ukvarjala s spolnostjo in regulacijo tega dela človeške intimne, nastala v deželah s prevladujočo protestantsko miselnostjo in etiko. Kot poudarja Janez Polajnar, je razlika izhajala že iz dejstva, da se je od protestanta pričakoval stalen trud za moralno življenje, odpovedovanje in samonadzor. Vse to pa je dobilo pravo težo šele ob natančnem poznavanju greha, poznavanju njegovega izvora in skušnjav. Posameznik se je moral jasno in v popolnosti zavedati, čemu se odpoveduje in čemu se odreka, saj je bil šele to pravi preizkus njegove volje, pokončnosti in moralne trdnosti.⁶²¹

Še težje je razpravljati o razmerah na italijanskem teritoriju, razdeljenem na več držav in entitet, ki so imele vsaka svoje značilnosti. Vpliv katoliške cerkve je bil na celotnem območju izjemno močan, nekatere države pa so Cerkvi v celoti prepuščale pristojnosti nad regulacijo vprašanj, kot so spolnost, družina, zakonska zveza in zasebno življenje posameznikov.⁶²² Po združitvi Italije je zaradi zapletenih in sovražnih odnosov med novo državo in svetim sedežem državna oblast prevzemala vse več pristojnosti, začel pa se je tudi proces sekularizacije. Moralne norme so se ob tem komajda kaj spremenile, spremenil pa se je vzgib, ki naj bi ljudi vodil in usmerjal k pravilnemu obnašanju. To namreč nista bila več greh in strah pred večno pogubo, temveč odgovornost do naroda ter nova nacionalistična ideologija, ki je začela prežemati vse plasti družbe.⁶²³ Vse pomembnejšo vlogo je imelo šolstvo, pri čemer je še bolj očitna specifičnost francoskega in italijanskega kulturnega prostora, kjer so se pomembni centri razvoja misli o higieni razvili zlasti v okviru univerz. Prav italijansko in francosko šolstvo, ki sta bila že od 1870 laična, sta omogočala vstop spolne vzgoje v učilnice. Italijanski parlament

621 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 18–19.

622 Wanrooij, Italy: Sexuality, Morality and Public Authority, str. 114–115.

623 Wanrooij, Italy: Sexuality, Morality and Public Authority, str. 117.

je že leta 1904 poskušal prepovedati verouk v šolah. Ta že sicer ni bil obvezen predmet, popolna prepoved verouka v šolah oz. njegovo še nadaljnje omejevanje pa sta bila deležna precejšnje pozornosti tudi v slovenskem časopisju.⁶²⁴ Prvi predlog zakona o uvedbi spolne vzgoje v šole je italijanski parlament obravnaval že leta 1910, predmet z imenom Igiene sessuale (Spolna higiena) pa je bil nato v šolah uveden leta 1912. Javnost je bila tudi v Italiji sicer neenotna glede pristopa do te problematike. Nekateri so bili za molčečnost, drugi za odprt pristop, tretji za strahenje pred posledicami. Zgolj delitev na katoliški in nekatoliški tabor pa za italijanske razmere ni ustrezna. Pravilneje je govoriti o katoliškem taboru, čigar glavna predstavnika sta bila Rodolfo Bettazzi in Giacomo Vianti, ter o protiklerikalnem taboru. Katoliški tabor, ki v Italiji že v sredini 19. stoletja ni imel tako dominantne prevlade, kot je bila značilna za slovenski prostor, pa se je nato razdelil še na dva dela in tako še dodatno izgubil svoj vpliv na javno mnenje. Celo med katoliškimi pisci, predvsem iz srednjega sloja, je prevladalo prepričanje, da je o spolnosti potrebno govoriti, pri čemer so se zavzemali predvsem za naštevane posledic bolezni in za odkrite grožnje. Niti katoliško usmerjeni pisci se tako niso izogibali temam, kot so splav, prostitucija in spolne bolezni, le da so za razliko od laičnih piscev mlade svarili predvsem pred gnusnimi dejanji z bolečimi posledicami, ki se jim je najbolje izogniti. Kljub razlikam v pristopu (laični pisci si želijo reforme šolstva in uvedbe spolne vzgoje v šolah, konservativni pisci pa se zavzemajo za individualni pouk) so vsi priznavali, da razmere v družbi preprosto ne dovoljujejo več tišine in dogmatskih zapovedi. Skrbela sta jih predvsem alarmantna razširjenost sifilisa, saj naj bi bila okužena kar šestina celotnega prebivalstva, pa tudi neurejeno vprašanje prostitucije.

Cela vrsta higienikov se je ukvarjala z raznovrstnimi temami, od kanalizacije in odplak, embalaže živil in problemov pri preseljevanju prebivalstva, do umivanja, pravilnega žvečenja, oblačenja; zelo pogosto pa so se ukvarjali tudi s spolnostjo,

624 Glej: *Slovenski učitelj*, Verouk na italijanskih šolah, 5, 15. 3.1904, št. 3, str. 69 ter *Slovenski učitelj*, Verouk in italijanski parlament, 9, 15. 3. 1908, št. 3, str. 68.

pri čemer se je na začetku tridesetih let 20. stoletja pod vplivom idej fašistične ideologije pozornost s spolnih bolezni preusmerila na padanje rodnosti.⁶²⁵ Nationalsocializem in fašizem sta zagovarjala idejo, da mora biti narod čim številčnejši, da bo potem lahko v družbi ostalih velikih narodov uspešno iskal »življenjski prostor« za svoje povečano prebivalstvo. Ideja, da bi narodi morali svojo številčnost omejevati glede na razpoložljiv prostor in vire, je bila presežena povsod, najuspešnejši pa sta bili Nemčija in Italija. Državne meje očitno niso bile nekaj samoumevnega, narod, ki se ni dovolj hitro razmnoževal, pa je lahko pravico do življenjskega prostora tudi izgubil. Slednji je narodu pripadal le v primeru, da je razpolagal z dovolj močmi, da ga je lahko branil.⁶²⁶ Po letu 1921 je tako prišlo do precejšnje cezure, saj je parlament zavrnil zakon o ločitvi, spolna vzgoja je iz šol izginila tudi s predavanj o higieni in iz priročnikov, ki bi tematiko obravnavali laično in z znanstvenih stališč.⁶²⁷

O podobni razcepljenosti poročajo tudi slovenski avtorji, ki so sicer najbolj nestrpni do naturalistične in materialistične struje, ki je v spolnosti videla zgolj užitek, Bog, duša in posmrtno življenje pa je niso preveč zanimali. Ker naj bi povsem zanikala obstoj izvirnega greha, jo je bilo potrebno čim bolj energično zavrniti in po možnosti tudi zatreti.⁶²⁸ Primer takega naturalističnega priročnika, ki je bil v slovenščino preveden iz češčine, je delo *Spol-ljubezem materinstvo* Zdeněka Záhoroja, ki sprva deluje kot učbenik za biologijo, saj povsem naravoslovno obravnava najprej razmnoževanje nižjih organizmov, nato rastlin, rib, na koncu pa še sesalcev. Natančno in brez vsakega moraliziranja opisuje ženske spolne organe, pojasnjuje zakonitosti menstruacije in daje napotke o obnašanju in higieni v času periode. Moralizatorski postane šele pri obravnavanju masturbacije, kjer pa ne omenja več nobene zunanje avtoritete, niti Boga, ki naj bi vse vedel in videl in pred katerim greha ni bilo mogoče skriti. Človek

625 Več o tem glej npr. v: Rifelli; Ziglio, *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870–1920*, str. 1, 35, 123 ter 190.

626 Pirc, Bojan. V zadnji minuti ... V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 16, 1940, št. 7, str. 73–75.

627 Wanrooij, Italy: *Sexuality, Morality and Public Authority*, str. 125–126.

628 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49.

je bil odgovoren le sebi in svoji vesti, ki naj bi postala najvišji razsodnik.⁶²⁹ Ideje, da naj bi bil človek v svojem bistvu pravzaprav žival, zaradi česar naj bi bilo vsako omejevanje nenaravno, na Slovenskem niso našle prav veliko pristašev, saj ni bilo lahko sprejeti tez, da sta monogamija in zvestoba v zakonu preživeti, človek pa naj bi naravno hrepenel zgolj po svobodni ljubezni. V teh vzgojnih modelih ni bilo prostora za greh, sramežljivost in askezo, skrbeli so zgolj za zdravje ter se ravnali po »moralni nadčloveka«, ki ni vključevala Boga, zato jih močna krščanska struja na Slovenskem seveda ni mogla sprejeti in je še naprej zagovarjala ekstremno konservativne ideje, po katerih naj bi bilo potrebno storiti vse, da bi ohranili nedolžnost ter zato otroku čim dlje prikrivali dejstva. Med tema dvema antipodoma sta nato obstajali še dve skupini. Prva je bila »radikalna struja«, ki je bila sicer zelo podobna naturalistični, vendar je do določene mere vseeno upoštevala katoliška načela, kar pomeni, da so si prizadevali za sistematičen pouk v šolah, ki pa naj bi vseeno imel nek višji cilj.⁶³⁰ Čeprav so zagovarjali nekakšno etiko, so bili z vidika krščanske morale še vedno nesprejemljivi. Higienški, evgenični, socialni, nacionalni in gospodarski motivi za njihovo delo so namreč veljali za globoko manjvrednejše od katoliških in moralnih, ki so jih v svojih delih pogosto izpuščali.⁶³¹ Obstajala pa je tudi skupina piscev, za katero sta bili nevednost in sramežljivost sicer ideal, ki pa je v modernem svetu vedno težje dosegljiv. Ti so bili privrženci idej, ki so jih širili tudi protestantski pisci in po katerih je bilo otroke potrebno vzgajati tako, da bodo znali sami braniti svojo čistost, na »nevedno naivnost« pa niso več stavili. Ta skupina zmernejših avtorjev si je začela prizadevati za odkritejše osveščanje mladih, ki pa nikakor ni smelo potekati na splošno in kot del skupinskega pouka, temveč zgolj na individualni ravni.⁶³²

629 Záhóš, *Spol-ljubezen materinstvo*, str. 34–35.

630 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 2. 1906, št. 2, str. 25–28.

631 Kunstelj, Vincencij. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 83.

632 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 2. 1906, št. 2, str. 25–28.

OSVEŠČANJE MLADIH – SPOLNI POUK IN SPOLNA VZGOJA

Sprva je na Slovenskem prevladoval sistem prikrivanja in podajanja polresnic. Manj ko naj bi mladina mislila na te reči, bolje naj bi bilo zanjo. Spoznanje spolnih zakonitosti naj bi bilo celo naravnost škodljivo, saj naj bi bila »slast v mladosti močnejša kot pamet«, »poželjivost pa močnejša od človeške volje«. Vsako razlaganje in tolmačenje te problematike naj bi mladino potegnilo v začarani krog strasti in zablod. Ker naj bi bilo stanje nedolžnosti boljša obramba kot temeljitejše znanje, je bilo že zaradi razvitosti živčevja s pojasnili najbolje počakati vsaj do dopolnjenega drugega desetletja starosti. Izvirni greh je bil namreč globoko zasidran tudi v otroški duši, ki ni zmogla »sprejeti brutalnosti resnice v tako kočljivih seksualnih rečeh brez velike nevarnosti za neomadeževanost«, zato ji je bilo potrebno resnico servirati počasi in pod skrbnim nadzorom.⁶³³ Katoliški pisci, med katerimi velja izpostaviti zlasti zdravnika Antona Breclja, so pozivali k natančnemu nadzoru nad mladimi ter njihovi prevzgoji in rekatolizaciji. Breclj v delu *Ob viru življenja* (1938) sicer ne nasprotuje spolni vzgoji. A vendar postavlja za zgled tiste mlade, »ki jim spolnost ne kali duševnega obzorja

633 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 52.

in jih presenetijo pojavi na lastnem telesu, dekleta čišča, dečke nočni izlivi«. V nadaljevanju pa priporoča zgolj to, da se mladim pojasni te telesne pojave ter pravi: »Mladostnik ali mladostnica naj izvesta, od kod ta naravni pojav, kako je urejeno spolno drobje, ki se je obudilo in mu je treba še dolgo vrsto let, da dozori za naravne in pravšnje namene, da je treba to drobje skrbno varovati onesnaženja, poškodovanja in vsakršnega zlorabljanja, tudi razkazovanja.«⁶³⁴ Bolj kot osveščanje mladih Breclja torej skrbi moralni vidik vzgoje, zato njegova stališča, kljub temu da je bil zdravnik, niso bila nič drugačna od stališč teologov in pedagogov. Breclj trdi, da »neposredna spolna vzgoja ne spada v javne zavode, šole in cerkev, pač pa posredna«,⁶³⁵ staršem pa svetuje, naj se pri teh pogovorih oprejo na svetopisemske zgodbe, kot so oznanjenje Mariji, Marijin obisk pri teti Elizabeti, rojstvo Janeza in Jezusa, ter razlago molitvic, »kot so sad tvojega telesa« in »ki si ga spočela, nosila, rodila«. ⁶³⁶ Mladim naj bi privzgojili zavedanje, da je »spolnost sama po sebi dobra, zlost je v zlorabljanju spolnosti«, ter da je »igračkanje s spolnostjo ali prezgodnje izživljanje kvarno v vsakem, tudi zdravstvenem pogledu.«⁶³⁷ Tako dekletom kot fantom svetuje vzdržnost do poroke, dekletom naj bi celo zabičali, »da ne zaupajo svoje neoskrunjenosti nikomur in prav nikomur, tudi če bi nosil angelska krila, razen svojemu poročenemu soprogu!«⁶³⁸

Drugačen, bolj zmeren pristop so zagovarjali tisti, ki so bili sicer prepričani, da je mogoče ohraniti mladino »čisto in nravno zdravo« z odvrčanjem njihovih misli od fiziološke plati spolnosti. Čim manj je mladina mislila na te stvari, bolje je bilo, preveč jasno, naturalistično in fiziološko razlaganje spolnosti pa je mladini lahko razvnelo domišljijo in jo dokončno pohujšalo. Znašli so se torej v precepu, ali molčati in poskušati mladino zavarovati z nevednostjo ali spregovoriti ter tako preprečiti, da bi otroke o

634 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 214.

635 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 215.

636 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 213.

637 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 218.

638 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 219–220.

materinstvu in očetovstvu poučevali drugi na povsem napačen in pokvarjen način, zaradi česar bi otrok izgubil nedolžnost, še preden bi zares vedel, da jo ima.⁶³⁹

Neprimernost vztrajanja na okopih molka in sramežljivosti ter specifičnega vztrajanja na načelih katoliške morale so se zavedali tudi nekateri takratni slovenski avtorji. Slovensko javnost so začeli obveščati o napredku in miselnem preboju, ki so ga dosegli v Nemčiji, na Dunaju, v Rusiji, še zlasti pa v Milanu. Zavedanje, da gre za eno najvažnejših socialnih in zdravstvenih problematik, ki se je ne sme spregledati, se je na Slovenskem začelo utrjevati s precejšnjim zamikom. Spolna vzgoja je zlasti v liberalnejši literaturi tudi na Slovenskem postala aktualna takrat, ko so se začeli soočati s katastrofalnimi statističnimi podatki, ki so dokazovali neustreznost konservativnega pristopa katoliških moralistov k omenjeni problematiki. Ob dejstvu, da se je s spolno prenosljivo boleznijo srečal že vsak četrty tridesetletnik, so začeli pozivati k odločnejšemu ravnanju, pri čemer pa se avtorji nikakor niso mogli poenotiti glede ukrepov, ki naj bi bili potrebni.⁶⁴⁰ V Nemčiji so se prevzgoje lotili s pomočjo številne literature, časopisja in poljudnega tiska, zelo aktivna pa so bila tudi različna društva. V slovenskem tisku so kot nosilko razvoja na Nemškem navajali zlasti »Nemško zvezo«, ki se je zelo angažirala pri organizaciji različnih zborovanj za »žene, zdravnike, učenjake, učitelje, šolske nadzornike, inženirje in odvetnike«, kjer so obravnavali problematiko potrebnosti spolnega pouka in spolne vzgoje in nujnost vključevanja spolne vzgoje v vsak pouk o boleznih. Družba za boj proti spolnim boleznim (DGBG – Deutsche Gesellschaft zur Bekämpfung der Geschlechtskrankheiten) je začela širiti priročnike, ki naj bi ljudem na preprost način razlagali probleme v zvezi s spolnostjo. Kljub zavezaniosti k odprtemu pristopu pa v teh priročnikih niso zmogli preseči takratne miselnosti, ki ni poznala ene same morale, temveč dvojno, moško in žensko. Priročniki za ženske so bili precej pre-

639 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 67–74.

640 *Učiteljski tovariš, Vzgoja spolnosti*, 49, 12. 3. 1909, št. 11, str. 1–2.

čiščeni in prilagojeni njihovim potrebam. Glavna razlika se je kazala v tem, da so moškim kot obliko boja proti spolnim boleznim že svetovali kondom in uporabo dezinfekcijskih sredstev, ženskam pa so svetovali le vzdržnost in zvestobo v zakonu. Če bi se moški pri svojih izvenzakonskih stikih strogo posluževali kondoma, bi s tem zavarovali tudi ženske, kar je pomenilo, da le-te kakšne posebne zaščite sploh ne bi potrebovale, zato tudi ni bilo prave potrebe po znanju na tem področju. DGBG je kot posebne kategorije prebivalstva, ki so potrebovale še poseben pouk in zaščito, prepoznala mladino, vojake in mornarje in jim zato namenjala posebne priročnike. DGBG je organizirala tudi higienske razstave in prirejala predavanja, s katerimi so problematike v zvezi s spolnostjo v Nemčiji postale del javnega diskurza, spolne bolezni pa so tudi začele izgubljati svojo stigmo. Njihova aktivnost je v dvajsetih letih 20. stoletja pripeljala do prave male revolucije na področju spolnosti. Če so se pred tem na področju spolne vzgoje oklepali načel o nepoučenosti in vzdržnosti, spolnost pa so tako katoliški kot protestantski pisci strogo postavljali v okviru zakonske zveze, se je sedaj začelo odprto razpravljanje o spolnih položajih, boju proti spolnim boleznim, predvsem pa zavzemanje za pravice žensk na področju seksualnosti ter za več zadovoljstva v njihovem spolnem življenju.⁶⁴¹

Izredne pozornosti je bila tema deležna v Italiji. Očitno je, da je bila prav izredna razširjenost okužb s spolnimi boleznimi tista, ki je v Kraljevini Italiji za razliko od slovenskega prostora že precej pred prvo svetovno vojno tehtnico prevesila na stran tistih, ki so zagovarjali pomen preventive in osveščanja. To se je v končni fazi pokazalo tudi pri uvedbi spolne vzgoje v šole, predvsem zato, ker so jo znali spretno zamaskirati znotraj pouka o higieni, ki mu niso nasprotovali niti najbolj katoliško usmerjeni misleci.⁶⁴² Pod vodstvom prosvetljenih posameznikov, med katerimi je izstopal zlasti Pio Foà, so začeli organizirati izobraževalna predavanja na ljudski univerzi v Milanu, njihov vpliv pa je

641 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 174–178.

642 Ziglio, *Tracce per una storia dell'educazione sessuale*, str. 196.

pljusknil vse do Trsta, kjer so pripravljali tečaje o spolni vzgoji, namenjene tistim, ki so ta pouk nato izvajali v praksi. Foà je postal tudi pomemben zgled za slovenske pisce, ki so se lotevali tega občutljivega vprašanja, saj naj bi ga obravnaval s potrebno resnostjo in premislekom, postavil pa je tudi temelje, na katerih naj bi po mnenju uredništva Učiteljskega tovariša lahko gradili vsi bodoči avtorji. Izpostavljali so dejstvo, da je Foà poudarjal pomembnost zgodnjega poučevanja, saj je bil prepričan, da je vzgoja že skoraj odraslih mladih ljudi zamujena priložnost. Avtorje je pozival, naj se odrečejo lažni sramežljivosti, saj sta bila v igri usoda posameznikov in njihovo zdravje. Monogamija je bila po njegovem mnenju težko dosegljiv ideal, zato je bilo mladino potrebno opozarjati na nevarnosti, ki so jim izpostavljeni, predvsem pa je poudarjal dejstvo, da se mladine v nobenem primeru ne sme zavajati in ji lagati, saj to otroka in mladega človeka ponižuje in mu zgolj podžiga radovednost in domišljijo.⁶⁴³

Podobna stališča so nato zagovarjali tudi drugi italijanski pisci. Gregorio Ottoni se je zgražal posebno nad navado, ki je vladala v nemških deželah, kjer so spolno vzgojo prevzeli duhovniki. Ti naj bi se naslanjali predvsem na knjižice, ki so jih posebej zanje v latinščini – iz očitnih razlogov – napisali zdravniki, in naj bi mladim podajali bolj nauk iz morale kot pa navodila za spolno življenje. Prepričan je bil tudi, da zaradi ustroja družbe še ni bilo pričakovati, da bi država sistemsko uredila to področje, zato bi morali nalogo prevzeti starši. Spraševal se je, zakaj bi mladini sploh prikrivali realnost zakonskega življenja, življenjska dejstva in konkretne nasvete. Mladi naj bi jih dobili iz očetovih in materinih ust, brez nepotrebnega zardevanja.⁶⁴⁴

S spolno vzgojo in razvojem mladostnika se je ukvarjal tudi Carlo Apollonio v delu *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, ki je leta 1891 izšlo v Kopru. Po njegovem mnenju nevednost, v kateri se je želelo obdržati mladostnika v trenutku, ko telesni razvoj prehiti duševnega, ni bil prava rešitev niti ni bil garancija

643 *Učiteljski tovariš*, Vzgoja spolnosti, 49, 12. 3. 1909, št. 11, str. 1–2.

644 Ottoni, *L'igiene del matrimonio*, str. 6.

za nedolžnost. Mlad človek se bo namreč ne glede na našo voljo kmalu srečal s slabimi zgledi, ki jim bo tudi podlegel, če ga ne bomo pred tem pravilno podučili. Takrat ne bodo pomagali ne kafa, ne mrzle kopeli, ne telovadba, ne obrezovanje in ne grožnje z večno pogubo. Vse, kar bomo dosegli, je le, da bomo zaradi »samotnih užtkov« vse njegove spomine na mladost obtežili z občutkom krivde. Domišljije in radovednosti pač ni mogoče zatreti, saj nas »dišeče vrtnice in melanholični sončni zahodi prej ali slej privedejo do sicer gnusnega dejanja, ki pa je potrebno za ohranitev vrste«. ⁶⁴⁵

Prav na področju spolne vzgoje je bil v pol stoletja očitno storjen ogromen korak naprej, saj lahko v delu Ettoreja Piccolija *Morale fisica* zasledimo nasvete, ki so bili še pred kratkim nepojmljivi. Piccoli se je s spolno vzgojo začel ukvarjati predvsem zato, ker je bil prepričan, da je to edino pravo orožje proti širjenju spolnih bolezni. Spolne bolezni naj bi bilo namreč mogoče preprečiti s poznavanjem načinov in vzrokov okužbe ter s poznavanjem načinov samoobrambe, ki naj bi jih posameznik izvedel pred in med »parjenjem« ter po njem. Piccoli namenja posebno pozornost osveščanju prostitutk, ki naj bi se najbolj učinkovito ubranile prav s preventivo. Svetuje jim, da si pred koitusom podrobno ogledajo klientov penis ter med božanjem in zapeljevanjem pregledajo stanje njegovih bezgavk na pod pazduhah, dimljah in na vratu ter se prepričajo, da niso otečene in povečane. Svetuje jim tudi, naj se izogibajo vsem nepotrebnim stikom, tudi poljubom. Moškim svetuje, da h kupovanju ljubezni pristopijo z vso previdnostjo in počasi. Izbirajo naj si raje suhe kot debele ženske, saj naj bi bile slednje bolj podvržene nalezljivim boleznim, ker da je njihovo telo polno kotanjic, kamor se lahko skrijejo kužne snovi. Moški naj se raje izogibajo tudi svetlolasim osebkom z nežnimi lasmi in svetlimi očmi. Raje naj si izbirajo rjavolaske, ki naj bodo zagorele in zdrave polti, z gostimi lasmi, veselega in živahnega značaja, hitre in gibčne. Svetuje jim, naj izvedejo tudi hiter pregled kože, kar ne bi smelo biti

645 Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, str. 141.

Pred odnosom s prostitutko so moškemu svetovali natančen pregled in dober nos.

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, I, str. 239)

preveč težko, glede na to, da se nahajajo v kraljestvu »golote«. Če na koži opazijo madeže, izpuščaje ali kraste, jim svetuje, da izkoristijo možnost vračila denarja. Znak za nevarnost so prav tako brazgotine vseh vrst, sploh če se nahajajo na vratu ali v dimljah. Moškim svetuje, naj bodo pozorni tudi na ureditev sobe, čistočo, pogledajo naj, ali ima ženska umivalnik ter ali se v sobi nahaja kakršnokoli dezinfekcijsko sredstvo.⁶⁴⁶

Piccoli je bil prepričan, da je treba s spolno vzgojo začeti še pred adolescenco, zato da ne bi več prihajalo do situacij, ko mladi zaradi občutka sramu skrivajo obolenje, ki bi ga bilo na

646 Piccoli, *Morale fisica*, str. 139.

začetku še mogoče pozdraviti, potem pa ne več. Piccoli predlaga, da se dokončno znebijo vsem poznane zeljnate glave, pod katero naj bi starši našli lepe in popolne otroke. Pozabiti bi morali na »trgovca iz Pariza, kjer je otroke mogoče kupiti, ter na še vse ostale neumnosti, ki le zavajajo mlade«. Starše spodbuja, naj ne dovolijo, da bi njihovi otroci spoznali skrivnosti ljubezni s pomočjo pokvarjenega prijatelja ali zanikrne služkinje, ki na tak način naredita to, kar bi morali brez lažne sramežljivosti storiti starši. Po Piccolijevem mnenju je bil že skrajni čas, da se v družbi spremenita pogled na spolnost kot tudi pogled na pomen zakonske zveze, saj je bila spolnost izven zakonske zveze še vedno tabu. Želi si, da bi se bolj približali Ameriki in Avstraliji, ki sta družbena pravila postavili na nove temelje.⁶⁴⁷ Tam namreč devištvo ni več vrednota vseh vrednot, spolnost je le še biološka funkcija in spolne bolezni tako ne nosijo več nobenega družbenega pečata. O spolnosti se pogovarjajo bolj odprto in odkrito, brez lažne sramežljivosti, in zato lažje zatirajo tudi spolne bolezni. Piccoli podpira tudi predzakonske zveze, znotraj katerih lahko moški »pokušajo himen«, ne da bi bili prisiljeni kupovati ljubezen pri prostitutkah, ženska pa tudi ne bi smela biti ožigosana za »lahkoživko« zgolj zato, ker je »Kupida spoznala prej, kot je srečala matičarja.«⁶⁴⁸

Z ustaljeno prakso v družbi, pri kateri so starši otrokom glede spolnosti posredovali le sram in krivdo, se ni strinjal niti verjetno najbolj znani italijanski higienik Paolo Mantegazza. Ostro je nasprotoval »jezuitski vzgoji«, ki je enačila nedolžnost z nevednostjo in je trdila, da lahko resnica uniči sramežljivost in poštenje.⁶⁴⁹ V svojem delu *Elementi d'igiene*, ki je prvič izšlo že leta 1878 ter bilo nato večkrat ponatisnjeno, svetuje staršem, naj bodo odkriti, spolnost naj predstavijo kot nekaj lepega in naravnega, naj ne zardevajo, ne obtožujejo, še manj pa grozijo. Rešitev vidi le v zgodnejšem poročanju, saj se mu zdi naravnost nevzdr-

647 Piccoli, *Morale fisica*, str. 142.

648 Piccoli, *Morale fisica*, str. 143.

649 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 209.

žno, da bi moškimi med 20. in 30. letom, ko so na višku svojih moči, prepovedali vsako spolno aktivnost, saj bi jim tako ostali le masturbacija in prostitutke. Mantegazza o tem pravi: »Narava kriči: Ljubite!, družba pa odgovarja: Masturbiraj ali prostituiraj se! Že res, da je od daleč slišati tudi angelski zbor in glasove moralistov, ki propagirajo vzdržnost in samozatajevanje, in to v življenju, ki je že sicer polno trpljenja!«⁶⁵⁰

Pri italijanskih piscih tudi ni opaziti posebnega moraliziranja glede posameznih pojavov med adolescenco. Tako npr. Foà ob spontanih izlivih pri mladeniču ne predlaga nič drugega, kot da mu starši podajo osnovna navodila glede čistoče,⁶⁵¹ kasneje pa naj bi se mladeniča poučilo tudi o spolnih boleznih. Prepričan je, da glede na očitno prisotnost otroške seksualnosti s spolno vzgojo nikoli ne moremo začeti dovolj zgodaj.⁶⁵² Življenje je po njegovem mnenju kot morje, polno čeri, in dober mornar jih mora poznati, če se jim želi izogniti, zato je tudi prepričan, da nevednost ni najboljša obramba za krepost. Mladim naj bi že od malih nog privzgojili tudi osnovna načela higiene, ob začetku spolne aktivnosti pa je temu treba posvetiti še več pozornosti. Nabiranje mastnih izločkov neprijetnega vonja med kožico na spolovilu in želodom (glavico penisa) je lahko namreč nevaren proces in vodi v vnetje. Poleg smrdljivosti in neestet-skosti se prav zaradi nečistoče pojavlja srbeč občutek, ki pa lahko mlade pripelje tudi do masturbiranja. V svoji praksi naj bi zdravniki neprestano srečevali sicer kulturne in ugledne može, ki pa povsem zanemarjajo higieno genitalij, saj jim ta pač ni bila privzgojena.⁶⁵³ Foà sicer priporoča vzdržnost do poroke in svari pred prezgodnjimi spolnimi odnosi,⁶⁵⁴ istočasno pa se izkaže tudi za povsem tolerantnega do svobodnih izvenzakonskih skupnosti, ki po njegovem mnenju celo manj škodijo javni morali kot nesrečni in nasilni zakoni. Prav tako se mu ločitev zdi veliko

650 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 210.

651 Foà, *Igiene sessuale*, str. 85.

652 Foà, *Igiene sessuale*, str. 82.

653 Foà, *Igiene sessuale*, str. 84.

654 Foà, *Igiene sessuale*, str. 87.

bolj sprejemljiva kot pa zveze, ki temeljijo na lažeh.⁶⁵⁵ Odlična preventiva se mu zdi skupno izobraževanje deklet in fantov, saj je prepričan, da se lahko na tak način razkrijejo mnoge skrivnosti, ki lahko sicer po nepotrebnem podžigajo domišljijo. Prikrivanje resnice o spolnosti in pretirano licemerstvo, ki se kaže celo v cenzuriranju nekaterih odlomkov iz del, ki spadajo med književne klasike, se mu ne zdita upravičena. Zaveda se, da se bodo mladi do resnice vseeno dokopali na tak ali drugačen način, zato se mu zdi bolje, da mladim življenjska dejstva razkrije odgovorna odrasla oseba, ki jih bo znala opozoriti tudi pred nevarnostmi ter jih spodbujala, da v spolnosti ne iščejo le lastnega užitka.⁶⁵⁶

O neustreznosti spolne vzgoje je pisal tudi Alfonso De Nicola, ki ugotavlja, da so mladi zaradi dvoličnosti staršev in sploh celotne družbe prisiljeni informacije iskati pri lahkoživkah z družbenega dna. Po njegovem mnenju naj bi spolna vzgoja poskrbela, da bi mladi ustrezno spoznali proces oploditve, skrbno pa naj bi jih poučili tudi o nevarnostih bolezni,⁶⁵⁷ saj naj bi bilo širjenje spolnih bolezni povezano predvsem z nepoučenostjo in pomanjkljivo spolno vzgojo mladih, ki so se na začetku okužbe raje obračali na farmacevta kot na zdravnika, zelo škodljivo pa se mu zdi tudi reklamiranje povsem neučinkovitih pripravkov v časopisju.⁶⁵⁸ Tudi De Nicola je bil mnenja, da je vzdržnost najbolj zanesljiva obramba proti spolnim boleznim, ni pa verjel v njeno izvedljivost.⁶⁵⁹ Vzdržnost je bila po De Nicoli neizvedljiv ideal tudi zaradi izjemno visoke starosti mladoporočencev. Na Tržaškem, kjer so se ženske poročale šele med 24. in 30. letom, moški pa med 30. in 35. letom starosti, sta bila tako edina učinka preganjanja spolnih odnosov pred poroko razcvet prostitucije ter masturbacija. Trend odlaganja porok je bil namreč takrat že vseprisoten. Od moških se je pričakovalo, da imajo zagotovljena

655 Foà, *Igiene sessuale*, str. 88.

656 Foà, *Igiene sessuale*, str. 90.

657 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 3.

658 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 118.

659 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 134.

sredstva za preživljanje pred vstopom v zakon, kar pa je bilo pred tridesetim letom dejansko nemogoče zagotoviti. Pričakovanja do žensk se zaradi tega niso spremenila. Od njih se je namreč pričakovalo, da bodo v zakon vstopale nedolžne, ne glede na njihovo starost, moški pa so medtem obiskovali prostitutke. Od moških se je pričakovala izkušnost na področju spolnosti, obiski prostitutk pa naj bi bili celo terapevtski, saj naj bi bilo zatiranje spolnega nagona škodljivo in celo nevarno.⁶⁶⁰ V velemeštu so bili ljudje dejansko bombardirani s spolnimi impulzi iz kinodvoran in varietejev, v katerih so uprizarjali pohotne zgodbe. Če temu dodamo vonjave, pričeske, obleke, orkestre, ki igrajo »shimmy« in »fox-trott« ter nepogrešljive »jazz-bande«, dobimo okolje, ki naravnost spodbuja mladostnike k masturbaciji in spolnim odnosom.⁶⁶¹ De Nicola tudi v nadaljevanju povsem zavrne vzdržnost kot način predzakonske preventive in namesto tega predlaga uvedbo predporočnega zdravniškega spričevala. Podpira tudi delovanje evgenikov in zdravnikov, ki so že izvajali določene ukrepe v delavskih središčih, vojašnicah in na ljudskih univerzah, kjer so delili propagandne letake z nasveti in nauki o tem, kako se izogniti spolnim boleznim. Poleg tega poroča tudi, da je vlada začela izvajati sistem preventivnih ukrepov v javnih hišah, kar je skupaj z brezplačnimi ambulantami že dalo prve rezultate. Če je bila bolezen še na začetku razvoja, je bila priporočljiva izplakovalna tehnika, ki jo lahko izvaja le zdravnik. Če po dveh tednih ne nastopi izboljšanje, je potrebno zdraviti tudi notranjost.⁶⁶²

Kako je spolna vzgoja potekala v praksi, pa lahko natančneje preberemo v delu *La puericoltura – L'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza nelle scuole di Trieste: storia dell'istituzione fino dal 1895: funzionamento pratico dal 1911 dal 1921*, v kateri Antonio Iellersitz popisuje svoje izvajanje spolne vzgoje na tržaških srednjih šolah med letoma 1911 in 1921. Spolna vzgoja je

660 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 118.

661 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 136.

662 Več o tem glej v: De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, 1926.

potekala v okviru pouka, ki je mlade osveščal glede tuberkuloze, alkoholizma ter spolnih bolezni, potekal pa je v srednjih šolah za dekleta in za fante. Iellersitz pripoveduje, da je o omenjenih tematikah predaval med zato posebej namenjenimi urami ali ob popoldnevih v šolskih telovadnicah in vedno v prisotnosti ravnatelja posamezne šole. Na ta predavanja je bil dovoljen vstop izključno dijakom šol. Dekletom je predaval tudi o njihovi vlogi matere, žene in vzgojiteljice, ki ima nalogo vzgojiti nov močan rod. Tudi sicer so imela predavanja zanje prilagojeno vsebino, saj je veljalo prepričanje, da se nekatere teme deklet sploh ne tičejo, bila pa so tudi manj pogosta. Tako je vsako leto šestkrat predaval tudi na privatni gospodinjski šoli, ki jo je ustanovila Nella Cossuta, medtem ko so predavanja na gimnazijah potekala tedensko.⁶⁶³

Spolno vzgojo so izvajali za dijake, starejše od 16 let, izvajali pa so jo povsem drugače, kot je bilo sicer v navadi, ko so šolski zdravniki zaradi predsodkov in lažne sramežljivosti človeško razmnoževanje zavijali v tančico skrivnosti. Prav v zadnjih letih naj bi se med vzgojitelji in zdravniki razširilo prepričanje, da je mlade bolje podučiti na pravilen način kot dopustiti, da odkrijejo dejstva življenja na ulici. Posebno pozornost je namenjal spočetju, o katerem bi morali imeti mladi jasne predstave, saj se je le tako mogoče izogniti fantaziranju.⁶⁶⁴ Iellersitz poroča, da je mlade poučil o spremembah, ki jih človeško telo doživlja v času pubertete, ter jih spodbujal, da naj bodo vsaj v prvih letih vzdržni, pri čemer si lahko pomagajo s telesno aktivnostjo in športom. Ker pa se je zavedal, da to ne bo mogoče za vse, je mlade natančno podučil o treh najbolj razširjenih spolnih boleznih: gonoreji, mehkem ulkusu in sifilisu.⁶⁶⁵ Mlade je spodbujal, da se omejijo na spolne odnose z eno osebo, zelo previdni pa naj bodo, če se spustijo v odnose s prostitutkami, ki so vse bile že kdaj okužene s kakšno boleznijo. Priporoča jim, da si v teh

663 Iellersitz, *La puericultura*, str. 18.

664 Iellersitz, *La puericultura*, str. 19.

665 Iellersitz, *La puericultura*, str. 20.

primerih izbirajo vsaj tiste starejše, ki so verjetno že odporne na bolezni, in da naj strogo uporabljajo kondom. Če pa resnično ne želijo uporabljati »tega izjemno tankega ovitka iz gume«, potem jim svetuje, da se takoj po spolnem odnosu natančno umijejo z milom, ki bo razmastilo kožo, in z dezinfekcijskim sredstvom (najbolje s hipermanganom). Najodločneje pa jim odsvetuje obisk prostitutk v stanju vinjenosti, ko lahko človek zanemari tudi najbolj osnovna preventivna navodila in ko je zato največja verjetnost, da se okuži z boleznijo, ki ga bo zaznamovala za celo življenje.⁶⁶⁶

666 Iellersitz, *La puericultura*, str. 22.

SPOLNA VZGOJA NA SLOVENSKEM

Vsa razglabljanja o spolnih rečeh, ki smo jih nanizali, pa so le redko prišla do slovenskih piscev. Ti so večinoma ostajali na stališčih, da je »spolna razdražljivost« bolj posledica moderne vzgoje kot pa nevednosti, da »samo molčati o stvareh ni bilo kdo ve kako modro«, da pa je vsaka »prenagljenost še bolj škodljiva kot molk«. Ker je prevladovalo prepričanje, da naj spolna vzgoja ostane v rokah staršev in je torej strogo individualna, prilagojena otroku, njegovemu razvoju in starosti, tudi ni bilo prave potrebe po izdajanju posebnih publikacij in literature, namenjene otrokom in mladim, saj naj bi bilo preveč naturalistično obravnavanje spolnosti mladim bolj »v spotiko in kvar« kot pa v korist.⁶⁶⁷ Tako kot so nasprotovali sistematičnemu in preveč biološko usmerjenemu pouku o spolnosti v šolah, so namreč nasprotovali tudi izdajanju otrokom namenjenega čtiva na to temo, saj je bilo nepredstavljivo, da bi otrok nato skrivaj bral in tuhtal o teh stvareh in si v osami nato bohotil pokvarjeno domišljijo.⁶⁶⁸ Premik na tem področju pa je bil dosežen tudi po zaslugi papeža Pija XI., ki je v svoji okrožnici *Casti Connubii*, ki jo je izdal 31. decembra 1930, o krščanskem zakonu zapisal, naj se verniki do-

⁶⁶⁷ *Katoliški obzornik*, To in ono. Spolna pedagogika, 9, 1905, št. 2, str. 214.

⁶⁶⁸ *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 52.

bro, natančno in po potrebi celo večkrat poučijo o vlogi spolnosti znotraj zakonske zveze, tako ustno kot pisno.⁶⁶⁹ Publikacije, ki so bile mladim na Slovenskem na voljo, so prišle večinoma izpod peresa knezoškofa Antona Bonaventure Jegliča. Med slednjimi velja posebej izpostaviti knjižico *Ženinom in nevestam*, kjer je med drugim mogoče prebrati, da je spolnost »smrdeči ogenj mesene poželjivosti«.⁶⁷⁰ Marjan Bohorič je ironično zapisal, da so bili Slovenci v tem pogledu zelo »krepostni«, zato so se še v času, »ko so imeli drugi narodi že lepo razvito književnost o spolnem vprašanju, dogajale pri nas naravnost nezaslišane stvari.«⁶⁷¹ Ciljna publika priročnikov, ki so jih pisali slovenski avtorji, pa tudi del, ki so jih iz tujih jezikov prevajali v slovenščino, večinoma torej niso bili otroci, mladostniki in vsi ostali, ki naj bi jim bila spolna vzgoja namenjena, temveč starši, vzgojitelji, duhovniki in pedagogi, ki so se pri svojem delu srečevali z mladimi in so morali biti pripravljeni pravilno reagirati na vprašanja, ki so se porajala mladini. Iz besed takratnih avtorjev je mogoče začutiti nelagodje, ki so ga občutili ob tem, da so bili »primorani« obravnavati te občutljive tematike.⁶⁷² Nekateri so ravnali povsem v skladu z doktrino katoliške morale in starše pozivali, naj temeljito premislijo, kdaj naj začnejo s tem poukom, da ne bodo po nepotrebnem kalili duševnega miru otrok in oskrunili njihove brezmadežnosti, mladini pa naj se predvsem dopove, da »blagor tistemu, ki ostane neveden, z dušo in telesom svoboden in čist tega najbolj človeškega zla.«⁶⁷³

Verjetno najbolj značilno delo, ki je v tem duhu nastalo na Slovenskem in je vplivalo tudi na številne druge avtorje, ki so se po njem zgledovali, je bilo Jegličevo delo *Staršem: pouk o vzgoji*. Jeglič je v njem izobraževal starše ter jih pripravljaj, da bodo v odločilnem trenutku znali pravilno reagirati na otrokova vprašanja, saj naj bi mnogi otroci zabredli v močvirje nemorale prav

669 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 8.

670 Bohorič, *Spolno življenje*, str. 29.

671 Bohorič, *Spolno življenje*, str. 30.

672 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 90.

673 Adam, *Zablode ljubavnega življenja*, str. 2.

zato, ker niso bili poučeni ali pa so bili poučeni napačno in na sramoten način. Pouk naj bi stopnjevali in prilagajali otrokovi starosti. Otroka naj bi naučili, kako naj varuje svoje telo in brani svoje »spolne dele«, pri čemer pa ni bilo nobene posebne potrebe po neposrednem poimenovanju teh delov telesa. Dolžnost staršev je bila privzgojiti otrokom občutek za »sveto sramežljivost«, zato jim sprva niso smeli razlagati nič o spolu in grehu. Otroke je bilo potrebno naučiti zgolj snage »skritih delov« in to brez nepotrebnega dotikanja in drgnjenja.⁶⁷⁴

Staršem je sicer odsvetoval laganje, istočasno pa jih je pozival, naj popolne resnice tudi ne povedo. Na prva otrokova vprašanja naj odgovarjajo, da otroci pridejo od Boga, ki da je vsemogöčen in ki da edini zares ve, kako nastaneta telo in duša. Če otrok s to razlago ni bil zadovoljen, so mu starši smeli govoriti o materinstvu, ne da bi ob tem omenjali samo oploditev in vlogo moškega pri tem. Dovoljeno je bilo reči le, da je ljubezen med očetom in materjo tista, ki prebudi »klice«, ki spijo v ženskem telesu. Pri tem je bilo nujno poudariti, da se to sme zgoditi le v svetem zakonu, nikakor pa naj se ne omenja, kaj točno je potrebno za spočetje.⁶⁷⁵

Skoraj presenetljiv pa je način obravnave materinstva, ki so ga priporočali avtorji. Otrokom naj bi materinstvo pojasnjevali na vzvišen način, brez anatomskih podrobnosti o življenju v maternici in razmikanju kosti, s katerimi si otrok ni mogel nič pomagati.⁶⁷⁶ Otrokom naj bi povedali, da so zrasli iz kali pod materinim srcem ter da so njeno meso in njena kri, zelo nazorno pa naj bi spregovorili tudi o bolečinah, ki so jih materi s tem prizadejali in ki jih je morala pretrpeti, da jih je lahko spravila na ta svet.⁶⁷⁷ Otroku naj bi jasno povedali, da je mati zaradi njega prestala smrtno nevarnost in da ji je že zaradi tega dolžan večno spoštovanje in ljubezen.⁶⁷⁸ Če se je otroku povedalo, da otroci

674 Jeglič, *Staršem: pouk o vzgoji*, str. 67–68.

675 Jeglič, *Staršem: pouk o vzgoji*, str. 69–76.

676 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 86.

677 *Učiteljski tovariš*, Vzgoja spolnosti, 49, 12. 3. 1909, št. 11, str. 1–2. Glej tudi Grafenauer, Ljubezen, zakon, družina, str. 16.

678 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 91–92.

prihajajo od »ljubega Boga, in da je on tisti, ki jih pusti rasti v materinem telesu«, naj bi namreč materinstvo dobilo tudi neka-
kšno religiozno posvečenje. Spočetje in rojstvo naj bi tako po-
stali še ena v vrsti nepojmljivih božjih skrivnosti, za katere pa so
bili otroci že sicer navajeni, da o njih ne gre dvomiti niti o njih
razglabljati in v njih iskati smisel.⁶⁷⁹

Nespametni naj bi bili zlasti tisti starši, ki so bili prepričani,
da je za njihovo hčerko najbolje, da ostane povsem nevedna in
da bo ta nevednost varovala njeno nedolžnost. S pripovedova-
njem o mukah poroda je bilo mogoče doseči precej večji učinek,
poleg tega pa je bilo nesprejemljivo, da bi se mlada ženska začela
sramovati svoje bodoče materinske vloge.⁶⁸⁰ Nevarnosti, ki sta
jih prinašala materinstvo in porod, in vse bolečine, ki so jo ob
tem čakale, so bile kazen, ki jim jo je Bog naložil za njihov prvi
greh v raj. Istočasno pa so bile te bolečine tudi blagoslov, saj so
ženske z njimi dobile možnost, da se pokorijo. S tem ko je ro-
jevala otroke, se je žena dejansko lahko zveličala že na zemlji.⁶⁸¹
Franjo Žgeč, ki svoje spolne vzgoje sicer ni povezoval s katoliško
moralo in prizadevanji za posmrtno življenje, je tudi poudarjal
pomen razlaganja o življenju pred rojstvom in o vlogi materin-
stva. Njegov pristop je bil sicer bolj naturalističen, saj je mladim
razlagal tudi o življenju v maternici, o poti iz nje, o porodnih
bolečinah, o materinem stokanju in o raztezanju njenih kosti.
Vsekakor pa ni pozabil opozoriti na smrtno nevarnost, v kateri
sta bila med porodom tako mati kot otrok, zlasti prvorojencem
pa naj bi posebej poudarili, da je mati med njihovim porodom
še bolj trpela, saj naj bi bil prvi porod najhujši. Otrokom je zato
zapovedoval, da morajo zaradi teh bolečin imeti svojo mater iz-
jemno radi ter da so jo dolžni tudi spoštovati.⁶⁸²

Spolnosti mladim torej ni bilo mogoče razlagati zgolj z ma-
terialističnega vidika, temveč predvsem v luči vere in večnega
življenja. Mladi naj bi ponotranjili predvsem dejstvo, da je člo-

679 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 51.

680 Rus, *Zdravje mladine*, str. 146.

681 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 36.

682 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 28.

vek med spolnostjo v službi stvarnika, svoje stvariteljske sposobnosti pa je smel uporabljati le znotraj katoliškega zakona in le tako, kot si je to zamislil Bog.⁶⁸³ Vlogo moškega pri oploditvi je bilo najbolje čim dlje zamolčati. Le zares odrasli mladini naj bi mati smela reči, da jih je v »življenje vzbudil topel sončni žarek«, kar naj bi predstavljalo očetovo ljubezen do matere, ki jo je oče v tej ljubezni objel, poljubil, se z njo združil in s tem dal otroku življenje.⁶⁸⁴ O teh temah pa je bilo vedno potrebno govoriti resno, s svetim strahom, da je otrok oz. mladostnik zaslužil, da je tema resna, sveta in nadvse skrivnostna, zaradi česar je ni smel načenjati z nikomer drugim kakor s starši.⁶⁸⁵

Prva otrokova vzgojiteljica naj bi bila mati. Njena naloga je bila najprej privzgojiti otroku nujne higienske navade, da se ne bi začel po intimnih predelih praskati zaradi umazanije, kar bi lahko prezgodaj prebudilo njegov spolni nagon. Ker je vsako dotikanje spolovil veljalo za nezdravo, škodljivo in seveda moralno sporno, ga je bilo potrebno na vsak način preprečiti, čeprav telesne kazni niso več priporočali.⁶⁸⁶ Starši, ki so opravili svojo vzgojno nalogo in zgradili prave in trdne temelje, so se po mnenju nekaterih lahko tudi izognili neposredni razlagi telesnih funkcij, saj so otroci, ki so živeli v stiku z naravo, že sami zelo zgodaj odkrili njene zakonitosti.⁶⁸⁷ Starši so morali potem zgolj še poudariti vzvišenost človeka nad naravo ter dejstvo, da so se živali morale ravnati po nagonu, medtem ko se mu je človek lahko uprl.⁶⁸⁸ Pojasnjevanje seksualnosti z zgledi iz živalskega sveta naj bi vodilo celo v sodomijo, zato se je bilo temu potrebno izogniti.⁶⁸⁹ Opazovanje parjenja živali je bilo namreč pogosto prvi in edini pouk o spolnosti, ki so ga bili kmečki in delavski otroci deležni, medtem ko je bilo meščanskim otrokom one-

683 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 83 ter 88.

684 Jeglič, *Staršem: pouk o vzgoji*, str. 79.

685 Jeglič, *Staršem: pouk o vzgoji*, str. 69–71.

686 Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, str. 128.

687 Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, str. 126.

688 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 93–94.

689 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49.

mogočeno tudi to.⁶⁹⁰ Ob pomanjkanju drugih zgledov so mladi moški te vzorce nato prenašali tudi v zakonsko spalnico in s tem povzročali pravi odpor in travme pri svojih mladih nevestah.⁶⁹¹ Namesto tega so poudarjali, da je človek moralno bitje in da je odgovoren za svoja dejanja in da si, za razliko od živali, svoj nagon lahko podredi in ga tudi mora.⁶⁹² Ob tem je potrebno poudariti, da so nekatere živali istočasno poudarjali celo za zgled. Največkrat so ponavljali besede Plinija starejšega, ki je kot vzor vzdržnosti in dostojnosti postavljaj slone. Ostajali naj bi zvesti eni sami samici, parili pa naj bi se le vsaka tri leta, in to le v obdobju petih dni, po parjenju pa naj bi se celo natančno očistili.⁶⁹³

Kljub vsemu je mogoče opaziti, da je bilo demoniziranja te tematike vse manj. Ker pouk o spolnosti v šolah še vedno ni bil sprejemljiv, je odgovornost padla na ramena staršev. Starši so na začetku 20. stoletja še vedno dobivali navodila, naj otrokom pojasnijo, da morajo posebej paziti na svoje spolne dele, ker si bodo sicer nakopali gorje ter da bo vsako nečistovanje kaznovano z boleznijo v poznejšem življenju ter da jih bo brez dvoma vodilo v prerano smrt.⁶⁹⁴ Poudarjali so tudi, da zgolj molk in sramežljivost ne bosta ubranila otrokove kreposti. Starše so torej spodbujali, naj ob pravem času spregovorijo s primernim spoštovanjem in resnostjo, obenem pa so jih tudi mirili, saj otrokova vprašanja niso bila več znak pokvarjenosti, ampak del normalnega razvoja. Še več, z otrokom, ki okoli osmega leta starosti teh vprašanj še vedno ni postavljaj, naj bi bilo pravzaprav nekaj narobe, kar je spet zahtevalo posredovanje staršev.⁶⁹⁵ Celo Marija naj bi namreč angela vprašala, kako neki bo spočela, če sploh še ne pozna moža, kar pomeni, da je bila poučena o teh stvareh in je kljub temu postala božja izbranka in Jezusova ma-

690 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 115.

691 Miklavčič, *Ogenj, rit in kače niso za igrače*, str. 66–67.

692 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 86–87.

693 Ranke-Heinemann, *Katoliška cerkev in spolnost*, str. 13–14.

694 Vitomir, *Kažipot ameriškim Slovenkam*, str. 92.

695 Stupan, *Kako vzgajim svojo deco*, str. 130.

ti.⁶⁹⁶ Starši, ki so posebej hčerke ohranjali v popolni nevednosti, so zato ravnali napačno, saj poučenost ni mogla resneje ogroziti »nedolžnosti in plemenite nrvnosti«, če je bilo srce na pravem mestu.⁶⁹⁷ Nesprejemljivo je postalo, da se dekline poroči, ne da bi jo pred tem posvarili o »grozotah prve poročne noči«. Nemški zdravnik Friderich Siebert je napisal, da »sicer večina žena ne pobegne od soprogov zaradi tega, niti ne poskuša poklicati na pomoč«. Večina naj bi se jih vdala v usodo in se razmeram prilagodila, mnoge naj bi sčasoma v spolnosti odkrile celo zadovoljstvo.⁶⁹⁸ Starši naj bi torej nastopali brez graje, poniževalnih obtožb, groženj ali celo telesne kazni. Če so že od ranega otroštva ravnali pravilno, skrbeli, da se spolni nagon ni prehitro prebudil, otroka spodbujali k utrjevanju telesa in duše, ga navajali na telovadbo in šport⁶⁹⁹ ter ga, kar je bilo še najpomembneje, vzgajali z lastnim zgledom, potem so lahko bili prepričani, da se ne bo izgubil v številnih skušnjavah, s katerimi ga je vabila okolica.⁷⁰⁰ »Najboljši pouk v spolnih rečeh« torej ni obsegal natančnejših pojasnil o telesnih funkcijah, temveč je slonel predvsem na pravilni vzgoji. Otrok, ki smo ga naučili ubogati, trdo delati, se premagovati in se odrekati mehkužnosti, udobju, brezdelju in postopanju, se bo znal ubraniti »demonu nečistosti«, kljub temu da ne bo natančneje poučen.⁷⁰¹ Otroku, ki so mu starši uspeli privzgojiti »globoko religioznost, ljubezen do Boga, do prečiste Device, do angelja variha, zavest o vsepričujočnosti ljubeznipolnega nebeškega Očeta, ljubezen do pokorščine in zvestobe Bogi in božji volji«, se bo vse v zvezi s spolnostjo že sicer gabilo in studilo, tako da starši s tako vzgojenim otrokom ne bodo imeli večjih težav.⁷⁰² Nevednost torej ni več zadoščala. Mladim je bilo potrebno utrjevati značaj ter pri njih doseči stanje zavestne sra-

696 Šimec, *Zdravstveni nasveti za družino in dom*, str. 61–63.

697 Rus, *Zdravje mladine*, str. 146.

698 Gay, *The Burgeois Experience*, str. 280.

699 Rus, *Zdravje mladine*, str. 144–145.

700 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 87.

701 *Slovenski učitelj*, Vzgoja. Pouk v spolnih rečeh, 12, 15. 12. 1911, št. 12, str. 286.

702 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 50.

mežljivosti. Otroka naj bi naučili, da bo znal gospodovati nad samim seboj in lastnim telesom, da se bo naučil ceniti in ljubiti samoodpovedovanje in samozatajevanje. Predvsem pa je bilo nujno, da se je otrok tudi sam pred seboj začel sramovati nekaterih dejanj, kar je pomenilo, da je ponotranjil moralne norme in zapovedi, zunanji nadzor nad njim in grožnje s peklom pa so tako postale dejansko odveč.⁷⁰³

Mladine torej niso več želeli prepuščati same sebi, saj so se zavedali, da so se z molkom istočasno odpovedali tudi nadzoru nad tem, kdo, kje in kdaj bo njihove otroke poučil o tako pomembnih zadevah.⁷⁰⁴ Starši naj bi poostrili nadzor nad čtivom, po katerem posegajo otroci, in nad družbo, v katero so zahajali, saj so postali neposredno odgovorni za njihov moralni propad.⁷⁰⁵ Čeprav so ostro nasprotovali vključevanju spolne vzgoje v učne načrte v šolah,⁷⁰⁶ so vzgojiteljem vseeno pripisovali pomembno vlogo. Ti naj bi otroke poučevali predvsem o čistosti, zelo veliko pa so lahko storili že s tem, da so propagirali strogo abstinenco od alkohola. Če je že prišlo do obravnavanja spolnih tematik v razredu, naj bi bili vlogi učitelja predvsem poudarjanje vere in vzbujanje »strahu pred nevidnim, neskončno svetim Bogom« ter ohranjanje nedolžnosti. Nič, kar so videli, slišali ali prebrali, ni smelo predčasno zbuditi njihovega spolnega nagona, zato je učitelj moral resno in odgovorno pretresti vse učno gradivo, s katerim se je otrok pri pouku srečal. Nevarnosti so otroku pretile od vsepovsod, zato je celo duhovnik moral izkazati veliko mero previdnosti pri obravnavi nekaterih svetopisemskih odlomkov, pri katerih se ni bilo mogoče izogniti omenjanju spolnosti, pa tudi med spovedjo oz. med pripravami na ta zakrament.⁷⁰⁷

Avtorji so začeli načeloma ločevati med spolno vzgojo, med katero naj bi mlade predvsem navduševali za dobro in v

703 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 51.

Glej tudi Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, št. 5–6, str. 82–88, str. 86.

704 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 2. 1906, št. 2, str. 25–28.

705 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje im mladina, 7, 15. 3. 1906, št. 3, str. 49–53, str. 51–52.

706 O tem glej tudi *Slovenski učitelj*, Vzgoja! Pouk v spolnih rečeh, 12, 15. 12. 1911, št. 12, str. 286.

707 *Slovenski učitelj*, Spolno vprašanje, 7, 15. 12. 1906, št. 12, str. 257.

njih spodbujali ljubezen do kreposti in čistosti in ki je bila potemtakem še sprejemljiva, ter med spolnim poukom, ki naj bi posredoval znanje o spolnosti, spolnih pojavih in telesnih funkcijah, ki pa je veljal za povsem odvečnega in nesprijemljivega v šolskem okolju, pa tudi doma. Otrokom je bilo torej povsem brez škode mogoče prihraniti »higienski diskurz«, saj je »dobra, vestna in sramežljiva mati« lahko isti učinek dosegla »z opozorilom na Boga, ki vse vidi in na angela varuha«. Zakaj bi se namreč trudili pri otroku vzbujati strah pred bacili, če sta bila strah pred Bogom in »navsezadnje tudi strah pred pametno rabljeno palico« povsem enako uspešna?⁷⁰⁸ Če bi vsi odgovorni odločno nastopili proti »umazanim literarnim in ,umetniškim' proizvodom«, ki so mlade zavajali, v njih budili strasti in jih vabili na pota strasti in pogube, ter bi namesto tega mladim privzgojili strog nadzor nad spolnim nagonom, jih navadili na strogo zdržnost, bi bila vsako govorjenje in vsak pouk o spolnosti povsem odveč, saj bi bil Bog sam tisti, ki bi mladim ob pravem času razodel te skrivnosti.⁷⁰⁹

Večina avtorjev pa kljub vsemu ni več pristajala na ta pristop in ni več verjela, da je še mogoče doseči tako stanje blažene nevednosti in nepokvarjenosti, ki je skoraj spominjalo na stanje Adama in Eve v raji pred izvirnim grehom. Drugačen pogled na spolno vzgojo so prineseli Franjo Žgeč,⁷¹⁰ Angela Vode⁷¹¹ in Marjan Bohorič, ki so nastopili proti trditvam, da je vse, kar je povezano s spolnostjo, grdo in grešno. Slednjemu se je zdelo tudi povsem nesprijemljivo, da se s spolno vzgojo čaka do menstruacije in do prvih spontanizilivov, saj naj bi ti pojavi tako povsem brez potrebe pretresli mlade ljudi, ki si te pojave največkrat razlagajo kot božjo kazen.⁷¹² Strašenje pred »omamno soparo poltenosti«, ki naj bi izvirala iz slovstva in umetnosti in ki naj bi mlade navajala na »spolno izživljanje«, se jim ni zdelo

708 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 85.

709 *Slovenski učitelj*, Vzgoja. Pouk v spolnih rečeh, 12, 15. 12. 1911, št. 12, str. 286.

710 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, 1931.

711 Vode, *Spol in usoda I-II*, 1938–1939.

712 Bohorič, *Spolno življenje*, str. 42.

več dovolj, prav tako se niso strinjali s propagiranjem vzdržnosti kot enega in edinega nasveta za vse, ki so iskali odgovore na vprašanja glede spolnosti.⁷¹³ Franjo Žgeč, ki je s svojim delom *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, dvignil kar nekaj prahu, je priročnik zasnoval na precej inovativen način. Ideje, nauke in navodila je namreč podajal v obliki dialoga med njim in njegovo ženo, ki je bila željna informacij in napatkov glede pravih pristopov k vzgoji. Katoliška morala, zatiranje spolnega nagona in pretirano strašenje pred posledicami so po njegovem mnenju imeli katastrofalne posledice. Zatirani spolni nagon naj bi se namreč pretvarjal v popačene in izprijene oblike, kot so sadizem, mazohizem ali celo bestializem.⁷¹⁴ Po njegovem mnenju je bil čas za naravnejši pogled na spolnost, zato se je bilo potrebno boriti proti meščanski morali, ki je sicer v zadnjih krčih pridigala »askezo in se valjala po blatu«, ki je spolnost sicer zapirala zgolj v okviru cerkvene zakonske zveze, kar pa ji ni preprečilo, da ne bi »gojila prostitucije, kupčevanja z dekleti in njihovega zapeljevanja«. ⁷¹⁵ Zagovarjal je povsem drugačen pristop k spolni vzgoji, ki naj bi se začela že med prvim in petim letom otrokove starosti in v kateri naj ne bi bilo prostora za laž, zavajanje in molk. Odprtost je zagovarjal tudi pri za starše najbolj neprijetnih vprašanjih glede oploditve. Staršem je na usta polagal naslednje besede: »Kadar se pojavi ljubezen in kadar dovoli to razum, se objameta mož in žena. Spolovila se združijo in očetovo seme splava k materinemu jajčecu. Tam se zarodi z oploditvijo jajčeca s semenom novo bitje človekovo.«⁷¹⁶ »Naravna« spolna vzgoja se mu je zdela neizogibno potrebna, vendar je bila po njegovem mnenju le del celotne vzgoje, ki pa na Slovenskem žal ni šla v korak s časom in je ostajala na okopih dvojne krščanske in meščanske morale. Ni se torej prilagodila novim zahtevam in dognanjem sodobne pedagogike in medicine.⁷¹⁷

713 Vzdržnost vedno strogo svetuje Anton Breclj v vseh svojih publikacijah. Glej npr.: Breclj, *Seksualni problem*, str. 4–6.

714 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 6–7.

715 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 22–24.

716 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 36.

717 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 69.

Starši so vse bolj veljali za neprimerne vzgojitelje na področju spolne vzgoje, saj so bili sami pogosto povsem nepoučeni, poleg tega pa povsem zavezani tradiciji. Vse to je spodbudilo idejo o nujnosti vključitve spolne vzgoje v izobraževalni proces in nastanek sistematičnih pedagoških načrtov za pouk spolne vzgoje. V državah, kot sta Nemčija in Italija, je spolna vzgoja postopoma vstopala v učilnice že v letih pred prvo svetovno vojno, učencem višjih razredov pa so vsaj osnovna pojasnila sprva ponujali zdravniki, nato pa tudi učitelji.⁷¹⁸ Celo Sigmund Freud je starše označil za popolnoma neprimerne izvajalce spolne vzgoje, idealno spolno vzgojo pa naj bi po njegovem mnenju izvajali v okviru pouka biologije ob koncu osnovnega šolanja in torej pred začetkom pubertete. Nemška organizacija DGBG je prav zaradi očitne neizobraženosti staršev njihovem izobraževanju začela posvečati izjemno veliko pozornosti ter jim namenjala posebne brošure pa tudi javna predavanja ter jih na ta način poskušala oborožiti z znanjem, ki je bilo potrebno pri spolni vzgoji otrok.⁷¹⁹ Spolna vzgoja pa kljub vsem prizadevanjem ni našla svojega mesta v slovenskih šolah vse do druge svetovne vojne.⁷²⁰

718 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 179–180.

719 Sauerteig, *Sex Education in Germany*, str. 18.

720 Erman, *Spolna vzgoja na Slovenskem*, str. 23–25.

ŽENSKE IN KONTRACENCIJA

Pod vplivom protestantskih avtorjev je spolni odnos znotraj zakonske zveze v nemški literaturi izgubil negativni predznak.⁷²¹ Pri določenih avtorjih je že mogoče opazovati spremembo v načinu razmišljanja in premik v stanju duha, medtem ko ni katoliška cerkev seveda v ničemer omilila svojih stališč. Nasprotovala je tako spolnim užitek izven zakona kot znotraj zakonske zveze.⁷²² Katoliška cerkev je vztrajala, da sta »umoriti še nerojeno dete« in »nenaravno preprečevanje spočetja« smrtna greha, nič manjši pa ni bil greh pri spolnosti zaradi užitka oz. »zlorabljanju zakona«. ⁷²³ Spolnost naj bi služila zgolj razmnoževanju človeka, vsak odklon od tega in vsako izživiljanje in zlorabljanje pa so veljali za nesprejemljive. To naj ne bi izhajalo iz krščanskega sovraštva nad telesom, temveč iz dejstva, da je v krščanstvu duša vredna neskončno več. Spolnost naj bi bila sicer nekaj naravnega, po eni strani izjemno intimnega, vendar tudi brutalnega in živalskega, zaradi česar naj bi katoliška cerkev čutila še posebej močno željo, da ta del človekove narave olepša in poduhovi, kar pa je bilo mogoče doseči zgolj s sledenjem stro-

721 Polajnar, »Pfui! To je gerdo!«, str. 18–19.

722 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 84.

723 Čuš, Vojteh. Umreti hočejo. V: *Slovenski učitelj*, 36, 1. 11. 1935, št. 9–10, str. 147–151, str. 150.

gim moralnim predpisom in zapovedim.⁷²⁴ Namen katoliškega zakona je bil sicer dvojen, saj je nedvomno služil tudi umirjanju spolnega poželenja in ne samo rojstvu otrok.⁷²⁵ Mnenja, da je isto dejanje enkrat greh, drugič pa krepost, ki jih na Slovenskem že sicer lahko zasledimo z zelo veliko zamudo in ki predpostavljajo natančno razlikovanje med spolnostjo v zakonu, kjer je lepa in sveta, ter izven njega, kjer je greh in pogubljenje,⁷²⁶ pa nikakor ne pomenijo, da se je spremenil tudi pogled na žensko telo, ki je ostajalo ena izmed najbolj tabuiziranih tematik. Obravnavanje ženske spolnosti je bilo potisnjeno povsem v ozadje. Če je v srednjem veku še veljalo, da je za oploditev potreben tudi ženski orgazem, ker da oba, moški in ženska, izločita svoje spolne celice ob orgazmu, pa je v kasnejših obdobjih ženski orgazem postal nepotreben, škodljiv in grešen.⁷²⁷ Ob odkritju »spontane ovulacije«, ki pri sesalcih poteka očitno povsem neodvisno od spolnega akta, ženski orgazem ni bil več dokaz o odvijanju razmnoževalnega procesa, ampak le simbol grešnosti, pohote in izprijenosti.⁷²⁸ Orgazem, ki je tako izgubil svoj praktični namen, pa tudi ostale nove norme na področju spolnosti, so postali sredstvo ostre diferenciacije med moškim in žensko, v katerem je spol postal socialna in ne več zgolj biološka kategorija. Doba meščanstva je bila tako obdobje reinterpretacije ženskega telesa, njegovih funkcij in zakonitosti, s katerimi so utemeljevali kulturne, ekonomske, politične in občečloveške razlike med spoloma. Ženska podrejenost, manjvrednost in pasivnost naj bi torej izhajale iz narave, vsako spreminjanje teh postulatov in norm pa je pomenilo kršenje naravnega in božjega reda.⁷²⁹ V času meščanstva je na področju spolnosti veljala izrazita dvojna morala. Priča smo lahko soobstoju različnih pravil za moške in

724 Kunstelj, V. Ob Žgečevi knjižici: Ali spolna vzgoja res ni potrebna?. V: *Slovenski učitelj*, 32, 10. 6. 1931, št. 5–6, str. 82–88, str. 84.

725 Justin, *Novo spoznanje*, str. 34.

726 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 21.

727 Hawkes, *Sex and Pleasure in Western Culture*, str. 83.

728 Laqueur, *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*, str. 3.

729 Več o tem glej v Laqueur, *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*, str. 17–19.

ženske, pa tudi za različne sloje prebivalstva. Pravila, ki jih je zapovedovala stroga meščanska morala, so se med delavskim slojem le počasi uveljavljala, in iz priročnikov lahko razberemo bolj stanje duha takratnega časa kot pa dejanske razmere, kjer je bilo očitno, da je veliko žensk vstopalo v zakon že nosečih.⁷³⁰

V 19. stoletju je bilo dojemanje ženske seksualnosti še povsem v skladu s katoliško moralo – najboljše žene, matere in gospodinje naj sploh ne bi čutile spolnega nagona.⁷³¹ Edini namen ženskega telesa je bila reprodukcija, vsaka spolna sla je bila označena za patološko in nevarno,⁷³² zato so se ženske naučile zavračati svoje telesne občutke, o menstruaciji se ni razpravljalo, saj ženska kot samostojno spolno bitje sploh ni smela obstajati.⁷³³ Anton Breclj je ženski odrekal celo sposobnost tako odrekanja spolnega odnosa kot pristanka nanj. Trdil je, da je odločitev ženske za spolni odnos izven zakonske zveze lahko zgolj navidezno svobodna. Čeprav je bil spolni odnos torej navidezno sporazumen, je moški z njim vedno izvajal nasilje, za žensko pa je vedno pomenil zdrs v suženjstvo.⁷³⁴ Koncepta ženskosti in moškosti, pa tudi spolne norme in ideale, so zasnovali meščanski (moški) pisci, ki so poskušali, domnevno v dobrobit družine, družbe in naroda, na vsak način regulirati in nadzorovati žensko seksualnost. Tarča njihove stroge retorike in morale so bile predvsem ženske, ki so se tem normam izmikale, bodisi po lastni volji ali zaradi nuje.⁷³⁵ Katoliški moralisti so stoletja širili mit o ženski plenilki, simbolu mesenosti, poželenja, pohote in greha. Ženske naj bi s svojimi telesi tako kot Eva zapeljevale v pogubo nedolžne moške, zato je bilo žensko seksualnost nujno čim bolj nadzorovati, omejevati in zatirati, saj je bil boj proti ženski seksualnosti tudi boj proti hudiču.⁷³⁶

730 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 120–121.

731 Hawkes, *Sex and Pleasure in Western Culture*, str. 121.

732 Hawkes, *Sex and Pleasure in Western Culture*, str. 122. Glej tudi: Shorter, *Storia del corpo femminile*, str. 27.

733 Destovnik, *Moč šibkih*, str. 185–186.

734 Breclj, *Seksualni problem in inteligenčni naraščaj*, str. 8.

735 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 34. Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 120–121.

736 Shorter, *Storia del corpo femminile*, str. 26–27.

Higieniki, zdravniki in drugi avtorji priročnikov so moškemu priznavali visoko stopnjo svobode na področju spolnosti. Od moškega se je naravnost pričakovalo, da bo v zakon vstopil z določenimi izkušnjami, in je bil brez njih celo tarča posmeha, zares maloštevilni pa so bili pisci, ki so bili prepričani, da je nepravilno pričakovati nedolžnost pri poroki od žensk, še zlasti zato, ker naj bi zatajevanje spolnega nagona še okrepilo njihovo prirojeno nevrotičnost.⁷³⁷ Na področju spolnosti je vladala izrazito dvojna morala. Žena ni bila enakovredna možu ne v spolnem ne v nobenem drugem oziru. Ženina naloga je bila, da zadovolji vse moževe zahteve, sama pa je morala biti čim bolj nepoučena in neomadeževana.⁷³⁸ Moški so po drugi strani imeli precej več svobode tudi pred vstopom v zakonsko zevzo. Carlo Apollonio je bil celo mnenja, da je neodgovorno peljati žensko pred oltar, ne da bi se prej prepričali o lastni moškosti, moške pa je celo spodbujal, da preizkusijo »najbolj karakteristično orodje vsakega moškega«, preden sprejmejo odgovorno vlogo moža in očeta.⁷³⁹ Moški so veljali za spolna bitja, spolna sla naj bi bila del njihove narave, zato je daljše omejevanje in zatajevanje lahko imelo negativne posledice. Idealizirana meščanska ženska je po drugi strani veljala za povsem pasivno, brez spolnega nagona, na spolni odnos pa naj bi pristajala zgolj iz občutka dolžnosti, svoje naravne podrejenosti in želje po potomstvu. To angelsko bitje, ki so svoje življenje v celoti podredilo možu, otrokom in domu, naj bi postalo vzor predvsem delavskim, pa tudi kmečkim ženskam. Slednje so pisci sicer poskušali prevzgojiti, v realnosti pa so meščanskim moškim velikokrat služile tudi kot poligon za nabiranje spolnih izkušenj, zadovoljevanje libida in izživljanje fantazij, ki jih v zakonski zvezi niso mogli uresničiti.⁷⁴⁰ Nabiranje spolnih izkušenj s služkinjami in hišnimi pomočnicami je

737 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 133–135. Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, str. 145.

738 Kos, *Zgodovina morale*, str. 438.

739 Apollonio, *L'igiene ossia la vera medicina popolare*, str. 145.

740 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 36. O tem glej tudi Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 25 ter Studen, *Pričakovani in dejanski krepostni svet*, str. 29–44.

veljalo tudi za obliko zaščite meščanskih žena in deklet, ki bi sicer lahko postale žrtve nakopičenega spolnega nagona. Moški so si tudi na tak način zagotovili spolno potešitev za štirimi zidovi, ki je vsekakor veljala za manj problematično in manj tvegano kot zatekanje k prostitutkam, ki je sicer služilo za nabiranje prvih izkušenj, pa tudi kot način sprostitev poročenih mož, ki s svojimi hladnimi in pasivnimi ženami niso našli potešitve.⁷⁴¹ Kljub temu so te ženske nato pogosto označevali za plenilke, saj naj bi meščanske moške zapeljale in se poskušale ekonomsko okoristiti. Veljale so za propadle in degenerirane, predvsem pa so problematizirali dejstvo, da niso bile sposobne nadzorovati svojih strasti in nagnjenj, kar se je sicer pričakovalo od vsakega pripadnika meščanskega razreda.⁷⁴² Tudi ženskam sicer naklonjeni Franjo Žgeč navaja primere, ko so pokvarjene sobarice in služkinje zapeljevale komaj dvanajstletne fantiče. Ker na spolnost ni gledal z vidika greha in krščanske morale, ga je skrbelo predvsem dejstvo, da so ti mladeniči na tak način dobili izkrivljen pogled na spolnost, ki je nato zaznamoval njihov nadaljnji razvoj. Pogosteje naj bi se samozadovoljevali in iskali družbo pokvarjenih žensk in prostitutk, trpeli za spolnimi boleznimi in odrasli v moške brez pravega spoštovanja do ženske, ki naj bi bila njihova partnerica, zaveznica, družica in prijateljica.⁷⁴³

Kakor je bilo osvajalstvo del naravnega moškega ustroja, tako naj bi bilo ženski lastno upiranje in odrekanje spolnim ponudbam, ki so jih bile deležne.⁷⁴⁴ Iz tega je izviralo tudi precej nenavadno gledanje, da je ženska v vsej svoji manjvrednosti, šibkosti in podrejenosti v bistvu postavljena na višji duhovni nivo od povprečnega moškega, od katerega ni bilo mogoče pričakovati, da se bo znal, zmožgal ali hotel odreči svoji seksualnosti in jo v imenu neke ideje ali višjega cilja celo zatreti. Iz tega je izhajalo tudi prepričanje, da mora ženska civilizirati moškega, nadzoro-

741 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 134.

742 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 38–39.

743 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 47. Glej tudi Čadež, A.: Čuvaj nedolžnosti mladine. V: *Slovenski učitelj*, 9, 15. 10. 1908, št. 10, str. 226–229, str. 227.

744 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 38–39.

vati nagon in preprečiti njegov morali propad.⁷⁴⁵ Tudi avtorji, ki ženskega devišstva sicer niso izpostavljali kot posebno vrlino in vrednoto in so bili prepričani, da se ga ni imelo smisla oklepiti za vsako ceno, so ženski svetovali, naj si poišče moškega, ki jo bo znal spoštovati in ki bo znal upoštevati tudi njene želje in potrebe. Odločitev za začetek spolnega udejstvovanja je imela za žensko veliko globlje posledice kot za moškega, in to ne zgolj zaradi tveganj, ki jih je prinašalo s seboj, niti zaradi možnosti zanositve. Ženska seksualnost je sicer obstajala prav tako neodvisno od reprodukcije kot moška, le da je bila ženska rahločutna nprav nagnjena k temu, da se po začetku spolnega udejstvovanja vsa njena duševnost osredotoči na spolnost. Problemi okrog spolnosti naj bi izčrpali vse ženske sile, zato so težje uspevale v poklicnem življenju, saj se je v njih prebudila neka druga narava, ki je bila do tedaj speča in skrita.⁷⁴⁶

Slovenski avtorji so se kočljivim temam najraje preprosto izognili. Po Štefanu Kočevarju⁷⁴⁷ in Alojziju Valenti,⁷⁴⁸ ki sta obravnavala tematiko ženskega telesa, higijene, ženskih bolezni in poroda, je zazijala precejšnja vrzel. Šele v dvajsetih letih 20. stoletja se pojavi serija priročnikov, ki so se ukvarjali s problematiko higijene ženskega telesa na bolj odkrit način, vendar pa gre v veliki večini primerov za prevode iz nemščine v slovenščino. Izhajali so v okviru Nakladnega zavoda Neva v Zagrebu,⁷⁴⁹ medtem ko je monopol nad prepovedanimi temami ostal trdno v rokah Antona Bonaventure Jegliča ter avtorjev, kot je Matej Justin, ki so povsem sledili njegovim tezam in ženskam razen vzdržnosti pred poroko ter materinstva po njej niso veliko ponujali. Bolj odprt odnos do ženske spolnosti pokaže šele Marjan Bohorič

745 Laqueur, *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*, str. 23.

746 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 54.

747 Kočevar, *Slovenska mati*, 1882.

748 Valenta, *Učna knjiga za babice o porodostviji*, 1886.

749 Pod okriljem založbe Neva v Zagrebu so izšli naslednji priročniki: Gerling, *Dekleta, ki niso za zakon*, 1929; Müller, *Higijena prve poročne noči*, 1929; Adam, *Zablode ljubavnega življenja*, 1929; Zugen, *Večni greh ljubezni med moškim in žensko*, 1929 ter Mauclair, *Žena i prostitucija*, 1929. Pri isti založbi je leta 1927 izšlo tudi delo Michaela Holländerja *Kako će se žena očuvati do začeca i trudnoće*, ki pa ni bilo prevedeno v slovenščino.

v svojem delu *Spolno življenje*, ki je izšlo leta 1940. Ženske so po njegovem mnenju zaradi vzgoje mnogokrat povsem spolno zavrte, kar onemogoča »idealno spolno združitev«, ki je mogoča le ob »istočasni spolni zadovoljitvi z možem«. ⁷⁵⁰ Možem svetuje, naj bodo s svojimi ženami nežni in naj gojijo čim daljšo »ljubavno igro«, ter pravi: »V primeru, da žena vzlic ljubavni igri ne pride do orgazma, toda čuti, da bi prišla, če bi se dražljaji vsaj še malo časa ponavljali, tedaj je treba z draženjem nadaljevati. Če to ni mogoče s spolnim udom (ki je radi ejakulacije splahnel in je nesposoben za takojšnjo ponovno vnikanje v nožnico), moramo pač kako drugače.« ⁷⁵¹ Podobna mnenja, ki so poudarjala dolžnosti moških, so se začela uveljavljati po prvi svetovni vojni, ko je spolni odnos postajal vse manj instinktiven, seksualnost pa je bila celo nekaj, česar se je bilo potrebno naučiti. Od moža se je pričakovalo, da bo ženo, ki je v zakon vstopala brez izkušenj, vzgojil in naučil potrebnih veščin, kar pa je lahko storil samo, če je bil o njih poučen tudi sam. Če so pred tem avtorji razpravljali predvsem o tem, kako pogosti naj bodo spolni odnosi v zakonski zvezi, so se razprave nato začele vrteti okrog tega, kako naj potekajo, definirajo se tehnike, položaji, pojavili so se celo zemljevidi erogenih con, ženska pa ni imela več zgolj pasivne vloge. ⁷⁵²

Liberalen odnos do ženske spolnosti je bil še celo na sredini 20. stoletja prejšnjega kot ne izjema, o čemer priča delo Antona Breclja *Ob viru življenja* iz leta 1938; za tega avtorja je ženska frigidnost nekaj naravnega in po njegovem mnenju ne predstavlja večje ovire za žensko. Prava zakonska žena in vzorna mati naj v večini primerov sploh ne bi poznala »spolne naslade«, telesna združitev z možem naj bi ji bila celo »prej zoprna ko všečna«. ⁷⁵³ V tem je povsem sledil tradiciji priročnikov iz 19. stoletja, po katerih naj bi bila spolnost za žensko izraz nesebične žrtve, podrejenosti in želje ustreči možu, ki bi mu vsako zatajevanje in odrekanje spolnega odnosa lahko povzročilo telesne in duševne

750 Bohorič, *Spolno življenje*, 55.

751 Bohorič, *Spolno življenje*, str. 57.

752 Reinert, »Daß der richtige Mann auch die richtige Frau findet«, str. 264–266.

753 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 103.

posledice. Užitek pri ženski je po drugi strani veljal za patološkega, vsak orgazem pa naj bi bil celo dokaz nimfomanstva in zdrs v duševno bolezen.⁷⁵⁴ Brecej v svojih trditvah vsekakor ni bil izjema, saj je le nadaljeval dolgo tradicijo, ki je temeljila na podobnih tezah. Odklon od te linije predstavlja delo Josipa Potrate *Higiiena matere* iz leta 1936, ki je izšlo pri Goriški matici (Unione editoriale goriziana) v Gorici in je napisano v povsem drugačnem duhu kot dela, ki so izhajala v notranjosti Slovenije. Avtor obravnava vprašanja glede oploditve in nosečnosti, poroda, posveča se negi nosečnice ter nato novopečene matere, negi novorojenčka ter vprašanju splava.⁷⁵⁵

Prav tako v Gorici, pri Narodni knjigarni, je izšlo delo *Materinstvo*, ki se podrobno ukvarja s problematiko ženskega telesa, menstruacije, nosečnosti in poroda. Delo je zanimivo zlasti zaradi podrobne cenzure, ki ji je bilo podvrženo. Prvi primer cenzure lahko srečamo pri opisu razvoja deklet, kjer prvotno besedilo »Deklè raste, se razvija, dehti, lepa je v svoji nedolžnosti, ko stopi z izvoljenim pred oltar, a lepota vseh njenih let je najizrazitejše izražena, ko povije novorojeno dete in je položi ljubljenu možu v naročje« očitno ni dovolj jasno izražalo pomena zakonske zveze ter je bilo zato prelepljeno in popravljen v »Njena največja sreča v zakonu je, ko povije novorojeno dete in je položi ljubljenu možu v naročje.«⁷⁵⁶ Še zanimivejši je primer cenzuriranja nasvetov glede preprečevanja nosečnosti. Z nekoliko truda je mogoče razbrati prvoten tekst, ki je bil prelepljen in pravi: »Žena, ki se hoče ubraniti oploditve radi prevelike šibkosti, srčne bolezni ali jetike, njene ali moževe, prav ravna, a pripomoček ubranitve naj bo le izpiranje z irigatorjem po občevanju – tozadevno navodilo za uporabo daje babica – ali pa vzdržnost občevanja štirinajst dni po mesečnem perilu.« Nov tekst se glasi: »Žena, ki se hoče ubraniti oploditve radi prevelike šibkosti, srčne bolezni ali jetike, njene ali moževe,

754 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 36.

755 Potrata, *Higiiena matere*, 1936.

756 Belinger-Ferjančič, *Materinstvo*, str. 13.

naj se poslužuje moralnih pripomočkov npr. vzdržnosti in naj se posvetuje v tem oziru z vestnimi osebami.«⁷⁵⁷ Povsem prelepljen in brez nadomestnega teksta pa je odlomek, ki obravnava vprašanje splava in pravi: »Splav je dovoljen in ne obtežuje vesti, ne pušča neprijetnih občutkov, v slučaju, da zmore povzročiti nosečnost materino ali otrokovo smrt. Odločuje naj tedaj le vesten, izurjen zdravnik, ki rabi zato primerna sredstva.«⁷⁵⁸ Slovenski bralki torej še v letu 1926 ni bilo dovoljeno brati niti o najosnovnejših kontracepcijskih metodah, kaj šele o splavu.

Ob vprašanju ženske spolnosti je bila ves čas zelo pereča tudi problematika preprečevanja zanositev, saj je šele kontracepcija zares omogočila ločitev med žensko seksualnostjo in reprodukcijo, ki sta bili prej vedno neločljivo povezani.⁷⁵⁹ Kontracepcijske metode in poskusi omejevanja spočetij seveda niso bili izum 19. stoletja, so se pa takrat prvič uveljavili med najvišjimi družbenimi sloji, postali so del družinske politike in temelj racionalnega načrtovanja družine.⁷⁶⁰ Na zmanjšanje rodnosti je vplivala cela vrsta dejavnikov, kot so industrializacija, urbanizacija, kriza patriarhalne družine in naraščajoča vloga in vpliv žensk v družbi, njihovo vstopanje na trg dela, pa tudi sekularizacija in vse manjši vpliv katoliške morale tudi na sicer pretežno katoliških območjih.⁷⁶¹ Pred vsesplošno uveljavitvijo kontracepcijskih metod je bilo namreč potrebno preseči prepričanje, da je vsako izogibanje oploditvi nenaravno in goljufija proti Bogu, naravi in narodu.⁷⁶² Med liberalnejšimi avtorji se je uveljavilo prepričanje, da ni moralno pridigati ljudem, naj se razmnožujejo ne glede na gmotne razmere,⁷⁶³ pionirske korake na tem področju pa je naredil Thomas Malthus (1766–1834), ki je izražal predvsem skrb nad dejstvom, da se je prebivalstvo množilo precej hitreje od gmotnih dobrin. Kot rešitev je predlagal odlaganje sklepanja

757 Belinger-Ferjančič, *Materinstvo*, str. 38–39.

758 Belinger-Ferjančič, *Materinstvo*, str. 47.

759 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 62.

760 Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 272.

761 Rifelli, *Sessualità*, str. 78–79.

762 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 33.

763 Foà, *Igiene sessuale*, str. 98.

zakonske zveze ter vzdržnost v zakonu.⁷⁶⁴ Ideje, da se je revščini, lakoti in celo vojnām mogoče izogniti s prilagajanjem števila rojstev ekonomskim razmeram, so sicer obstajale že v Platonovem času, vendar nikoli niso postale del uradne politike in predmet tolikšne razprave in raziskav.⁷⁶⁵ Malthus in številni pisci, ki so nato sprejeli njegove teze, namreč niso nasprotovali razmnoževanju tistih, ki so si to lahko privoščili in razpolagali z dovolj obsežnim kapitalom, da so otroke nato lahko ne le prehranili, temveč tudi vzgojili in ustrezno izobrazili. V središču pozornosti so se tako znašli predvsem pripadniki mestnega proletariata, ki so bili zaradi nenadzorovanega razplojevanja in podleganja strastem obsojeni na vedno večjo revščino, za kar pa so odgovornost v očeh avtorjev nosili povsem sami. Prvi avtorji, ki so sledili Malthusovemu nauku, so takim osebam svetovali strogo omejevanje števila otrok ali pa odrekanje le-tem v celoti. Revežem so odrekli pravico do razmnoževanja, ki je postalo privilegij. Kot edini način za omejevanje rojstev pa so predstavljali vzdržnost, katerakoli druga oblika kontracepcije, ki bi revežem na socialnem dnu istočasno omogočala spolno udejstvovanje in izogibanje spočetju, pa je veljala za moralno grožnjo družbenemu ustroju in so jo zato kategorično zavračali. Njegove ideje o nujnosti nadzorovanja nad razmnoževanjem nekaterih družbenih slojev so pozneje postale tudi temeljni kamen za evgeniko in rasne teorije.⁷⁶⁶ V skladu s temi reprodukcija ni bila več le stvar odločitve moškega in ženske. Družba je dobila pravico do poseganja na to področje, ki je bila nad pravico posameznika, saj je imela dolžnost zaustaviti trend degeneracije tako z metodami pozitivne, kot tudi z metodami negativne evgenike.⁷⁶⁷

Če so meščanski avtorji še tolerirali uporabo kontracepcijskih metod zaradi neugodnih materialnih in socialnih razmer

764 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 49.

765 Cattani, *Igiene del matrimonio*, str. 254.

766 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 51. Glej tudi Lewinsohn, *Zgodovina seksualnosti*, str. 293–295 ter *Zdravje: priloga Prerodu*, Asanacija zakona, 8, april 1932, št. 4, str. 53–55.

767 Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem*, str. 2 in 50.

ter podpirali pravilo »malo, toda zdravo deco«, pa nikakor niso bili naklonjeni omejevanju razmnoževanja zdravih in ekonomsko preskrbljenih, saj naj bi to dolgoročno pomenilo propad naroda. Če naj bi se nekateri zaradi nezavidljive situacije, v kateri so se znašli, in zaradi podrejanja skupnemu dobremu povsem odrekli potomcem, pa se je od drugih pričakovalo, da ta izpad nadomestijo in spravijo na svet vsaj štiri zdrave in razvojno vredne potomce.⁷⁶⁸ Zagovorniki maltuzianističnih idej so na ta način precej neposredno uvajali kvalitativno razlikovanje med ljudmi, saj so vsaj za najrevnejše sloje zagovarjali ponovno uvedbo ženitnih dovolilnic in zglasnic, ki naj bi omejile njegovo množenje.⁷⁶⁹ Hkrati je bilo potrebno obrniti trend zavestnega omejevanja rojstev, ki je bil za narod vsaj tako usoden kot progresivna degeneracija. V družbah, v katerih je bilo življenje še vrednota, naj bi število rojenih za štirikrat ali petkrat presegalo število poročenih parov. Če sta se v zakonu rodila le eden ali dva otroka, je bil to že znak, da v družini »pustoši bela kuga«. Milica Grafenauer sicer svari pred prehitrimi sodbami, saj mnogim ljudem ni dano imeti otrok, čeprav bi si jih srčno želeli. Okolica jih zato ne bi smela obsojati na enak način kot tiste, ki so v otrocih videli samo nadlego in so se jih poskušali na vsak način znebiti. Vzroki za neplodnost so pogosto sicer tičali prav v nezmernosti in v razuzdanem življenju v mladosti, vendar krivde ni bilo vedno mogoče niti dokazati niti natančno določiti.⁷⁷⁰ Vsaj začasna neplodnost je pri ženskah nastopila tudi zaradi neustrezne prehrane in podhranjenosti, velikokrat pa je dokončna neplodnost nastopila tudi po slabo vodenem porodu.⁷⁷¹

Malthusova teorija je v prvi polovici 19. stoletja kljub vsemu prinesla pomembno novost, saj je verjetno prvič v zgodovini zahtevala tudi omejevanje moške plodnosti in spolne aktivnosti. Če je do tedaj moški veljal za svobodno bitje, ki se mu spolno-

768 Adam, *Zablode ljubavnega življenja*, str. 13.

769 Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem*, str. 5–6.

770 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 44–45, ter Novak, Franc: Jalovost (sterilnost). V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 15, 1939, št. 8–9, str. 108–109.

771 Flandrin, *Družina*, str. 177.

sti ne sme omejevati, ker utegne to škoditi njegovemu zdravju, je meščanska ideologija vzdržnost začela odkrito zahtevati od vseh, od žensk in od moških. Ideja je bila tako revolucionarna, da se je zdela nevzdržna celo mnogim avtorjem v dolgem 19. stoletju, zato so razmišljali o alternativah. Radikalnejši avtorji so začeli propagirati sterilizacijo tistih, »ki nikoli ne dosežejo položaja, ko bi lahko hranili in vzdrževali družino«, zmernejši pa so se zavzeli za uporabo pripomočkov, ki bi preprečevali zanositev brez dejanskih posegov v telo.⁷⁷²

Neomalthuzijanstvo, ki mu je zagon pravzaprav dal že Malthusov sodobnik Francis Place (1771–1854) in ki je pomenilo nadgradnjo Malthusovih idej, pa je stališča že nekoliko omililo, saj se je zgolj pridiganje vzdržnosti pokazalo za precej utopično in neučinkovito. Gibanje je največ odmeva našlo v Franciji, kjer se je nadzorovanje rojstev uveljavilo vsaj stoletje prej kot v Angliji ter drugih katoliških in protestantskih deželah zahodne Evrope. Francoska revolucija je ta razvoj le še pospešila, saj je razrahljala spone katoliške morale in ljudi »odrešila cerkvene prepovedi kontracepcije«, ki so jo sedaj lahko začeli uporabljati brez predsodkov in brez strahu pred grehom in večnim pogubljenjem.⁷⁷³ Želeli so narediti korak naprej in revnejšim slojem ter tistim, ki si otrok niso želeli, ponuditi možnost za omejevanje spočetja, ne da bi se jim bilo potrebno odpovedati tudi spolnim odnosom. Tipično katoliška okolja (npr. Italija) so bila tem idejam manj naklonjena, dela s to vsebino so bila celo prepovedana in zaplenjena,⁷⁷⁴ najbolj katoliško usmerjeni avtorji pa so to temo pogosto obravnavali zelo splošno in brez natančnega opisovanja posameznih kontracepcijskih metod, saj niso želeli, da bi se to vedenje sploh širilo med ljudmi.⁷⁷⁵ Ponekod, zlasti v Avstriji in južni Nemčiji, so Malthusovo doktrino poskušali uresničiti tudi v praksi. Vse do 18. stoletja so podpirali sklepanje zakonskih zvez oz. jih vsaj niso omejevali. Velika ro-

772 Lewinsohn, *Zgodovina seksualnosti*, str. 306–307. Glej tudi Laporte, *Zgodovina dreka*, str. 143.

773 Flandrin, *Družina*, str. 214. O tem glej tudi Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 33.

774 Rifelli, *Sessualità*, str. 75–77.

775 Cattani, *Igiene del matrimonio*, str. 255.

dnost je bila ob veliki umrljivosti tudi edini način zagotavljanja potrebne delovne sile za napredek ekonomije in potrebnega števila vojakov za obrambne potrebe. V Metternichovem obdobju pa so želeli regulirati tudi ta segment življenja, zato so poroke začeli omejevati z izdajanjem poročnih dovolilnic. Te so lahko dobili le tisti, ki so imeli priznan poklic in redna sredstva za preživljanje, omejevali so poročanje uradnikov in vojakov, dovolilnico pa so lahko zavrnilo tudi političnim in drugim oporečnikom. Te omejitve niso prinesle želenih učinkov, povečevati se je začelo le število nezakonskih rojstev⁷⁷⁶ ter spolnih bolezni.⁷⁷⁷ Pomislek, ki se je ob uporabi kontracepcijskih metod pojavljal, je bil povezan s tem, da so se omejevanja števila spočetij in rojstev največkrat posluževali prav tisti, ki bi jim bilo tega najmanj treba, kar pomeni, da so se Malthusove ideje izrodile že na samem začetku. Nasprotniki omejevanja rojstev so se bali, da bo prišlo do pomanjkanja poceni delovne sile, dejansko pa so se ga posluževali predvsem privilegirani družbeni sloji. Manjše število otrok je bilo znak kultiviranosti, naprednosti in osveščенosti, ki pa naj bi bile nižjim slojem povsem tuje.⁷⁷⁸ Milica Grafenauer je cinično zapisala, da so pogosto prav »bogatinke prve prerевne, da bi imele otroke«. ⁷⁷⁹ Bogatejši aristokratski sloji so rojstva začeli omejevati ne zaradi pomanjkanja, temveč tudi zaradi želje po ugodju in nepripravljenosti na žrtvovanje za druge. Celo srednji meščanski sloj je število rojstev zmanjševal predvsem zaradi občutka odgovornosti do zakonca in do že rojenih otrok in ne toliko zaradi ekonomskih razlogov. Šele pozneje so nujno po omejevanju potomstva začutili tisti, ki jim je bil Malt-

⁷⁷⁶ Lewinsohn, *Zgodovina seksualnosti*, str. 296.

⁷⁷⁷ Poleg »grobe nevednosti« naj bi bilo za širjenje spolnih bolezni krivo prav dejstvo, da si mladi moški zaradi ekonomskih razlogov ni mogel »osnovati svojega rodbinskega življenja«, zaradi česar je bil prisiljen spolnost iskati drugje in v najboljših letih »spolno občevati izven zakona«, saj se v času spolne zrelosti od njega ni moglo resno pričakovati popolne vzdržnosti. Glej: Demšar, Jernej. O spolnih boleznih. V: *Naši zapiski*, 4, marec 1906, št. 3, str. 39–41, str. 40.

⁷⁷⁸ Löbel, *Od zakona do ljubezni*, str. 64–65.

⁷⁷⁹ Glej: Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 42. Glej tudi: Bonač, Ivo. Naši temeljni življenjski problemi. V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 16, 1940, št. 11–12, str. 125–127 ter *Zdravje: priloga Prerodu*, Padanje rojstev, 7, februar-marec 1931, št. 2–3, str. 37–40.

husov nauk sprva namenjen: mestni reveži, delavci, ki so začeli srkati meščanske norme. Ideje so se širile celo med podeželske žene, ki so želele posnemati mestni način življenja z več udobja in manj žrtvami.⁷⁸⁰

Predpogoj za to so bile pravilna poučenost in sposobnost pravilne rabe kontracepcije ter seveda volja in pripravljenost za samonadzor, zato ne preseneča, da se je najprej razširila prav med meščanstvom ter šele nato okužila še vse druge sloje. V tem obdobju se je kontracepcije prijel celo nekakšen pridih luksuznosti in ekskluzivnosti, zato je med delavskim slojem ter vedno bolj vplivnimi marksisti in socialisti sprva vzbujala nezaupanje, saj so v njej videli del zarote proti delavstvu in poskus njegovega izničenja.⁷⁸¹

Razlogi za naraščajočo priljubljenost omejevanja števila rojstev med meščanskimi avtorji so bili pogosto vse prej kot humanitarni. Skrb za sočloveka je največkrat skrivala željo po ekonomskem prihranku, manjši umrljivosti ter zagotavljanju bolj zdrave delovne sile. V ospredju njihovih prizadevanj tako ni bila pravica ženske do izbire in nadzora nad lastnim telesom, temveč predvsem ženska kot poceni in dostopna delovna sila, ki pa je bila zaradi prepogostih nosečnosti oslABLJENA in je zato dosegala precej manjšo produktivnost od pričakovane.⁷⁸² Družbo je zaznamoval tudi globoko spremenjen odnos do otroka in do njegove vloge v družbi. Z napredkom in vse večjo avtomatizacijo in mehanizacijo v industriji, ki je potrebovala vse manj delovne sile, se je otrok iz gospodarskega resursa namreč vse bolj spreminjal v strošek in investicijo, ki se je staršem povrnila le na dolgi rok ali pa sploh ne. Z omejevanjem števila rojstev se je istočasno povečevala tudi čustvena komponenta v odnosu staršev do svojih otrok. Ti so začeli razmišljati, kakšno kakovost bivanja

780 Rifelli, *Sessualità*, str. 77–78.

781 Gay, *The Burgeois Experience*, str. 273. V *Naših zapiskih* lahko preberemo: »Čim bolj si inteligenten, čim bolj si razvil moč treznega samoopazovanja, čim ostrejšo vest imaš, tem bolj se bodo krčile in ožile meje zmernosti, zdravega, dobrega, potrebnega.« Glej: *Naši zapiski*, *Spolni problem*, 2, avgust 1904, št. 9, str. 135–138, str. 137.

782 Rifelli, *Sessualità*, str. 77–78.

in izobrazbo lahko omogočajo svojim že rojenim otrokom, ter se zato odločali za vse manj otrok.⁷⁸³ Reprodukcijska je tako postajala vse manj instinktivna in vse bolj stvar resnega premisleka in načrtovanja, pravi človek za nasvet glede teh tematik pa je postal zdravnik in ne več duhovnik. V ljudeh so poskušali vzbuditi občutek odgovornosti do še nerojenega bitja, njegovega zdravja in usode. Slednje bi moralo biti po mnenju nekaterih avtorjev odločilnejše od zvestobe okostenelim katoliškim naukom in strahu pred pohujšanjem, ki je ljudi še vedno odvrčal od uporabe že sicer nezanesljivih kontracepcijskih metod.⁷⁸⁴

Prave in zares učinkovite kontracepcije seveda niso poznali. Število rojstev so poskušali najpogosteje uravnnavati s prekinitvijo spolnega odnosa, ki pa je zahtevala velik nadzor možkega nad samim seboj in je ni bilo vedno mogoče izpeljati v polni meri. Veljala je za precej nezanesljivo metodo, ki je poleg tega lahko imela tudi hude posledice na živčnem sistemu možkega, povzročala pa naj bi tudi trajne posledice ženskim genitalijam, čeprav ne pojasnjujejo, kako natančno naj bi umik penisa pred izlivom ženski škodoval.⁷⁸⁵ Coitus interruptus kaže tudi na to, da je prišlo do korenite spremembe v odnosu znotraj zakonske zveze, da so možje začeli bolj kot v preteklosti upoštevati želje in potrebe svojih žena ter da so pari skupaj začeli razmišljati o posledicah, ki jih je spolno občevanje prinašalo. S tem so se pravzaprav rodili načrtovanje družine ter aktivnejši poskusi nadzorovanja in načrtovanja lastnega življenja in življenja družine v prihodnosti.⁷⁸⁶ Z uravnavanjem rojstev bi bilo življenje ženske bolj humano, ženska bi lahko sodelovala pri delu, otroci bi bili bolj prehranjeni in bolj zdravi, oče pa bi lažje skrbel za njihov intelektualni in duševni razvoj.⁷⁸⁷ Te spremembe so se zlasti po prvi svetovni vojni odrazile tudi v literaturi. »Seksualna higiena«, ki se je še med prvo svetovno vojno ukvarjala prete-

783 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 60–62.

784 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 34.

785 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 32.

786 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 51–52.

787 Foà, *Igiene sessuale*, str. 103.

žno s preventivo pred spolnimi boleznimi, masturbacijo in drugimi odkloni, je v dvajsetih letih 20. stoletja tudi pod vplivom vse močnejšega gibanja za pravice žensk v svoje središče začela postavljati prizadevanja za srečen in harmoničen zakon ter navodila, kako reševati različne seksualne in partnerske težave, ki se v zvezi pojavljajo.⁷⁸⁸

Med možnostmi preprečevanja zanositve so poleg prekinitve spolnega odnosa uporabljali še zapiranje ustja vagine ali prekrivanje moškega spolnega uda s kondomom. Slednji je bil kot sredstvo zaščite pred spolnimi boleznimi opisan v medicinskih priročnikih že v 16. stoletju, v 19. stoletju pa je bil deležen precejšnjih sprememb. Namesto iz živalskih kožic, mehurjev in membran so jih začeli izdelovati iz gume, zaradi česar so bili sicer sprva debelejši in so se pogosteje trgali, postali pa so cenovno bolj dostopni in zato bolj razširjeni med širšimi sloji prebivalstva.⁷⁸⁹ Birgit Adam navaja, da je leta 1914 cena zavitka dvanajstih kondomov znašala v Nemčiji približno šest mark, delavec pa je na teden zaslužil povprečno dvajset mark, kar pomeni, da so jih še vedno uporabljali le redki. Kogar ni odvrnila cena, se je kondomom izogibal zaradi njihove debeline in neudobnosti.⁷⁹⁰ Njihova uporaba je bila predvsem zaradi njihove cene tudi v Angliji in Franciji zelo omejena vse do dvajsetih let 20. stoletja. Zelo dolgo se ga je držala tudi stigma izvenzakonske spolnosti in spolnih bolezni, medtem ko so ga za preprečevanje zanositve uporabljali zelo redko.⁷⁹¹

Za najbolj nedolžen način preprečevanja zanositve je sicer veljalo takojšnje izpiranje nožnice z mlačno vodo.⁷⁹² Imelo je namreč še eno pomembno prednost – ta metoda je bila povsem v rokah žensk, ki so bile seveda najbolj zainteresirane za njeno izvajanje.⁷⁹³ Avtorji, kot je bil Paolo Mantegazza, so ljudem ne-

788 Reinert, »Daß der richtige Mann auch die richtige Frau findet«, str. 259–260.

789 Piccoli, *Morale fisica*, str. 120.

790 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 182–183.

791 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 52.

792 Piccoli, *Morale fisica*, str. 139 in str. 141.

793 Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 262.

posredno zapovedovali: »Ljubite se, vendar ne plodite se!«,⁷⁹⁴ kar je bilo v popolnem nasprotju s tezo Antona Breclja, ki je še leta 1938 poudarjal, da »spolno izživiljanje naj ne bo v nasprotju s spolnim smotrom. Spolno dejstvovanje, ki mu je namen zaražanje potomstva, ne sme tega naravnega in nramnega bistvenega namena izključevati ali onemogočiti, sicer se spači v protinarnavo ravnanje, ki ga življenje samo iztreblja po nespremenljivi postavi.«⁷⁹⁵ Breclj ostro nastopi proti vsakemu preprečevanju zanositve ter predvsem proti splavu,⁷⁹⁶ zato pa podrobno predstavi Knausov način določanja plodnih in neplodnih dni. Vzdržnost v plodnih dneh se mu zdi edini sprejemljiv način uravnavanja rojstev.⁷⁹⁷ Breclj, ki o ženski seksualnosti ni razmišljal, se seveda ni ukvarjal s pomembno pomanjkljivostjo te metode. Mož se je po tej metodi ženi »približeval« samo ob določenem času, ko spočetje sicer ni bilo povsem nemogoče, vendar je bila možnost za to zelo majhna, žal pa je bila ženska takrat manj »nagnjena« ne samo k sprejemu otroka, ampak tudi moža. Spolna združitev se je torej izvajala takrat, ko je bila »naslada znižana«, ko si je žena ni želela in ko se je vse v njej upiralo spolnosti. Tak spolni odnos je bil tako le še žrtev, ženska je bila med ljubljenjem povsem brez lastnega vzgiba in moškega tudi ni mogla v celoti zadovoljiti.⁷⁹⁸ Uporaba kontracepcije in prekinjenega spolnega odnosa pa naj bi vodila tudi v številne druge težave. Med posledicami za zdravje žensk lahko zasledimo različne menstrualne motnje, bolezni jajčnikov in neplodnost, pri moških pa so navadno svarili pred urološkimi posledicami, obema spoloma pa naj bi grozile kardiovaskularne bolezni ter bolezni dihal in prebavil.⁷⁹⁹ Cattani v svojem delu *Igiene del matrimonio* med možnimi duševnimi posledicami prekinjenega spolnega odnosa v tem duhu našteva spremembe značaja, brezbriznost, odpor in

794 Mantegazza, *Elementi d'igiene*, str. 228.

795 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 62.

796 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 95–96.

797 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 107–113. Glej tudi: Breclj, Anton. Ogino-Knaus. V: *Zdravniški vestnik*, 5, 30. 1. 1933, št. 1, str. 25–28.

798 Löbel, *Od zakona do ljubezni*, str. 66.

799 Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 264.

celo gnus do drugega zakonca, vzkipljivost ter huda nasprotja in nesoglasja znotraj zakonske zveze. Navadno je moža k predčasnemu umiku prisilila žena, kar ji je podzavestno zameril in med njima ni moglo biti več prave harmonije.⁸⁰⁰

Nov zagon tem idejam je dal Sigmund Freud, ki je pomanjkljivi spolni zadovoljitvi ob prekinjenem spolnem odnosu pripisoval pojav histerije, napade panike in druge nevarnosti za duševno zdravje, ki so se lahko pojavile tako pri moškem kot pri ženski.⁸⁰¹ Povsem napačen naj bi bil nazor, da ženska ob prekinjenem spolnem odnosu ni bila prikrajšana. Kot je zapisal Matej Justin, naj bi imelo »naravno spolno občevanje« silen pomen za žensko zdravje, tudi v dnevih »njene nerodovitnosti«. »V ženine telesne sokove izlitate snovi moškega semena« naj bi vplivale na »njeno notranje presnavljanje telesa v ugodnem smislu«. Mož, ki se je predčasno umaknil, je ženo prikrajšal za »možnost porasta v svežosti in zdravju«, nekatere žene pa naj bi tem snovem same preprečevale vstop v svoje sokove in svojo kri in se tako oropale njihovega blagodejnega vpliva ter zato posledično hiralale, postajale živčno bolne in vse slabšega zdravja.⁸⁰² Te ideje segajo že vsaj do Tissota, po čigar mnenju je bil spolni odnos ne glede na to, ali je bil zakonski ali izvenzakonski, manj škodljiv od masturbacije, ker je pri njem prihajalo do izmenjave telesnih sokov, ki tudi ob odsotnosti oploditve niso bili izgubljeni. Mož in žena sta med spolnim odnosom drug drugemu nadomestila izgubljeno energijo in se na ta način regenerirala, pri masturbaciji pa naj bi prišlo le do tratenja življenjske moči. Bolje je bilo celo obiskati prostitutko in tvegati okužbo s sifilisom kot pa masturbirati, to prepričanje pa je ostajalo povsem aktualno še ob koncu 19. stoletja.⁸⁰³

Podobno negativen odnos do poskusov omejevanja spočetij in števila rojstev lahko opazimo še pri številnih drugih slovenskih avtorjih, ki so izražali zelo stroge in negativne sodbe

800 Cattani, *Igiene del matrimonio*, str. 261.

801 Gay, *The Burgeois Experience*, str. 264–265.

802 Justin, *Novo spoznanje*, str. 36.

803 Watts, *Epidemics and History*, str. 144.

o vseh, ki so se branili otroka, najdražjega daru, ki ga življenje lahko nakloni človeku. Pri ljudeh ni bilo več mogoče opaziti požrtvovalne ljubezni, vere v božjo pomoč in napredek človeštva, saj so prevladovali sebičnost, strah in bolni egoizem, ki so človeka postavljali na nižjo točko od živali, ki se svojih mladičev nikoli niso branile. Največ zgražanja so bile seveda deležne matere, ki so se »ošabno upirale blagoslovu rodnosti«. Odvijala naj bi se prava »betlehemska moritev otrok«, le da so matere takrat jokale in obupovale, moderne matere pa naj bi si veselo oddahnile, šle na »ples, na izlete, tekat in plavat«, ponosne predvsem na dejstvo, da si lahko »tesno opašejo vitko telo«. Do žensk, ki so se odločale za kontracepcijske metode ali celo za abortus, niso izražali nikakršnega sočutja, tudi socialne in družinske razmere niso bile dovoljšen razlog za upiranje naravi.⁸⁰⁴ Avtoriteta moža in njegova pravica, da si vzame, kar si želi in kadarkoli si želi, pa čeprav je s tem ženo ogrožal, bodisi zaradi nevarnosti ponovne nosečnosti ali lastne okuženosti s spolno boleznijo, sta veljali celo za temelj vsake zakonske zveze.⁸⁰⁵

Kljub vsemu je postajalo vse bolj očitno, da kolesa razvoja ni bilo mogoče zavrteti nazaj. Med ženskami se je uveljavilo prepričanje, da jim omejevanje porodov koristi, saj so bile že nenehne nosečnosti zelo utrudljive, ob čemer pa je nad ženskami visela še žalostna statistika, da je vsaj 10 % mater umrlo ob porodu. Če je katoliška morala ženskam še nedavno zapovedovala popolno poslušnost, so se katoliški moralisti začeli počasi prilagajati ženski želji, da bi postale gospodarice svojega telesa. Celotni moralisti so začeli priznavati, da se v nekaterih primerih ženska lahko upravičeno odreka možu, ki tudi ni smel biti več (pre)nasilen in od žene spolnosti izsiliti s pretepanjem.⁸⁰⁶ Manj je bilo tudi groženj s telesnimi posledicami, ki naj bi jih povzročali zavestno odrekanje možnosti zanositve in premišljena vzdržnost.⁸⁰⁷

804 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 41–44.

805 Watts, *Epidemics and History*, str. 123.

806 Flandrin, *Družina*, str. 199.

807 Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 264.

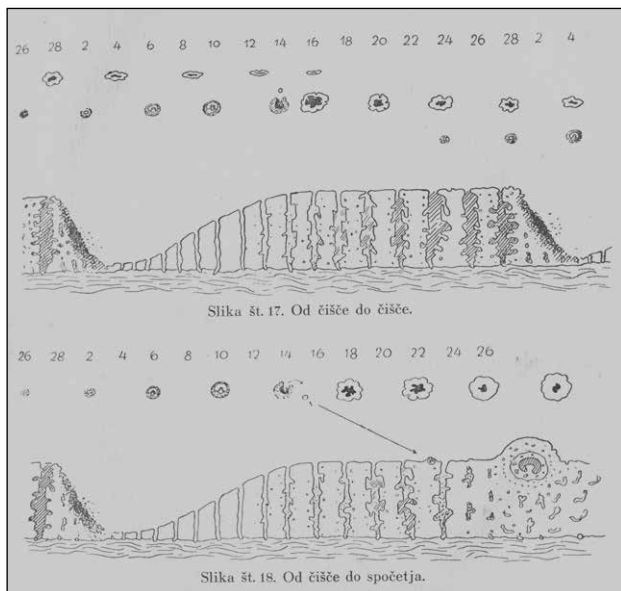
O dejanski poučenosti oz. nepoučenosti povprečne ženske je sicer iz virov skorajda nemogoče soditi, opazna pa je tendenca zdravnikov, higienikov in drugih avtorjev po osveščanju in širjenju znanja.⁸⁰⁸ Še vedno je prevladovalo globoko nerazumevanje delovanja ženskega telesa in njegovih zakonitosti, zaradi česar so se pogosto širila tudi povsem napačna navodila. Ženske so sicer navajali na opazovanje lastnega menstrualnega cikla in na prepoznavanje varnih in nevarnih dni ter na vzdržnost v času, ko naj bi bila nevarnost oploditve največja. Nevednost in nepoučenost ter prepričanje, da je bilo najbolj plodno žensko obdobje tik pred menstruacijo, med njo ter takoj po njej, pa so pogosto pripeljali do tega, da so ženskam kot varne dni pred zanositvijo predstavljali ravno dneve na sredini ciklusa, ko je bila možnost za zanositev največja.⁸⁰⁹ Vzdržnost je bila seveda sprejemljiva le takrat, ko je bila sporazumno dogovorjena med zakoncema. Pogosto so namreč žene v strahu pred novo nosečnostjo in iz po mnenju takratnih avtorjev povsem sebičnih vzgibov »grešile tudi proti krščanski ljubezni« in se »enostransko odmaknile od zakonske postelje«, ne meneč se za dejstvo, da so moža s tem pahnilo v hudo stisko in v nevarnost greha. Začasna in dogovorjena vzdržnost naj bi bila celo koristna, saj naj bi utrjevala oblast duha nad telesom in preprečevala, da se telesna pohotnost v zakonu ne bi preveč uveljavila. Pred odločitvijo za ta korak sta bila sicer potrebna tehten premislek in natančno spraševanje vesti. Človek bi moral sam pri sebi razčistiti, ali se je za ta korak odločil iz ljubezni do Boga ali »morda iz bojzljivosti, preračunljivosti in strahu pred večjim številom otrok«. Začasno vzdržnost je bilo potrebno prekiniti takoj, ko se je eden od zakoncev znašel v nevarnosti greha.⁸¹⁰

Iz konteksta v priročnikih je mogoče razumeti, da sta jo skrbeli predvsem nevarnost zapadanja v masturbacijo pa tudi nevarnost prekršitve sedme božje zapovedi, enako nespreje-

808 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 38.

809 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 52.

810 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 50–52.

Grafični prikaz menstrualnega ciklusa, ki je ženskam omogočal spremljanje plodnih in neplodnih dni v mesecu.

(Brecelj, *Ob viru življenja*, str. 109)

mljivi pa so bili tudi zakonska onanija ter poskusi zakoncev, da se zadovoljujejo zgolj z dotikanjem in »nedovoljenimi nespo- dobnostmi«, oralnih spolnih odnosov pa sploh niso omenjali, saj zaradi pomanjkljivih higienskih navad že sicer niso bili posebej priljubljeni in razširjeni.⁸¹¹ Vzajemna masturbacija ali za- konski onanizem nista bili sprejemljivi metodi za preprečevanje zanositve. Greh, ki je zakoncema ležal na duši po takem dejanju, ni bil nič manjši in nič lažji kot po spolnem odnosu s kontra- cepcijo ali celo po splavu. Umor je bil namreč umor, le da je v tem primeru šlo za vrsto »preventivnega umora«.⁸¹² Predvsem ženam so zato polagali na srce naslednje besede: »Najsi nas tepe beda, najsi nas čaka trpljenje in smrt, bolje je, da se rodi otrok za veliko zemeljsko trpljenje, da se le duša zveliča, kakor da bi

811 Flandrin, *Družina*, str. 178.

812 Cattani, *Igiene del matrimonio*, str. 253–255.

se ta otrok ne rodil.«⁸¹³ Metodo vzdržnosti med plodnimi dnevi je katoliška cerkev, ki je sicer zavračala vsa ostala sredstva preprečevanja zanositve, celo odobrila, vendar le, če se v ozadju niso skrivali sebični nameni in grešna pohotnost, kar pa je bilo precej težko dokazati že sebi, kaj šele zakonskemu partnerju in spovedniku. Dodatno zmedo so povzročale še poznejše teorije o zakonitostih ovulacijskega cikla, ki so obdobje potrebne vzdržnosti znotraj vsakega cikla razširile na vsaj 17 ali 18 dni, če bi se želeli zares izogniti oploditvi, kar je bilo za mnoge zakonce seveda nesprejemljivo, avtorji pa se tudi niso mogli zares poenotiti o tem, kdaj naj bi bila vzdržnost zares potrebna. Zaradi zapletenosti razlag, neosveščenosti ljudi, pa tudi zaradi dejstva, da se je veliko žensk zaradi neustrezne prehrane soočalo s precej nerednimi menstruacijskimi cikli, ki takega načrtovanja niso omogočali, metoda nikoli ni postala zares priljubljena.⁸¹⁴ Nepoučenost in napačne teze so v literaturi ostajale ves čas prisotne. Še leta 1939 lahko namreč preberemo, da »izskočijo jajčeca dva do trikrat med menstruacijama«, ter da »dolge mesece in leta izvrševani spočetje preprečevalni (prohibitivni) ukrepi« lahko povzročijo trajno neplodnost.⁸¹⁵

Ne glede na uspehe oz. neuspehe, ki so jih ženske pri tem beležile, ni mogoče spregledati dejstva, da so proti koncu 19. stoletja ženske začele prevzemati vse večjo vlogo pri nadzoru nad lastno plodnostjo, moški pa so jim pri tem sledili in se jim očitno tudi prilagajali, kar je še en dokaz o spremembi dinamike odnosov v zakonski zvezi.⁸¹⁶ Prihajalo je do sprememb znotraj narave same družine, saj se je temeljna, enocelična družina začela postopoma oddaljevati od drugih sorodnikov, obenem pa so vezi med otroki in starši postajale vse močnejše.⁸¹⁷ Avtorji, ki so ostro nastopali proti uporabi kontracepcijskih metod, so ljudi

813 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 53.

814 Lewinsohn, *Zgodovina seksualnosti*, str. 304–305. O tem glej tudi Laqueur, *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*, str. 3.

815 Novak, Franc. Jalovost (sterilnost). V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 15, 1939, št. 8–9, str. 108–109, str. 108.

816 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 58.

817 Flandrin, *Družina*, str. 195.

sicer svarili, da si rušijo svojo zakonsko srečo in uničujejo svoja življenja in življenja svojih že rojenih otrok,⁸¹⁸ dejansko pa so starši sprejemali vse več odgovornosti do svojih otrok, njihove dolžnosti pa so trajale tudi vse dlje.⁸¹⁹ Svarili so jih, da je »briniti se otrok s kakršnimikoli sredstvi velik greh zoper naravo in zoper Boga«, ki lahko prinese katastrofalne posledice tako za življenje na zemlji kot v onostranstvu.⁸²⁰ Vse bolj očitno pa je postajalo, da se ljudje za take grožnje niso menili oz. so bili vse bolj pripravljeni tvegati. Ekonomija in seksualnost sta se začeli tako tesno povezovati, da so se ljudje za otroke začeli odločati šele takrat, ko so bili izpolnjeni vsi kriteriji, ki so si jih postavili in ki so seveda postajali vse bolj natančno definirani in vedno težje dosegljivi.⁸²¹ Ob razpravljanju o vplivu ekonomije na plodnost sta se pojavljali dve vrsti diskurza. Prvi zajema razprave o vplivu ekonomskega položaja posameznika pri odločanju za potomstvo, drugi pa vpliv razvoja tržišča in širjenje potrošništva. Vpliv industrije se je namreč večal, ekonomski interesi pa so začeli vse bolj izrivati moralne norme. Industrija in trgovina s svojo vse bolj razširjeno mrežo sta na potrošnika začeli vse agresivneje pritiskati in preko reklamnih kampanj širiti tudi sredstva, ki so pomagala preprečevati nezaželene zanositve, čeprav so ta pri avtorjih priročnikov vzbujala precejšnje nelagodje. Širjenje kontracepcijskih sredstev je bilo tako bolj kot od zdravnikov in njihovih nasvetov odvisno od dejstva, ali in kolikšen dobiček so si industrijska podjetja lahko obetala od njihove prodaje. Slednje je bilo očitno zlasti pri popularizaciji kondomov. Ker si podjetja ob tehnologiji, ki je bila takrat na voljo, niso mogla obetati večjih dobičkov, saj sprva niso bila sposobna izdelati udobnega, praktičnega, zanesljivega in hkrati cenovno dostopnega produkta, se niso zares posvečala agresivnemu re-

818 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 49–50.

819 Flandrin, *Družina*, str. 195. Starši do svojih otrok seveda nikoli niso bili povsem brezbrizni, vendar jim je šele obdobje meščanstva dalo pravico do javnega žalovanja za umrlimi potomci. Glej: Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 235.

820 Grafenauer, *Ljubezen, zakon, družina*, str. 49–50.

821 Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 258.

klamiranju niti osveščanju javnosti o prednostih njihove uporabe. Oglaševanje torej ni odločnejše nastopilo proti mnenjem mnogih avtorjev, da so ta sredstva povzročala le velik upad številca rojstev in bi bilo zato po eni strani najbolje kar prepovedati njihovo proizvodnjo in razširjanje. Vsaj nekateri zdravniki bi se taki splošni prepovedi sicer verjetno uprli, vendar pa javnosti še vedno niso uspeli prepričati, da bi zlasti kondomi lahko postali najpomembnejše sredstvo za obrambo proti spolnim boleznim ter pomemben pripomoček v razmerah, ko je bilo spočetje treba preprečiti tudi zaradi ženinega zdravstvenega stanja, mnogi pa so še vedno ostajali na stališčih katoliške in meščanske morale in so priljubljenost teh pripomočkov zmanjševali.⁸²²

Po obdobju »nenadzorovane spolnosti« v 17. in prvi polovici 18. stoletja, ki se je izražala s pogostejšimi predzakonskimi spolnimi odnosi in vse hitrejšo spolno zrelostjo ter vse daljšo rodno dobo žensk, ki je bila posledica gospodarskih, zdravstvenih in podnebnih razlogov, je nato sledil padec. Ta se je začel že v drugi polovici 18. stoletja, rodnost pa je v 19. in v 20. stoletju postajala vse bolj nadzorovana in šibka.⁸²³ Upad plodnosti je dosegel tak obseg, da je nanj postala pozorna tudi oblast v nacionalnih in vse bolj z militarizmom prežetih državah na prelomu iz 19. v 20. stoletje,⁸²⁴ v času prve svetovne vojne pa je podpiranje kontracepcije in pravice do izbire veljalo celo za narodno izdajstvo, človek, ki bi to zagovarjal, pa je veljal za državnega sovražnika.⁸²⁵ Družbeni, socialni in ekonomski napredek so začeli veljati za sovražnika naroda. Ljudje so se preprosto razvadili in niso bili več pripravljeni na žrtve za vsako ceno. »Kultura, civilizacija, nebotičniki, moderna kopaljšča, telesna nega in vzgoja, sport, trdnjave in utrdbe, kanoni in zrakoplovi,« niso mogli rešiti naroda pred propadom, če matere niso bile več pripravljene rojevati otrok. Pisci so začeli pozivati državo, naj vodi »neizprosni boj proti vsemu, kar umetno zabranjuje

822 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 33 in Watts, *Epidemics and History*, str. 156.

823 Flandrin, *Družina*, str. 176.

824 Flandrin, *Družina*, str. 193.

825 Eder, *Sexual Cultures in Germany and Austria, 1700–2000*, str. 161.

ali preprečuje spočetje in rojstvo otrok«, kar naj bi bila država dolžna predvsem sebi.⁸²⁶ »Preprečevanje in ubijanje zaroda« je veljalo za »protinarodno in protidržavno v pravem pomenu besede«, kdor se je izmikal vzgoji otrok in žrtvam, ki so bile ob tem potrebne, je bil očitno brez vsakega »življenjskega poguma« ter zato lahko tarča bolj propulzivnih in ekspanzijsko naravnanih narodov.⁸²⁷ Na površje je tako prihajala razcepljenost meščanske družbe, ki je bila razpeta med občutkom odgovornosti, zavedanja o obrambnih in ekonomskih potrebah države ter željo po ugodju in užitku.⁸²⁸ Po eni strani so spolno aktivnost odraslega in spolno zrelega človeka šteli za »najbolj zasebno zadevo posameznika« in, če je le ostala v »mejah kulturnih zahtev in predpisov«, za »zasebno stvar individua«. V isti sapi so dodajali, da bistvo seksualne morale ostaja mnenje, da »neomejena prostost glede spolnega življenja ni opravičena, ker mora biti spolnost, kakor vsi drugi življenjski pojavi, podrejena gotovim zahtevam kulture in lepim šegam in navadam, ki so v korist individuu, ne da bi pri tem oškodovale družbo kot tako.«⁸²⁹ Uveljavilo se je prepričanje, da gre za tako pomembno področje, da ga ni mogoče prepuščati zgolj volji, željam in potrebam posameznika. Odločitev za potomstvo tako ni bila več samo v rokah para, ampak je postajala predmet reguliranja in pomemben element politične ekonomije zdravja. Ženski so začeli nalagati odgovornost, da za državo proizvede čim večje število zdravih oseb, pri čemer je prišlo do opaznega odklona od katoliške morale, saj sta higienike vse manj zanimali oblika in formalnost zveze, v kateri so bili ti otroci rojeni.⁸³⁰ Izogibanje odgovornosti do države iz lastne sebičnosti naj bi bilo sicer splošno razširjeno, glavnino odgovornosti pa so avtorji kljub vsemu nalagali ženskam, ki so

826 Čuš, Vojteh. Umreti hočejo. V: *Slovenski učitelj*, 36, 1. 11. 1935, št. 9–10, str. 147–151, str. 149–150.

827 Čuš, Vojteh. Umreti hočejo. V: *Slovenski učitelj*, 36, 1. 11. 1935, št. 9–10, str. 147–151, str. 149.

828 Gay, *The Bourgeois Experience*, str. 271.

829 Dereani, Mano. Boj prostituciji in spolnim boleznim. V: *Naši zapiski*, 12, 1920, št. 7–9, str. 147–152, str. 150.

830 Fuchs, *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*, str. 59.

začele zatirati svoj spolni nagon in nato v tako početje potegnile še moške.⁸³¹

Demografi so vedno razmišljali z zornega kota države. Imeti veliko otrok dejansko nikoli ni bilo skladno s koristmi posameznika, kar pa ob naraščajočem in vse bolj prisotnem nacionalizmu in militarizaciji družbe ni nikogar zanimalo. V družbi, v kateri je kolektivno povsem prevladalo nad individualnim, je bila korist države postavljena nad hotenja posameznikov, ena od dolžnosti pa je bila tudi čim bolj zdravo, vendar tudi čim številčnejše potomstvo.⁸³² V družinah, ki so imele samo tri otroke ali celo manj, je bila še bolj od dejstva, da je otrok manj, problematična njihova vzgoja, ki je bila ponavadi preveč popustljiva in nežna. Značaj se v taki družini ni mogel pravilno izoblikovati, saj so bili otroci deležni preveč pozornosti, ugodnosti in udobja, da bi se njihov značaj lahko oblikoval v hrabre delavce in bojavnike, ki jih je družba na začetku 20. stoletja pričakovala. Iz stroge retorike in katastrofičnih tonov, s katerimi so avtorji pogosto slikali posledice padanja rodnosti, bi bilo sicer mogoče sklepati, da so se narodi znašli na robu izumrtja, kar pa je bilo daleč od resnice. Podatki kažejo, da so se družbe v 19. stoletju dejansko ves čas ukvarjale s posledicami prehitre rasti prebivalstva, ki ji komunalna infrastruktura ni mogla slediti. V nemških deželah je število prebivalstva med letom 1800 in začetkom prve svetovne vojne naraslo za 240 %, med letoma 1800 in 1910 pa se je početerilo tudi prebivalstvo Anglije in nekaterih delov Škotske. Podoben trend je obstajal tudi v drugih evropskih državah, kar še dodatno dokazuje le delno upravičenost strahov takratnih avtorjev pred izumrtjem naroda. Ti so se propada bali zlasti zato, ker je pri naraščanju števila prebivalstva vse manjšo vlogo igrala velika rodnost, vse večjo pa nižja smrtnost.⁸³³ Skrbelo jih je dejstvo, da se narodu stalno zmanjšujejo generacije mladih ljudi, narašča pa število »starih betežnežev, arteriosklerotikov

831 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 8.

832 Flandrin, *Družina*, str. 203. Glej tudi Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 32–33.

833 Watts, *Epidemics and History*, str. 147.

in srčnih bolnikov, revmatičarjev in na raku obolelih, ki splošno ne morejo biti več aktivni člani družbe«. ⁸³⁴ Število prebivalstva je po Evropi torej še vedno naraščalo, le da počasneje, ter predvsem zaradi vse manjše umrljivosti. Prav slednje je skrbelo in zelo motilo avtorje tik pred drugo svetovno vojno, saj so se bali, da bodo ravno na predvečer velikega svetovnega spopada, ki je že visel v zraku, postali narod starcev in betežnežev. ⁸³⁵

Pri slovenskih avtorjih je bil zelo izražen občutek ogroženosti. Spadali naj bi med manjše narode, ta narod pa poleg vsega ni razpolagal niti z veliko naravnimi danostmi niti z veliko industrijskimi obrati, kar je pomenilo, da so njegovo glavno bogastvo predstavljali njegovi prebivalci, zato je problem narodnega prirastka in kakovosti potomstva postajal središčno vprašanje higienikov in demografov. ⁸³⁶ Po koncu prve svetovne vojne je z vzponom skrajno nacionalističnih ideologij prišlo do ponovnega porasta skrajnejših idej, ki so zagovarjale pomen omejevanja spolnosti na zakonsko zvezo, omejevanje pravice žensk pri odločanju glede rojstva otrok ter boj proti splavu in vsaki obliki masturbacije, tako tiste samotne kot one v zakonu. V ospredju sicer nista bila več greh in strah pred večnim pogubljenjem, temveč sekulariziran nacionalizem, ki je obstoj naroda pogojeval z njegovo številčnostjo in obrambno sposobnostjo. ⁸³⁷

834 Bonač, Ivo. Naši temeljni življenjski problemi. V: *Zdravje: priloga Prerodu*, 16, 1940, št. 11–12, str. 125–127.

835 Cattani, *Igiene del matrimonio*, str. 273–274.

836 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 3.

837 Cattani, *Igiene del matrimonio*, str. 265–266.

MASTURBACIJA

Drugi kočljivi problem, ki je imel poleg ženske seksualnosti najpomembnejšo vlogo v meščanskem diskurzu o spolnosti, je bil masturbacija,⁸³⁸ saj so se strahovi, ki so povezovali seksualnost z degeneracijo in moralnim razkrojem in so bili sestavni del meščanske morale, največkrat manifestirali v odnosu do spolnih bolezni pa tudi do masturbacije.⁸³⁹ Zdravniki so pred letom 1700 le redko izražali zaskrbljenost zaradi masturbacije kot take. Skrbel jih je vpliv trošenja semenske tekočine, način, kako je do tega prišlo, pa jih skoraj ni zanimal.⁸⁴⁰ Masturbacija je bila greh in je spadala v interesno območje moralistov in krščanskih mislecev.⁸⁴¹ Začetek »moderne bolezenske obravnave masturbacije« je mogoče celo precej natančno datirati, saj je bil povezan z izdajo dela Johna Martena z naslovom *Onania or The Heinous Sin of Self-Polution, and All Its Frightful Consequences, in both Sexes, Consider'd*, ki je izšlo med letoma 1708 in 1716. To delo je že povezovalo masturbacijo s telesnimi obolenji in je bilo znanilec nove, sekularizirane morale,⁸⁴² vendar je slednja

838 Eder, *Sexual Cultures in Germany and Austria, 1700–2000*, str. 143.

839 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 6.

840 Allen, *The Wages of Sin*, str. 83.

841 Več o vplivu krščanstva in njegovih doktrin na odnos družbe do masturbacije skozi različna obdobja glej: Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 19–36.

842 Polajnar, »*Pfuj! To je gerdo!*«, str. 74.

šele po zaslugi piscev z izjemnim ugledom in avtoriteto, kot je bil Samuel-Auguste-André-David Tissot (1728–1797), v 18. stoletju dobila status resne medicinske problematike. Tissotovo delo *L'Onanisme: dissertation sur les maladies produites par la masturbation*, ki je v latinščini izšlo že leta 1758, leto pozneje pa še v francoščini, je bilo v nemščino prevedeno leta 1770, ko so na masturbacijo in na njene posledice postali bolj pozorni tudi nemško govoreči zdravniki in pedagogi. Če so ljudje do tedaj zgolj slutili, da počnejo nekaj, kar Bogu ni bilo čisto pogodu, so se sedaj začeli zavedati nevarnih posledic svojega ravnanja, kar je ustvarilo pravo stanje kolektivne hysterije.⁸⁴³ Med nemško govoreče avtorje so se Tissotova stališča razširila predvsem po zaslugi Jeana-Jacquesa Rousseauja, ki je v svojem delu *Émile ou de l'éducation* (1762) povsem sledil Tissotovim stališčem. Rousseau je bil namreč velik vzornik skupine nemških pedagogov, med katerimi velja izpostaviti posebej Christiana Gotthlifa Salzmann, Joachima Heinricha Campa in Johanna Bernharda Basedowa, ki so se združevali v skupino »filantropistov« in ki so začeli pravo izobraževalno kampanjo o škodljivih in usodnih posledicah masturbacije. Boj proti masturbaciji in drugim nezaželenim oblikam spolnosti je postal celo osrednji del njihovih vzgojnih prizadevanj. Verjeli so v moč vzgoje, ljudem pa so hoteli dati orodje, da bi se zmogli racionalno odločati. Izobražen in osveščen posameznik naj bi bil sposoben večjega samonadzora, saj se je zavedal, zakaj se odreka. Ob koncu 18. stoletja je to stališče začelo postopno zamirati in so celo pedagogi začeli priznavati, da se je koncept racionalne vzgoje izkazal za neustreznega, saj so ljudi in njihovo voljo in značaj pogosto preceñjevali. Prve pobude za načrten pristop k spolni vzgoji so se tako zaključile, v 19. stoletju pa je prišlo do povratka k vzgoji, ki je težila predvsem k ohranjanju nedolžnosti in sramežljivosti in ki se je posluževala predvsem molka in v retoriko zavitih groženj. Govoriti je mogoče celo o ponovnem zavezništvu med klerom,

843 Polajnar, »Pfuuj! To je gerdo!«, str. 74–75. Več o tem glej tudi: Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 61–63.

pedagogi in zdravniki, ki ga Peter Gay imenuje »medicinsko-moralna aliansa«. ⁸⁴⁴

Medicinska stališča so se povsem pomešala s katoliškimi in moralnimi, posledice samozadovoljevanja pa niso več obtežile le duše, ampak so mlade obsodile na moralni in fizični propad. ⁸⁴⁵ Presek s starim načinom razmišljanja, v katerem je prevladovalo ocenjevanje masturbacije na moralni podlagi in v luči diskurza o grehu in pokori, seveda ni bil popoln in se ni zgodil na enkrat. Obe ideji in oba pristopa so dolgo soobstajali, o čemer priča navsezadnje tudi delo moralista P. du Toit de Mambrinija, ki je leta 1760, torej dve leti za Tissotom, izdal delo o masturbaciji, v katerem je sodil na podlagi citatov o Sodomi in Gomori ter mlade strašil pred vsemogočnim in vseprisotnim Bogom, ki ne vidi le v spalnico, temveč tudi v srce, starše pa je pozival k strogemu kaznovanju vsakega odklona. ⁸⁴⁶ Tissot je sicer zanemaril religiozno problematiko masturbacije, skoraj v celoti pa je povzel nekatere predhodnike ter našteval fizične posledice tega početja, med katere je prišteval zastoj v rasti in razvoju, gonorejo, epilepsijo, zmanjšano plodnost pri moških in še kaj. Potrjeval je tudi Hipokratovo tezo, da je proizvodnja semenske tekočine neposredno povezana s krvjo in krvnim obtokom, kar je pomenilo, da je masturbacija lahko vodila v slabokrvnost, splošno šibkost organizma ter zmanjšanje spominskih in celo intelektualnih sposobnosti. ⁸⁴⁷ To misel lahko še vedno zasledimo tudi v slovenskem časopisju na začetku 20. stoletja. Bili so mnenja, da se mora vsak, ki želi doseči kaj pomembnejšega na filozofskem, literarnem, športnem ali katerem drugem področju, vzdržati spolnega občevanja. Tega so se očitno zavedali že grški atleti, do tega spoznanja pa je prišla tudi katoliška duhovščina, ki spolno energijo pretvarja v duhovno. ⁸⁴⁸

Tissot je v svojem delu pokušal dokazati in utemeljiti telesne in zato povsem oprijemljive nevarnosti, ki naj bi jih prina-

844 Sauerteig, *Sex Education in Germany*, str. 11–12.

845 Allen, *The Wages of Sin*, str. 83–88.

846 Watts, *Epidemics and History*, str. 143.

847 Watts, *Epidemics and History*, str. 143. Glej tudi Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 67.

848 *Naši zapiski*, Spolni problem, 2, avgust 1904, št. 9, str. 135–138, str. 136.

šala masturbacija. Pri svojem delu se je oprl zlasti na Hipokrata, Celsusa, Aretina, Galena, Santoria, Lommiusa, Gaubiusa, Boerhaveja, Hoffmana, van Swieten in druge, a dejansko je povzel že dolgo poznane teorije o telesnih sokovih in posledicah njihovega izgubljanja. Telesne sokove je postavil v hierarhijo pomembnih elementov za zdravje organizma in njegov obstoj glede na količino energije, ki jo je organizem moral potrošiti, da jih je proizvedel. Mleko, ki so ga proizvajale ženske, je bilo po vseh kazalnikih najredkejša, najmanj pomembna in najbolj pogrešljiva tekočina, medtem ko je sperma veljala za pravi eliksir in je po pomembnosti dominirala nad vsemi drugimi, posledice trošenja te tekočine pa naj bi bile za organizem lahko zares usodne.⁸⁴⁹ Problematike se je na povsem soroden način lotil tudi Hufeland, ki je svaril pred trošenjem življenjske energije in razmetavanjem s telesnimi silami, saj naj bi to vodilo v hitrejšo izgorevanje in posledično v krajšanje življenja. Masturbacija naj bi predstavljala dejanje proti naravi, zaradi česar naj bi se narava nato kruto maščevala. Po Hufelandovem mnenju je bilo potrebno storiti vse za preventivo, skrbeti za pravilno prehrano in obleko in primerno ležišče ter izvajati buden in strog nadzor nad otroki in mladino ter jih spodbujati k telesni aktivnosti. Masturbacija je bila po njegovem mnenju eden od najbolj zanesljivih in najbolj grozljivih načinov za krajšanje življenja, ki naj bi bilo prav zaradi samozadovoljevanja že sicer polno tegob in bridkosti.⁸⁵⁰

Masturbacija je sama po sebi postala bolezen, ki je zahtevala načrten, premišljen in povsem znanstven pristop in natančno zdravnikovo obravnavo. Če problem masturbacije in masturbirajočega mladeniča do začetka 18. stoletja skoraj ni obstajal,⁸⁵¹ so nelagodje, strah in odpor do masturbacije in njenih posledic v dobi meščanstva postali veliko bolj izraženi kot v preteklih obdobjih. Prav slednje morebiti kaže na to, da je fenomen postajal

849 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 68–70.

850 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 345–346. Glej tudi: Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 104.

851 Polajnar, »Pfu! To je gerdo!«, str. 71.

vse bolj razširjen in da so avtorji v veliki meri burno reagirali na nov družbeni pojav, ki prej ni dosegal takih razsežnosti. V tem obdobju je namreč prišlo do korenitih sprememb v življenju ljudi, ki so v zakonsko zvezo začeli vstopati pozneje, toleranca do predzakonskih spolnih odnosov je bila vse nižja, spolni odnos pa je zaradi širjenja spolnih bolezni postajal vedno bolj tvegan.⁸⁵² Masturbacija je v mnogočem postala sinonim za propad in eden od najbolj vidnih »simptomov družbene patologije«, saj grešnik ni škodil le sebi, temveč tudi svoji okolici in družbi, ki je bila zaradi razširjenosti te problematike obsojena na degeneracijo in propad.⁸⁵³ V *Naših zapiskih* lahko še leta 1904 preberemo: »Ljudje ne umejo, v kakem ozkem vzročnem razmerju je spolna energija z drugimi življenjskimi silami, ne vedo, da dajejo z vsakim združenjem del svojega življenja. Najfinejši sok celega telesa so spolne celice – čim bolj človek živi v spolni sferi, čim večkrat je spolno razdražen, tem več življenjske energije se izpremeni v spolno in tem več spolne sile se potvarja v semenu.« Prekomerno porabljanje spolne energije se je nato po pravilu odrazilo v spolnih infekcijah. Organizem človeka, ki je neodgovorno ravnal s svojimi telesnimi tekočinami, je namreč tako oslabil, da ni bil »več zmožen ubraniti se mikrobov in njihovih strupenih produktov.«⁸⁵⁴ Masturbacija pa ni bila pogubna le za posameznika, temveč za človeštvo v celoti. V priročnikih z začetka 19. stoletja je bilo pogosto zapisano mnenje, da je masturbacija najbolj zahrbtna uničevalka civilizacije in da niti vojne, kuga in vse ostale epidemije skupaj niso zahtevale toliko žrtev in prizadele človeštvu toliko škode, kot ta sramotna dejavnost. Združevala je greh, razvade in samouničevalnost in zato simbolizirala vse, kar je bilo po meščanski ideologiji vredno obsodbe. Ker je vodila tako v fizični kot moralni propad posameznika, so se prav na področju boja proti masturbaciji združila prizadevanja moralistov, higienikov in zdravnikov. Izhajali so iz različnih

852 Allen, *The Wages of Sin*, str. 114–115. Glej tudi: Sauerteig, *Sex Education in Germany*, str. 9.

853 Polajnar, »Pfu! To je gerdo!«, str. 78.

854 *Naši zapiski*, Spolni problem, 2, avgust 1904, št. 9, str. 135–138, str. 136–137.

temeljev, borili pa so se proti skupnemu sovražniku, metode, ki so jih uporabljali, pa so si bile tudi zelo sorodne. V obeh primerih je namreč šlo za uporabo zapletene terminologije, strašenja in naštevanja pogubnih posledic samozadovoljevanja, le da so eni strašili predvsem z večno pogubo, drugi pa s telesnimi posledicami, fizičnim padom in smrtjo.⁸⁵⁵

Pred koncem 19. stoletja na Slovenskem masturbacije niso neposredno obravnavali, navodila in nauke pa so podajali v zapleteni terminologiji, ki je problem nakazovala le posredno,⁸⁵⁶ z izrazi, ki dajejo zgolj slutiti, o čem je govora. Matija Prelog je pri prevodu Hufelandove *Makrobiotike*, v kateri je slednji jasno zapisal, da je masturbacija eden od uničujočih faktorjev, ki krajšajo življenje,⁸⁵⁷ celo povsem izpustil poglavje o masturbaciji in ga nadomestil le s krajšim odstavkom, ki vsebuje zgolj splošna opozorila mladim, naj se izogibajo razuzdanostim.⁸⁵⁸ Omenjanje in jasno obravnavanje problematike je veljalo za povsem odvečno, saj je mnogo avtorjev izražalo mnenje, da je »čistost prav poseben pripomoček za zdravje in dolgo življenje«, ne da bi dejansko uporabili izraze, kot so samooskrumba, onanija itd., ki bi lahko razvneli ljudsko domišljijo in vodili v še večje pohujšanje.⁸⁵⁹ Izraz onanija je bil dejansko uporabljen in nedvoumno zapisan šele leta 1908 v zgodbi z naslovom Šesta božja zapoved, ki jo je napisal Anton Pesek in jo objavil v časopisu *Domače ognjišče*.⁸⁶⁰

Avtorji so vsi po vrsti ostro obsojali pojav, ki naj bi v družbo prinašal samo gorje in nesrečo, v njihovih pristopih pa lahko ločimo tri temeljne usmeritve. Prva je značilna predvsem za katoliške moraliste ter sloni na poudarjanju grešnosti samozadovoljevanja in njegovih posledic za dušo in posmrtno življenje. Pri drugi skupini avtorjev je vidik katoliške morale sicer manj izpostavljen, prevladujejo pa grožnje s telesnimi posledicami. Samo

855 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 3–5 in 74.

856 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 84.

857 Hufeland, *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*, str. 345–351.

858 Prelog, *Makrobiotika*, str. 113–114.

859 *Zgodnja Danica*, Koliko je vredna čistost po svojem sadu, 30, 10. 8. 1877, št. 32, str. 250–251.

860 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 89–90.

pri redkih in najbolj sodobnih avtorjih tik pred drugo svetovno vojno lahko zasledimo mnenje, da je masturbacija nenevarna in da nima posledic za človekov razvoj. Meje med mnenji in stališči zdravnikov, duhovnikov in moralistov pravzaprav ni bilo. Proti koncu 19. stoletja, ko je že povsem prevladal znanstveni pristop k medicini, zdravniki nikakor niso podvomili o stališčih moralistov, temveč so jih celo v celoti prevzeli in vključili v svoje tekste. Splošno uveljavljena družbena morala je sicer vse manj slonela na verskih in vse bolj na medicinskih temeljih, kar pa ne pomeni, da so se osnovne vrednote in zapovedi kakorkoli spremenile. Kar je bilo moralno, je veljalo za zdravo in obratno. Svoje mesto je masturbacija dobila tudi v psihiatriji in psihoanalizi.⁸⁶¹ Freud je masturbacijo toleriral kot del »neorganizirane otroške seksualnosti«, ki pa bi se ob pravilnem razvoju posameznika morala preobraziti v druge dejavnosti, kar pomeni, da je bila pri odraslem človeku nujno znak patološkosti.⁸⁶² Ob koncu 19. stoletja se je med avtorji že vzpostavila posebna struja, ki je v masturbaciji videla bolj posledico in simptom duševne motnje in neuravnovešenosti kot pa vzrok za njun pojav. Freud nikoli ni spadal mednje, saj je masturbacijo neposredno krivil za nastanek nevrotičnih motenj, do katerih pa ni prišlo zaradi psihološkega učinka občutkov krivde in slabe vesti, notranjega boja in groze pred mogočimi posledicami, temveč po Freudovem mnenju zaradi fizičnega in povsem somatskega mehanizma, ki se je sprožil ob masturbiranju in ki je povzročal nevrose.⁸⁶³ Sigmund Freud je leta 1893 zapisal, da masturbacija povzroča nevrastenijo in vodi v živčne bolezni, Emil Kraepelin in Richard von Krafft-Ebing pa sta masturbacijo prištevala med spolne perverzije skupaj z ekshibicionizmom, fetišizmom, mazohizmom in sadizmom. Celo povsem na prelomu stoletja so bile skrajne preventivne metode, kot so obrezovanje, uporaba mehanskih pripomočkov, telesna kazen, amputacija klitorisa itd., še vedno del standardnih pediatričnih priročnikov in učbenikov, ki še zdaleč niso izražali zgolj mnenja osamljene pe-

861 Allen, *The Wages of Sin*, str. 80 in 94.

862 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 82.

863 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 127–130 in 139.

ščice skrajnežev.⁸⁶⁴ Med avtorje, ki so veljali za avtoritete v svetovnem merilu in so še na prelomu iz 19. v 20. stoletja v masturbaciji videli povsem realno fizično grožnjo, prištevamo še Rohlederja, Nyströma, Forela, Morrisa in Halla.⁸⁶⁵

Priročniki katoliških moralistov večinoma niso bili namenjeni »bolnikom«, temveč njihovim staršem. Nasveti, ki jih lahko preberemo, so si podobni. Vsi so namreč poudarjali predvsem pomen vzgoje v sramežljivosti in ohranjanju čistosti.⁸⁶⁶ Starši so imeli pravico in dolžnost skrbeti za moralno vzgojo svojih otrok, ki so se ji pogosto lahkomišelnost odrekli iz nevednosti, neznanja in neosveščenosti. Anton Martin Slomšek tako svetuje: »Mati zakriči, kadar vgledaš kaj nespodobnega; pa tudi za njimi skerbno pošpegaj, kaj v samoti počnejo. Pazi tudi na perilo odrašenih, saj veš zakaj!«⁸⁶⁷ Starši naj nikakor ne bi smeli dovoliti, da fantje in dekleta predolgo skupaj ležijo, tekajo naokoli pomanjkljivo oblečeni, gledajo in poslušajo »nesramne reči« ali se celo »nesramno ošlatujejo«. Poleg pretesnih hlač, ležanja na trebuhu, sedenja s prekrižanimi nogami in ogledovanja živine in drugih živali med parjenjem⁸⁶⁸ so veliko nesreč zakrivali tudi starši sami, posebej če so otroka jemali k sebi v zakonsko posteljo, in sicer predvsem takrat, kadar je postalo očitno, da se že zavedajo sveta okoli sebe in da »ateja pa mamó gladko izrečejo«. Otroke naj bi vestno opozarjali, naj ne »počenjajo, pogledujejo, tudi ne mislijo kaj«, česar bi jih bilo sram, če bi jih mati videla. Prepovedano je bilo vsako skupno kopanje in umivanje, otroke naj bi naučili spodobno hoditi na potrebo, če pa se je izkazalo, da besede niso imele pravega učinka, je Slomšek naročal, da »mora šiba pripomoči«. ⁸⁶⁹ Veliko nevarnost za pohujšanje so predstavljali tudi razni kmečki prazniki, čas različnih opravil, kot so bili »prosená metva, grablje-nje listja po hrastovji, grabrovji ino bukovji ali anpravljanje stelje

864 Allen, *The Wages of Sin*, str. 109–111.

865 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 137–138.

866 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 195–197.

867 *Drobtinice*, Poduk za zakonske žene in vdove, 14, 1859–1860, str. 35–41, str. 37.

868 *Drobtinice*, Petnajst naglavnih grehov per otroški reji, 1, 1846, str. 176–180, str. 178–179.

869 Slomšek, Anton Martin. Petero smertnih nevarnosti deviške sramožljivosti. V: *Drobtinice*, 3, 1848, str. 214–218, str. 216.

iz praproti, spravlanje krme, kožuhanje turšice« ter nenezadnje tudi čutje pri mrličih, ko zlasti »posli obojega spola spotakljivo občujejo«. ⁸⁷⁰ Nadzor nad obnašanjem otrok in mladostnikov seveda ni bil dovolj, saj je do izgube nedolžnosti lahko prišlo že z nečistovanjem v mislih. ⁸⁷¹ Sramežljivost je veljala za najboljšega varuha nedolžnih otrok ter »devišta sveta varučka«, zato je bilo otroke potrebno vzgojiti tako, da so pred vsako nespodobnostjo občutili »znotrajno grozo«. ⁸⁷² Otrokom je bilo zato potrebno pri-
vzgojiti trdno voljo in strah pred Bogom, ki je vse videl, tudi to, kje so se nahajale roke zvečer med preoblačenjem in po odhodu v posteljo, ⁸⁷³ in to ne glede na to, kako trdna je bila tema v sobi in kako »tolsta« je bila stena. ⁸⁷⁴

Goreč borec proti masturbaciji je bil tudi Anton Bonaventura Jeglič, ki se je s tematiko podrobno ukvarjal v več svojih publikacijah. Staršem je nalagal izredno veliko odgovornost za usodo svojega otroka, delno pa jim je pripisoval celo krivdo za otrokova grešna nagnjenja, ki so bila pogosto podedovana in plod razuzdanosti staršev. Če se ti zlasti v času nosečnosti in dojenja niso znali odpovedati spolnim odnosom in so svojo poželjivost tako neposredno prenesli na otroka, so ga lahko zaznamovali za vedno. Temu je bilo ponavadi potrebno dodati še preveč mehkužno vzgojo, preobilno hrano in preveč razdražljivo pijačo ter neprimerne zglede iz okolja, v katerem je spolnost kar puhtela iz vsakdanjega govora in obnašanja vseh, ki so otroka obdajali. Slednje je Jeglič v veliki meri povzel po Antonu Martinu Slomšku, ki je vzroke za začetek samozadovoljevanja videl v kavi, vinu, premočnih jedeh, neprimernih igrah, jezdenju ter v neprimernih vplivih iz okolja. ⁸⁷⁵

870 Slomšek, Anton Martin. Petero smertnih nevarnosti deviške sramožljivosti. V: *Drobtinice*, 3, 1848, str. 214–218, str. 217 ter Plantarič, Josip. V varstvo mladini. V: *Zgodnja Danica*, 52, 27. 1. 1899, št. 54, str. 29.

871 Slomšek, Anton Martin. Pouk za mladenče. V: *Drobtinice*, 14, 1859–1860, str. 49–56, str. 53–54.

872 *Drobtinice*, Sedem prošenj materam ino očetam, 1, 1846, str. 180–185, str. 183.

873 *Drobtinice*, Duh svetega Frančiška Saleškega. 23. poglavje: o sramežljivosti, ko gremo spat, 27, 1893, str. 3–96, str. 41. Glej tudi *Drobtinice*, Petnajst naglavnih grehov per otroški reji, 1, 1846, str. 176–180, str. 178–179.

874 *Drobtinice*, Sedem prošenj materam ino očetam, 1, 1846, str. 180–185, str. 182.

875 *Drobtinice*, Petnajst naglavnih grehov per otroški reji, 1, 1846, str. 176–180, str. 178–179.

Vzroki za padec v greh so bili lahko sicer tudi banalnejši, kot npr. neprimerna in med nogami pretesna obleka, ki je otroku drgnila spolne organe in ga napeljala k temu, da se je začel še sam dotikati, posledice pa so bile tudi v tem primeru enako hude.⁸⁷⁶ V delu *V boj za srečno in veselo krščansko življenje* zapiše, da je »samooskrumba« nevarna in grešna. Pri fantih naj bi se začela ponavadi po prvih spontanah izlivih, saj se je fant takrat navadno začel dotikati in s tem nadaljeval zaradi ugodja, ki ga je ob tem čutil, ne da bi se zavedal posledic svojih dejanj. Fante je opozarjal, da se mu bo zlorabljeni del telesa pokvaril, telo naj bi mu oslabilo, postal naj bi neodporen proti najrazličnejšim boleznim, posledice pa naj bi se čutile celo v zakonu, saj naj bi zaplajal le slabotne in okvarjene potomce. Učil jih je, da je to dejanje smrtni greh, katerega posledic ni mogoče preprosto izbrisati in ki se bodo nedvomno prenesle tudi na potomce. Posledice »telesnega dotikovanja« naj bi bile še hujše za dekleta. Prva posledica so bili »krči in boležljivost na zlorabljenih udih«, slabljenje »srčnih in želodčnih živcev«, slaba prebava, »prej cvetoča lica naj bi jim začela veneti in bledeti«, dekleta naj bi postajala vedno bolj nemirna, sitna in razdražljiva, trpel pa naj bi tudi njihov bodoči zarod.⁸⁷⁷ Če so se mladi želeli tem posledicam izogniti, so morali znati zatreti pokvarjen spolni nagon, domišljijo, se odreči plesom in ponočevanju ter vsem ostalim skušnjavam, pogosto hoditi k spovedi in moliti k Mariji Devici, da bi jim ta pomagala ohraniti »sveto čistost«.⁸⁷⁸ S tem je potrjeval tezo, da je bil boj proti masturbiranju pravzaprav boj z mlino na veter. Vsi pripomočki, nadzor ter zastraševanje pred posledicami so bili zaman, če sta želja in spolni nagon pri človeku ostajala nespremenjena. Proti slednjima pa ni bilo zdravila, z zunanjim nadzorom pa tudi ni bilo mogoče nadzorovati misli posameznika, zato sta bili pomembni prevzgoja in krepitev značaja, saj naj bi bila prav vest najzanesljivejši in najbolj neizprosni razsodnik.⁸⁷⁹

876 Jeglič, *Staršem: pouk o vzgoji*, str. 83–85. Breclj našteva še navidezno nedolžne otroške igre, pri katerih je prihajalo do drgnjenja genitalij. Breclj, *Ob viru življenja*, str. 159.

877 Jeglič, *V boj za srečno in veselo krščansko življenje!*, str. 92–93.

878 Jeglič, *V boj za srečno in veselo krščansko življenje!*, str. 94–95.

879 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 113.

Drugi avtorji so bili prepričani, da je velik del preventive že redna in natančna higiena intimnih delov telesa. Neodstranjevanje telesnih izločkov naj bi namreč pogosto povzročalo take srbečice, da se človek ni mogel izogniti dotikanju, ob čemer pa je seveda spoznal tudi njegovo prijetnejšo plat in se kmalu nalezel te grde navade. Masturbacija naj bi bila eden od najhujših bičev za človeštvo, saj je tiho in prikrito spodkopavala zdravje mladega rodu in ga s tem obsodila na propad. Mladim je bilo torej potrebno privzgojiti občutek za odgovornost do sebe in do drugih, da se bodo znali ohraniti čiste in nedotaknjene, da se bodo znali izogniti propadu svojih intelektualnih sposobnosti in številnim usodnim boleznim, ki so se začele z navidezno nedolžno večerno igro.⁸⁸⁰ Dečke so učili, naj poskušajo urinirati čim hitreje, naj pogled medtem strogo usmerjajo navzgor in naj penisa ne otrešajo, pa čeprav bodo zaradi tega imeli nekoliko mokre hlače, saj se je bilo potrebno v čim večji meri izogniti dotikanju spolnega uda.⁸⁸¹ Če so starši na perilu opazili nedvoumne sledi grešnega početja, je bila po Jegličevem mnenju njihova dolžnost, da se z otrokom natančno pogovorijo brez jeze in togote. Otroku naj bi bilo potrebno vzbuditi »stud nad grehom« in »strah Božji«, starši pa naj bi ga tudi opogumljali k trdnejši volji, da se bodo znali grešnim nagnjenjem naslednjič upreti. Posebna previdnost je bila potrebna zlasti takrat, ko je bil otrok »še nezaveden in se je dotikal samega sebe, ne vedoč, kaj je spolni občutek«, saj bi ga resnica lahko izjemno prestrašila in mu pustila posledice za celo življenje. Jeglič staršem svetuje, naj otroku pokažejo, »da je tako dejanje ostudno, nizko, nespodobno, sramotno. Povej mu, da taka dejanja sovraži Bog, sovraži Marija Devica in se gnusijo angelu varihu, pa tudi vsakemu poštenemu človeku. Namigni mu tudi, da je dejanje škodljivo za telesno zdravje, da izgubljena tekočina potrebuje zase mnogo krvi, pa zato, ako se izgublja, človek nima več dosti krvi, opeša, morda tudi oboli in umrje. Le povej mlademu grešniku, da se s tem poniža k živali, da mu bo opešal

880 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 81–82.

881 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 11.

razum, spomin, opešala moč volje. Prosi ga, naj tega več ne stori. Obudi z njim pred križem ali pred podobo Matere Božje globoko kesanje, pa trden sklep, da tega ne bo več storil. Obljubi naj ti, da bo povedal, ako se bo kdaj pregrešil. Tako je otrok poučen, ako-ravno se spolne stvari še imenovale niso.« Navsezadnje pa je bilo otrokom potrebno povedati tudi, da vsak dotik genitalij še ni greh, da se lahko mirno kopa, umiva in odstranjuje umazanijo s svojega telesa, ne da bi ob tem žalil Boga, Marijo in svetnike, če le ohrani čistost v svojem srcu.⁸⁸²

Priročniki poleg tega svetujejo, naj starši nenapovedano vstopajo v sobe svojih otrok, naj natančno pregledujejo njihovo spodnje perilo, kopalnico in stranišče, naj skrbijo za ustrezno prehrano, trdo ležišče in posebna oblačila, pojavljali pa so se celo skrajni nasveti, ki jih je delil francoski opat J. Fonssagrives, ki je pri deklicah predlagal celo amputacijo klitorisa.⁸⁸³ Ponekod te ideje niso ostale samo na papirju, saj so se iz strahu pred posledicami masturbacije ljudje zatekali k samopohabljanju, zdravniki so »bolnikom« predpisovali hidroklorovo kislino, strihnin, volčjo češnjo (beladono) ter izvajali brutalne operacije (kavterizacijo, odstranitev klitorisa, obrezovanje ter celo kastracijo), pogosto brez vsake anestezije.⁸⁸⁴ Po načelu povpraševanja in ponudbe se je na tržišču pojavila tudi množica pripomočkov, ki naj bi fizično preprečevali dotikanje genitalij, nekakšnih prisilnih jopičev, pa tudi pripomočkov za privezovanje med spanjem.⁸⁸⁵ Ob tem velja poudariti, da ti posegi niso bili namenjeni sadističnemu mučenju mladih pacientov, ampak so veljali za izraz usmiljenja in človekoljubja.⁸⁸⁶

Bolj kot zdravljenje že padlih in propadlih osebkov naj bi bila uspešna preventiva,⁸⁸⁷ zato se mnogi avtorji temi ne izogi-

882 Jeglič, *Staršem: pouk o vzgoji*, str. 86–90.

883 Fonssagrives, *L'educazione della purezza*, str. 61. O tem glej tudi: Ziglio, *Tracce per una storia dell'educazione sessuale*, str. 128. O preventivnih ukrepih, ki naj bi mlade odvrnili od masturbacije, glej tudi Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 83.

884 Allen, *The Wages of Sin*, str. 79 in 97–107.

885 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 12–13 in 144.

886 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 110.

887 Ziglio, *Tracce per una storia dell'educazione sessuale*, str. 129.

bajo, ampak poskušajo predvsem groziti grešnikom z naštevanjem vseh mogočih bolezni in nesreč, ki naj bi jih masturbacija povzročala. Simptomi, ki jih naštevajo, so največkrat povsem izmišljeni, velikokrat pa grozijo s pojavom čisto realnih bolezni, kot so epilepsija, tuberkuloza in neplodnost, ki pa z masturbacijo nimajo nobene povezave. Značilno je tudi, da ob obravnavi masturbacije in naštevanju njenih posledic med slednje velikokrat mešajo simptome sifilisa ter s tem ustvarjajo navidezno povezavo med masturbacijo in »francosko« bolezni.⁸⁸⁸ Posamezni avtorji z masturbacijo povezujejo okvare sluha in vida, nenormalen razvoj prsnega koša, težave s prebavo, tuberkulozo, paralizo, epilepsijo, težave pri uriniranju in še kaj,⁸⁸⁹ obstajali pa so tudi zmernejši avtorji, ki so ugotavljali, da je strašenje pred zgolj občasno masturbacijo odveč, saj naj bi človek pri tem ne porabil prav nič več energije kot med spolnim odnosom. Skrbelo jih je predvsem pretirano izčrpavanje organizma, ki naj bi vodilo do okvar vida, razširitve srca in povečanja prostate, pretirana masturbacija pa naj bi vodila tudi do razvoja perverzij, nespečnosti, živčnih bolezni in malodušja,⁸⁹⁰ obstajali naj bi celo primeri, ko je zaradi nebrzdanega masturbiranja prišlo celo do krčenja, v naslednjem koraku pa celo do popolnega izginotja najprej enega in nato še drugega testisa ter posledično seveda do sterilnosti in impotence.⁸⁹¹ Avtorji so kot posledice masturbiranja predstavljali različne akutne in kronične bolezni, ki naj bi prizadele živčni sistem, čutila, okostje, mišičevje, dihalni sistem, rodila in spolne organe ter povzročile celo smrt.⁸⁹² Retorika, ki je spolne bolezni izrabljala za zastraševanje v želji po nadzoru in zatiranju nezaželenih in nedovoljenih oblik seksualnosti, je dejansko zavirala razvoj medicinske znanosti na tem področju. Demoniziranje je ljudi, ki so bili okuženi s spolno boleznijo, odvrčalo od iskanja zdravniške pomoči, v strahu pred družbeno stigmo pa so svoje stanje poskušali čim

888 Ziglio, *Tracce per una storia dell'educazione sessuale*, str. 125. Glej tudi Watts, *Epidemics and History*, str. 124.

889 De Castro, *Igiene del corpo umano*, str. 163.

890 Foà, *Igiene sessuale*, str. 46.

891 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 84.

892 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 3.

bolj prikriti.⁸⁹³ Pojasnjevanje vseh mogočih in nemogočih simptomov, posledic in zapletov tako masturbiranja kot drugih oblik spolnosti, ki so bile v nasprotju z uveljavljenimi moralnimi predpisi, naj bi bilo učinkovitejše kot privzganje trdnega značaja in moralne drže, predvsem pa naj bi dajalo takojšnje rezultate, medtem ko so bila za pravo in resnično prevzgojo potrebna leta.⁸⁹⁴

Mnogo zdravnikov, med njimi celo Tissot, je bilo prepričanih, da je masturbacija veliko nevarnejša od spolnega odnosa z žensko,⁸⁹⁵ zato so predpisovali celo obiske pri prostitutkah, ki naj bi nadomestili samotne užitke.⁸⁹⁶ Tissot je trdil, da se med spolnim odnosom med partnerjema vzpostavi nekakšna magnetna sila, ki se sprosti ob orgazmu. Telo naj bi takrat stresla sila, ki je zelo spominjala na udar elektrike in ki je spodbujala tvorjenje vitalne energije, kar se pri masturbaciji seveda ni zgodilo. Pri samozadovoljevanju ni bilo prisotnega nobenega magnetizma, prav tako pa ni moglo priti do izmenjave telesnih tekočin, kar pomeni, da se je telo zgolj izčrpalo, v zameno pa ni dobilo ničesar.⁸⁹⁷

Avtorji, ki so v preteklosti v takih primerih priporočali obisk javne hiše, so se temu začeli izogibati, ker svojih bolnikov niso želeli izpostavljati dodatnim nevarnostim, povsem sprejemljivi pa so se jim zdeli spolni odnosi s stalno partnerko pred poroko.⁸⁹⁸ Prav vsiljevanje predzakonske vzdržnosti naj bi namreč povzročilo porast masturbacije, h kateri so se ljudje zatekali, ker pač niso imeli česa boljšega na razpolago.⁸⁹⁹ Zanimanje za masturbacijo je bilo izjemno zlasti med protestantskimi pisci, ki so za pojav v veliki meri krivili prav lažno katoliško moralo, njene neživiljenjske zahteve po celibatu in devištvu. Prepričani so bili, da so oni nosilci napredka, saj so proti masturbaciji vodili moderen, znanstven in medicinski boj ter se niso zanašali zgolj na teološka stališča in prepovedi.⁹⁰⁰

893 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 6.

894 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 27.

895 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 168.

896 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 161.

897 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 109.

898 Foà, *Igiene sessuale*, str. 47. Glej tudi Watts, *Epidemics and History*, str. 124.

899 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 158.

900 Polajnar, »Pfuji! To je gerdo!«, str. 77–78.

Skrb je vzbujalo vedno večje število ljudi, ki so zapuščali podeželje in se množično naseljevali v mestih. Med njimi je namreč naraščalo število samskih, ki so bili povsem izkoreninjeni, izolirani, brez opore družine in okolice in prepuščeni neusmiljenemu boju za preživetje. Obsedenost moralistov z masturbacijo je tako pogosto izhajala prav iz zavedanja, da tega pojava ni bilo mogoče zaježiti niti nad njim izvajati zunanjega nadzora.⁹⁰¹ Skrb so vzbujala celo meščanska stanovanja, kjer so otroci imeli svoje prostore in veliko več zasebnosti kot kdajkoli prej, v greh samoskrumbe pa so lahko zapadali celo sicer od sveta izolirani menihi v svojih celicah. Ti so se namreč lahko povsem izolirali od vseh posvetnih skušnjav, izvorni greh, ki jih je zapeljeval, pa je bil vedno z njimi in je prav v osami največkrat izbruhnil na dan.⁹⁰²

Onanist naj bi bil po mnenju meščanskih piscev le redko povsem zdrav, saj naj bi bila večina okužena s spolnimi boleznimi, razkrojenih živcev in propadlega telesa.⁹⁰³ Starši naj bi bili pozorni še na celo vrsto pojavov, kot so nenavadne bledice na obrazu mladeniča, podočnjaki, plašen in medel pogled, suhljatost,⁹⁰⁴ drugi avtorji pa so omenjali še otečenost spolnih organov, nenadno hujšanje kljub zelo obilnemu apetitu, ki občasno meji že na požrešnost, hripav in vreščeč glas, neodločnost, brezvoljnost, potenje, zardevanje, melanholičnost, lenobnost, sramežljivost itd., ki so vsi po vrsti zahtevali takojšnjo pozornost in ukrepanje.⁹⁰⁵ Zelo je bilo namreč zakoreninjeno prepričanje, da vsaka ejakulacija neizogibno oslabi organizem, saj naj bi orgazem pomenil velik napor za živčni sistem. Tkiva spolnih organov naj bi bila tako nežna in občutljiva, poti, po katerih se je sperma izločala, pa tako tesne in težko prehodne, da je telo potrebovalo kar nekaj časa, da si je opomoglo. Še več previdnosti je bilo potrebne pri ženskah. Orgazem je bil zanje pravi udar za živčevje, prekomerno draženje naj bi vodilo v lokalna vnetja,

901 Flandrin, *Družina*, str. 179.

902 Allen, *The Wages of Sin*, str. 82.

903 Zugen, *Večni greh ljubezni med moškim in žensko*, str. 33.

904 Dimnik, *Domača vzgoja*, str. 103–107.

905 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 83.

zato se mu je bilo potrebno izogibati tudi med spolnim odnosom ter se zadovoljiti s tem, kar so ženski nudile »moževе moči«. ⁹⁰⁶ Če se je ženska kljub opozorilom vdajala masturbaciji, se je morala soočati s hudimi menstrualnimi bolečinami, belim tokom, boleznimi maternice in jajčnikov, neplodnostjo, histeričnostjo, frigidnostjo ter pogosto popolno averzijo do spolnega odnosa, kar je lahko usodno zaznamovalo njen zakon. ⁹⁰⁷ Vzgoja deklet je torej terjala še večjo previdnost, saj so nepravilno usmerjen spolni nagon in prevelike duševne obremenitve pri ženskah še hitreje vodili v smer perverzij, kot so kleptomanstvo, nimfomanija, patološko laganje in druge spolne perverzije, ki so bile že po mnenju Cesareja Lombrosa del prirojenih lastnosti vsake prostitutke. Dekletom je bilo torej potrebno prihraniti stres in duševne obremenitve v času menstruacije, nuditi pa bi jim morali tudi ustrezne toaletne prostore, kjer bi se lahko uredila brez nevarnosti za moralno pohujšanje. ⁹⁰⁸ Če je bila oseba že sicer šibkega zdravja in neodporna, je masturbacija tako pri ženskah kot pri moških lahko vodila v nevrastenijo, idiotizem in popolno norost. Prezgodaj prebujeni spolni nagon je lahko poleg tega zavrl razvoj drugih delov telesa, razkroj nekaterih notranjih organov in intelektualnih sposobnosti. Dokler telo ni doseglo svojega popolnega razvoja, je vse svoje moči moralo usmerjati v rast, vsako trošenje moči za zadovoljevanje spolnega nagona, ki bi takrat moral še spati, je pomenilo cezuro v razvoju in korak v napačno smer. ⁹⁰⁹

Celo izrazito naturalistični in sekularno usmerjeni avtorji, ki niso več priznavali Boga in božje avtoritete ter so spolnost in spolne prakse analizirali le še skozi prizmo zdravja in napredka, so pogosto grajali masturbacijo. V delu Zdeněka Záhoryja lahko preberemo, da kdor draži svoja spolovila bodisi z dotikom ali zgolj s fantazijo, izpodkopava svoje telesne in duševne sile. In čeprav ni bilo več Boga in strahu pred večnim pogubljenjem, to ne

906 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 28–29.

907 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 85.

908 Iellersitz, *La puericoltura*, str. 57–58.

909 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 85–86.

pomeni, da posameznika, ki se je zatekal k samotnim užitek, ni čakala kazen. Trpel naj bi predvsem duševno, čutil očitke vesti ob zavedanju, da je nad seboj izvajal nekaj nenaravnega. Sramota, ki jo je ob tem občutil, je bila pogosto še hujša kazen kot grožnja s peklenškimi mukami, ki so bile le bolj abstraktne in oddaljene. Tak človek se je postopoma izoliral od okolice, izogibati se je začel celo očesnemu stiku, kmalu pa je lahko začutil tudi povsem telesne posledice svojega ravnanja. Slabšal naj bi se mu spomin, nastopila naj bi splošna otopelost, postal naj bi nesposoben za vsako delo. Masturbacija je bila za meščansko in posvetno moralo prav tako nesprejemljiva kot za katoliško, čeprav iz drugačnih razlogov. Bila je namreč očitni dokaz pomanjkanja odgovornosti in samonadzora, ki naj bi krasila vsakega zglednega meščana.⁹¹⁰ Iz bolezni in greha se je spremenila v graje vredno navado, ki je zlasti v šolah in internatih lahko prerasla tudi v pravo epidemijo, kar pa je bilo mogoče preprečiti z gibanjem na svežem zraku, telovadbo in mrzlimi prhami.⁹¹¹ Starši, ki so bili do svojih otrok preveč popustljivi in so jim želeli nuditi preveč lagodno življenje, so svoje otroke lahko sami vodili v nesrečo. V kritičnih letih za pojav te razvade so morali starši odraščajoči mladini prilagoditi prehrano, ki ni smela biti preveč začinjena in kalorična, preprečiti vsako uživanje alkoholnih pijač, prisiliti mlade v telesno aktivnost in jim ne nameniti preveč prostega časa, ki bi ga lahko zapolnili s sanjarjenjem na mehkih naslanjačih ali celo v postelji.⁹¹² Preprečevanje naj bi bilo neprimerno lažje od zdravljenja in odvajanja. Vloga staršev naj bi bila, da otroke navadijo na snago spolovil, na redno opravljanje telesnih potreb zlasti zvečer, otroku, ki se je v spanju pre pogosto obračal na hrbet, pa naj bi bilo priporočljivo na hrbtno stran spalne srajce prišiti droben oreh ali kamen. Strog nadzor naj bi izvajali zlasti nad mladino v šolski dobi. Nadzor je bil potreben v šoli, v spalnici, pri igri, kopanju in drugod, saj pri tej starosti še ni bilo mogoče pričakovati razumskega pristopa. Volja

910 Záhoš, *Spol-ljubezen materinstvo*, str. 34–35.

911 Ragazzi, *L'igiene della scuola e dello scolaro*, str. 240.

912 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 82–83. Glej tudi Allen, *The Wages of Sin*, str. 109 in Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 9–11.

in razum sta bila dovolj razvita šele v mladostni dobi, ko naj bi mlad posameznik že razumel ostudnost svojega početja.⁹¹³

Realno sliko o vplivih masturbacije pogosto zasledimo šele v dvajsetih letih 20. stoletja, ko se pojavijo prvi zapisi, da masturbacija z zdravstvenega vidika ni škodljiva, v določeni meri pa celo zaželena, čeprav še takrat niso bili vsi istega mnenja, niti ni mogoče trditi, da je ta struja že prevladala v družbi.⁹¹⁴ Če je pri piscih, kot je bil Anton Breclj, masturbacija še vedno veljala za »nagnuso« in za zlo, pa je bilo vse manj zavajanja in strašenja z zdravstvenimi posledicami, ki naj bi jih to početje prinašalo. Celo Breclj je priznaval, da je bila škoda za zdravje zaradi masturbiranja zanemarljiva in vedno ozdravljiva, da telo zaradi izločkov, ki so ob tem nastali, ni moglo opešati, nekoliko škode naj bi bili deležni le spolno zreli moški, ki so že izločali seme, saj so ob tem potratili veliko več energije kakor ženske ali odraščajoči fantje, ki so izločali zgolj sluz. Najhujše naj bi bile pravzaprav posledice na duševnosti, »živčno razbolelost«, ki je zaradi masturbacije nastala, pa je bilo tudi težavneje sanirati. V družbi naj bi bilo zelo veliko ljudi, ki jih dejansko ni »izmozgala samooskrumba, ampak jih hromi kakor môra neprestano zona, kdaj zapadejo neizogibnim strahotam, kar jih onesposablja za resno življenje!«⁹¹⁵ Zastrasovanje naj bi bilo celo popolnoma kontraproduktivno. Avtorji priročnikov v dobi meščanstva so pogosto naštevali posledice, za katere so bili že nekateri takratni sodobniki prepričani, da predstavljajo zgolj zaplete v zares izjemnih primerih. Ker se pri pacientu simptomi niso pojavili, se je ta čutil »imunega« in naj bi zato masturbiral še bolj pogosto in bolj zagrizeno.⁹¹⁶

Občasno naj bi masturbiralo kar 90 % moške populacije, ki pa ji je bolj kot občasna samotna dejavnost škodil strah pred nerazumnimi posledicami, kot so paraliza in duševne bolezni,

913 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 162–163.

914 Casalini, *Igiene dell'amore sessuale*, str. 118–126. O tem glej tudi v: Sorcinelli, *Avventure del corpo*, str. 114. Glej tudi Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, str. 128. Da masturbacija nima posledic za zdravje, je na Slovenskem jasno zapisal šele Marjan Bohorič leta 1940. Glej: Bohorič, *Spolno življenje*, str. 37–41.

915 Breclj, *Ob viru življenja*, str. 159–162.

916 Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 123–124.

ki so ga mladeniču vcepljali »zdravniki, slabe zdravniške knjige in prenapeti moralisti«. Če je mladenič svoje dejanje namreč razumel kot velik greh, se je v njem začel odvijati boj, saj je samega sebe začel dojemati kot propadlega, degeneriranega in pogosto nevrednega, da živi. Od teh občutij je bil le še korak do depresije, obupa in samomora.⁹¹⁷ Vse pogostejša so bila tudi opozorila, da ljudje, ki so zboleli npr. za skorbutom, niso pravočasno obiskali zdravnika, saj so bolezenske simptome preprosto pripisovali masturbaciji,⁹¹⁸ predvsem pa, da je prejšnja vzgoja pri ljudeh povzročala prave travme, saj so ljudje živeli v stanju konstantne tesnobe in strahu pred kaznijo, ki jih bo doletela na tem ali na onem svetu.⁹¹⁹ Vse bolj očitne so bile posledice zastraševanja otrok z amputacijo in iznakaženjem spolnih organov. Zastraševanje so na prošnjo staršev pogosto izvajali zdravniki, ki so otrokom natančno predstavili ves postopek, pa tudi orodje in pripomočke, ki jih bodo pri tem uporabili. Tako ravnanje je postajalo vse manj sprejemljivo in se je iz človekoljubne dolžnosti spreminjalo v zlorabo in nasilje.⁹²⁰ Starše so zato svarili, naj otrok ne strašijo, predvsem pa naj se izogibajo prehudim telesnim kaznim. Skrbijo naj predvsem, da bo otrok vedno zaposlen, da ne bo imel časa za sanjarjenje, poskrbijo pa naj tudi za ustrezno prehrano, ki ne bo razburjala otrokovih čutil.⁹²¹ Otrok se je s pretoplo obleko, prebogato prehrano, alkoholnimi pijačami in slaščicami lahko namreč hitro pomehkužil, včasih pa svojih telesnih funkcij tudi preprosto ni zmožal nadzorovati. Spanje s polnim želodcem in mehurjem, nesnaga spolovil in ležanje na hrbtu so mnogokrat vodili do nenamernega praskanja in drgnjenja in torej do izlivov, ki niso bili plod pokvarjenosti. Vsako grajanje, zmerjanje in naštevaje škodljivih posledic takega ravnanja so lahko trajno poškodovali občutljivo otroško dušo, zato se jim je bilo največkrat najbolje povsem izogniti.⁹²²

917 Žgeč, *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?*, str. 74–76.

918 Laqueur, *Sesso solitario*, str. 198.

919 Tesnoba in občutki krivde naj bi bili zlasti značilni za protestantske družbe. V: Laqueur, *Sesso solitario*, str. 213.

920 Glej: Stengers; Van Neck, *Masturbation*, str. 143–148.

921 Stupan, *Kako vzgojim svojo deco*, str. 129.

922 Rus, *Zdravje mladine*, str. 145.

SPOLNE BOLEZNI

Preučevanje bolezni v kontekstu zgodovinopisja se razlikuje od tradicionalnega pristopa in se bolj kot biološkim dejavnikom in simptomatiki posveča kulturološkim in socialnim komponentam, ki skupaj sestavljajo fenomen neke bolezni. Odnos do posamezne bolezni v družbi je bil pogosto odvisen od načina, s katerim se je bolezen prenašala. Zdravljenje in medicinski pristop k bolezni sta bila pogosto odvisna od vrednosti, ki jo je družba pripisovala obolelim, od njihovega socialnega statusa, spola in dojemanja njihove vloge pri širjenju bolezni. Ločevanje znanstvenih in medicinskih dejavnikov od socialnih, ekonomskih in političnih je nemogoče v primeru večine nalezljivih bolezni, spolne bolezni pa so lahko vzorčni primer takega stapljanja. Nikoli niso bile zgolj »bolezni«, njihovo medicinsko obravnavo pa je zelo dolgo pogojeval vsakokratni način vrednotenja spolnih praks in moralnih pravil, ki so veljala v družbi.⁹²³ Imele so pomembno mesto v diskurzu o spolnosti, o zmernosti in samonadzoru, bile pa so tudi »metafora fizičnega in moralnega propadanja« ter onesnaženja in kontaminacije, ki naj bi grozila meščanski družbi, onemogočala napredek

923 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 5.

in rušila obstoječi družbeni red. Boj proti spolnim boleznim in nelagodje ob perečih družbenih problemih sta postala tudi odlična podlaga za širjenje katoliške morale in rekatolicizacijo. Skrb za »socialno higieno« in zdravje je namreč zajemala tudi željo po vzpostavljanju enotnih norm obnašanja, ki naj bi bile v skladu z meščansko ideologijo. Vzpostavljala naj bi nadzor ter željo po reguliranju in prepovedovanju vseh družbeno nesprejemljivih spolnih praks. Način obravnave bolnikov s spolno boleznijo je bil pogosto diferenciran po spolu in sloju. Moške s spolno boleznijo naj bi, kot bo razvidno v nadaljevanju, vsaj teoretično obravnavali s spoštovanjem, medtem ko to ni veljalo tudi za spolno okužene ženske. Zlasti okužene prostitutke so bile deležne strožjega in bolj poniževalnega odnosa ter prisilnih pregledov in prisilnega zdravljenja. Le malo boljšega odnosa so bile deležne tudi delavske ženske. Boj proti spolnim boleznim je bil pogosto neločljivo povezan z bojem proti osvobajanju zartre ženske seksualnosti, ki se je s širjenjem kontracepcijskih metod lahko ločila od razmnoževalnih smotrov in tako začela ogrožati meščansko moralno in njene norme. Nasploh je bil velik del preventive pred spolnimi boleznimi usmerjen v prevzgojo revnejših delavskih slojev, ki naj bi s svojim neprimernim obnašanjem širili bolezni in s tem ogrožali tudi zgledega pripadnika srednjega razreda.⁹²⁴ Meščanski pisci so pripadnikom proletarskih množic pripisovali promiskuitetnost, ki pa pogosto ni bila odraz realnosti. Sploh prve generacije priseljencev v mesta so se pogosto zelo strogo držale norm, ki so jih s seboj prinesle s podeželja. Tudi sicer je bilo v spolnem življenju delavstva precej manj svobode, kot so ponavadi trdili meščanski moralisti. Družine so sicer resda živele in spale v enem samem prostoru, kar pa še ni pomenilo večje odprtosti glede spolnosti. Otroci o njej niso vedeli nič, vse, kar so lahko sklepali, je bilo prežeto s strahom, negotovostjo in sramom, golota pa je v 19. stoletju tudi med delavstvom veljala za tabu.⁹²⁵

924 Davidson, *Dangerous Liaisons*, str. 1–3.

925 Eder, *Sexual Cultures in Germany nad Austria*, str. 147–148.

Družbena stigma, ki so jo nosili bolniki s spolnimi boleznimi, je bila zelo huda že od 17. stoletja dalje, ko je predvsem sifilis začel veljati za »najbolj sramotno med vsemi boleznimi« in je v tem pogledu prehitel celo gobavost, ki se je je ta sloves držal pred tem.⁹²⁶ Sifilis je spadal v kategorijo bolezni, ki si jih je za razliko od epidemij nakopal človek sam s svojim neprimernim ravnanjem in neprimernim življenjskim stilom. Gobavost, tuberkuloza, spolne bolezni pa tudi rak naj bi se pri človeku v skladu s katoliško moralo pojavile po njegovi krivdi in so bile kazen za greh, šibkost in moralne prekrške, pozneje pa so jih obravnavali kot posledico neprimernih življenjskih navad ter nezmernosti na vseh področjih. Bolniki so bili krivci in povzročitelji lastne nesreče in nesreče vseh, ki so jih obdajali, in zato deležni obsojanja in izolacije s strani družbe.⁹²⁷ Dojemanje bolezni kot oblike božje kazni je bilo zelo zakoreninjeno. Še leta 1889 v *Zgodnji Danici* zasledimo članek o izbruhu epidemije koz na Gorenjskem. Avtor članka ob tem zapiše: »Ljudje, Bog ne bo odjenjal s šibami, mi moramo odjenjati od greha: opustite ponočevanje, nečiste zveze, pijančevanje, tatvino in druge krivice.«⁹²⁸

Med boleznimi, ki so bile družbeno stigmatizirane, so bile prav spolne bolezni tiste, ki so nosile največje breme greha. Kljub razširjenosti so bile zelo selektivne in vezane na usodo posameznika, ki se jim je s pravilnim obnašanjem in spoštovanjem moralnih in družbenih norm lahko v veliki meri izognil. Tudi s prevlado znanstvenega pristopa v medicini, ki je v nasprotju s teološkim v ospredje postavljala simptome bolezni in možne načine zdravljenja, je bil rezultat v osnovi enak: bolnik je bil odgovoren za svoje stanje in svojo usodo. Tak odnos do bolnikov se je odražal tudi v načinu zdravljenja, ki so ga bili deležni. Bolnišnice so te bolnike pogosto zavračale, če pa so jih že sprejele, pogosto niso bili deležni le potrebne terapije, temveč tudi kaznovanja in prevzgoje. Da bi jih čim bolj izolirali od drugih bolnikov, so jim

926 Watts, *Epidemics and History*, str. 122.

927 Doka, *Aids, Fear, and Society*, str. 26. Glej tudi: Brandt, *No Magic Bullet*, str. 5.

928 *Zgodnja Danica*, *Koze, gerde koze*, 42, 1. 3. 1889, št. 9, str. 71.

prepovedovali izhode na zrak, prav tako pa niso smeli imeti obiskov, saj so se bali, da bi ženske bolnice, ki naj bi bile večinoma prostitutke, začele v bolnišničnih sobah sprejemati kliente ali celo zavajati druge bolnike.⁹²⁹ Bolnikom s spolnimi boleznimi so namenjali tudi le simbolično število postelj, pri sprejemu pa so bili pogosto tudi zelo selektivni, saj so od bolnikov zahtevali priporočilna pisma, dokazila o spodobnosti in o dejstvu, da so se okužili na nedolžen način in da torej za svoje stanje niso krivi sami.⁹³⁰ Veljalo je prepričanje, da se je mogoče okužiti tudi na povsem nedolžne načine, s pitjem iz skodelic ob javnih vodnjakih, z uporabo okuženega pribora, posteljnine, perila, z obiskom javnih stranišč itd., kar je pomenilo, da si vsi bolniki niso zaslužili enake graje.⁹³¹

Spolne bolezni naj bi neposredno izvirale iz nezmernosti na področju spolnosti. Bile so simbol družbene kontaminacije in vsega, kar je vodilo v razpad družbenega sistema. Pojem »socialna higiena«, ki je vseboval tudi boj proti spolnim boleznim, je impliciral tako boj proti umazaniji na fizičnem nivoju, ki je kljub odkritju mikrobov pogosto še vedno veljala za izvor bolezni, kot tudi proti umazaniji, degeneraciji in pokvarjenosti na simbolni ravni, ki so jo posebjali bolniki s spolnimi boleznimi.⁹³² Težava, ki se je ob tem pojavila, je bila povezana z dejstvom, da so za spolnimi boleznimi zbolevali tudi otroci, kar je spodbudilo delitve na nedolžne in krive bolnike. Uvrščanje v ti dve kategoriji ni bilo samo-umevno in se je skozi različna obdobja spreminjalo. Moški je bil lahko krivec, ki je s svojim nespametnim dejanjem in neprimer- nim obnašanjem okužil svojo ženo in otroke, istočasno pa je bil lahko tudi nedolžna žrtev promiskuitetnih žensk in prostitutk.⁹³³ V priročnikih, namenjenih vojakom, lahko zasledimo pozive k zaščiti nedolžnih rekrutov, da se ne bi znašli v krempljih žensk, ki so jih predstavljali kot poželjive plenilke, istočasno pa so mnogi av-

929 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 168.

930 Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, str. 58.

931 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 21.

932 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 5.

933 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 123. Glej tudi Brandt, *No Magic Bullet*, str. 9.

torji, kot bo prikazano v nadaljevanju, te bolnike obsojali ter zanje predlagali tudi strogo kaznovanje.⁹³⁴ Spolne bolezni so bile orodje socialnega discipliniranja in argument v rokah tistih, ki so si prizadevali za omejevanje in zatiranje vsake oblike seksualnosti, ki ni bila v skladu s strogo meščansko in katoliško moralno. Socialni vidik je v primeru spolnih bolezni povsem prevladal nad medicinskim in znanstvenim, zaradi česar je bilo zdravljenje bolnikov v ožjem pomenu besede ves čas potisnjeno nekoliko v ozadje ter je bolj kot samo zdravljenje v ospredje postavljalo prevzgojo in vsaj delno tudi kaznovanje in pokoro.⁹³⁵ Bolniki, ki so pripadali pavperiziranim ljudskim množicam, niso bili deležni zgolj manj kvalitetne družbene obravnave. V najbolj skrajnih primerih so opravljali celo vlogo poskusnih zajčkov, saj so nekatere celo namenoma okužili, da so lahko zdravniki v bolnišnicah natančno opazovali potek bolezni.⁹³⁶

Če je mogoče trditi, da je literatura, ki bi obravnavala vprašanje ženskih bolezni, v slovenskem prostoru redka in da so se razpravljanju o masturbaciji vsi pisci večinoma izognili ter se omejili na nekaj splošnih izrazov, potem je mogoče trditi, da obravnavanja spolnih bolezni praktično ni. S spolnimi boleznimi se je ukvarjal Jernej Demšar, ki v boju proti njim predlaga zgodnejše poroke, s katerimi bi se izognili infekcijam pri moških, ki si potešitev iščejo pri okuženih ženskah,⁹³⁷ pri zunajzakonskih spolnih odnosih pa tudi že priporoča uporabo kondoma in strogo higieno.⁹³⁸ S problematiko spolnih bolezni so se na Slovenskem začeli resnično ukvarjati šele po izbruhu prve svetovne vojne, ko je ta problem postal očitno že tako pereč, da se mu niso mogli več izogibati,⁹³⁹ kampanja proti spolnim bo-

934 Doka, *Aids, Fear, and Society*, str. 38–41.

935 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 5.

936 Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, str. 55.

937 Demšar, *Spolne bolezni*, 1907, str. 5.

938 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 37.

939 Posebna knjižica z naslovom *Kako se obvarujete sifilitične kuge? Opomin vojakom in mladim možem*, ki jo je napisal Emanuel Freund, je izšla leta 1917 v Trstu pri založbi Edinost. Po Jerneju Demšarju se na Slovenskem s spolnimi boleznimi poleg priročnikov, ki jih je objavljala založba Neva v Zagrebu ob koncu 20. let, resnično ukvarja šele dr. Joža Jakša v delu *Kako spoznamo spolne bolezni*, Žena in dom, Ljubljana, 1937.

leznim pa je, tako kot drugod po svetu, zamajala zaroto molka, ki je do tedaj vladala na tem področju.⁹⁴⁰ Pri iskanju krivca in žrtve je bil pomemben dejavnik tudi socialni status, medtem ko razlikovanje po rasnem in nacionalnem ključu na Slovenskem ni imelo tako pomembne vloge kot drugje v Evropi, kjer so bile te delitve bolj izpostavljene.⁹⁴¹ Nezaupanje, ki ga je meščanski srednji sloj gojil do umazanega proletariata, je izhajalo predvsem iz dejstva, da je slednji le počasi sprejemal in ponotranjil socialne in higienske norme, na katerih je meščanstvo utemeljilo svojo identiteto, ogroženost srednjega sloja pa je bila bolj kot ne navidezna.⁹⁴² V evropskem merilu je nevarnost za meščanski sloj pri drugih boleznih sicer res prihajala od spodaj navzgor, pri spolnih boleznih pa ni prihajala od zunaj, temveč je bila vseskozi prisotna v samem njegovem jedru, zlasti med izobraženci, kulturniki in literati.⁹⁴³ Ti so bili na Slovenskem zaznamovani predvsem s tuberkulozo, tudi sicer pa pri slovenskih avtorjih ni mogoče zaslediti demoniziranja enega samega družbenega sloja, saj bičajo predvsem moralni razkroj, ki se je razširil po prvi svetovni vojni, in neosvečenost, ki pa še zdaleč nista bila v domeni ene same družbene kategorije prebivalstva. Prva svetovna vojna je namreč prinesla opazno cezuro. Med ljudmi se je v času povojne psihoze razširila očitna želja po užitkih in ugodju. Po izkušnjah bolezni, smrti in pomanjkanja se ljudje namreč niso želeli več odrekati uživanju življenja, »propalost in poživljenost« pa naj bi se razširili tako v mestih kot na podeželju.⁹⁴⁴ Moderna umetnost naj bi širila erotizem, alkohol in druga poživila in nasladila ter povzročila, da se je razpaslo »nesramno življenje«. Ljudje naj bi se spolno združevali po gostilnah, v železniških kupejih, na skupnih izletih in še kje, alarmantno pa naj bi bilo zlasti dejstvo, da vse skupaj ni več vzbujalo nikakršnega ogorčenja.⁹⁴⁵

940 Več o tem glej: Brandt, *No Magic Bullet*, str. 120.

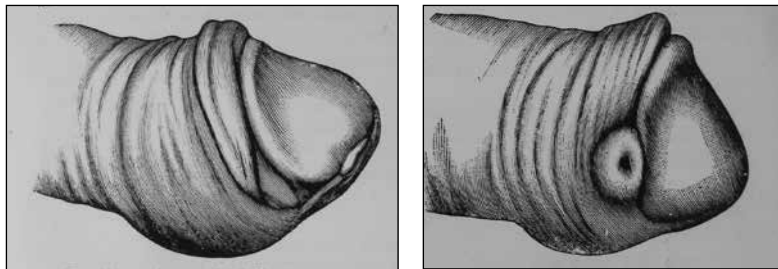
941 Doka, *Aids, Fear, and Society*, str. 41–43.

942 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 114.

943 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 72–73.

944 Brecej, *Seksualni problem in inteligenčni naraščaj*, str. 4.

945 *Slovenski učitelj*, Seksualno vprašanje in mladina, 7, 15. 2. 1906, št. 2, str. 25–28.

Otekline in razjede ob okužbi z gonorejo
 (Fontana, *Diagnosi e terapia della sifilide*, str. 304)

V tuji literaturi z začetka 19. stoletja, ki se je ukvarjala s spolnimi boleznimi, lahko zasledimo izredno odprtost in svežino pri obravnavi te tematike, saj se pogosto ukvarja tudi s predsodki, ki so bili prisotni na področju medicinskega zdravljenja spolnih bolezni, in razkriva bolečo neučinkovitost večine takrat uporabljanih načinov zdravljenja.⁹⁴⁶ Celotno področje je bilo zelo dolgo zavito v precejšnjo temo. Šele leta 1879, ko so odkrili povzročitelja gonoreje, so lahko nedvoumno ovrgli prepričanje, ki je bilo uveljavljeno že od renesanse naprej, po katerem gonoreja ni bila samostojna bolezen, temveč le prvi stadij sifilisa.⁹⁴⁷ Posamezne stadije sifilisa so tudi zaradi dolge inkubacijske dobe, ki je lahko trajala celo petnajst let, dolgo razumeli kot različne bolezni in jih niso povezovali z eno samo okužbo.⁹⁴⁸ Ta zmotna ter napačno povezovanje gonoreje in sifilisa so nato pogosto povzročala napačne pristope k zdravljenju ter pripomogla k ustvarjanju še večje zmede med ljudmi.⁹⁴⁹ Italijanski avtor Vacca Berlinghieri piše, da se večina spolnih bolezni najprej pokaže na genitalijah in se prenaša s koitusom, v nekaterih primerih pa lahko tudi drugače, sploh če je prisotna ranica ali poškodba.⁹⁵⁰ V nadaljevanju ponudi tudi natančen opis gonoreje

946 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 5.

947 Lewinsohn, *Zgodovina seksualnosti*, str. 336–337.

948 Grotjahn, *Die hygienische Forderung*, str. 27. Več o tem v Brandt, *No Magic Bullet*, str. 9.

949 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 102–103.

950 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 7.

Onemogočeno uriniranje zaradi obolelega sečevoda je veljalo za najpogostejši simptom gonoreje. (Fontana, *Diagnosi e terapia della sifilide*, str. 302)

in sifilisa ter vseh simptomov, ki ju spremljajo. Gonoreja se, če sledimo Vacchi Berlinghieriju, pokaže dva ali tri dni po okužbi. Največkrat se širi s spolnim odnosom, mogoč pa naj bi bil tudi prenos s povsem vsakdanjimi stiki.⁹⁵¹ Najpogostejši simptomi, ki jih navaja Vacca Berlinghieri, so težak občutek v penisu, srbeč občutek na koncu sečevoda, pekoč občutek pri uriniranju ter rdečica.⁹⁵² Diagnozo naj bi olajšalo predvsem dejstvo, da je središče gonoreje vedno sečna cev.⁹⁵³ Penis lahko tudi oteče, erekcije so bodisi pogoste in boleče bodisi zelo motene, sploh v ležečem položaju.⁹⁵⁴ Gonorejo naj bi zelo pogosto spremljala tudi bolečina v modih. Berlinghieri je poleg tega ves čas poudarjal, da nimajo vsi oboleli enakih simptomov, da imajo nekateri lažje, nekateri pa težje, pri čemer je med težje prišteval popolno zaustavitev uriniranja ali uriniranje po kapljicah ter boleče erekcije.⁹⁵⁵ Redek zaplet pri gonoreji naj bi bilo tudi otekanje mod,

951 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 17.

952 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 8.

953 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 11.

954 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 9.

955 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 10.

ki naj bi se pojavilo, le če se bolnik veliko giblje ali namenoma draži obolele dele telesa.⁹⁵⁶ Berlinghieri opozarja tudi na dejstvo, da lahko simptomi po določenem času povsem izzvenijo tudi sami po sebi, brez zdravljenja, kar pa ne pomeni, da je bolnik tudi ozdravljen.⁹⁵⁷ Nekateri simptomi gonoreje naj bi se ciklično ponavljali. Bolečice uriniranje, bolečine pri izlivu sperme ter pogosta potreba po uriniranju naj bi tako v mnogih primerih postali vseživljenjski spremljevalci nesrečnega bolnika, v najhujših primerih pa naj bi se razvil celo sifilis.⁹⁵⁸

Duh časa je pri Vacca Berlinghieriju viden zlasti v nekaterih napačnih sklepanjih ter v velikem pretiravanju pri naštevanju posledic bolezni. Tako opozarja, da se lahko iz nezdravljene gonoreje razvije tudi sifilis, druga možnost pa je, da pride do tako močnega vnetja ali gangrene, da lahko genitalije preprosto odpadejo, v zelo redkih primerih naj bi nastopila celo smrt.⁹⁵⁹ Iz njegove razprave lahko izvemo veliko tudi o načinih zdravljenja gonoreje na začetku 19. stoletja, saj omenja predpisovanje različnih učinkovin, včasih tudi takih, ki imajo povsem nasproten učinek. Nekateri so tako predpisovali diuretike, drugi živosrebrove tablete, omenja pa tudi obstoj še številnih drugih pripravkov raznih zdravilcev in mazačev, ki pa jim po njegovem mnenju sploh ne bi smeli zaupati.⁹⁶⁰ Prav tako dvomi v uspešnost zdravljenja z živim srebrom.⁹⁶¹ V 19. stoletju je bil nedvomno storjen velik napredek pri poznavanju in prepoznavanju teh bolezni, terapevtske možnosti pa se niso povečale. Veliko simptomov, ki so jih pripisovali sifilisu, je bilo dejansko posledica zastrupitve z živim srebrom.⁹⁶² Prvotni znaki bolezni so po določenem času izginili, njihovo izginotje pa naj bi bilo dokaz učinkovitosti zdravljenja, kar je bilo seveda napačno. Ker je bilo zdravljenje

956 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 33.

957 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 10.

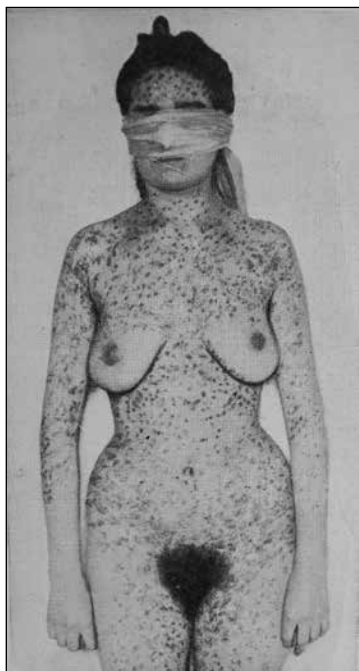
958 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 58.

959 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 11.

960 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 27.

961 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 44.

962 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 11–12.

Sifilitični izpuščaj

(Fontana, *Diagnosi e terapia della sifilide*, str. 51)

z neposrednim apliciranjem živega srebra tudi zelo boleče, se je zdelo primerno tudi iz vzgojnega vidika.⁹⁶³

Primer naravnega zdravljenja gonoreje, o katerem je Vacca Berlinghieri tako zelo dvomil, lahko najdemo v publikaciji *La felicità ossia il tesoro della sapienza* Giovannija Battiste Jasbitza, ki je leta 1856 izšlo v Trstu in ki za zdravljenje gonoreje priporoča naslednji recept: »Vzemi bučno seme in ga stri v kamnitem možnarju, dodaj proporcionalno količino vode, zmes pa nato precedi. Dobil boš tekočino, podobno mleku, od katere si vzemi približno pol kozarca, dodaj nekaj sladkorja in pogrej, da bo mlačno. Zdravilo jemlji 3 do 4 dni zjutraj v postelji tako, da si

z njim močiš ledja, in v kratkem bo sledila ozdravitev.«⁹⁶⁴ Drugi recept, ki ga ponuja proti gonoreji, je: »Vzemi lesno lubje, stri ga, zmešaj z rogovilčkom ter vse skupaj čez noč namoči v 9 liber belega vina. Zjutraj vse skupaj postavi na ogenj, zmes pa naj vre tako dolgo, da ena tretjina izhlapi. Nato dodaj 4 unče gorčice in prav toliko janeža ter pusti vse skupaj v isti posodi. Vsako jutro spij pol libre na tešče, nato pa še 4 ure po kosilu. Zdravilo uživaj 10 do 12 dni, ne da bi zaradi tega kakorkoli spreminjal svoje prehranjevalne navade.«⁹⁶⁵

963 Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, str. 55.

964 Jasbitz, *La felicità ossia il tesoro della sapienza*, str. 137–138.

965 Jasbitz, *La felicità ossia il tesoro della sapienza*, str. 147.

Tako kot pri gonoreji je Vacca Berlinghieri zelo natančen tudi pri opisovanju simptomov sifilisa. Okužba s sifilisom naj bi se na zunaj kazala z bolečo vidno razjedo, ki se največkrat pojavi na kožici moškega spolnega uda, na želodu, na podjezični kožici, na penisu, ostalih genitalijah, pogosto pa tudi na ustnicah ter ustni sluznici.⁹⁶⁶ Na mestu boleče razjede je najprej mogoče opaziti srbečico in rdečico,⁹⁶⁷ pravi sifilis pa naj bi se razvil, šele ko pride okužba v krvni obtok.⁹⁶⁸ Takrat so znaki okužbe vidni tudi na jeziku, v grlu in v nosu, pojavijo se izpuščaji ali rane na koži, bolečine v kosteh, otekanje limfnih žlez, razjede okoli anusa ter okvara pljuč.⁹⁶⁹

Posebej se posveča tudi razvoju spolnih bolezni pri ženskah, pri čemer pa zatrjuje, da se te skoraj ne razlikujejo od moških. Gonoreja naj bi se pri ženskah najprej pojavila v vagini in se šele nato razširila na sečevod.⁹⁷⁰ Bolezen naj bi bilo prav zato ženskam nekoliko lažje prenašati, saj njih ne prizadenejo boleče erekcije, uriniranje pogosto sploh ni boleče, ženska pa tudi nima mod, ki bi jih bolezen lahko prizadela. Ker center bolezni pri ženskah ponavadi ni sečevod, jim ni potrebno piti toliko tekočine, bolj se jim priporočajo pogosta kopanja in sedeče kopeli, saj lahko tako neposredno dosežejo mesto okužbe.⁹⁷¹ Pri ženskah naj bi se velikokrat pokazale razjede na velikih in malih sramnih ustnicah, klitorisu, presredku, redkeje pa na vagini. Podobno opisuje tudi simptome sifilisa pri ženskah. Ženski priznava le pravico do nekoliko skrbnejše nege zaradi njenega občutljivejšega temperamenta, zdravljenje z živim srebrom pa priporoča tudi v nosečnosti.⁹⁷² V 19. stoletju je torej še vedno obstajalo zelo veliko zmot o poteku gonoreje pri ženskah ter o načinu, kako je do okužbe prišlo. Ker so začetni simptomi pri ženskah pogosto hitro izzveneli, je mnogo zdravnikov zmotno verjelo, da bolezen

966 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 59.

967 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 60.

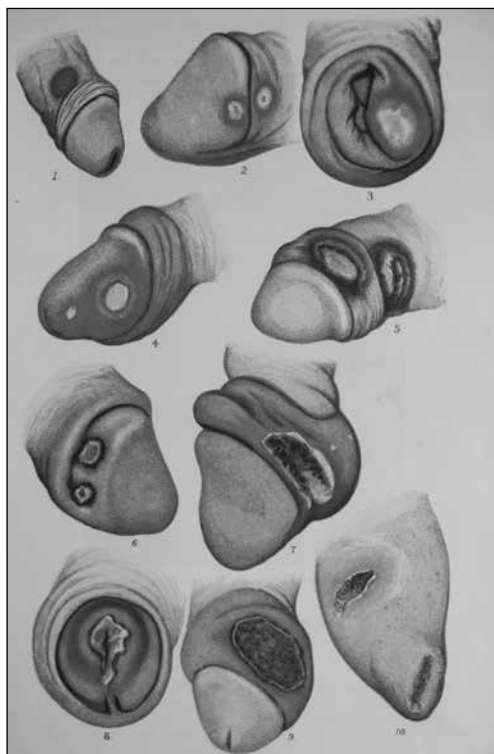
968 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 112.

969 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 120.

970 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 165.

971 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 166.

972 Vacca Berlinghieri, *Trattato dei mali venerei*, str. 167.

Različne pojavne oblike sifilisa na moškem spolnem organu
(Fontana, *Diagnosi e terapia della sifilide*, str. 4)

pri ženskah ne povzročajo nobene škode. Nekateri so gonorejo obravnavali celo kot avtoimuno bolezen žensk, ki se pojavi neodvisno od zunanjih dejavnikov. Ženska je bila torej lahko kužna in nevarna, ne da bi bila kdajkoli »okužena«. ⁹⁷³ Bolezen naj bi se širila z vaginalnimi izločki, moški pa so se lahko torej okužili tudi med spolnim odnosom z ženo in ne zgolj med spolnim odnosom s prostitutko ali drugače moralno oporečno žensko. ⁹⁷⁴

S spolnimi boleznimi, predvsem s sifilisom, se v priročniku z naslovom *L'igiene del matrimonio* iz leta 1871 ukvarja

⁹⁷³ Brandt, *No Magic Bullet*, str. 10.

⁹⁷⁴ Walkowitz, *Prostitution and Victorian Society*, str. 56.

tudi Gregorio Ottoni, ki poskuša širiti ozaveščenost o pomenu preprečevanja spolnih bolezni. Ljudi, ki iz nevednosti ali name-noma širijo obolenje, primerja s kriminalci in obžaluje, da jih ni mogoče preganjati po kazenskem zakoniku.⁹⁷⁵ Podobno ob-sodbo ljudi, ki širijo bolezen na mlada in zaupljiva dekleta, lahko zasledimo tudi v delu Pia Foàja *Igiene sessuale*.⁹⁷⁶ Ottoni izraža predvsem skrb zaradi prenašanja bolezni med družinskimi člani, saj poudarja, da lahko oče zaplodi sifilitičnega otroka, ne da bi pri tem okužil tudi mater, verjetnost okužbe pri otroku pa naj bi bila toliko večja, če sta oba starša okužena. Opozarja na dejstvi, da lahko mati okuži otroka, tudi če je sifilis dobila po spočetju, ter da tak zarodek večinoma umre ali pa se rodi s hu-dimi telesnimi posledicami.⁹⁷⁷

Nekateri avtorji, med katerimi je tudi Domenico Barduzzi, so začeli enačiti boj proti spolnim boleznim z bojem proti pro-stituciji oz. z bojem za njeno regulacijo. Zavzema se za to, da bi se ustanovila skupina zdravnikov specialistov, ki naj bi dobila nalogo preprečiti širjenje teh bolezni zaradi prostitucije,⁹⁷⁸ ki je bila v vseh evropskih državah zelo pereč problem. Konec 19. stoletja so nad prostitucijo povsod po Evropi, razen v Angliji, poskušali uvesti nadzor. Uradno registrirane prostitutke naj bi bile zdravniško nadzorovane, obrt pa bi nato lahko popolnoma legalno opravljale v javnih hišah ali zasebno. V Prusiji so podro-čje poskušali regulirati že od leta 1794 dalje. Policija naj bi vodila evidenco prostitutk, nad njimi izvajala strog nadzor in jih silila v obvezno zdravniško oskrbo. Slaba stran tega sistema je bila, da si je ženska, ko se je enkrat znašla v policijskih evidencah, nakopala tako stigma, da se nikoli več ni mogla vrniti v »me-ščansko družbo«, sistem pa je v času prve svetovne vojne nato popolnoma odpovedal, saj je bila prostitucija preprosto preveč razširjena, da bi jo bilo še mogoče nadzorovati. Po vojni so usta-novili sistem oskrbovalnih uradov in posvetovalnic, dolžnost

975 Ottoni, *L'igiene del matrimonio*, str. 67.

976 Foà, *Igiene sessuale*, str. 73.

977 Ottoni, *L'igiene del matrimonio*, str. 67.

978 Barduzzi, *Sulla profilassi pubblica*, str. 3.

naznanjanja spolnih bolezni pa ni več veljala le za prostitutke, temveč za vse okužene s spolno boleznijo. Obenem so bolnikom začeli jamčiti popolno anonimnost, zdravniška oskrba pa je postala brezplačna. Zakonodajalec je tako dajal signal, da »ni nečasten, kdor je spolno bolan«, ker pa je vseeno nevaren za okolico, se je dolžan podvreči oskrbi. Precej manjša je bila tudi stigmatiziranost prostitutk, ki jih od tedaj naprej niso več obravnavali drugače od drugih bolnikov.⁹⁷⁹

V Avstriji je po kazenskem zakoniku iz leta 1852 sicer veljala za kaznivo dejanje, vendar so jo lokalne oblasti lahko dovolile pod posebnimi pogoji. Ob koncu 19. stoletja so se ponovno odprle številne javne hiše, v katerih so bile prostitutke podvržene npravstveno-policijskemu nadzoru, več težav pa je povzročala tajna in nenadzorovana prostitucija,⁹⁸⁰ ki je skorajda ni bilo mogoče nadzirati. Množica prostitutk je delovala izven javnih hiš, k tem pa je potrebno prišteti še množico delavskih žensk, služkinj, natararic in pripadnic pavperiziranih ljudskih množic, ki so se s prostitucijo ukvarjale zgolj občasno, v časih največje stiske.⁹⁸¹ V prostitucijo so bile pogosto prisiljene tudi ženske, katerih moške so za daljša časovna obdobja odhajali na delo v tujino, zlasti na Nemško in v Ameriko, in za katerimi se je pogosto izgubila vsaka sled.⁹⁸²

Barduzzi je bil prepričan, da prostitucije preprosto ni mogoče izkoreniniti, saj gre za fenomen, ki je star toliko kot človeštvo. Zaveda pa se tudi, da je od prostitutk iluzorno pričakovati, da se bodo vzdržale spolnih stikov po tem, ko se ugotovi, da so okužene, saj to delajo iz lastne želje ali pa za preživetje. Nekatere prostitutke, sploh tiste, ki so bile v svoje početje prisiljene, naj bi svoje stranke doživljale kot sovražnike in jih zato celo namenoma

979 Šlibar, Ivan. Prostitucija in zakonodaja. V: *Naši zapiski*, 12, 1920, št. 3, str. 72–73.

980 Studen, Prostitutke postavijo pod npravstveno-policijski nadzor, str. 41–42. O javnih hišah glej: Cvefvar, »Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vezna vrata«, str. 25–41.

981 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 132. Glej tudi Cvirn, Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja, str. 142–147. Več o prostituciji v 19. stoletju tudi v: Becker, *Verderbnis und Entartung*, str. 117–175. O tajni prostituciji glej Cvefvar, »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem se pa hitro z menoj spolsko združi«, str. 11–29.

982 *Občinska uprava*, Npravstvena policija, 3, 10. 1. 1908, št. 3, str. 17.

803

+ **Krvna bolezen** **+**

: ni sramota. :

Vsi smo ljudje in vsem prete vene-
rične bolezni (sifilis), škrofeljni, kožne
bolezni in druge od slabe krvi izvi-
rajoče bolezni. Vseh teh nepravil —
naj bodo stare kolikor hočejo se
rešite samo z **KROGLICAMI GERON.**
zdravljenjem s **KROGLICAMI GERON.**
Prospekti zastoj. Škatljica z natan-
čnim navodilom za zdravlje 6 kron.

Izdellovalec: lekarnar Fowler, Pariz.

Naroča se iz glavne zaloge:
E. LEDERER, lekarnar,
Budimpešta IV. Museumring 21.

Oglas prepričuje kupce, da spolne bolezni niso sramota.
(Slovenski narod, 47, 6. 6. 1914, št. 127, str. 11)

okužile, velika večina pa jih v začetnem obdobju niti ni vedelo, da so okužene, saj je bilo to včasih še zdravnikom težko določiti. Barduzzi se je torej zavzemal za ureditev področja prostitucije, za redne preglede prostitutk in za preventivo. Staviti zgolj na dvig moralne vzgoje naj bi bilo po njegovem mnenju napačno, saj so bolezni tako razširjene, da grozi vsesplošna epidemija.⁹⁸³

Ettore Piccoli, ki se je s problematiko spolnih bolezni ukvarjal v delu *Morale fisica*, ni bil tako črnogled. Po njegovem mnenju naj bi bilo mogoče nekatere lažje oblike bolezni preprečiti že z osnovno higieno, saj se po uvedbi minimalnega »sanitetnega komforta« v javnih hišah npr. mehki ulkus širi le še po

⁹⁸³ Barduzzi, *Sulla profilassi pubblica*, str. 4.

nesreči.⁹⁸⁴ Po Piccolijevem mnenju je najpomembnejše odstraniti ves material, za katerega se je dokazalo, da lahko prenaša okužbo, garancija za preprečitev okužbe pa naj bi bila ob tem skoraj popolna. Glavno orožje v boju proti spolnim boleznim je bilo tako po njegovem mnenju stroga higiena, zato priporoča sistematično umivanje po opravljenem koitusu pri prostitutkah, predlaga pa tudi uporabo različnih raztopin za moške in ženske.⁹⁸⁵ Ne trdi pa, da je umivanje dovolj, predvsem ga skrbi, da ljudje pri umivanju niso dovolj natančni in da ne umijejo natančno vseh kotičkov, kjer bi se lahko skrivale kužne snovi. Priporočal je tudi dezinfekcijo notranjosti sečevoda z uriniranjem takoj po spolnem odnosu.⁹⁸⁶ Po njegovem mnenju bi bilo najbolje, če bi tkiva zavarovali že pred spolnim odnosom, vendar pa ne vidi rešitve v uporabi kondoma. Užitek pri spolnem odnosu naj bi se zaradi kondoma zmanjšal, za doseganje orgazma je treba več truda, zaradi česar se lahko kondom strga, kar lahko spet pripelje do okužbe. Predvsem se mu zdi pomembno, da se poskušamo izogniti večkratnemu ponavljanju spolnega odnosa, sploh v stanju alkoholiziranosti – daljši kot je odnos in več truda, kot zahteva, večja je možnost okužbe.⁹⁸⁷ Uporaba kondoma pa naj bi imela tudi druge negativne posledice, saj naj bi ustvarjala prepad med moškim in žensko, moški naj bi zaradi tega vse pogosteje zapuščali zakonsko posteljo ali ljubezensko gnezdo nezadovoljni in polni gnusa.⁹⁸⁸

V nasprotju z mnenjem Andee Vacce Berlinghierija, ki ni verjel v zdravljenje z živim srebrom, pa je le-to v svojem delu *Igiene sessuale*, ki je izšlo po letu 1910, propagiral Pio Foà. Obžaloval je predvsem, da se veliko ljudi obrača na mazače, ki obljublajo hitro ozdravitev in jih ne opozorijo na nevarnost prenosa bolezni na družinske člane.⁹⁸⁹ Foà tako popolnoma verjame v

984 Piccoli, *Morale fisica*, str. 131.

985 Piccoli, *Morale fisica*, str. 135.

986 Piccoli, *Morale fisica*, str. 136.

987 Piccoli, *Morale fisica*, str. 137.

988 Piccoli, *Morale fisica*, str. 120.

989 Foà, *Igiene sessuale*, str. 58.

Starikav videz novorojenčka s podedovanim sifilisom
(Foà, *Igiene sessuale*, str. 69)

zdravljenje z živim srebrom, ki pa ga lahko izvaja le zdravnik, edini, ki lahko spremlja stranske učinke tega zdravljenja na ledvicah in črevesju. Najbolj učinkovito sredstvo proti sifilisu naj bi bilo po njegovem mnenju Salvarsan na bazi arzenika, ki pa ga zaradi njegove strupenosti niso predpisovali pogosto.⁹⁹⁰ Foà, ki se je ukvarjal predvsem s posledicami sifilisa, je bil prepričan, da je sifilis huda grožnja za družbo, saj povzroča propad družine, njene najbolj osnovne celice.⁹⁹¹ Otroci, ki so predstavljeni kot glavne žrtve grehov svojih staršev, podedujejo hujše oblike sifilisa, če sta okužena oba starša ali če je okužena mati. Okuženost s sifilisom ob rojstvu naj bi bila zaskrbljujoča zlasti v nižjih plasteh družbe.⁹⁹² V njegovem delu je zelo prisoten strašilni element, saj obolele otroke opisuje kot male pošasti upadlega in

990 Foà, *Igiene sessuale*, str. 62.

991 Foà, *Igiene sessuale*, str. 63.

992 Foà, *Igiene sessuale*, str. 70.

ostarelega videza, ki na lastno srečo in srečo okolice kmalu umrejo. Če pa preživijo prve mesece, odrastejo v bolehnne, nerazvite, modrikaste otroke, ki so podvrženi različnim okužbam, še posebej tuberkulozi. Mnoge bolezni, ki za zdravega človeka niso nevarne, so zanje smrtne. Taki otroci ne rastejo, se ne razvijajo, so rahitični, največkrat pride tudi do pošastnih posledic v mentalnem razvoju, zato naj bi se okuženim s sifilisom pogosto rojevali imbecili, idioti, neuravnovešenci, hysteriki, živčni in duševni bolniki, epileptiki.⁹⁹³ Žalostno se mu zdi, da se največ ljudi okuži prav med 23. in 25. letom starosti, ko naj bi bili najbolj ustvarjalni, do okužb pa pride iz gole nevednosti. Najbolj učinkovito sredstvo preventive, ki bi ga po njegovem mnenju morali uporabljati vsi, je kondom, pri čemer pa opozarja, da ga je treba takoj po spolnem odnosu sneti in si dobro umiti spolni ud z vodo in milom.⁹⁹⁴ Kondom lahko ljudi zaščiti pred okužbo med spolnim odnosom, ne more pa preprečiti drugih načinov okužbe: največkrat s poljubljanjem in z uporabo osebnih predmetov bolnika (britvica, pihala in trobila – sploh, če imamo kakšno ranico v ustih). Zelo pogosti so tudi primeri, ko pride do prenosa bolezni med dojenjem, bodisi z dojilje na otroka ali obratno, prav tako nevarno pa je pitje iz istega kozarca. Mnogokrat naj bi bili za okužbo krivi tudi nevestni in površni zdravniki.⁹⁹⁵

Do neosveščenosti ljudi je v delu *Matrimonio e Malattie sessuali*, ki je izšlo v Trstu leta 1926, kritičen tudi Alfonso De Nicola, ki vidi razlog za hitro širjenje spolnih bolezni predvsem v živahnem spolnem življenju moških pred poroko.⁹⁹⁶ To je bilo zagotovo povezano z višjo starostjo mladoporočencev, kar je mnoge mlade može vodilo v kremplje prostitucije, za pravi izbruh spolnih bolezni pa naj bi bila kriva tudi prva svetovna vojna.⁹⁹⁷ De Nicola trdi, da so okužbam veliko bolj podvržene ženske kot moški – pri moških naj bi do okužbe prišlo le, če

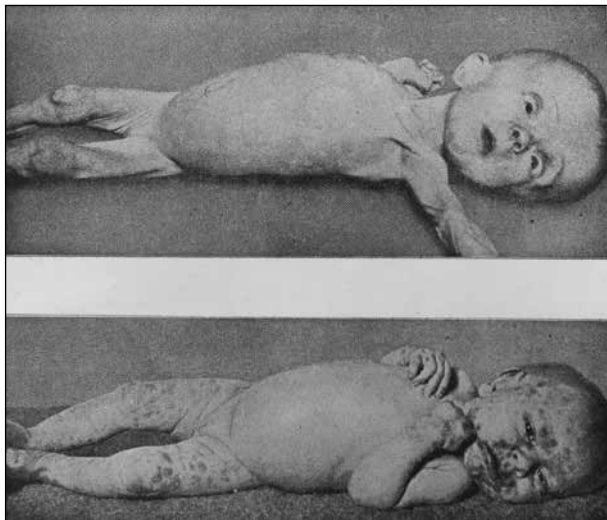
993 Foà, *Igiene sessuale*, str. 70–71.

994 Foà, *Igiene sessuale*, str. 72.

995 Foà, *Igiene sessuale*, str. 73.

996 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 3.

997 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 10.

Novorojenček s podedovanim sifilisom
(Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, slikovna priloga, sliki 9 in 10)

imajo ranico, prasko ali kakšno drugačno poškodbo, ženske pa se okužijo tudi brez tega, saj jim moški pošlje okuženo spermo naravnost v notranje organe.⁹⁹⁸

Po mnenju De Nicole naj bi neupravičeno posvečali več pozornosti sifilisu kot gonoreji, ki ima za družbo prav tako hude posledice, je bolj razširjena in velikokrat nezdravljena. Avtor postavi celo retorično vprašanje: »Ma chi da giovane no si è contagiato almeno una volta di blenoraggia?«⁹⁹⁹ Pred gonorejo svari tudi Iellersitz, ki med drugim opozarja na neplodnost, pa tudi na okvare srca in drugih notranjih organov, do česar lahko pride, če bolezen ni takoj in ustrezno zdravljena. Mlade opozarja, da se je v času okuženosti potrebno povsem odpovedati vsakim spolnim stikom.¹⁰⁰⁰ Zelo natančen je tudi pri opisovanju sifilisa in vseh njegovih simptomov in posledic, predvsem pro-

998 De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 15–16.

999 »Kdo se v mladosti ni vsaj enkrat okužil z gonorejo?« V: De Nicola, *Matrimonio e malattie sessuali*, str. 110.

1000 Iellersitz, *La puericultura*, str. 20.

Posledice sifilisa v napredovani fazi so bile vidne po celem telesu.

(Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, slikovna priloga, slika 4)

gresivne paralize, usihanja hrbtnega mozga ter zlasti nevarnosti prenosa bolezni na družinske člane. Oboleli naj vsaj tri ali štiri leta ne bi imel spolnih odnosov.¹⁰⁰¹

Povsem svojstveno pa je zagotovo delo Micheleja Depangherja *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, ki je izšlo v Kopru leta 1905. Avtor v tem priročniku poleg ostalih tem s področja zdravja in higiene na nenavaden način obravnava tudi spolne bolezni. Depangher namreč vse piše v obliki verzov, včasih celo v obliki pravih sonetov, ki jih posveča sifilisu, gonoreji, mehkim in trdim razjedam, cistam, impotenci pa tudi preventivi. V pesmi o gonoreji moške pomirja in jim zagotavlja, da bodo ob pravilni uporabi Protargola (v

¹⁰⁰¹ Iellersitz, *La puericultura*, str. 21.

opombi navede, da gre za raztopino, ki si jo je potrebno vbrizgati v sečevod v sestavi Protargolo 2•00, Glicerin 2•00, destilirana voda 6•00, recept je povzel po članku iz *Allgem. medic. Centralzeitung Berlin*, št. 5, 1899) obiskovali celo sumljive ženske mirno, brez strahu in zaskrbljenosti. Kljub temu pa opozarja, da sam ne bi hotel tvegati in biti poskusni zajček, zato raje vidi, da so pogumni ostali. V vsakem primeru opominja, da si je po vsakem spolnem odnosu potrebno izprazniti mehur. Medtem pa bralcem svetuje, naj bodo modri in naj uporabljajo kondom.¹⁰⁰² Tudi proti razjedam priporoča uporabo kondomov, ki naj bi bili vrhunska preventiva, vseeno pa je potrebno imeti tudi dober nos in izvajati korenito dezinfekcijo.¹⁰⁰³ Podobno je svetoval tudi proti sifilisu, kjer svetuje moškim, naj si nataknejo kondom, naj se ne igrajo z ognjem in naj se zato ne poljubljajo s komerkoli, naj bodo modri in naj se redno in skrbno razkužijo, naj bodo previdni in naj imajo dober nos.¹⁰⁰⁴

Delo se torej povsem razlikuje od takratnih del v slovenskem jeziku že zaradi svoje sproščenosti in neposrednosti. Avtor ne moralizira, deli le nasvete, kako se izogniti spolnim boleznim brez večjega odrekanja. Bralcem ne prepoveduje niti obiskov pri prostitutkah, svetuje pa jim dober nos, previdnost, razkuževanje po spolnem odnosu in uporabo kondoma.

1002 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, str. 123.

1003 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, str. 121.

1004 Depangher, *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*, str. 120.

SPOLNE BOLEZNI V VOJSKI

Za največjo nevarnost za vojaka so poleg alkohola in tobaka veljale spolne bolezni, še posebno gonoreja in sifilis, ki sta bila med njimi izredno razširjena.¹⁰⁰⁵ Prepričanje, da moški nujno potrebuje spolnost, če hoče biti dober vojak, je bilo zelo močno zakoreninjeno, zato je bil vsak boj proti prostituciji in spolnim boleznim že vnaprej obsojen na neuspeh.¹⁰⁰⁶ Sifilis je bil med italijanskimi vojaki sicer prisoten že dolgo, prvič so ga zabeležili v času prodora Karla VIII. na ozemlje Italije med letoma 1494 in 1495, ko so bolezen imenovali »morbus novus et inauditus«.¹⁰⁰⁷ Tematika boja proti spolnim boleznim je bila zagotovo med najbolj prisotnimi in najbolj natančno obdelanimi problematikami v priročnikih za higieno vojaka. Vojske so veljale za »sifilometre« posameznih narodov, zato izredna pozornost, ki so jo tej tematiki namenjali, niti ne preseneča.¹⁰⁰⁸ Poleg strokovnih priročnikov, ki so bili namenjeni predvsem sanitetnemu osebju, je bilo v italijanščino prevedenih zelo veliko francoskih monografij, ki so se obračale neposredno na vojaka.

1005 Franchini, »Problemi sanitari di guerra«, str. 43.

1006 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 54.

1007 Bruni, *Igiene militare*, str. 490.

1008 Bruni, *Igiene militare*, str. 492.

Eden od priročnikov (*Conferenze sulla igiene del soldato* iz leta 1877) se posveča predvsem problematiki prostitucije in govori o zavrženih ženskah, ki so pravi generator okužb.¹⁰⁰⁹

Na podlagi zbranega gradiva pa vendar ni mogoče trditi, da bi se avtorji navedenih tem lotevali posebej strogo ali izrazito konzervativno. Chastang se do vojakov obnaša dobrohotno in prizanesljivo ter razume, da lahko nagon prevlada nad še tako dobrimi nameni. Pravi celo, da »popolne vzdržnosti od mladih ljudi, kot ste vi, preprosto ni mogoče pričakovati« ter da njegov namen ni prisiliti mlade vojake v popolno vzdržnost, temveč jih posvariti pred nezmernostjo. Poglavlje, v katerem se ukvarja z mesenimi užitki, je polno svaril. Po avtorjevem mnenju človek, ki se pretirano predaja spolnosti, tvega padec v otopelost in izgubo sposobnosti čutnega zaznavanja, kar je posledica pretiranega vzbujenja. S ponavljanjem spolnega akta se njegove življenjske moči izčrpajo, intelektualne sposobnosti pa začnejo propadati.¹⁰¹⁰ Tudi časopis *Der Militärarzt* šteje vzdržnost za najboljšo izbiro, kljub temu pa našteva tudi načine, kako se obvarovati bolezni. Med slednjimi našteva zlasti uporabo kondoma, ki naj bi bil učinkovito sredstvo obrambe, vendar zaradi svoje cene žal nedosegljivo za veliko večino vojakov.¹⁰¹¹

Med najpogostejšimi posledicami spolnih ekscesov naj bi bili hiter upad fizičnih in moralnih moči, razbarvanje kože, podočnjaki, poleg tega pa naj ne bi bilo pravih razlik med posledicami spolnega odnosa in masturbacijo. Tudi tisti, ki se posvečajo samotnim užitkom, so se izpostavljali strahotnim živčnim motnjam ter boleznim vseh vrst, pogosto neozdravljivim. Chastang tako svetuje vojakom, naj se izogibajo priložnostim, ki bi jih vodile v skušnjavo, naj poskušajo čim dlje ostati vzdržni in naj se izogibajo javnim hišam in pokvarjenim ženskam, ki jih bodo zavedle v skušnjavo ter jim na koncu še izpraznile denarnico. Avtorjev namen je bil jasen: prestrašiti vojaka z na-

1009 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 17.

1010 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 18.

1011 *Der Militärarzt*, Die Prophylaxe der venerischen Erkrankungen im Heere, 43, 3. 12. 1909, št. 23, str. 360–363.

Potujoče prostitutke so vojakom sledile do zadnjih bojnih linij.
(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, I, str. 309)

števanjem posledic, kot so ogabne razjede, kožni izpuščaji, inkontinenca in epilepsija, ki naj bi vse izvirale iz nezmernosti v spolnosti. Vojake straši tudi s statistiko, saj navaja, da naj bi bilo v njegovem regimentu v letu 1871 439 okuženih na 1500 vojakov, njihovo število pa naj bi bilo tudi v stalnem porastu.¹⁰¹²

Prva svetovna vojna, ki je pomenila prelom na vseh področjih, je prinesla veliko novosti tudi v odnosu do spolnosti in spolnih bolezni. Avtorje priročnikov je navdajal globok strah pred množico mladih moških, ki so se znašli v ekstremnih življenjskih razmerah in ki so zaradi vsepristotnosti smrti pogosto pozabljali na žene in družino ter želeli čim bolj polno preživeti zadnje trenutke. Joanna Bourke trdi, da je vzgoja v vojski namenoma posegala v samo duševno strukturo vojaka, saj je po-

1012 Chastang, *Conferenze sulla igiene del soldato*, str. 19.

skušala navezanost na družinske člane preusmeriti na soborce. Vojaki so tako drug drugemu nadomeščali starše, brate, v nekaterih primerih pa tudi ljubimke, tako da žensk pravzaprav niso zelo pogrešali. Teza, da bodo taka čustva vojake spodbudila k boju, se v času vojn ni izkazala za pravilno. Biti čustveno navezan na osebo, ki je že v naslednjem trenutku lahko podlegla poškodbam, je bilo namreč travmatično. Poleg tega večina vojakov ni nikoli resnično pozabila domačega okolja ter se je na koncu vojne veselila povratka domov.¹⁰¹³

V strahu pred pojavom spolnih ekscesov, zlasti homoseksualnosti, so avtorji začeli tolerirati izvenzakonske spolne odnose, kar pa je seveda odprlo vrata prostituciji in širjenju spolnih bolezni.¹⁰¹⁴ Večina avtorjev zbranih priročnikov trdi, da je bil višek razširjenosti spolnih bolezni dosežen med prvo svetovno vojno, da pa do večine okužb ni prišlo na fronti, temveč med pripadniki čet, ki so ostale na domačem teritoriju, ali takih, ki so se nahajale v zaledju. Med avstrijskimi vojaki je stopnja obolevnosti med prvo svetovno vojno dosegla 40 na 1000 vojakov, medtem ko je bilo v italijanski vojski zgolj s sifilisom okuženih 15 mož od 1000.¹⁰¹⁵ Joanna Bourke v svoji študiji za britansko vojsko popolnoma nasprotno trdi, da naj bi število okuženih prav med prvo svetovno vojno upadlo z 61 od 1000 v letu 1911 na 37 od 1000 v letu 1916. Poleg tega naj bi večina okuženih pripadala enotam, ki so se v Evropo prišle borit iz Avstralije, Kanade ali Nove Zelandije, saj so bile večinoma sestavljene iz mlajših, večinoma neporočenih vojakov, ki se med vojaškim dopustom niso mogli vračati domov. Strahovi takratnih avtorjev naj bi bili v veliki meri odveč, saj po mnenju Joanne Bourke večina vojakov med vojno sploh ni imela spolnih odnosov, prepričana pa je tudi, da fenomen prostitucije ni bil tako razširjen, kot so trdili. Nekateri so ostajali vzdržni zaradi verskih in moralnih razlogov, drugi so se predvsem bali spolnih bolezni, večina vojakov na fronti in v

1013 Bourke, *Dismembering the Male*, str. 126–133, 145 in 167.

1014 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 185.

1015 Bruni, *Igiene militare*, str. 490–492.

strelskih jarkih pa je bila po njenem mnenju preprosto preveč utrujena celo za masturbiranje.¹⁰¹⁶

Po prvi svetovni vojni je obolevnost upadala predvsem po zaslugi odločnih kampanj proti spolnim boleznim, nova terapija s Salvarsanom se je izkazala za učinkovito, bolniki pa so jo poleg tega tudi veliko bolje prenašali kot do tedaj uveljavljeno terapijo z živim srebrom. Že med vojno obolevnost ni bila enaka med vsemi pripadniki oboroženih sil, temveč se je razlikovala od enote do enote, zagotovo pa je veljalo, da so bile spolne bolezni najbolj razširjene med mornarico in med orožniki. Prvi so bili posebej ogroženi predvsem zaradi slabe preventive in neprimerne higijene, druge pa je ogrožal zlasti njihov ekonomski status. Nameščeni so bili daleč stran od fronte, dobivali so plačo, usodne pa so bile tudi razmere, v katerih so živeli, saj so imeli na voljo veliko časa ter veliko denarja za trošenje, o higieni in preventivi niso slišali ničesar, zahajanje k prostitutkam pa naj bi bilo že tako ukoreninjeno, da se s tem pravzaprav ni nihče več ukvarjal.¹⁰¹⁷

Socialni status je bil pomemben faktor pri širjenju spolnih bolezni v vseh armadah, torej tudi v avstrijski vojski, saj je celo škof Anton Bonaventura Jeglič trdil, da je bilo največ okuženih prav med častniki in oficirji.¹⁰¹⁸ Medtem ko so preprosti vojaki umirali in krvaveli na fronti, so namreč »častniki in moštvo pri etapni komandi« pogosto prirejali ples in druge družabne prireditve, ki so v mnogih primerih prehajali v prave orgije.¹⁰¹⁹ Ob tem so si nemalokrat prisvajali celo sredstva Rdečega križa: vse darovane dobrine naj bi pojedli in popili »oficirji z nesramnicami«.¹⁰²⁰

Gaetano Boschi je v svojem delu *La guerra e le arti sanitarie* poskušal opozoriti vojake, da lahko okužba s spolnimi boleznimi vodi do drugih hudih bolezni: v progresivno paralizo, k usihanju kostnega mozga, možganski kapi; sifilis naj bi povzročal celo tu-

1016 Bourke, *Dismembering the Male*, str. 156–161.

1017 Bruni, *Igiene militare*, str. 495–497.

1018 Jeglič, *Dnevnik*, 9. 9. 1915, str. 633 in 20. 9. 1915, str. 636.

1019 Jeglič, *Dnevnik*, 22. 7. 1917, str. 714.

1020 Jeglič, *Dnevnik*, 15. 1. 1917, str. 697.

berkulozo in raka. Po Boschijevem mnenju je bila prva svetovna vojna usodna, saj je povzročila kaos in zlom moralnih vrednot, zaradi povojne psihoze pa naj bi ljudje izgubili vse zavore, kar je vodilo v izbruh spolnih bolezni, saj naj bi bila okuženost v enem letu vojne kar 16-krat večja kot v obdobju miru. Boschi je najbolj svaril pred sifilisom, ki je lahko ostajal dolgo časa skrit in v latentnem stanju, zaradi česar je vojak lahko zmotno mislil, da je ozdravel. Do ponovnega izbruha bolezni je lahko prišlo zaradi oslabelosti organizma, izpostavljenosti mrazu, podhranjenosti ter življenja v slabih higienskih razmerah.¹⁰²¹

Priročnik *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito* je poudarjal pomembnost izobraževanja vojakov, ki naj bi osvojili vsaj osnovna pravila preventive. Bolezni so se širile prav zaradi nevednosti in neupoštevanja osnovnih higienskih pravil. Čeprav opisuje različne bolezni, med drugim zlasti gonorejo in sifilis, se največ ukvarja prav s preventivo. Vsak vojak naj bi upošteval najstrožja načela čistoče genitalij, saj naj bi prav pomanjkljiva higiena povzročala vnetja, razjede na koži in na sluznici. Vojakom so svetovali, naj se izogibajo spolnim odnosom z ženskami, ki so imele na obrazu in v ustih gnojne mehurje ali druge izpuščaje, ter predvsem z ženskami, ki so imele vnetje in razjede na genitalijah, povečane bezgavke ali karkoli drugega, kar bi lahko nakazovalo na okužbo s sifilisom. Vsak vojak naj bi bil izredno pozoren tudi na rumenkaste madeže na spodnjem perilu, saj so lahko prvi znak okuženosti z gonorejo.¹⁰²² Najboljši način, kako se izogniti boleznim, je bila po mnenju priročnika uporaba kondoma. Če pa ta ni bil na voljo, so vojaku svetovali, naj si celotno spolovilo namaže z mastnim mazilom še pred spolnim odnosom, po njem pa mu svetujejo, naj takoj urinira ter tako mehansko odstrani bakterije, ki so lahko že vstopile v sečnico.¹⁰²³

Po mnenju Nicole Brunija je bil boj proti nalezljivim boleznim oster in na začetku ni dosegal pravih uspehov predvsem

1021 Boschi, *La guerra e le arti sanitarie*, str. 116–117.

1022 *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*, str. 155–157.

1023 *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*, str. 158–159.

zato, ker stroka med ljudi ni uspela razširiti niti najosnovnejših konceptov higijene. Zavedanje o pomenu čistoče je bilo na nizkem nivoju, prav tako zavedanje o pomenu pravilne prehrane in čistoče stanovanja, higiena spolnih organov pa je med ljudi prodirala še počasneje.¹⁰²⁴ Vloga vojske je bila prav pri tem izredna: če je imela civilna oblast po Brunijevem mnenju nalogo izobraževati in osveščati ženski del populacije, naj bi nalogo spolne vzgoje moških, ki je bila še pomembnejša, prevzela prav vojska. Vojska je čutila dolžnost, da civilistom, ki so zaradi naborniškega sistema služenja vojaškega roka vstopali v vojsko, omogoči vsaj osnovno spolno vzgojo. Mnogi mladi moški so šele zaradi nabora prvič zapustili dom ter se znašli daleč stran od družine, mnogi med njimi pa so si prve izkušnje na področju spolnosti nabirali prav med služenjem vojaškega roka.¹⁰²⁵ Bruni je izražal željo, da bi na tem področju obe oblasti delovali z roko v roki, saj je bilo ukrepanje zaradi alarmantne razširjenosti spolnih bolezni med italijanskimi vojaki nujno. Stopnja obolevnosti je bila že sicer med najvišjimi, v času vojne pa naj bi še narasla.¹⁰²⁶

Vojska	Število spolnih bolezni/1000 vojakov
Ameriška vojska	90
Italijanska vojska	75
Avstro-ogrska vojska	60
Španska vojska	60
Francoska vojska	28
Belgijska vojska	28
Nemška vojska	18
Angleška vojska	182

Tabela 1: Razširjenost spolnih bolezni v različnih armadah pred prvo svetovno vojno.¹⁰²⁷

1024 Bruni, *Igiene militare*, str. 488.

1025 Bourke, *Dismembering the Male*, str. 159.

1026 Bruni, *Igiene militare*, str. 489–490.

1027 Bruni, *Igiene militare*, str. 489–491.

Avtorji poudarjajo pomen preventive, saj naj bi bilo le tako mogoče preprečiti epidemijo spolnih bolezni med vojaki. Vojake naj bi v ta namen izobrazili in jih prepričali v pomen vzdržnosti, ki za razliko od spolnih bolezni ni imela večjih posledic za zdravje. Po Brunijevem mnenju jih je bilo potrebno opozoriti, da je izpostavljanje spolnim boleznim škodljivo ne le zanje, temveč tudi za njihovo bodoče družinsko življenje. Izobraževalno poslanstvo naj bi opravljali z vsemi sredstvi, ki so bila na voljo: organizirali naj bi različna predavanja, projekcije izobraževalnih filmov, izrednega pomena pa naj bi bil predvsem osebni stik med vojakom in zdravnikom. Prav zdravniki naj bi bili glavni nosilci preventivne dejavnosti, za kar naj bi izkoristili vsako priložnost, ki se je lahko ponudila med dnevnimi stiki z vojaki ali ob rednih zdravniških pregledih. Vojakom je bilo potrebno ponuditi predvsem zdravo in spodobno zabavo v okviru t. i. Hiš vojaka, ki naj bi jim nudile razvedrilo ter jih držale daleč stran od gostiln, alkohola in prostitucije.¹⁰²⁸ Podobne ideje so se sicer pojavljale že prej. V *Der Militärarzt* lahko že leta 1902 preberemo, da je najboljši način nadzora nad vojaki in najuspešnejše preprečevanje njihovega zahajanja k prostitutkam možnost spodobnega razvedrila. V ta namen naj bi vojakom dali na voljo ogrevane prostore, kjer bi se lahko odvijale prireditve, na voljo naj bi jim bili čtivo, časopisje in družabne igre.¹⁰²⁹ Za vzdrževanje visoke bojne morale pa so že pred tem skrbeli med enotami mornarice. Ponujali so jim predvsem igre, gledališke uprizoritve in vse ostale aktivnosti, ki krajšajo čas.¹⁰³⁰ Avtorji so se tudi zavedali, da predavanja, filmske projekcije in drugi didaktični prijemi ostajajo skoraj brez učinka, če mladi osnovnih higienskih načel in osnov spolne vzgoje ne osvojijo že v družinah in v šolah. Samo s povezovanjem različnih institucij je lahko prišlo do pravega napredka za posameznika in za družbo.¹⁰³¹

1028 Bruni, *Igiene militare*, str. 498.

1029 *Der Militärarzt*, Prophylaxe der Syphilis in der Armee, 36, 30. 5. 1902, št. 9–10, str. 77.

1030 *Der Militärarzt*, Sanitätswesen der Marine. Hygienische und äztliche Betrachtungen über den Transport von gesunden und kranken Soldaten auf Schiffen, 1, 2. 2. 1867, št. 3, str. 33–34.

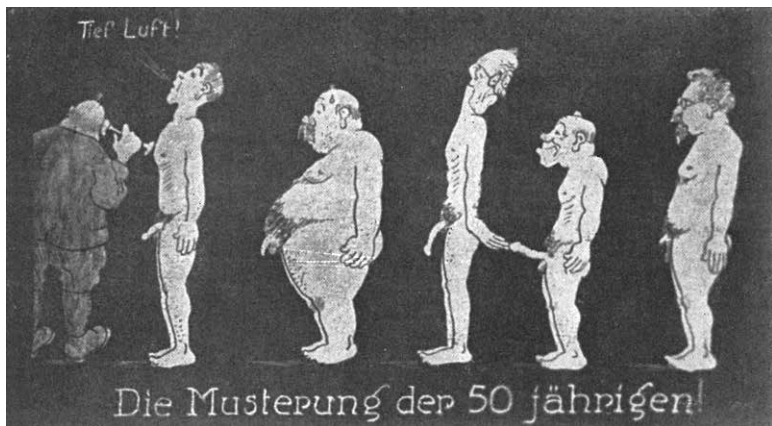
1031 Franchini, »Problemi sanitari di guerra«, str. 43.

Avtorji priročnikov za vojake so bili večinoma zdravniki in druge osebe, ki so delale v neposrednem stiku z vojaki. Vsi so dobro poznali realnost njihovega vsakdanjika. Ker so se dnevno soočali s katastrofalnimi higienskimi in zdravstvenimi razmerami, so večinoma zavračali ideje moralistov, saj so se zavedali, da le-te niso pravo orožje za boj proti spolnim boleznim. Bruni celo zapiše: »Nekateri moralisti trdijo, da bi bilo pravilneje pridigati zgolj vzdržnost ter da vojake s tem, ko jih izobražujemo o načinih obrambe pred okužbo, še spodbujamo k spolni aktivnosti. V teoriji se je s tem mogoče popolnoma strinjati, v praksi pa vemo, da bi zgolj s prepovedmi dosegli bore malo. Zato torej, če je vzdržnost nedosegljiv ideal, naj vojaki poznajo vsaj preventivne ukrepe.« Tudi za Brunija je bila spolnost v okviru zakonske zveze ideal, vendar povsem nedosegljiv, zato je, s potrebno previdnostjo in zadržanostjo, vojakom svetoval uporabo kondoma, ki naj bi jih zavaroval pred veliko večino okužb. Svetuje jim, naj se izogibajo potujočim prostitutkam in naj raje izbirajo tiste, ki so nastanjene v javnih hišah, saj so bile podvržene vsaj rednim zdravniškim pregledom. Za Brunija je bila prostitucija vseprisoten problem, ki ga je bilo po njegovem mnenju bolje nadzorovati kot ignorirati.¹⁰³²

Tudi zdravniki in higieniki so torej verjeli v moralne norme in predpise, vendar jih vojaku niso pokušali vsiliti za vsako ceno. Njihova naloga je bila preučevati socialne razmere in reagirati na potrebe, ki so se pojavljale med vojaki in širšim prebivalstvom. Prav dnevno soočanje z realnimi razmerami jih je prisililo, da so priporočali uporabo kondoma, čeprav je cerkev uporabnikom grozila celo z izobčenjem. Higieniki, kot je bil npr. Franchini, niso sprejemali hinavščine, ki je dominirala na področju spolnosti. Razumeli so, da je popolno vzdržnost vojakom nemogoče vsiliti. Zato so jih raje izobraževali, poudarjali so pomen preventive ter mlade opremili z znanji, ki so bila potrebna za obvarovanje njihovega zdravja.¹⁰³³

1032 Bruni, *Igiene militare*, str. 499.

1033 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 300.

Pomanjkanje žensk naj bi bilo razlog za pojav
homoseksualnih teženj.

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges, I*, str. 101)

Problematika je bila še bolj izpostavljena v času spopadov, ko je prostitucija postala še bolj pereč problem. Odnos, ki so ga higieniki imeli do prostitucije, pa presenetljivo ni bil vedno negativen, saj naj bi imela dobro regulirana in nadzorovana prostitucija celo svoje prednosti. Morala vojakov naj bi bila tako višja, prostitucija naj bi poleg tega preprečevala pojav spolnih perverzij, ki bi se lahko pojavile zaradi predolge prisilne vzdržnosti. Slednja naj bi bila škodljiva zlasti za posameznike iz višjih slojev, ki so bili pred vstopom v vojsko navajeni na redno spolno aktivnost.¹⁰³⁴ Celó ljubljanski nadškof Anton Bonaventura Jeglič je v svojem dnevniku zapisal, da na bojiščih, kjer vojaki nimajo na razpolago žensk, prihaja do pojava spolnih perverzij. Veliko mož naj bi se tako zatekalo k masturbaciji, pojavljali pa naj bi se celo posamezni primeri homoseksualnih odnosov.¹⁰³⁵

Avtorji priročnikov so večinoma razumeli razmere, v katerih so se mladi možje v vojaških sukunjah znašli daleč od doma in brez vsake opore. Franchini trdi, da celo razume njihovo že-

1034 Bruni, *Igiene militare*, str. 503.

1035 Jeglič, *Dnevnik*, 1. 2. 1916, str. 654-655.

Posilstvo

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges, II*, str. 303)

ljo po ljubezni, vendar jih opozarja, da se v času služenja vojaškega roka ne morejo poročiti, da mora biti v tem času njihova prva misel domovina, za katero se morajo biti brez pomislekov pripravljeni žrtvovati, spolne odnose brez vsakih emocionalnih vezi s prostitutkami pa jim je odsvetoval. Priznava, da je lahko celibat razlog za duševne in telesne travme, tako da se škodi za zdravje pravzaprav ni mogoče izogniti. Vzdržni se bodo prej ali slej morali soočiti s škodljivimi nočnimi izlivmi, ki lahko, če so pre-pogosti, vodijo do resnih bolezni, kdor se zateče k masturbaciji, pa si povzroči tudi nepopravljivo škodo.¹⁰³⁶ Popolna vzdržnost je bila po njegovem mnenju škodljiva predvsem za vojakovo prihodnost: zaviranje lastnih hotenj vsa leta služenja vojaške obveznosti, ki je lahko trajala od štiri do šest let, naj bi vodilo celo v

1036 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 273–277.

atrofijo ter impotenco. Spolni nagon je bil pri vojakih prisoten enako kot pri vseh ostalih mladih moških, zato so imeli po Franchinijevem mnenju vojaki pravico, da ga zadovoljijo, čeprav brez vsakega namena po zaploditvi potomstva. Franchini je zagovarjal celo pravice žensk, ki so jih po njegovem mnenju moralisti skušali zreducirati na raven samic, katerih edina naloga naj bi bila razplojevanje. Potomci po njegovem mnenju niso bili edini razlog za spolni odnos, ki je služil precej višjemu cilju. Po Franchinijevem mnenju je bil znak plemenitih čustev, ljubezni in nklonjenosti. Poudarjal je sicer, da ne reklamira spolnih odnosov izven zakona, zdelo pa se mu je, da je njegova dolžnost vojake opozoriti na nevarnosti in na načine, kako naj se pred njimi zavarujejo. Franchini tako ni strog, ne moralizira in ne obsoja tistih, ki se odločijo »darovati svojo žrtev Veneri«. Vojake je zgolj opozarjal, naj ne zapadejo v nezmernost, naj se namenoma ne vzbujajo z branjem »pokvarjenega čtiva, gledanjem opolzkih podob ter z vulgarnimi pogovori«, saj to lahko vodi v opešanje možganov, težave s srcem, očmi in zaznavanjem, v izpadanje las, slabo prebavo, hujšanje in druge hude težave z zdravjem. Edina pravila, ki jih je vojak moral spoštovati, so bila: naj nima spolnih odnosov zjutraj, ko ga čaka še ves dan obveznosti, urjenj in manevrov, naj nima spolnih odnosov takoj po zaužitem obroku hrane ali v stanju pijanosti. Vzdrži naj se spolnih odnosov v času menstruacije, saj s tem ogroža ženskiino zdravje, maksimalno pa naj skrbi za telesno higieno. Ekscesom naj bi se izogibali tudi iz spoštovanja do žensk, ki so bile mnogokrat zreducirane na vlogo predmeta poželenja brez čustev in lastne volje, ki ga je bilo mogoče prosto izkoristiti za lastne užitke.¹⁰³⁷ Franchini je bil dejansko eden redkih, ki je razmišljal tudi o vlogi in položaju ženske, ostali so namreč vojake največkrat upodabljali kot žrtve brezsravnih prostitutk, ki so izkoriščale nemočne mlade moške, osamljene daleč od doma in hrepeneče po ljubezni in bližini. Šele v priročniku *Al soldato italiano*, ki je bil objavljen na začetku druge svetovne vojne, naletimo na prve nasvete vo-

1037 Franchini, *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*, str. 279–289.

Podobe iz belgijskega vojaškega bordela
(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, I, str. 305)

jakom, da naj se do žensk na okupiranih ozemljih obnašajo spoštljivo. Vojaki naj bi vedno imeli v mislih svoje matere, sestre in žene ter naj bi pred katerimkoli dejanjem pomislili, kako bi se sami počutili, če bi nekdo posilil ženske iz njihove družine.¹⁰³⁸

Brutalnost vojakov v odnosu do žensk ni bila posebej presenetljiva. Že sicer je bil odnos do spolnega nasilja precej drugačen, kot je danes. V 18. in 19. stoletju je bila celo spolnost znotraj zakonske zveze pogosto zaznamovana z nasiljem, ki pa so ga dojemali kot del moškega značaja in narave. Šele ob koncu 19. stoletja so avtorji priročnikov začeli svetovati možem, naj se poskušajo vzdržati nasilnih in nenadnih penetracij ter naj poskušajo žene na nek način pripraviti na spolni odnos. Može so pozivali, naj brzdajo svoj nagon in naj bodo nežni, saj lahko preveč brutalno soočenje z realnostjo v ženski vzbudi odpor do

1038 *Al soldato italiano*, str. 5.

moža in gnus do spolnega odnosa ter povzroči različne duševne in živčne bolezni. Zgledni, uspešni in srečni zakoni pa naj bi pogosto temeljili prav na občutku hvaležnosti, ki ga žena goji do svojega moža, ker je bil v pravem trenutku dovolj razumevajoč in je znal spoštovati in razumeti silnost pretresa ob prvem spolnem stiku, ki je že sicer nekaj povsem drugega, kot si je mlada ženska v svojem sanjarjenju lahko predstavljala.¹⁰³⁹

Ženske so opozarjali, da se v moških skriva eksplozivni spolni nagon, ki lahko kadarkoli izbruhne in ki ga je skoraj nemogoče nadzorovati, ženske pa so ga s svojim obnašanjem in načinom oblačenja še podžigale.¹⁰⁴⁰ Posilstvo je bilo kriminalizirano le, če ga je izvedla večja skupina moških, če ga je spremljalo tudi obsežno in očitno fizično nasilje, če je bila žrtev iz višjega socialnega sloja kot napadalec, če je obenem prišlo še do ugrabitve ali če je bila žrtev zelo mlada. Ob spolnem nasilju je vedno prišlo tudi do presojanja značaja ženske in njene vloge pri tem dejanju. Presojanje, ali ni morebiti na nek način le pristala na spolni odnos, je bilo pogosto celo nepotrebno, saj zlasti ženskam iz nižjih socialnih plasti te pravice in sposobnosti sploh niso priznavali. Toleranca do spolnega nasilja, zlasti tistega nad otroki, se je v 19. stoletju sicer pomembno krčila in ožila, kar pa verjetno ni zajemalo uvidevnosti do tujih žensk na zasedenih ozemljih.¹⁰⁴¹ Vojna, vsakodnevno soočanje s smrtjo in surovost življenjskih razmer na bojišču so namreč pogosto še dodatno zamajali moralne norme, na katere so vojaki sicer prisegali. Prihajalo je celo do zlorab očitno mladoletnih deklic, pri čemer so avtorji zapisov izražali predvsem skrb za moralo in strah pred javnim pohujšanjem, deklice, ki so jih v prostitucijo pogosto silili delodajalci ali pa kar družinski člani, pa jih niso posebej zanimale. Tak primer se je dogajal v družini Pregelj iz Šturij, kjer je mati silila v prostitucijo svoji hčeri, ki sta šteli 15 in 11 let. Starejša Marija je bila tudi že okužena z gonorejo, ki jo je nato širila

1039 Vigevani, *Igiene della generazione*, str. 30.

1040 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 82.

1041 Fuchs; Thompson, *Women in Nineteenth-Century Europe*, str. 38–39.

Pregled genitalij

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges, I*, str. 233)

med vojaštvom. Šturskega župnika, ki je o zadevi večkrat poročal, sta bolj motili dejstvi, da »rodbina stanuje tik župnišča« ter da se orgije in vlačenje dogajajo čisto pod njegovim oknom, kot pa dejstvo, da sta bili deklici mladoletni in očitno žrtvi zlorab.¹⁰⁴²

Poduki in nauki, ki so jih širili duhovniki in katoliška cerkev, so vse bolj izgubljali pomen. V vojakih so pogosto prevladali najnižji in najbolj brutalni nagoni, o čemer pričajo tudi nekateri zapisi vojakov, ki so v dnevniški obliki nastali že v času prve svetovne vojne, ali avtobiografski spomini, ki so nastali po koncu spopadov. Med opisi seksualnih izkušenj lahko nemalokrat zasledimo celo priznanja posilstev, s katerimi se sicer niso ravnobahali. Še več, večinoma so se poskušali izgovarjati na vojne razmere ter na dejstvo, da so bili tudi sami žrtve vojne in zgolj del kolesja, ki je svet pehal v propad in vsesplošno dekadenco. Eden od avtorjev je bil Josef Hofbauer, ki opisuje svoje služenje

1042 SI AS 136, t. e. 51, a. e. 17–22, št. 31890.

v Galiciji in Bukovini in ki odkrito priznava, da je neko mlado Ukrajinko prisilil k spolnemu odnosu celo z nožem.¹⁰⁴³ Podobnim nevarnostim so bile izpostavljene tudi ženske na slovenskih tleh. Škof Jeglič v svojem dnevniku navaja, da »vojaki tudi nesramno žive. Na Gorenjskem jih je mnogo: nobena dekleta ni varna, nobena ne sme sama na pot, še v hlev ne, siloma napadajo, posebno mažari. O mažarskih huzarjih se čuje, da so bili v Galiciji hujši od ruskih kozakov in so ženstvo s surovo brezobzirnostjo napadali. Nek mažarski oficir je v Ratečah dekletom, ki so na podu delale, začel kar obleko s prsi trgati; moža, ki je to preprečil, je hotel aretirati in je napravil velik škandal.«¹⁰⁴⁴ Vojak, ki je bil večinoma slikan kot simbol moškosti, poguma in kreposti, se je torej zlahka prelevil tudi v zver.

1043 Sluga, Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben, str. 6.

1044 Jeglič, *Dnevnik*, 20. 9. 1915, str. 636.

NASVETI SLOVENSКИH AVTORJEV

Prostitucija in promiskuiteta sta bili enako razširjeni tudi med avstrijskimi vojaki. Že na začetku 20. stoletja so v Ljubljani prostitutke postopale zlasti pred vojašnico in vojaško bolnišnico, najbolj drzne pa naj bi uradovale celo znotraj vojašnic.¹⁰⁴⁵ Fenomen moralnega propadanja žensk je bil nato še izrazitejši med prvo svetovno vojno, ko se je pojavilo ogromno število prostitutk, ki so se premikale skupaj z armadami in vojakom sledile celo do strelskih jarkov. Posebej pereča pa je bila problematika žensk, ki so po mobilizaciji moških ostale same in zapuščene. Na njihova ramena je tako padla celotna skrb za otroke, ostarele, pa tudi za domača posestva, pri čemer so se morale znajti, kakor so vedele in znale.¹⁰⁴⁶ Nemorala se je najbolj širila na Goriškem,¹⁰⁴⁷ ljubljanski škof Anton Bonaventura Jeglič pa je povsem odkrito govoril tudi o moralnem propadanju Ljubljane, ki naj bi se začelo že v obdobju po potresu, posebej hitro pa naj bi bilo v desetletju pred vojno ter po začetku spopadov. Mesto naj bi namreč povsem preplavile »nesramnice«, ki so prihitele za vojaki in se jim ponujale.¹⁰⁴⁸

1045 Cvelfar, »No, zdaj pa, če imaš denar, daj ga sem, potem pa se hitro z menoj spolsko združi«, str. 22.

1046 Sluga, Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben, str. 7–9.

1047 Jeglič, *Dnevnik*, 9. 9. 1915, str. 633.

1048 Jeglič, *Dnevnik*, 20. 10. 1915, str. 640.

»Žensk, ki so prišle obiskat vojake«,¹⁰⁴⁹ ni manjkalo, prav tako ne škandalov in zločinov, ki jim je botrovalo ljubosumje. V arhivskem gradivu najdemo opis primera umora, ki se je zgodil 8. aprila 1918 v vasi Kovk nad Ajdovščino. Infanterist Valentin Fiegl je namreč iz ljubosumja do smrti zabodel posestnika Jožefa Vidmarja zaradi »neke vlačuge, žene posestnika Franceta Ipavca iz Kolka št. 9, po imenu Jožefa Ipavec«. Zaskrbljeni šturski župnik je poročal, da je »njen mož Franc v ruskem ujetništvu, ona pa občuje z vsakim, ki se pri njej oglasi. Grozno pohujšanje in prepire povzroča ta oseba na Kolku, cele noči in dneve se vlači pijana okoli.«¹⁰⁵⁰ Vse to je zlasti po začetku spopadov vodilo v izbruh primerov spolnih bolezni. Oblasti so že leta 1916 začele svariti pred nevarnostjo depopulacije celotnih območij in fizične in moralne degeneracije bodočih generacij. Problem je bil namreč še toliko očitnejši v strelskih jarkih, saj je bilo vedno večje število vojakov razglašanih za neprimerne za boj prav zaradi spolnih bolezni. Oblasti so razmere poskušale urediti z ustanavljanjem javnih hiš, kjer naj bi se izvajal natančen zdravstveni nadzor nad ženskami, ki so bile v njih nastanjene.¹⁰⁵¹ Vloga slednjih je kljub dobrim namenom ostala precej omejena, saj jih vojaki niso posebej radi obiskovali. Pred vstopom v sobo jih je namreč vedno znova čakal pregled pri sanitetnem podčastniku, ki si je natančno ogledal njihove genitalije, pogosto pa so se pritoževali tudi nad skromno odmerjenim časom pri prodajalkah ljubezni. Že tako nerodno situacijo so na tak način namreč še bolj razčlovečili in jo banalizirali ter tako vojake prikrajšali ne samo za telesne užitke, ampak predvsem za telesno bližino, po kateri je večina hrepenela. Vojaki so zato pogosto še vedno raje tvegali in ljubezen iskali v objemu ilegalnih prostitutk.¹⁰⁵²

Prvi, ki so jih osveščali in izobraževali, so bili torej vojaki, neposredna in jasna prevzgoja ter informiranje civilnega prebivalstva pa sta prišla na vrsto precej pozneje. Na Slovenskem

1049 SI AS 136, t. e. 50, a. e. 17–22, št. 7796.

1050 SI AS 136, t. e. 51, a. e. 17–22, št. 6959.

1051 Sluga, Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben, str. 15.

1052 Šimac, Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918, str. 117.

mladi namreč niso imeli dostopa do spolne vzgoje ne v družinah ne v okviru šolskega sistema. Mobilizacija celotnih generacij mladih, večinoma neporočenih moških je zato povzročala nelagodje in strah pred moralnim propadom najperspektivnejšega dela narodovega telesa. Vse to je vodilo v objavo prvih priročnikov o preventivi pred spolnimi boleznimi ter začetek osveščanja prebivalstva nasploh. Te aktivnosti so v slovenski javnosti seveda vzbudile burne odzive, na čelo gibanja, ki naj bi preprečilo moralni propad mladih, pa se je postavil celo sam ljubljanski nadškof Anton Bonaventura Jeglič, ki je bil – kot je sam trdil –, pripravljen storiti karkoli, da le ne bi slovenski prostor postal druga Sodoma in Gomora.¹⁰⁵³ Slovenski narod naj bi zaradi njegove maloštevilnosti obstoječe razmere še bolj ogrožale. Rod naj bi neizogibno opešal prav zato, ker »se pri vojaki polno preveč greši«. Dejstvo, da naj bi se prav med mladeniči v vojski usodno širil sifilis, ki se »popolnoma nikoli ne ozdravi«, naj bi vodilo v trajen propad naroda. Odziv oblasti na to dogajanje naj bi bil popolnoma neustrezen. Vojakom so potrebni predvsem trden moralni poduk, sramežljivost in bogaboječnost in ne razdeljevanje preservativnih sredstev, je bil prepričan Jeglič.¹⁰⁵⁴

Slovenski avtorji so bili za razliko od italijanskih precej bolj nepopustljivi v svojih zahtevah do vojakov. Bolj kot na zdravstvene razmere so se osredotočali na moralni vidik spolnosti in zato vojakom kot edino rešitev ponujali vzdržnost. Zarota molka je pri slovenskih piscih očitna, tematike spolnosti so se lotevali z nelagodjem ter poudarjali predvsem vrednote, kot so vzdržnost, čistost, sram in devištvo.¹⁰⁵⁵ Avtorji so tako povsem sledili zgledu škofa Jegliča, ki je odločno nasprotoval javnemu objavljanju priročnikov z eksplisitnimi navodili in nasveti, kako se ubraniti spolnih bolezni. Spolna vzgoja je bila po njegovem mnenju povsem nepotrebna, saj naj bi v mladih zgolj budila radovednost in željo po eksperimentiranju. Mlade naj bi bilo zato

1053 Jeglič, *Dnevnik*, 28. 5. 1917, str. 707–708.

1054 Jeglič, *Dnevnik*, 1. 2. 1916, str. 655.

1055 O razlikah v med slovenskimi in italijanskimi avtorji pri obravnavi tem, kot so spolnost, spolne bolezni, masturbacija in spolna vzgoja glej Černigoj, »Kupida je spoznala preden je srečala matičarja«, str. 96–117.

potrebno čim dlje ohranjati v stanju popolne nevednosti, vsi eksplicitni nasveti pa naj bi zgolj spodbujali pregrehe. Jegliču se je zdelo nedopustno, da se mladim vojakom sicer razlaga, da je vsako občevanje s prostitutkami nevarno, že v naslednjem trenutku pa se jim deli nasvete, s čim se mazati in kako se umivati, da ne pride do okužbe s sifilisom. Navodilo, ki naj bi ga vojakom javno prebrali vsakih štirinajst dni, je vsebovalo tudi napotke za prostitutke, ki so morale imeti določeno opremo in pripomočke, če so hotele izvajati svojo dejavnost. Jegliča je skrbelo, »kaj bo s spolnim življenjem po vojski! Kaki pouki se bodo po vseh deželah razširili! In kako mora zginiti vsa sramežljivost, kako se otopiti zavest greha, razžalitve Boga!«¹⁰⁵⁶

Jeglič pri svojih prizadevanjih seveda ni bil osamljen. Podobno mnenje so delili tudi ostali katoliški škofje, ki so nasprotovali vsaki nameri vojaških oblasti, da vojake pouči o uporabi »spolnih sredstev zoper sifilitiko, ako bi se pri nesramnicah okužili.« Zagotovila vojaških oblasti, da ne nameravajo izpodbijati »cerkvenih in božjih postav«, jih seveda niso pomirila. Motilo jih je zlasti dejstvo, da se vojakom »od najvišje oblasti dajejo sredstva zoper posledice greha, da bodo mogli bolj drzno nečistovati«, kar naj bi v končni fazi pomenilo, da se bodo vojaki »teh grdobij naučili in jih zanesli povsod po deželah v vse vasi«. Nasprotovali so vojaških zdravnikom, ki so želeli med vojake razdeliti knjižice, v katerih »se vojak poučuje, kaj naj stori, da ne bo okužen, ako čuti potrebo, da gre k nesramnicam«. ¹⁰⁵⁷ Jeglič je posebej odločno nasprotoval dajanju navodil, kako ravnati ob občevanju s prostitutkami, kako si mazati spolni ud v obrambo pred sifilisom, ter seveda navodilom prostitutkam, kakšna preservativna sredstva naj zagotavljajo, kako naj se umivajo in negujejo itd. Bal se je predvsem, da bo navodilo, ki naj bi ga vojakom prebrali vsakih 14 dni, trajno zaznamovalo spolno življenje in spolne navade ljudi tudi po koncu vojne, saj je bilo neizogibno, da se bodo taki poduki razširili tudi med civilno prebivalstvo in

1056 Jeglič, *Dnevnik*, 13. 2. 1916, str. 657.

1057 Jeglič, *Dnevnik*, 10. 11. 1915, str. 644.

dokončno uničili »vso lepo sramežljivost, zavest o grehu in razžalitvi Boga«, ki sta do tedaj obstajali med ljudmi.¹⁰⁵⁸

Popoln molk se je izkazal za neučinkovito orožje proti razširjanju spolnih bolezni. Celó Jeglič sam je že na začetku vojne priznaval, da so celi bataljoni sifilitični,¹⁰⁵⁹ zato so se tudi nekateri slovenski zdravniki odločili, da bodo poskušali posredovati in vojake posvariti pred nevarnostjo razširjanja spolnih bolezni, ob čemer pa so ohranjali strogo moralno držo in odločno konservativen pristop. Do vojakov niso bili niti najmanj prizanesljivi in do njihovih stisk niso gojili kakšne posebne naklonjenosti. Njihova strogost je včasih prav presenetljiva. Valentin Rozman v delu *Krščanski vojak* tako našteva cel seznam posledic razbrzdane življenja: upad življenjskih moči, zastrupitev krvi, splošno poslabšanje zdravstvenega stanja, prehitro staranje, oslabi-
tev spomina, posledice na možganih ter končno tudi počasno in bolečo smrt.¹⁰⁶⁰ Po njegovem mnenju naj bi bila obveznost vojaka, da se z vsem bitjem in z vso svojo dušo popolnoma posveti obrambi domovine. Vojaki naj tako ne bi imeli nobene pravice, da svoj čas in svojo energijo zapravljajo v pritlehne namene.¹⁰⁶¹ Svetuje jim, naj se v času služenja vojaškega roka ne zapletajo v ljubezenske zveze ter naj ostajajo zvesti zgolj domovini. Jezik, ki ga uporablja, je zelo poetičen, poln prisposodob in metafor ter mnogokrat zelo nejasen. Rozman tako hkrati pove vse in nič, zato mora nemalokrat bralec sam razbrati resnični pomen njegovih besed.¹⁰⁶²

Mnogo jasnejši je bil v svojih tekstih Franc Derganc, za katerega so spolne bolezni očitna posledica spolne aktivnosti izven zakonske zveze.¹⁰⁶³ V priročniku, ki ga namenja vojakom, poskuša razbijati predvsem napačna prepričanja, ki so bila uko-
reninjena med ljudmi in po katerih se je bilo s spolnimi bole-

1058 Jeglič, *Dnevnik*, 13. 2. 1916, str. 657.

1059 Jeglič, *Dnevnik*, 9. 9. 1915, str. 633.

1060 Rozman, *Krščanski vojak*, str. 99.

1061 Rozman, *Krščanski vojak*, str. 102.

1062 Rozman, *Krščanski vojak*, str. 106.

1063 Derganc, *Spolna nevarnost*, str. 1.

Vojaški bordel za avstrijske vojake
(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, I, str. 307)

znimi mogoče okužiti tudi s pitjem pokvarjenega piva, z uporabo stranišč ter celo preko nočnih mor.¹⁰⁶⁴ Derganc je v svojih sodbah zelo strog ter ne čuti nikakršnega usmiljenja do obolelih. Po njegovem mnenju so si oboleli za bolezen krivi sami ter zato nimajo pravice do njegovega sočutja. Po Dergancem mnenju vprašanje spolnih bolezni ni toliko vprašanje medicine in higijene kot vprašanje morale. Njegovi opisi bolezni in simptomov imajo jasen cilj: prestrašiti vojaka do te mere, da bi ga odvrnili od spolne aktivnosti. To je še posebej očitno pri opisu gonoreje, ki jo Derganc definira kot bolezen, pri kateri se najprej vname sečnica, iz katere začne kapljati zelena gosta zmes gnoja in seča, ki nazadnje vodi v neplodnost in nesposobnost uriniranja. Poleg tega opisuje tudi mehki čankar, ki se na začetku kaže

zgolj z enim mozoljčkom na področju genitalij, iz katerega pa se pozneje razvije velika razjeda, zaradi katere naj bi penis lahko celo odpadel. Po njegovem mnenju pa je bil najnevarnejši sifilis, ki naj bi v telesu ostajal celo 20 let ter naj bi se prenašal tudi na potomce. Derganc proti spolnim boleznim ne ponuja nič drugega kot popolno vzdržnost izven zakonske zveze, strogo in načelno vzgojo mladih ter boj proti alkoholizmu.¹⁰⁶⁵ Vsak vojak, ki zboli za spolno boleznijo, bi moral biti po njegovem mnenju kaznovan ter postavljen celo pred sodišče ter obravnavan enako

¹⁰⁶⁴ Derganc, *Spolna nevarnost*, str. 2.

¹⁰⁶⁵ Derganc, *Spolna nevarnost*, str. 4–14.

kot dezertjerji ali kot vojaki, ki se zatekajo k samopohabi, da bi se izognili frontni liniji. Poleg tega je škof Jeglič trdil, da se veliko vojakov okuži namenoma. Spolne bolezni naj bi tako postale priljubljena oblika samopohabe, ki je vojaku omogočila umik s frontne linije in rešitev pred smrtjo.¹⁰⁶⁶ Taki vojaki so zanj paraziti, saj ležijo v bolnišnicah, namesto da bi se borili za svojo državo, ter resničnim ranjencem odžirajo sredstva, prostor in material. Zdravstveno osebje z njimi izgublja dragoceni čas, namesto da bi se ukvarjalo s tistimi, ki so bili resnično pripravljene žrtvovati svoja življenja za lepšo prihodnost drugih.¹⁰⁶⁷

Jernej Demšar trdi, da so spolne bolezni na slovensko ozemlje resnično prodrle šele med prvo svetovno vojno ter da pred tem niso bile zelo razširjene med prebivalstvom. Težava, ki jo vidi Demšar, je zlasti dejstvo, da je razvoj medicine napredoval do te mere, da se je sposobna boriti proti večini nalezljivih bolezni, medtem ko je proti resničnim izzivom družbe ostajala nemočna: alkoholizem, tuberkuloza in spolne bolezni so bili problemi, s katerimi se družba ni znala soočati.¹⁰⁶⁸ Demšar za razliko od Derganca ni tako nepopustljiv. Zaveda se namreč, da se niso vsi bolniki okužili po svoji krivdi.¹⁰⁶⁹ Zelo pogosto je bila za izbruh bolezni po njegovem mnenju najbolj odgovorna prav družba, ki mladim ni ponujala nikakršne spolne vzgoje ter jih ni posvarila o nevarnostih, ki preživijo nanje. Po Demšarjevem mnenju so bolezni v največji meri širile neodgovorne in neuke osebe, razmere pa je še slabšala izredna razširjenost alkohola v družbi. Alkohol ni le povzročal prebujanja spolnega nagona, temveč je podaljševal tudi sam spolni odnos, lahko pa je celo obudil gonokoke, ki so bili že dolgo povsem neaktivni in nenevarni. Obsojanja vredne so bile po njegovem mnenju zgolj prostitutke, posebej ilegalne, ki niso bile podvržene nikakršnemu nadzoru.¹⁰⁷⁰ Tako kot večina avtorjev se tudi Demšar ukvarja predvsem z

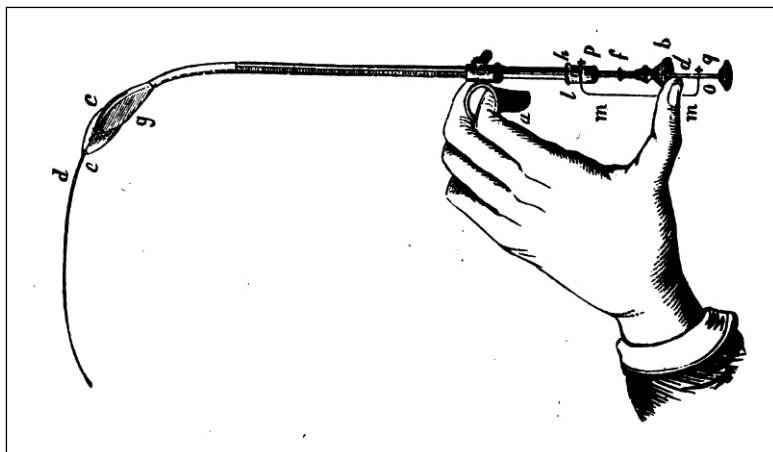
1066 Jeglič, *Dnevnik*, 20. 9. 1915, str. 636.

1067 Derganc, *Spolna nevarnost*, str. 15.

1068 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 7.

1069 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 8.

1070 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 9–10.

Pripomoček za vbrzgovanje razkužilne raztopine v sečevod in operacije sečne cevi

(Scarenzio, Angelo. Stenosi uretrale facilmente operata coll' uretrostentotomo del dott. Amilcare Ricordi. V: *Giornale italiano delle malattie veneree e delle malattie della pelle*, 2, 1867, št. 4, str. 273–279, str. 276)

gonorejo, mehkim čankarjem in siflisom, je pa zagotovo eden redkih, ki se ukvarja tudi s preventivo ter trdi, da je razširjenost spolnih bolezni mogoče zajeziti z zgodnjimi porokami pred 25. letom starosti,¹⁰⁷¹ predvsem pa z uporabo kondomov iz gume ali ribjega mehurja. Poudarjal je predvsem pomen umivanja intimnih delov telesa takoj po spolnem odnosu ter pomen natančne dezinfekcije.¹⁰⁷²

Slovenskim vojakom je bilo namenjeno tudi delo Emanuela Freunda *Kako se obvarujete sifilitične kuge*. Freund jih je opozarjal na posledice, ki jih lahko ima njihovo početje za zdravje drugih, predvsem njihovih žena in otrok. Freund vojakom ne ponuja nobene alternative, razen popolne vzdržnosti.¹⁰⁷³ Spolne odnose je bilo po njegovem mnenju potrebno nadomestiti s športom in

1071 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 35.

1072 Demšar, *Spolne bolezni*, 1919, str. 37.

1073 Freund, *Kako se obvarujete sifilitične kuge?*, str. 20.

redno telesno aktivnostjo, na vsak način pa je bilo potrebno preprečiti vsak stik s prostitutkami.¹⁰⁷⁴ S sifilisom se je ukvarjal tudi Kostić v priročniku *Šta treba kao vojnik da znam*, ki je bil namenjen jugoslovanskim vojakom. V njem je vojake spodbujal, naj se ob prvem sumu bolezni obrnejo na kvalificirane zdravnike ter naj ne iščejo pomoči pri mazačih in padarjih.¹⁰⁷⁵ Svetoval jim je, naj omejijo uživanje alkohola in tobaka vsaj v času zdravljenja ter naj pazijo, da ne okužijo tudi svojih žena in otrok ter da naj v ta namen spoštujejo najstrožje higienske zapovedi.¹⁰⁷⁶ Popolna vzdržnost je tako veljala za edino zares uporabno metodo obrambe pred spolnimi boleznimi. Spolne odnose so dopuščali zgolj v okviru zakonske zveze, začasen celibat pa naj bi bil najboljša možnost za vojake, saj naj ne bi puščal hudih posledic ne na telesu in ne na duševnosti. Nasprotno, vzdržnost naj bi celo krepila značaj.¹⁰⁷⁷

1074 Freund, *Kako se obvarujete sifilitične kuge?*, str. 22.

1075 Kostić, *Šta treba kao vojnik da znam*, str. 292.

1076 Kostić, *Šta treba kao vojnik da znam*, str. 293.

1077 *Začasna učna knjiga za posebni pouk obvezne telesne vzgoje*, str. 75–77.

BOJ PROTI SPOLNIM BOLEZNIM V KASARNAH

Prve strategije boja proti spolnim boleznim je mogoče zaslediti že sredi 19. stoletja. V priročniku *Regolamento d'istruzione e di servizio d'ospedale per il corpo sanitario militare* iz leta 1875 je očitno, da je obstajal natančen protokol, ki ga je bilo potrebno spoštovati v primeru pojava spolnih bolezni med vojaki. Vodja oddelka je imel dvojno dolžnost: da ukaže začetek terapije ter da zbere podatke o kraju, kjer je prišlo do okužbe, in o osebi, ki je vojaka okužila, ter zbrane podatke pošlje pristojnim oblastem.¹⁰⁷⁸ Natančnejša navodila o preventivi so se nato pojavila po prvi svetovi vojni, ko so v vojašnicah ustanovili t. i. venerične ambulante, ki so bile locirane tik ob vhodu na območje vojašnice in so bile odprte vse do polnoči. Po pravilih je morala biti takšna ambulanta povsem ločena od drugih ambulantnih prostorov, da vojak ne bi imel občutka, da je bolan, in bi brez zadržkov vstopal vanjo vsakokrat, ko je bilo to potrebno. Ti prostori so bili namenjeni izključno preventivni dejavnosti in se niso ukvarjali z vojaki, ki so bili že okuženi. Vsaka venerična ambulanta je morala biti opremljena s pisoarjem, vsaj

¹⁰⁷⁸ *Regolamento d'istruzione e di servizio d'ospedale*, str. 166–167, Art. 116, § 510. Podobna ureditev je obstajala tudi v drugih vojskah. Za nemško vojsko glej npr: Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 186–187.

Preden so vojaku odobrili odpust, ga je bilo potrebno natančno pregledati, da bi preprečili širjenje okužbe med družinske člane – želja po spolnosti je bila namreč nepopisna.

(Hirschfeld, *Sittengeschichte des Weltkrieges*, I, str. 117)

enim umivalnikom in, če je bilo le mogoče, s tekočo vodo. Prostorji so morali biti dobro ogreti, vojakom so morali biti vedno na voljo topla voda, brisače, vata in brizgalke. Predvsem je bilo pomembno, da se vojaki niso počutili kaznovani zgolj zato, ker so se spustili v spolne odnose s sumljivimi ženskami, zato jih po prihodu v ambulanto niso vprašali niti po imenu, za potrebe statistike so vodili evidenco zgolj o številu vojakov, ki so poiskali pomoč v ambulanti. Vojaka so kaznovali zgolj v primeru, če se je ob potrditvi diagnoze okuženosti s spolno boleznijo izkazalo, da ni uporabil preventivnih sredstev, ki so mu bila na voljo. Procedura, čeprav naj bi bila narejena po meri vojaka, je bila pogosto dolgotrajna in ponižujoča. Vojak je moral najprej urinirati ter si umiti genitalije s toplo vodo in milom, nato pa mu je bolničar v sečnico vbrizgal posebno raztopino, ki jo je vojak moral zadržati vsaj tri minute. Vojak si je poleg tega moral genitalije namazati tudi s posebnim mazilom, ki je moralo ostati v stiku s kožo vsaj

en dan. Opozarjali so jih, da so ti preventivni ukrepi najučinkovitejši eno uro po spolnem odnosu, šest ur po spolnem odnosu pa naj bi bili že povsem brez efekta.¹⁰⁷⁹ Časopis *Der Militärarzt* tako navaja, da je preventivne ukrepe potrebno izvesti največ tri ali štiri ure po spolnem odnosu, več kot enajst ur po odnosu pa izvajanje teh ukrepov ni imelo več smisla.¹⁰⁸⁰

Kljub temu da si je sanitetno osebje prizadevalo uveljaviti preventivne ukrepe, pa so mnogi ostajali precej skeptični o vlogi veneričnih ambulant, saj ni prišlo do radikalnega napredka, ki so ga mnogi pričakovali. Vzrokov, zaradi katerih ni prišlo do padca obolenosti, je bilo več. Vojaki so se tako največkrat zgolj umivali, vsem ostalim postopkom so se upirali, saj je bilo vbrižgavanje raztopine v sečnico pogosto zelo boleče, povzročalo pa je tudi različna vnetja. Preventivne metode so se poleg tega pogosto preveč osredotočale na področje genitalij, zanemarjale pa so dejstvo, da je do širjenja okužb pogosto prihajalo tudi po oralni poti. Bruni, ki je bil zelo skeptičen do novih metod, je bil prepričan, da te niso ne manj ne bolj uporabne in učinkovite od metod, ki so bile poznane že vsaj dve stoletji prej in so večinoma zajemale umivanje in izpiranje z žganjem, vinom ali vodo, pomešano s kisom, takoj po spolnem odnosu, zato jih je sam še vedno priporočal vojakom.¹⁰⁸¹ Pogosto je bil narejen celo korak nazaj. Britanski vojaki so v času prve svetovne vojne kot del svoje osnovne opreme že dobili kondome, po koncu vojne pa se je vlada vrnila na puritanska stališča in začela ponovno zagovarjati zastarele načine preventive proti spolnim boleznim.¹⁰⁸²

Avtorji so se večinoma strinjali, da je bilo potrebno izkoristiti vsako priložnost in vojake izobraževati o spolnosti ter jih pripraviti do tega, da ne podlegajo sramu in predsodkom ter da samozavestno zahtevajo zdravniški pregled vsakokrat, ko se jim to zdi potrebno. Priročnik *Istruzione per l'igiene dei militari del*

1079 Bruni, *Igiene militare*, str. 501.

1080 *Der Militärarzt*, Die Prophylaxe der venerischen Erkrankungen im Heere, 43, 3. 12. 1909, št. 23, str. 360–363.

1081 Bruni, *Igiene militare*, str. 502.

1082 Watts, *Epidemics and History*, str. 157.

R. *Esercito* je vojaškim zdravnikom nalagal, da vojakom, ki so se že okužili s spolno prenosljivo boleznijo, svetuje tudi o higien-
skih normah, ki jih je bilo potrebno spoštovati v lastno korist in
tudi v korist ostalih vojakov. Vojaki naj bi bili podrobno obve-
ščeni o nevarnostih, ki jim grozijo ob obisku prostitutk, spod-
bujali pa naj bi jih vsaj k zmernosti, če je že vzdržnost veljala za
nedosegljivo.¹⁰⁸³ Tudi pravilnik *Regolamento sul servizio sanita-
rio militare territoriale* je predvideval posvečanje posebne po-
zornosti preventivnim ukrepom ter vodenje natančne statistike
obolevnosti in razvoja bolezni pri vsakem okuženem.¹⁰⁸⁴

V času vojn naj bi redne zdravniške preglede opravljali še
pogosteje in natančneje, še posebej pred odpustom iz vojske ali
odobritvijo dopusta. Po nemških statistikah naj bi bilo namreč
kar 38 % okuženih poročenih, zato je bilo nujno ukrepati in pre-
prečiti prenos bolezni na žene in otroke vojakov.¹⁰⁸⁵ Te preglede
naj bi opravljali s potrebno spodobnostjo, v posebej za to name-
njenih prostorih, ki naj bi obsegali vsaj čakalnico in ordinacijo.
Vojaki naj bi k zdravniku vstopali posamično, kar naj bi olajšalo
zaupen odnos med vojakom in zdravnikom. Storiti naj bi bilo
potrebno vse, da se pregledovanje vojakov ne spremeni v po-
nižujočo razstavo genitalij. Prav spoštljiv odnos zdravnika do
vojaka naj bi vojaka prepričal, da se nima česa sramovati in da je
spolna bolezen za zdravnika bolezen kot vsaka druga.¹⁰⁸⁶

1083 *Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*, str. 159.

1084 *Regolamento sul servizio sanitario militare territoriale*, str. 186.

1085 Bruni, *Igiene militare*, str. 504.

1086 Bruni, *Igiene militare*, str. 502.

SPOLNE BOLEZNI NA SLOVENSKEM PO PRVI SVETOVNI VOJNI

Prva svetovna vojna je pomenila pomembno cezuro tudi na vseh področjih človekovega življenja. Uveljavil se je strah pred kvantitativnim in kvalitativnim propadom naroda, saj naj bi najboljši in najbolj kleni mladi moški bodisi padli na fronti ali pa se domov vrnili pohabljeni in bolni. Širjenje nalezljivih bolezni, zlasti tuberkuloze, alkoholizem in spolna razbrzdanost pa so bili poleg tega tudi znamenja vsesplošnega moralnega propada,¹⁰⁸⁷ ki se je najočitneje odražal prav v širjenju spolnih bolezni. Že v času prve svetovne vojne naj bi se spolne bolezni razširile globoko v zaledje frontne linije,¹⁰⁸⁸ kjer jih do tedaj skorajda niso poznali.¹⁰⁸⁹ Po demobilizaciji leta 1918 so se domov nato vrnili vsi, tako tisti, ki so konec vojne dočakali za frontno linijo, kot tisti, ki so se v bolnišnicah in lazaretih zdravili zaradi spolnih bolezni. Pozive, naj se ne vračajo domov, dokler ne bodo popolnoma zdravi, so vojaki večinoma preslišali, prekinili zdravljenje in okužbo nato širili še v domačem okolju.¹⁰⁹⁰ Slovensko ozemlje je bilo ozemlje brez zares velikih mest, kjer bi

1087 Cergol Paradiž, *Evgenika na Slovenskem*, str. 38–39.

1088 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 65–68.

1089 *Zdravje: priloga Prerodu*, Razširjenost spolnih bolezni med otroki v Mariboru in okolici s posebnih ozirov na kapavico, 5, 1929, str. 7–9, str. 7.

1090 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 190. Glej tudi Brandt, *No Magic Bullet*, str. 119.

bili ljudje res popolnoma prepuščeni samim sebi in brez družbenega nadzora.¹⁰⁹¹ Pred vojno naj bi se na deželi bolezní tako širile v manjši meri in počasneje, zato je podeželje tudi na tem področju začelo služiti za vzor pokvarjenemu in nevrotičnemu mestnemu prebivalstvu. Spolnih bolezní naj bi bilo manj predvsem zato, ker naj bi težko fizično delo »zmanjševalo pohotnost in spolno razdraženost«, isti učinek pa naj bi bilo med mestnim prebivalstvom mogoče doseči z uvajanjem redne in premišljene športne aktivnosti ter skavtizmom in planinarjenjem. Kmečko prebivalstvo naj bi bilo tudi dokaz, da je spolno pohotnost in vzburljenost bilo mogoče na precej enostaven način krotiti tudi s primerno prehrano. Pretežno rastlinska prehrana z manj dražili naj bi namreč uspešno gasila še tako močan libido. Podeželsko prebivalstvo naj bi se poleg tega več gibalo na svežem zraku, manj naj bi sedeli in poležavali, poleg tega niso bili tako kot prebivalci mest »preobloženi z najrazličnejšimi dražljaji mestne okolice«, zaradi česar so se slednjim »živci in čutila vsled množice dražljajev otopila«, živce pa so si potem še dodatno uničevali z različnimi umetnimi dražljaji.¹⁰⁹²

Razmere so se nato precej hitro spremenile in spolno prenosljive bolezní so se razširile celo po sicer konservativnem in tradicionalno usmerjenem podeželju. Josip Potrata je zapisal, da se je najbolj razširjeni spolni bolezní, kapavici, uspelo izogniti izredno majhno število moških. Prav zaradi njene razširjenosti in sprva precej nedolžnih simptomov naj bi jo ljudje jemali celo preveč zlahka. Zaradi malomarnosti in nepoučenosti so se na zdravnika obračali šele takrat, ko je bolezen na telesu že pustila katastrofalne posledice in ko so bolečine postale neznosne, pa še potem niso želeli upoštevati niti najosnovnejših navodil. Med slednje so spadali vzdrževanje stroge higijene, posebno natančno in skrbno ravnanje s perilom okuženega, ki je bilo potencialni prenašalec bolezní, veliko počitka in miru, predvsem pa izogibanje vsakemu spolnemu razburjenju, predvsem tistemu,

1091 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 47.

1092 *Zdravje: priloga Prerodu*, Paberki iz spolnega vprašanja, 1, 1. 12. 1925, št. 12, str. 182–183.

ki so ga bolniki dosegli z »gledanjem raznih slik ali pa s čitanjem raznih knjig«. ¹⁰⁹³

Vse alarmantnejše je postajalo tudi širjenje sifilisa, ki je bilo v porastu vse od začetka prve svetovne vojne. Natančnejših statističnih podatkov na to temo neposredno po vojni sicer še niso zbirali, saj še ni obstajala zakonska odločba, po kateri bi vsak primer spolnih bolezni morali javno naznaniti, kot je to veljalo za legar, kolero, škrlatinko in še nekatere druge bolezni. Podatke je torej mogoče črpati iz statističnih tabel bolnišnic in delavskih bolniških blagajn, ki pa niso vedno prikazovale najbolj realne slike, saj so se v bolnišnicah zdravili samo najzapletenejši primeri. Začetne oblike okužb so večinoma zdravili ambulantno ali celo pri zasebnih zdravnikih. ¹⁰⁹⁴ V nasprotju s pričakovanji trend tudi po koncu vojne ni upadel, saj je iz podatkov, ki so jih javnosti posredovali zdravniki IV. oddelka Obče državne bolnice v Ljubljani, razvidno, da je bilo še v tridesetih letih hospitaliziranih enako število spolno okuženih kot leta 1919, po letu 1932 pa je začelo njihovo število celo naraščati. Razširjenost sifilisa je po besedah Milavca in Breganta naraščala zlasti po letu 1925, kar daje slutiti, da so se svežim okužbam pridružili tudi ponovni izbruhi sifilisa, ki je bil med vojno in neposredno po njej pogosto pomanjkljivo zdravljen. Med možnimi vzroki za takšno širjenje spolnih bolezni so navadno naštevati alkoholizem in brezposelnost, saj naj bi mladi brezdelneži še hitreje zapadali v slabo družbo in pregrehe; to pa nista bila odločujoča dejavnika. Usodnejše naj bi bilo pomanjkanje bolnišničnih zmogljivosti, predvsem pa vse pogostejše odlaganje sklepanja zakonske zveze, ki je bila zaradi ekonomskih razlogov nedosegljiva ravno med dvajsetim in tridesetim letom starosti, ko je bil spolni nagon najbolj izrazit. ¹⁰⁹⁵

1093 Potrata, *Zdravje in bolezen v domači hiši: ljudske bolezni*. Del 5, str. 93–103.

1094 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 47.

1095 Milavec; Bregant. Lues narašča!. V: *Zdravniški vestnik*, 6, 30. 11. 1934, št. 11, str. 604–607. Isto mnenje lahko preberemo tudi v članku *Zdravje: priloga Prerodu*, Paberki iz spolnega vprašanja, 1, 1. 12. 1925, št. 12, str. 182–183, str. 182.

Leto	Vseh bolnikov s spolno prenosljivo boleznijo	Sifilis	Gonoreja	Mehki čankar
1914	79	46	33	-
1919	492	272	220	-
1930	460	162	291	7
1931	492	171	317	4
1932	625	236	380	9
1933	576	263	302	11
1934	205	109	96	-

Tabela 2: Število hospitaliziranih bolnikov s spolno prenosljivimi boleznimi na IV. oddelku Splošne državne bolnice v Ljubljani v letih 1914–1934.¹⁰⁹⁶

V časopisju lahko zasledimo nasvete, kako se okužbam izogniti, vendar večinoma obsegajo le »spolno zdržnost« ali vsaj izogibanje spolnemu občevanju z neznanci, zlasti z različnimi »vlačugami in pohotneži«, ki jih je bilo mogoče srečati v bordelih, »centralah« in »gnezdih spolne kuge«. Vsekakor pa so bile manj izrazite grožnje s posledicami, saj so želeli ljudi prepričati, da je lažna in prepozna sramežljivost lahko zelo škodljiva. Brez strahu se je bilo namreč potrebno obrniti na zdravnika, saj je bila pravočasno zdravljena gonoreja ozdravljiva že v nekaj dneh, sifilis pa že v nekaj mesecih. Zelo ostre obsodbe so bili deležni vsi, ki so se kljub zavedanju, da so spolno okuženi, podajali v spolne odnose in tako trosili naokrog smrt, zaradi česar so v družbi veljali za hudodelce in morilce.¹⁰⁹⁷

Ekonomski razlogi so v 20. stoletju spodbudili odločnejše ukrepe tudi na področju javnega zdravstva. Spolne bolezni so bile področje, kjer je prišlo do najbolj očitnega trčenja med zasebnim in družbeno odgovornostjo. Pravica oblasti do reguliranja in do kolektivne zaščite se je dvigala nad pravico posa-

1096 Podatki za leto 1934 so pomanjkljivi, ker obsegajo zgolj bolnike, ki so bili hospitalizirani v prvem tromesečju leta 1934. Glej: Milavec; Bregant. Lues narašča!. V: *Zdravniški vestnik*, 6, 30. 11. 1934, št. 11, str. 604–607, str. 605.

1097 *Zdravje: priloga Prerodu*, Čuvaj se spolnih bolezni, 2, 1926, str. 136.

meznika, oblast pa se je v imenu javnega interesa zažirala vse globlje v intimno sfero posameznika.¹⁰⁹⁸ Spolne bolezni niso več zadevale le pacienta in njegovega zdravnika, temveč so postale del reformnih prizadevanj in javne zdravstvene politike. Ta je poskušala reševati socialne dileme, ki so jih sprožale spolne bolezni.¹⁰⁹⁹ Nova jugoslovanska država v tem ni bila nobena izjema. V odziv na dejstvo, da je bilo v Kraljevini SHS samo po uradnih statistikah okuženih več kot dva milijona ljudi, s čimer je bila po mnenju Fedorja Mikiča že zagotovljena »narodna degeneracija«, se je v boj proti spolnim boleznim vmešalo tudi Ministrstvo za narodno zdravje, ki je začelo voditi centralno vodeno akcijo po celotnem državnem teritoriju. Ta je predvidevala ustanovitev brezplačnih antiveneričnih ambulant, kjer naj bi bili vsem, od najrevnejših do najbogatejših, na voljo brezplačno svetovanje, preiskave in zdravljenje. Slednje je za državo predstavljalo tudi precejšen strošek, saj je vsaka injekcija Salvarsana, ki se je uporabljal za zdravljenje sifilisa, državo stala vsaj 100 din, vsak sifilitik pa jih je potreboval najmanj trideset, kar pomeni, da je bila država pripravljena porabiti 3000 din za vsakega bolnika, da ta okužbe le ne bi širil naprej. Kljub začetnim pozitivnim obetom je bil odziv med ljudmi razmeroma slab. Bolniki, ki so bili po začetni hospitalizaciji izpuščeni domov, so se le redko vračali po dodatne terapije, ker so bili navidezno zdravi, zdravniki pa tudi niso imeli nikakršnega vzvoda oblasti, s katerim bi bolniku lahko vsilili zdravljenje. Mikič je ob tem celo zapisal: »Kako si je tolmačiti indolentnost (nemarnost) in lahkomišljenost bolnikov s spolnimi boleznimi? Zastonj imeti zdravnika, zastonj zdravila, bolniška blagajna plača po možnosti še vožnjo in bolniški dan, a bolnika od nikoder! Ali je še kje kak narod bolj zabit, da se kulturnih pridobitev, modernih uredb niti zastonj noče služevati. To zmore samo alkoholiziran narod!«¹¹⁰⁰ Izogibanje zdravljenju in zavračanje dobronamernih nasvetov sta bila vseskozi

1098 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 6.

1099 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 4.

1100 Mikič, Fedor. Borba proti spolnim boleznim in alkoholizmu. V: *Prerod*, 3, 1924, št. 11, str. 167–169.

veliki oviri pri zdravljenju okuženih s spolno prenosljivo boleznijo, saj so se zlasti ženske, ki so si nesrečo nakopale z razuzdanim življenjem, vedno pokesale in obljubile, da se ne bodo več pogrezale v pregreho, že kmalu po odpravi vidnih simptomov bolezni pa so jih spet videli na kakšnem »vogalu, z vojakom ob roki«. Ob takem ravnanju se je okužba nedvomno povrnila, rezultat pa je bil navadno tragičen.¹¹⁰¹ Bolniki so se, bodisi zaradi sramežljivosti bodisi zaradi varčevanja z denarjem, na zdravnika v povprečju obrnili šele takrat, ko je bilo zares prepozno, zato so večinoma uporabljali napačna zdravila ali celo škodljive in strupene zvarke, tudi sicer pa navadno niso želeli upoštevati navodil glede potrebne diete ali pa so zdravljenje prehitro opustili v lažnem prepričanju, da so ozdravljeni, ker pač niso imeli več vidnih znakov bolezni. Gluhi so bili zlasti za opozorila, da lahko nezdravljen sifilis ponovno izbruhne še čez leta, saj so se jim grožnje s simptomi nevrosifilisa zdele abstraktne in precej oddaljene.¹¹⁰²

V naslednjih letih so sprejeli celo »zakon o pobijanju spolnih bolezni«, ki je bolje definiral pravice in dolžnosti pacienta in zdravnika. Prvi je sicer imel na voljo brezplačno svetovanje in zdravljenje, vendar je moral istočasno zdravniku poročati o tem, kje in kdaj se je okužil, da bi lahko v čim večji meri zajezili širjenje bolezni. Če je zdravnik presodil, da obstaja nevarnost, da bo okuženi s svojim načinom življenja ali brezbriznostjo pri zdravljenju prenesel svojo bolezen na okolico, je imela javna oblast pravico odrediti prisilno zdravljenje do trenutka, ko je nehal predstavljati grožnjo. Poleg tega je ministrstvo začelo tudi aktivno izobraževalno kampanjo, ki je skušala s predavanji, filmi, različnimi poljudnimi publikacijami in slikovnim materialom izobraziti čim širše plasti naroda, posebej pa naj bi bila usmerjena na mladino in vojaštvo.¹¹⁰³ Prepričani so bili, da medicinski ukrepi niso dovolj, zato so večino energije začeli usmerjati na

1101 Glej: *Zgodnja Danica*, To je res strašno!, 32, 15. 8. 1879, št. 33, str. 260.

1102 Demšar, Jernej. O spolnih boleznih. V: *Naši zapiski*, 4, junij 1906, št.6, str. 88–89, str. 89.

1103 *Zdravje: priloga Prerodu*, Zakon o pobijanju spolnih bolezni, 10, 1934, št. 10, str. 130–131.

socialno področje, ki naj bi zajemalo vse od skrbi za revne nezakonske matere in njihove otroke pa do boja proti alkoholizmu, stanovanjski bedi in s to povezanimi skupnimi prenočišči. Šele ko bi uredili te pereče probleme, je bilo namreč mogoče pričakovati, da bodo osveščanje, pouk in spolna vzgoja, ki naj bi potekali doma in tudi v javnosti in v šolskem okolju, sploh dosegli kakšen napredek. Prevzgoja je morala biti precej globlja od golega pojasnjevanja fizioloških funkcij. Morala je temeljiti na »etičnih vrlinah« in »splošni moralni povzdigi«. Ženskam naj bi bilo potrebno privzgojiti predvsem samozavest in okrečiti njihovo značajnost, da bodo v trenutku skušnjave znale pravilno odreagirati. Posebne pozornosti naj bi bile deležne zlasti »uslužbenke in delavska dekleta«, ker so veljale za najbolj ranljivo skupino in so bile zato izpostavljene največjim nevarnostim. Odkrito so začeli govoriti tudi o nujnosti prevzgoje moškega, ki mu je bilo potrebno vcepiti prepričanje, da je zapeljevanje »ostudno in zločinsko početje« in da »žena ni igrača za šalo«. ¹¹⁰⁴ Zakon o zatiranju spolnih bolezni naj bi zato prepovedoval vsako obliko prostitucije, tudi tiste pod nadzorom v javnih hišah, in uvajal zdravniška spričevala, ki jih je bilo potrebno pridobiti pred vstopom v zakonski stan. Kaznoval naj bi tiste, ki so bolezni namenoma širili oz. njihovega širjenja niso preprečili. Nujno je bilo tudi odpiranje vedno novih ambulant, treba jih je bilo čim bolj približati ljudem, da se le-ti ne bi več sramovali pred obiskom in bi brez zadržkov prosili zdravnika za nasvet. Ljudje, ki so se okužili s spolno prenosljivo boleznijo, so se namreč pogosto znašli v precejšnji stiski, saj so se bali družbene stigme. Zato so se raje kot na zdravnike obračali na mazače ali pa posegali po izdelkih, ki so jim obljubljali čudežne rezultate in hitro ozdravitev brez trajnih posledic. Zakon je vsem pacientom zagotavljal popolno anonimnost, vendar pa te niso mogli v celoti zagotavljati, zlasti kadar je šlo za izdajanje zdravniških spričeval pred poroko. Marsikateri ženin naj bi bil namreč osramočen, ker spričevala

1104 Dereani, Mano. Boj prostituciji in spolnim boleznim. V: *Naši zapiski*, 12, 1920, št. 10–12, str. 181–186, str. 182–183.

tik pred zdajci ni mogel dobiti, župnik pa je poroko v oklicih že oznanil.¹¹⁰⁵ Ti ukrepi niso predstavljali nobene novosti, saj so v Prusiji že leta 1835 uzakonili obvezno evidentiranje okuženih s spolnimi boleznimi, posebej med prostitutkami in vojaki, ter izdajanje dovoljenj za sklepanje zakonske zveze tudi na zdravstveni osnovi. V Nemčiji pa so to področje poskušali zakonsko regulirati že v letih 1901, 1918 in 1922, leta 1927 pa so ga nato dokončno uredili z zakonom o zatiranju spolnih bolezni.¹¹⁰⁶

Preskok, ki so ga v odnosu do alkoholikov dosegli že skoraj stoletje prej in v pacientu ni videl več le grešnika in propadlega posameznika, temveč zgolj pomoči potrebnega bolnika, se je nazadnje na začetku 20. stoletja začel uveljavljati tudi v odnosu do bolnikov s spolno boleznijo. Tudi v slovenskem tisku lahko zasledimo mnenja, da je vsako demoniziranje teh bolnikov odveč, zlasti zato, ker so se spolne bolezni prenašale tudi na druge načine, kar je pomenilo, da vsi bolniki niso bili »razuzdanci«.¹¹⁰⁷ Statistični podatki iz Maribora kažejo, da so se v tej kategoriji neredko znašli tudi otroci. V osmih letih delovanja Državnega ambulatorija za spolne bolezni so skupaj zdravili, kot je razvidno iz spodnje tabele, kar 194 otrok s spolno okužbo.¹¹⁰⁸ Podatki, ki so jih zbirali v posameznih bolnišnicah, naj bi bili le delno točni. Zlasti naj bi bili pomanjkljivi glede sifilisa, saj je velika večina s sifilisom okuženih otrok umrla takoj po porodu in v te statistike sploh niso bili zajeti. Zaradi pomanjkanja prostora v bolnišnicah pa naj bi bilo bolnišničnega zdravljenja deležno le manjše število okuženih otrok.¹¹⁰⁹

1105 *Zdravje: priloga Prerodu*, Zakon o pobijanju spolnih bolezni, 10, 1934, št. 10, str. 130–131.

1106 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 188–189 in 191–195.

1107 Demšar, Jernej. O spolnih boleznih. V: *Naši zapiski*, 4, april 1906, št. 4, str. 58–60, str. 58. Glej tudi Dereani, Mano. Boj prostituciji in spolnim boleznim. V: *Naši zapiski*, 12, 1920, št. 10–12, str. 181–186, str. 183.

1108 *Zdravje: priloga Prerodu*, Razširjenost spolnih bolezni med otroki v Mariboru in okolici s posebnih ozirov na kapavico, 5, 1929, str. 7–9.

1109 Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 47.

Starost	Gonoreja	Sifilis
Do 1 leta starosti	15	55
1–3	19	34
6–10	26	18
11–15	11	16

Tabela 3: Podatki o številu otrok s spolno prenosljivimi boleznimi v Mariboru v letih 1920–1928.¹¹¹⁰

V večini primerov je do okužbe prišlo že med porodom, posledice pa so bile v teh primerih še posebno hude, saj naj bi jih veliko oslepel. Otroci so poleg tega še vedno zelo pogosto spali skupaj s starši, drugimi odraslimi sorodniki ali celo popolnimi neznanci v eni sami postelji. Pravi spolni kontakt v teh primerih za okužbo sploh ni bil potreben, saj so se otroci okužili že ob stiku z okuženim perilom, nočno posodo ali ob stiku z drugimi telesnimi izločki na stranišču ipd. Nemogoče naj bi bile tudi razmere v šolah, bolnišnicah, penzionih, kjer večinoma niso niti pomislili na dezinfekcije desk na straniščnih školjkah. Otroke naj bi naučili, da na straniščno desko vedno položijo papir ali pa se naučijo potrebo opravljati čepe. Najbolj žalosten del statistike so predstavljali otroci, ki so se okužili med posilstvom, prezgodnjim spolnim občevanjem ali medsebojno masturbacijo. Primeri naj bi bili redki, poleg tega pa otroci tudi niso vedno veljali za žrtve takih dejanj, saj naj bi, v duhu dekadentnega časa, v katerem so živeli, tudi sami pogosto odigrali aktivno vlogo pri spolnih deliktih.¹¹¹¹

Poskusi držav (zlasti po prvi svetovni vojni, ko so poskušale ta področja zakonsko regulirati) so bili povod za vprašanja o meji med pravicami posameznika in pravicami države do poseganja na tako intimna področja. Oblastniki so sami sebe začeli

1110 *Zdravje: priloga Prerodu*, Razširjenost spolnih boleznih med otroki v Mariboru in okolici s posebnih ozirih na kapavico, 5, 1929, str. 7–9, str. 7–8.

1111 *Zdravje: priloga Prerodu*, Razširjenost spolnih boleznih med otroki v Mariboru in okolici s posebnih ozirih na kapavico, 5, 1929, str. 7–9. O spolnih boleznih pri otrocih in vplivu teh boleznih na plodnost in naravni prirastek glej tudi Zalokar, *O ljudskem zdravju*, str. 46–47.

proglašati za zaščitnike nedolžnih žrtev, kar je dajalo osnovo tudi vedno represivnejšim pristopom proti tistim, ki so v družbi veljali za odgovorne za širjenje spolnih bolezni.¹¹¹² Medicina, ki je kljub svojem napredku še vedno proizvajala tudi vrednostne sodbe o svojih pacientih in njihovem neprijetnem ravnanju, je postala osnova za ravnanje politikov, ki so se v duhu takratnega časa vse bolj bali degeneracije lastnega naroda in s tem njegovega propada. Gonoreja, predvsem pa sifilis s svojo dedno komponento, ki je lahko leta ostajal prikrit v posamezniku, ta pa ga je nato vede ali nevede razširjal v svoji okolici, sta začela vzbujati strah, ki je terjal hitre in odločne ukrepe.¹¹¹³ Spolne bolezni so pod vplivom evgeničnih idej postale legitimni predmet preučevanja predvsem zato, ker je postala jasna njihova vzročna povezava s sterilnostjo, padanje rodnosti pa je vzbujalo velik strah pri oblastnikih. Avtorji priročnikov so začeli opozarjati, da so bile ženske pogosto nedolžne žrtve, da si niso same izbirale manjših družin in manjšega števila otrok, temveč da je bila njihova zmanjšana rodnost posledica infekcij, ki jih je domov prinesel mož. Zdravniki so se torej v nekem smislu postavili v bran žensk, vendar pa v tem primeru ne moremo iskati zametkov feministične miselnosti in boja za ženske pravice in enakopravnost. Avtorji so nastopali v obrambo idealu brezspolne, nedolžne in nemočne ženske, spolne vloge in s tem povezano moralo pa so tako le še trdneje determinirali.¹¹¹⁴ Uveljavilo se je prepričanje, da nekaterih odločitev preprosto ni mogoče prepuščati vsakemu posamezniku in ne preseneča, da so bile pri zatiranju bolezni in uvajanju higienskih norm najbolj uspešne diktature.¹¹¹⁵

1112 Doka, *Aids, Fear, and Society*, str. 46–47. Glej tudi Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 187–188.

1113 Adam, *Die Strafe der Venus*, str. 114.

1114 Brandt, *No Magic Bullet*, str. 16–17.

1115 Heiser, *Il medico sei tu*, str. 25.

POVZETEK

**BAKH, TOBAK
IN VENERA**

**GREHI IN SKUŠNJAVE
V DOLGEM
19. STOLETJU**

V t. i. »higienskem 19. stoletju« so družbo preplavili številni nasveti in moralni poduki, ki naj bi ljudem podaljšali življenje, utrdili njihovo zdravje in jim zagotavljali tudi družbeno prosperiteto. Higieniki se niso omejevali zgolj na področje higiene in preprečevanje kužnih bolezni, temveč so se ukvarjali tudi s pravilno prehrano, propagirali so redno telesno aktivnost, borili so se proti vsem vrstam razvad in odvisnosti. Poudarjali so pomen izobrazbe in osveščanja čim širših slojev prebivalstva, predvsem pa so želeli v njih utrditi zavest, da je življenjsko silo mogoče okrepiti ali ošibiti ali vzdrževati v ravnovesju s spoštovanjem nekaterih preprostih in povsem racionalnih pravil obnašanja.

Meščanski pisci so širili vrednote delavnosti, odgovornosti, za ohranjanje zdravja pa je bila med najpomembnejšimi zapovedmi predvsem zmernost. Od odraslega človeka niso pričakovali popolnega odpovedovanja in askeze, sposoben pa je moral biti popolnega samonadzora v vseh življenjskih situacijah. Področja, na katera so se zapovedi o zmernosti in odgovornosti največkrat nanašala, so bila področja, kjer je obstajala nevarnost zapadanja v odvisnost, kot so uživanje alkohola in tobaka, pa tudi poseganje po kavi, čokoladi in sladkorju. Ob dejstvu, da so bile droge, kot sta bila opij in kokain, na Slovenskem manj prisotne, je zlasti alkohol veljal za glavno pregreho, ki je povzročala nepopravljivo škodo posamezniku in celotni družbi. Avtorji so večinoma poudarjali, da zmerno uživanje vina in drugih alkoholnih pijač ni bilo usodno. Še več, njihov poživljajoči učinek naj bi bil za organizem celo pozitiven, težavo pa je povzročalo predvsem dejstvo, da je bila meja med zdravilnimi ali vsaj ugodnimi učinki ter zasvojenostjo tako tanka, da jo je človek nehote lahko prekoračil in zdrsnil v pogubo. Alkoholik je utelešal popolno nasprotje meščanskega ideala. Veljal je za poživljenega in sprevrženega posameznika, ki ni škodoval le sebi, temveč je v skladu s teorijo o degeneraciji v nesrečo pahnil še generacije potomcev, ki so mu sledile. Ne preseneča torej, da so ravno proti alkoholu potekale najodločnejše kampanje. Brezštevilna literatura, ki je izhajala na to temo, združenja, zborovanja ter pozivi

k treznosti in celo boj za popolno abstinenco niso prinesli pričakovanih rezultatov. Alkohol je z napredkom agrarnega sektorja in tehnološkim razvojem postajal vse bolj dostopen, kar se je odražalo zlasti v hitrem propadanju najrevnejših slojev, ki so posegali predvsem po žganju ter industrijsko pridelanem alkoholu in alkoholu iz samorodnic. Manj zavzet je bil boj proti uživanju tobaka, saj se avtorji večinoma niso zavedali resnosti njegovih posledic. Tobak ni bil razlog za nemir in izgrede v javnosti, veljal je za odličen pripomoček za odstranjevanje smrada, problematično pa je bilo zgolj to, da je veljal za »zapeljivca«, ki je nedolžno in naivno dušo zvalil v gostilno, kjer pa je nato podlegala še drugim skušnjavam. Uživanje tobaka so torej problematizirali bolj zato, ker je veljalo za grdo razvado in nepotreben strošek, kot pa iz strahu pred njegovimi zdravstvenimi posledicami. Prepričanje, da je tobak pravzaprav zdravilna rastlina, se je med ljudmi uspelo ohraniti vse do začetka 20. stoletja, povezave s pljučnim rakom pa se večinoma še niso zavedali. Uživanje tobaka je torej veljalo za potratno razvado, ki je bila v nasprotju z meščanskimi vrednotami, ni pa imelo tako nedvoumno negativnega predznaka, kot ga je imel alkohol. Zmerno kajenje je večinoma veljalo celo za zdravju neškodljivo razvedrilo, tako pri alkoholu kot bi tobaku pa je obstajala ostra delitev po spolu. Kajenje in pitje žensk so ostro obsojali, obe navadi pa naj bi za ženske imeli tudi veliko hujše zdravstvene posledice kot za moške.

Drugi dve področji, ki se ju je diskurz zmernosti neposredno dotikal, sta bili področje prehrane in področje spolnosti. Meščanski moralisti so se namreč zavedali, da sta obe nepogrešljivi za obsoj vrste, zato ju ni bilo mogoče preprosto prepovedati kot v primeru alkohola. Nezaželena sta bila zlasti užitek in ugodje, ki ju je spremljalo. Pri spolnosti so obsojali vsako spolno aktivnost izven zakonske zveze, pa tudi tako, katere osnovni cilj ni bila prokreacija, pri prehrani pa so problematizirali zlasti prenajedanje in požrešnost. Prehrana je zagotovo sodila med področja, ki so jim higieniki posvečali največ pozornosti, poleg tega pa ga je bilo skoraj nemogoče nadzorovati. Občutki lakote in si-

tosti so bili namreč povsem individualni, zato je bilo nemogoče reči, kdaj se nekdo še hrani iz potrebe in kdaj se že prenažira. Nadzor je lahko izvajal le vsak nad sabo, ker pa je bilo zavedanje, da sta človekovo zdravje in njegovo dolgo življenje v veliki meri odvisna od zaužite hrane, trdno zasidrano v medicinski misli, so higieniki vendarle poskušali predstaviti smernice, po katerih naj bi se ravnali. V ta namen so pripravljali zapletene in do zadnje podrobnosti definirane jedilnike, ki naj bi se jih ljudje strogo držali, da bi svojim telesom zagotovili vsa potrebna hranilna sredstva. Realnost je bila precej drugačna, saj velika večina ni imela dostopa do vseh potrebnih živil in uravnotežene prehrane. Kljub dejstvu, da pravih lakot na Slovenskem v drugi polovici 19. stoletja ni bilo več, to ne spremeni dejstva, da je velika večina ljudi še vedno živela v pomanjkanju. Prehrana, ki je temeljila predvsem na koruzi in krompirju, ter industrijski razvoj, ki je v domove začel prinašati vedno večje količine predelane in konzervirane hrane, pa sta na prelomu iz 19. v 20. stoletje pripeljala do protislovja, ko se je s prekomerno telesno težo začelo ukvarjati predvsem revno prebivalstvo, vitkost pa je postala znak prosperitete. Nove modne smernice so na rob družbe postavljale vsakogar, ki se ni želel ali ni zmozel prehranjevati v skladu s predpisanimi normami. Časopisje in podobe, ki so se pojavljale v njem, so vzbujale slabo vest ter željo po posnemanju ter na tak način postale pomembna oblika nadzora in socialnega discipliniranja.

Podobno problematični so bili poskusi nadzora na področju spolnosti, saj se je deviantnost bolj kot v dejanjih skrivala v človeških mislih. Vprašanja spolnosti so zelo zaposlovala takratne pisce, ki so se trudili ločevati sprejemljivo od nesprejemljivega in pri tem pogosto iste fenomene vrednotili drugače, če so se odvijali v okviru zakonske zveze ali izven nje. Prakse in odnos do spolnosti so se sicer med seboj precej razlikovali glede na geografski prostor, versko in državno ureditev. Osrednjeslovenski prostor se je izkazal za vrednega posebne pozornosti zaradi izjemno konservativnega in strogo moralističnega pogleda na spolnost, pri čemer se je razlikoval tako od nemških, večinoma

protestantskih dežel na severu kot tudi italijansko govorečega prostora na zahodu. Za razliko od tuje literature, kjer se je seksualnost v 19. stoletju medikalizirala in laizirala in so spolne prakse začeli vrednotiti predsem z vidika zdravja, bolezni in posameznih simptomov, pri slovenskih avtorjih diskurz o grehu in pokori ni nikoli zares izginil iz besedišča. Na splošno lahko trdimo, da je prav na področju spolnosti prišlo do popolnega stapljanja meščanske ideologije ter katoliške morale, saj je vse, kar je prej veljalo za nemoralno, v zdravstvenih priročnikih 19. stoletja začelo veljati za patološko. Spolnost in z njo povezane problematike na Slovenskem v dolgem 19. stoletju niso spadale pod pristojnost medicine, zato ne preseneča, da ni prišlo do postopnega rahljanja spon, ki smo mu sicer priča v drugih okoljih. Avtorji, ki so obravnavali teme, kot so spolnost, spolna vzgoja ter preprečevanje spolnih boleznih, so bili še naprej večinoma duhovniki in teologi, redki zdravniki, ki so se lotevali teh tem, pa so popolnoma prevzeli načela katoliške morale ter vztrajali na načelih molčečnosti, privzgajanja občutka sramu in propagiranja vzdržnosti. Bolj kot osveščanje jih je skrbel moralni vidik vzgoje, zato so se pogosto bolj ukvarjali v posledicami, ki so grozile bolnikovi duši, kot pa z dejanskimi simptomi boleznih. Prepričani so bili, da bodo mladino ohranili »čisto in zdravo«, če bodo njihove misli uspeli odvracati od fizioloških plati spolnosti ter jih čim dlje obdržali v popolni nevednosti. Celotne spolne bolezni so v poljudne priročnike začele vstopati šele takrat, ko je bil ogrožen nadzor nad pomembnim delom mlade populacije, kar se je zgodilo ob mobilizaciji na začetku prve svetovne vojne. Mladi fantje so takrat začeli množično zapuščati svoje domove ter odhajati na bojišča, kjer so bili prepuščeni zgolj sebi in svojemu moralnemu kompasu.

Higieniki so od Hufelanda naprej poudarjali pomen odgovornosti vsakega posameznika do sebe in do družbe, s tem pa dejansko razširjali ekonomski pogled na človeka, ki je bil zaradi vse večjih potreb po delovni sili dojet zgolj kot eden v vrsti gospodarskih resursov in je bil kot tak s svojim ravnanjem tudi

soodgovoren za družbeni in gospodarski razvoj nekega naroda ali pa za njegovo nazadovanje. Skrb in ukrepi za ohranjanje zdravja so bili le navidezno usmerjeni v posameznika, saj so v sebi skrivali predvsem družbene cilje. Posameznik s svojim neprimernim vedenjem torej ni ogrožal le sebe, temveč tudi svojo družino in celoten narod. Ne preseneča torej dejstvo, da je povečana skrb za človeka in njegovo zdravje sovpadla z gospodarskim in industrijskim razvojem v evropskem prostoru. Prebivalstvo je postalo bogastvo države, ki ga je bilo potrebno množiti ter krepiti njegovo delovno zmogljivost, kar pa je bilo mogoče doseči zgolj z uvajanjem kolektivne sanitarne organiziranosti, preventivnih akcij, propagiranjem higienskih norm ter varstva pred boleznimi in epidemijami. Namen množice medicinskih publikacij, ki so izhajale v tem obdobju, je bil jasen: vplivati na dolžino pričakovane življenjske dobe in povečati število delovno aktivnega prebivalstva. Ravnanja novih držav, ki so se v evropskem prostoru utemeljile od konca 18. stoletja naprej, torej ne moremo pripisati zgolj moralnim in človekoljubnim vzgibom, ampak predvsem političnim. Cilj nove prebivalstvene politike je bil preprost: zagotoviti dovolj delovne sile za obdobje miru in prosperitete ter dovolj zdravih in za vojsko sposobnih moških za primere vojaških spopadov. Ostali cilji so bili potisnjeni v ozadje, zato lahko poudarjanje pomena ponotranjenih standardov in nadzor nad telesom in umom neposredno pripišemo vojaškimi, ekonomskim in še posebej kapitalističnim interesom.

SUMMARY

**BACCHUS, TOBACCO
AND VENUS**

**SIN AND TEMPTATION IN
THE LONG 19TH CENTURY**

In the so-called “hygienic nineteenth century” the society was swamped with a plethora of advice and moral lessons aimed at prolonging people’s lives, strengthening their health as well as ensuring social prosperity. Hygienists did not only restrict themselves to the fields of hygiene and prevention of infectious diseases, but also focused on proper diet, promoted regular physical activity, and fought against all kinds of bad habits and addictions. They emphasised the importance of educating and informing the widest possible strata of the population, and they especially aimed to raise the awareness that life force could be strengthened, weakened or balanced by observing a few simple and completely rational rules of behaviour.

Bourgeois writers spread the values of diligence and responsibility, while moderation was among the most important postulates with regard to the preservation of health. Responsible adults were not expected to subscribe to complete abstinence and asceticism, but they had to be capable of maintaining complete self-control in all situations in their lives. The areas that the postulates about moderation and responsibility most often addressed were those that could lead to addictions, for example alcohol and tobacco consumption, but also indulgence in coffee, chocolate and sugar. In view of the fact that drugs like opium and cocaine were not widespread in Slovenia, it was especially alcohol that was seen as the main culprit that caused irreparable damage to individuals as well as the whole of society. Authors mostly emphasised that drinking wine and other alcoholic beverages in moderation was not fatal. Quite the opposite, their invigorating effect was supposedly even positive for one’s organism. However, the problem was especially that the line between healthy or at least beneficial effects and addiction was so slim that one could easily cross it and succumb to damnation. Alcoholics embodied the perfect opposite of the bourgeois ideal. They were seen as bestial and depraved individuals who did not only harm themselves, but rather subjected generations of their descendants to misery in accordance with the theory of degeneration. Thus it is not surprising that the most deci-

sive campaigns were organised with alcohol in mind. Enormous amounts of literature published on the subject, associations, conventions and calls to sobriety or even campaigns for complete abstinence failed to ensure the expected results. With the progress of the agrarian sector and technological development alcohol was becoming easily available, which was especially reflected in the swift degradation of the poorest social strata that resorted especially to spirits, industrially-made alcohol and alcohol from self-sown vines. The struggle against tobacco consumption was normally less zealous, as the authors were mostly unaware of the seriousness of its use. Tobacco did not cause any unrest and public disorder and it was deemed as an excellent tool for the removal of stench. What was problematic was that it was seen as a “seducer”, capable of luring innocent and naïve souls into taverns, where they could succumb to other temptations. Thus tobacco consumption was problematic especially as it was seen as a bad habit and needless expense rather than out of fear of its harmful health effects. The conviction that tobacco is actually a medicinal plant persisted among the people until the very beginning of the 20th century, and they were mostly unaware of its relation to lung cancer. Thus tobacco consumption was seen as a wasteful habit, which was in opposition to the bourgeois values but did not have such a clearly negative implication as alcohol. Moreover, smoking in moderation was mostly seen even as a harmless pastime, and just like with alcohol it was subject to a strict gender division. Smoking and drinking in women was condemned, and both habits supposedly had much worse consequences for the health of women than men.

The other two areas directly addressed by the discourse of moderation were the subjects of food and sex. As it was, the bourgeois moralists were well-aware that both of these were vital for the existence of the species, and they could not be simply forbidden, as was the case with alcohol. What was objectionable in this regard were thus the associated pleasure and the feeling of comfort. As far as sex was concerned, any extramarital sexual activity was condemned, as well as sex whose primary goal

was not procreation. With food it was especially overeating and gluttony that were seen as problematic. Diet definitely belonged among the areas that hygienists paid most attention to, and it was almost impossible to control, as the sense of hunger and satiety are completely individual. Therefore it was impossible to decide who was still eating out of need and who was overeating. Control could only be self-imposed. However, the awareness that human health and longevity depended largely on the food consumed was rooted firmly in the medical thought, and therefore hygienists nevertheless attempted to come up with certain guidelines to which one should aspire. To this end they kept outlining complicated diet plans, defined to the smallest detail, which people should adhere to strictly in order to provide all the necessary nutrients for their bodies. The reality, however, was quite different, since the vast majority of people did not have access to all the necessary foods to ensure a balanced diet. Even though true famine no longer occurred in Slovenia in the second half of the 19th century, this does not change the fact that the large majority of people still faced shortage. The diet based mostly on corn and potatoes and the industrial development which started providing increasing quantities of processed and preserved foods to the households resulted in a contradiction at the turn from the 19th to 20th century: the poor started having problems with obesity, while slenderness became the sign of prosperity. New trends in fashion pushed everyone who was not able to eat in accordance with the prescribed norms or refused to do so to the brink of the society. Newspapers and the images they published resulted in guilty conscience and the aspiration to live up to these standards. In this manner the press became an important form of control and social disciplining.

The attempts to control the matter of sex were similarly problematic, as deviancy lurked in the human minds more often as in their actions. The questions of sex were an issue of significant concern for the writers at the time: they tried to distinguish between the acceptable and unacceptable, and in doing so they often evaluated the same phenomena differently depending on

whether these took place within the confines of marriage or not. The practices and attitudes towards sex differed from each other significantly, depending on the geographical space, religious and state regime. The central Slovenian area turned out to be worthy of special attention due to the extremely conservative and strictly moralistic outlook on sex, and in this way it was different from the German, mostly Protestant countries in the north, as well as from the Italian-speaking space in the west. Although we cannot speak about a uniform and linear development, unlike in the foreign literature where sexuality became a laic medical issue in the 19th century and the sexual practices started to be evaluated mostly from the viewpoint of health, diseases and individual symptoms, in case of Slovenian authors the discourse about sin and penitence never truly disappeared from the contemporary vocabulary. Generally speaking we can claim that it was precisely the matter of sex where the bourgeois ideology merged completely with the Catholic morality, as everything that had previously been deemed as immoral started to be seen as pathological in the 19th-century medical handbooks. Not even in this sense did the matter become more relaxed in Slovenia. The authors who focused on topics like sex, sexual education and prevention of sexually-transmitted diseases were still mostly priests and theologians, while the few doctors who approached these issues adhered to the principles of Catholic morality strictly and insisted on silence, instilled a sense of shame and promoted abstinence. Instead of raising awareness they were concerned with the moral aspects of education, and therefore they mostly focused on the dangers threatening the patients' souls rather than on the actual symptoms of diseases. They were convinced that the youth would be kept "clean and healthy" if they were successfully diverted from the physiological aspects of sex and kept in complete ignorance for as long as possible. Even sexually-transmitted diseases started appearing in popular handbooks only when the control over the majority of the young population was threatened, which happened during the draft at the beginning of World War I. At that time

young boys started leaving their homes en masse for the battlefields where they were mostly left to themselves and their own moral compass.

Ever since Hufeland hygienists kept emphasising the importance of the responsibility of each individual to oneself and to the society. In this way they in fact spread the economic outlook on people, who were – in light of the increasing needs for workforce – seen merely as one of many economic resources, and as such they, with their actions, shared the responsibility for the social and economic development or deterioration of a certain nation. The concern with and measures for the preservation of health were only seemingly aimed at individuals, as they mostly entailed completely socially-oriented goals. Thus individuals and their inappropriate behaviour did not only threaten themselves, but also their families and nations as a whole. Therefore the fact that the increased concern for people and their health coincided with the economic and industrial development in the European space is not surprising. The population became the wealth of the state: it had to be multiplied and its work capacity had to be strengthened. This could only be achieved by introducing a collective sanitary organisation, preventive actions, promotion of hygienic norms and protection from diseases and epidemics. The purpose of a multitude of medical publications, published in this period, was clear: to lengthen life expectancy and increase the active working population. We cannot ascribe the actions of the new states, established in the European space since the end of the 18th century, to merely moral and humanitarian motives, because the motivation was first and foremost political. The goal of the new population policy was simple: to ensure a large enough workforce for the period of peace and prosperity and enough healthy men, capable of fighting in case of military conflicts. Other goals were pushed aside, and therefore we can ascribe the emphasis on the importance of internalising the standards and establishing control over one's body and mind directly to the military, economic and especially capitalist interests.

**VIRI IN
LITERATURA**

Arhivski viri

ARS – Arhiv Republike Slovenije

AS 136 – Okrajno glavarstvo Postojna, 1771–1918

MGML – Mestni muzej Ljubljana

Fototeka

Periodični tisk

Angelček: otrokom učitelj in prijatelj. Ljubljana: Društvo Pripravniški dom, 1888–1935.

Čitalnica: podučilni list za slovenski narod. Gradec: Ivan Gršak, 1865–1866.

Der Militärarzt: Zeitschrift für das gesammte Sanitätswesen der Armeen. Wien, 1871–1918.

Domači prijatelj: vydrov mesečník. Praga: Vydrova továrna žitne kave, 1904–1905.

Drobtinice: učitelam ino učencam, starišam ino otrokam v podvučenje ino za kratek čas. Celovec: Anton Martin Slomšek, 1846–1901.

Evgenika: priloga Zdravniškega vestnika. Golnik: Slovensko zdravniško društvo, 1935–1938.

Giornale italiano delle malattie veneree e delle malattie della pelle. Milano: coi tipi di Giuseppe Bernardoni di Giovanni, 1866–1873.

Gostilničar: strokovni list za povzdigo gostilničarskega obrta. Ljubljana : Deželna zveza gostilničarskih zadrug za Kranjsko, 1914–1931.

Gostilničarski vestnik: strokovno glasilo Zveze združenj gostilniških obrti dravske banovine v Ljubljani. Ljubljana; Maribor: Zveza gostilničarskih zadrug, 1931–1941.

Katoliški obzornik. Ljubljana: Leonova družba, 1897–1906.

Knjajpovec: časopis za negovanje zdravja po Kneippovem sestavu, za pouk, vzgojo otrok in zabavo. Gorica: Goriška tiskarna A. Gabršček, 1904–1906.

Ljubljanski zvon: mesečna revija za leposlovje, književnost in kritiko. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1881–1941.

Naša gospodinja: glasilo slovenskih gospodinj in deklet. Ljubljana: Kollinska tovarna, 1910–1914.

Naši zapiski: socialna revija. Ljubljana. Gorica: Slovenska socialna Matica, 1902–1922.

Novice

- *Kmetijske in rokodelske novice: na svitlobo dane od c. k. Krajske kmetijske družbe*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1843–1848.
- *Novice kmetijskih, rokodelnih in narodskih reči / c. k. Krajska kmetijska družba*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1849–1854.
- *Novice gospodarskih, obertnijskih in narodskih stvari / Krajska kmetijska družba*. Ljubljana: Jožef Blaznik, 1855.
- *Novice gospodarske, obertnijske in narodske / Krajska kmetijska družba*. Ljubljana: J. Blaznikovi dediči, 1856–1902.
- Občinska uprava: poučni stanovski list županom, občinskim tajnikom, občinskim svetovalcem in drugim javnim organom*. Ljubljana: Dragotin Hribar, 1905–1917.
- Piščalka za abstinentne, pivce in pijance: mesečnik, posvečen protialkoholničnemu gibanju na Slovenskem*. Celje: Zvezna tiskarna, 1905–1906.
- Populäre österreichische Gesundheits-Zeitung: zur Warnung für Nicht-krankte und zum Troste für Leidende*. Wien, 1830–1840.
- Prerod: glasnik za nravno povzdigo naroda*. Ljubljana: Protialkoholna zveza Sveta vojska, 1922–1934.
- Slovan: mesečnik za književnost, umetnost in prosveto*. Ljubljana: Zvezna tiskarna, 1902–1917.
- Slovenka*. Gorica: Konzorcij »Slovenke«, 1922–1923
- Slovenski gospodar: podučiven list za slovensko ljudstvo*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1867–1941.
- Slovenski narod*. Ljubljana: Narodna tiskarna, 1868–1943.
- Slovenski učitelj: glasilo krščansko mislečih učiteljev in vzgojiteljev*. Ljubljana: Fran Jaklič, 1899–1944.
- Učiteljski tovariš*. Ljubljana: J.U.U.-sekcija za dravsko banovino, 1861–1941.
- Zdravje: priloga Prerodu*. Ljubljana: Državni higijenski zavod, 1925–1941.
- Zdravniški vestnik: glasilo slovenskega zdravništva*. Ljubljana: Slovensko zdravniško društvo, 1929–1941.
- Zgodnja Danica: katoliški cerkveni list*. Ljubljana: Janez Krizostom Pogačar, 1849–1902.
- Zlata doba: protialkoholno glasilo*. Postojna: Družba treznost, 1907–1920.
- Zvon: leposloven list*. Dunaj: Josip Stritar, 1870–1880.
- Žena in dom*: ilustrirana revija za slovensko ženo. Ljubljana: [R. Podkrajšek], 1930–1941.

Spletni viri

- Biscuso, Massimiliano. Leopardi: Dialogo di un Fisico e di un Metafisico. Arte di prolungare la vita o arte della felicità? V: www.giornaledifilosofia.net/public/filosofiaitaliana/pdf/saggi/Leopardi_Hufeland.pdf, 8. 9. 2011.
- Eder, X. Franz. Sexualized Subjects: medical Discourses on Sexuality in German-Speaking Countries in the Late Eighteenth and the Nineteenth Centuries, 1. Vir: <http://www.cas.umn.edu/wp952.htm>, 9. 2. 2006.
- Martini, Stefano. Le riflessioni di Immanuel Kant e Giacomo Leopardi intorno a L'arte di prolungare la vita umana di C. W. Hufeland. V: Comunicazione Filosofica, 5, 2001, št. 8. Vir: www.sfi.it, 22. 8. 2011. http://www.mblekarne.si/slo/koristno/ste_vedeli/drugo/42/toniki_in_medicinska_vina, 12. 5. 2016.
- <https://www.pinterest.com/pin/286893438732555384/>
- <http://www.pivnica.net/pivske-razglednice/2186/>
- http://www.slideshare.net/Clare_Payne/nursing-induction

Monografije, znanstveni članki, objavljeni viri

- ABC za zdravje*. Ljubljana: Konzorcij, 1929.
- Adam, Birgit. *Die Strafe der Venus. Eine Kulturgeschichte der Geschlechtskrankheiten*. München: Orbis, 2001.
- Adam, Paul. *Zablode ljubavnega življenja*. Zagreb: Neva, 1929.
- Aichelburg, Ulrico. *Problemi sanitari di guerra*. Milano: Bompiani, 1943.
- Al soldato italiano: norme do contegno e di igiene*. Comando della 2a armata: Sezione propaganda, 1941.
- Allen, Peter Lewis. *The Wages of Sin: Sex and Disease, Past and Present*. Chicago: University of Chicago Press, 2000.
- Apollonio, Carlo. *L'igiene, ossia La vera medicina popolare: libro scritto per il popolo e venduto a beneficio dell'ospedale di Umago*. Capodistria: Cobol-Priora, 1891.
- Bačar, Just. *Zdravje in bolezni v domači hiši. [Del 2, Smernice zdravega življenja]*. Gorica: Goriška matica, 1927.
- Barduzzi, Domenico. *Sulla profilassi pubblica delle malattie veneree e sifilitiche in Italia*. Milano: Tipografia degli operai, 1909.
- Barnes, Davis S. *The Making of a Social Disease: Tuberculosis in Nineteenth-Century France*. Berkeley: University of California Press, 1995.

- Barr, Andrew. *Drink: a Social History*. London: Pimlico, 1998.
- Bartrip, Peter. Pushing the Weed: The Editorializing and Advertising of Tobacco in the *Lancet* and the *British Medical Journal*, 1880–1958. V: Lock, Stephen; Reynolds, Lois A.; Tansey, E. M. (ur.). *Ashes to Ashes: the History of Smoking and Health*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 100–129.
- Becker, Peter. *Verderbnis und Entartung: eine Geschichte der Kriminologie des 19. Jahrhunderts als Diskurs und Praxis*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, 2002.
- Belinger-Ferjančič, Gizela. *Materinstvo*. Gorica: Narodna knjigarna, 1926.
- Belinger-Ferjančič, Gizela. *Telesna vzgoja otrok*. Gorica: Goriška matica, 1932.
- Berridge, Virginia. Science and Policy: The Case of Postwar British Smoking Policy. V: Lock, Stephen; Reynolds, Lois A.; Tansey, E. M. (ur.). *Ashes to ashes: the history of smoking and health*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 143–163.
- Bohorič, Marjan. *Spolno življenje*. Ljubljana: Deziderij Mizerit, 1940.
- Boschi, Gaetano. *La guerra e le arti sanitarie*. Milano: Mondadori, 1931.
- Bourke, Joanna. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. London: Reaktion Press; Chicago: University of Chicago Press, 1996.
- Brandt, Allan M. *No Magic Bullet: a Social History of Venereal Disease in the United States since 1880*. New York: Oxford University Press, 1987.
- Brandt, Allan M. *The Cigarette Century: The Rise, Fall, and Deadly Persistence of the Product That Defined America*. New York: Basic Books, 2007.
- Brecelj, Anton. *Ob viru življenja: spolne zadeve v preglednih obrisih*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1938.
- Brecelj, Anton. *Seksualni problem in inteligenčni naraščaj: dvoje predavanj akademikom*. Ljubljana: [s. n.], 1925.
- Bruni, Nicola. *Igiene militare*. Milano: Società editrice libraria, 1937.
- Capatti, Alberto. The Taste for Canned and Preserved Food. V: Flan-drin, Jean-Louis; Montanari, Massimo (ur.). *Food: a Culinary History from Antiquity to the Present*. New York: Columbia University Press, 1999, str. 492–499.
- Carrington, Hereward. Predgovor. V: Cornaro, Luigi. *Kako živeti 100 let: Zmerno življenje*. Vojnik: Preporod, 2002, str. 2–13.

- Casalini, Giulio. *Igiene dell'amore sessuale*. Torino Genova: Casanova e C., 1929.
- Castiglioni, Arturo. *La vita e l'opera di Santorio Santorio capodistriano: MDLXI-MDCXXXVI*. Trieste: Edizioni Italo Svevo, 1987.
- Cattani, Giuseppe. *Igiene del matrimonio*. Milano: U. Hoepli, 1929.
- Cergol Paradiž, Ana. *Evgenika na Slovenskem*. Ljubljana: Sophia, 2015.
- Chastang, Élie-C. *Conferenze sulla igiene del soldato: applicata specialmente alle truppe di marina*. Napoli: A. Trani, 1877.
- Chierici, Luigi. *Bacco, Tabacco e Venere: memorie igienico-sociali: dedicate specialmente alla gioventù*. Bologna: Chierici, 1869.
- Coe Dobzhansky, Sophie; Coe, Michael Douglas. *The True History of Chocolate*. New York: Thames and Hudson, 1996.
- Corbin, Alain. *Storia sociale degli odori: XVIII e XIX secolo*. Milano: Arnoldo Mondadori Editore, 1983.
- Cornaro, Luigi. *Discorsi di Luigi Cornaro intorno alla vita sobria*. Venezia: Dalla Tipografia di Alvisopoli, 1826.
- Corti, Egon Caesar. *A History of Smoking*. London: Bracken Books, 1996.
- Courtwright, David T. *Forces of Habit: Drugs and the Making of the Modern World*. Cambridge, Massachusetts; London, England: Harvard University Press, 2001.
- Cvelfar, Bojan. »Ko prostitutko jeden zapusti, gre že drugi moški skozi vežna vrata«: ureditev prostitucije in življenje v javni hiši v Ljubljani na začetku 20. stoletja. *Kronika*, 42, 1994, št. 3, str. 25–41.
- Cvelfar, Bojan. »No, zdaj pa če imaš denar, daj ga sem, potem pa se hitro z menoj spolsko združi«: k zgodovini tajne prostitucije v Ljubljani na začetku stoletja. *Zgodovina za vse*, 1, 1994, št. 2, str. 11–29.
- Cvelfar, Bojan. Krompir so oznanjali tudi s prižnice. V: Cvirn, Janez (ur.): *Slovenska kronika XIX. stoletja. – Knj. 1: 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 39–40.
- Cvirn, Janez. Civiliziranost kot habitus samonadzora. V: Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek: Spremembe v družbi. Osnutek teorije civiliziranja*. Ljubljana: Založba /*cf., 2001, str. 413–434.
- Cvirn, Janez. Iz zgodovine prostitucije v Celju ob koncu prejšnjega stoletja. *Kronika*, 33, 1985, št. 2/3, str. 142–147.
- Čepič, Tatjana. Ljubljanska tobačna tovarna skozi čas. V: Čepič, Tatjana (ur.). *Opojnost tobaka: razstava Mestnega muzeja ob 120-letnici Tobačne Ljubljana*. Ljubljana: Mestni muzej, 1991, str. 13–53.

- Čepič, Zdenko. »Od nekdanj lepe so Ljubljanke slovele«: cigareta Filter 57 v naši zgodovini in izročilu. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 177–185.
- Černigoj, Meta. »Kupida je spoznala preden je srečala maticarja«: slovenski in italijanski avtorji o problemih spolnosti v dobi meščanstva. *Zgodovina za vse*, 16, 2009, št. 2, str. 96–117.
- Čuček, Filip. Anton Martin Slomšek in problem alkoholizma (ter tobaka) na Spodnjem Štajerskem. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 45–57.
- Davidson, Roger. *Dangerous Liaisons: a Social History of Venereal Disease in Twentieth-Century Scotland*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 2000.
- De Castro, Vincenzo. *Igiene del corpo umano o la casa di mia dimora*. Milano: Nuova società editrice Antonio Maglia e C., 1869.
- De Giaxa, Vincenzo. *Igiene delle città*. Torino: UTET, 1930.
- De Nicola, Alfonso. *Matrimonio e malattie sessuali*. Trieste: Licinio Cappelli, 1926.
- Demšar, Jernej. *Spolne bolezni: ljudstvu v pouk in svarilo*. Ljubljana: L. Schwentner, 1907.
- Demšar, Jernej. *Spolne bolezni: z ilustracijami*. Ljubljana: Tiskovna za-
druga, 1919.
- Depanther, Michele. *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi*. Capodistria: Tipografia Cobol e Priora, 1905.
- Depanther, Michele. *Manuale pratico di medicina popolare modernissima in versi. - Ed. per donna*. Capodistria: Tip. Cobol e Priora, 1905.
- Derč, Bogdan. *Dojenček – njega negovanje in prehrana*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1919.
- Derganc, Franc. *Spolna nevarnost*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1916.
- Destovnik, Irena. *Moč šibkih: ženske v času kmečkega gospodarjenja*. Celovec: Drava, 2002.
- Dietrich-Daum, Elisabeth. *Die »Wiener Krankheit«. Eine Sozialgeschichte der Tuberkulose in Österreich*. München: Oldenbourg Wissenschaft. Vlg, 2007.
- Dimnik, Jakob. *Domača vzgoja: slovenskim materam, vzgojiteljicam, učiteljicam, vzgojiteljem in učiteljem*. Ljubljana: Društvo za zgradbo učiteljskega konvikta, 1895.
- Doka, Kenneth J. *Aids, Fear, and Society: Challenging the Dreaded Disease*. New York: Taylor and Francis, 1997.
- Dolšak, Fran. *Zdravo in bolno telo: našim gospodinjam v pouk*. Ljubljana: [Zdravstveni odsek za Slovenijo], 1921.

- Dragaš, Bogoljub. *Pomoč novorojenčku in dojenčku: otrok v prvem letu: razvoj, zdravstvo, nega in vzgoja*. Ljubljana: Jugoslovanske knjigarne, 1938.
- Durante, Castore. *Il tesoro della sanità: nel quale s'insegna il modo di conservar la sanità, & prolungar la vita, et si tratta della natura de' cibi, & de' rimedii de' nocumenti loro*. Venetia: appresso Lucio Spineda, 1614.
- Durante, Castore. *Il tesoro della sanità di Castor Durante da Gualdo ...: nel quale s'insegna il modo di conseruar la sanità, & prolongar la vita, et si tratta de la natura de' c[i]bi, [et] de' rimedij de' nocumenti loro: con la tauola delle cose più notabili*. Venetia: Benedetto Miloco, 1679.
- Eder, Franz X.; Hall, Lesley A.; Hekma, Gert. Introduction. V: Eder, Franz X.; Hall, Lesley A.; Hekma, Gert (ur.). *Sexual Cultures in Europe. National histories*. Manchester; New York: Manchester University Press, 1999, str. 1–25.
- Eder, Franz X. *Sexual Cultures in Germany and Austria, 1700–2000*. V: Eder, Franz X.; Hall, Lesley A.; Hekma, Gert (ur.). *Sexual Cultures in Europe: National histories*. Manchester; New York: Manchester University Press, 1999, str. 138–172.
- Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Prvi zvezek: Vedenjske spremembe v posvetnih višjih slojih zahodnega sveta*. Ljubljana: Založba I*cf., 2000.
- Elias, Norbert. *O procesu civiliziranja: sociogenetske in psihogenetske raziskave. Drugi zvezek: Spremembe v družbi. Osnutek teorije civiliziranja*. Ljubljana: Založba I*cf., 2001.
- Enciklopedija Slovenije, 10, Pt–Savn*. Ljubljana: Založba Mladinska knjiga, 1996.
- Erman, Petra. *Spolna vzgoja na Slovenskem v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja: diplomsko delo*. Ljubljana: [P. Erman], 2006.
- Fischer-Dückelmann, Anna. *Die Frau als Hausärztin : ein ärztliches Nachschlagebuch der Gesundheitspflege und Heilkunde in der Familie mit besonderer Berücksichtigung der Frauen- und Kinderkrankheiten, Geburtshilfe und Kinderpflege mit 498 Originalillustrationen, 43 Tafeln und Kunstbeilagen in feinstem Farbendruck, dem Porträt der Verfasserin und einem Modellalbum: Mann und Weib*. Stuttgart: Süddeutsches Verlagsinstitut, cop. 1911.
- Flandrin, Jean-Louis. *Družina: sorodstvo, družina in spolnost v Franciji od 16. do 18. stoletja*. Ljubljana: Delavska enotnost, 1986.

- Flandrin, Jean-Louis. Introduction: From Industrial Revolution to Industrial Food. V: Flandrin, Jean-Louis; Montanari, Massimo (ur.). *Food: a Culinary History from Antiquity to the Present*. New York: Columbia University Press, 1999, str. 435–441.
- Foà, Pio. *Igiene sessuale*. Milano: Federazione italiana delle Biblioteche Popolari, 1914.
- Fonssagrives, Jean Baptiste. *L'educazione della purezza*. Roma: Desclée e C., 1910.
- Fontana, Arturo. *Diagnosi e terapia della sifilide e delle malattie veneree*. Torino: UTET, 1933.
- Foucault, Michel. *Zgodovina seksualnosti. II, Uporaba ugodij*. Ljubljana: ŠKUC, 1998.
- Foucault, Michel. *Zgodovina seksualnosti. I, Volja do znanja*. Ljubljana: ŠKUC, 2000.
- Fracanzani, Gian Antonio. *Il tabacco*. Roma: Ramo editor. degli agricoltori, 1934.
- Franchini, Antonia Francesca. »Problemi sanitari di guerra«: una collana di opuscoli al servizio della salute (Milano, Ravà & C. editori, 1915). V: Gorini, Ilaria (ur.). *La medicina di guerra in Italia: 44. Congresso della Società italiana di storia della medicina, 20–21–22–23 ottobre 2005, Brescia-Solferino-Mantova-Castiglione delle Stiviere*. Udine: Gaspari, 2008, str. 41–46.
- Franchini, Eugenio. *Manuale d'igiene privata ad uso dei militari*. Pisa: Tipografia Nistri, 1873.
- Freund, Emanuel. *Kako se obvarujete sifilitične kuge?: opomin vojakom in mladim možem*. Trst: Edinost, 1917.
- Fuchs, Rachel Ginnis. *Gender and Poverty in Nineteenth-Century Europe*. Cambridge: Cambridge University Press, 2005.
- Fuchs, Rachel Ginnis; Thompson, Victoria Elisabeth. *Women in Nineteenth-Century Europe*. Houndmills; New York: Palgrave Macmillan, 2005.
- Gašparič, Jure. Tobak in alkohol v parlamentu prve Jugoslavije. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 26–36.
- Gay, Peter. *The Bourgeois Experience: Victoria to Freud. Education of the Senses*. New York; Oxford: Oxford University Press, 1984.
- Gerling, Reinhold. *Dekleta, ki niso za zakon: opomini in nasveti*. Zagreb: Neva, 1929.
- Giacich, Antonio Felice. *Lezioni mediche per i naviganti*. Trieste: Tip. del Lloyd austriaco, 1855.

- Godina-Golija, Maja. *Prehrana v Mariboru v dvajsetih in tridesetih letih 20. stoletja*. Maribor: Obzorja, 1996.
- Gombač, Maja. »Modni pêle mêle« slovenske družbe v obdobju med svetovnjima vojnama. Ljubljana: Inštitut za novejšo zgodovino, 2011.
- Goodman, Jordan. *Webs of Drug Dependence: Towards a Political History of Tobacco*. V: Lock, Stephen; Reynolds, Lois A.; Tansey, E. M. (ur.). *Ashes to Ashes: the History of Smoking and Health*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 5–40.
- Goodman, Jordan. *Tobacco in History: The Cultures of Dependence*. London; New York: Routledge, 1995.
- Govekar, Minka. *Dobra gospodinja*. Ljubljana: L. Schwentner, 1908.
- Grafenauer, Milica. *Ljubezen, zakon, družina*. Gorizia: Gor. Mohorjeva družba, 1934.
- Grotjahn, Alfred. *Die Hygienische Forderung*. Königstein im Taunus; Leipzig: K. R. Langewiesche, 1920.
- Guastalla, Augusto. *Manuale d'igiene e medicina navale: ad uso della marina mercantile*. Trieste: Sezione lett.-art. del Lloyd austriaco, 1861.
- Gundrum Oriovčanin, Fran S. *Alkohol i venerične bolesi*. Zagreb: A. Scholz, 1912.
- Hafner, Kristina. *Kako naj se otrok uči*. Ljubljana: Slomškova družba, 1938.
- Hartmann, Karl. *Die Kunst des Lebens froh zu werden und dabei Gesundheit, Schönheit, Körper- und Geistesstärke zu erhalten und zu vervollkommen. Eine Glückseligkeitslehre für das physische Leben des Menschen*. Berlin: E. Staube, 1872.
- Hawkes, Gail. *Sex and Pleasure in Western Culture*. Cambridge; Malden: Polity, 2004.
- Heiser, Victor George. *Il medico sei tu!* Firenze: G. C. Sansoni, 1940.
- Hilton, Matthew; Nightingale, Simon. »A Microbe of the Devil's Own Make«: Religion and Science in the British Anti-Tobacco Movement, 1853–1908. V: Lock, Stephen, Reynolds, Lois A.; Tansey, E. M. (ur.). *Ashes to ashes: the history of smoking and health*. Amsterdam; Atlanta: Rodopi, 1998, str. 41–77.
- Hirschfeld, Magnus. *Sittengeschichte des Weltkrieges I–II*. Leipzig; Wien: Verlag für Sexualwissenschaft Schneider, 1930.
- Holländer, Michael. *Kako će se žena očuvati od začeca i trudnoće*. Zagreb: Neva, 1927.

- Hufeland, Christoph Wilhelm. *Die Kunst das menschliche Leben zu verlängern*. Jena: Akademische Buchhandlung, 1797.
- Hufeland, Christoph Wilhelm. *Über die Vergiftung durch Branntwein*. Berlin, 1802.
- Humek, Štefanija. *Prehrana po novih zdravstvenih načelih*. Ljubljana: Jugoslovanska knjigarna, 1931.
- Iellersitz, Antonio. *La puericultura- l'igiene dell'infanzia e dell'adolescenza nelle scuole di Trieste: storia dell'istituzione fino dal 1895: funzionamento pratico dal 1911 al 1921*. Trieste: Tip. moderna M. Susmel, 1927.
- Istruzione per l'igiene dei militari del R. Esercito*. Roma: Istituto poligrafico dello Stato, 1932.
- Jagodič, Vojko. Smernice dela proti alkoholizmu s posebnim ozirom na mladino. V: *Rešimo mladino pred alkoholizmom*. Ljubljana: Higijenski zavod Ljubljana, 1939, str. 49–79.
- Jakša, Joža. *Kako spoznamo spolne bolezni*. Ljubljana: Žena in dom, 1937.
- Jasbitz, Giovanni Battista. *La felicità, ossia il tesoro della sapienza: opera pubblicata pel bene generale dell'umana società: tratta da' più accreditati e celebri professori antichi e moderni*. Trieste: Tip. Weis, 1856.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Jegličev dnevnik : znanstvenokritična izdaja / uredila Blaž Otrin in Marija Čipić Rehar*. Celje: Celjska Mohorjeva družba: Društvo Mohorjeva družba, 2015.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *O vzgoji otroka: navodilo duhovnikom in staršem*. Ljubljana: samozal., 1914.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Pouk dečkov ob času dozorelosti*. Ljubljana: samozal., 1915.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Pouk deklic ob času dozorelosti*. Ljubljana: samozal., 1915.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Staršem: pouk o vzgoji*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1910.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Važen pouk materam*. Ljubljana: samozal., 1915.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *V boj za srečno in veselo krščansko življenje*. Na Prevaljah: Družba sv. Mohorja, 1921.
- Jeglič, Anton Bonaventura. *Ženinom in nevestam: pouk za srečen zakon*. Ljubljana: Katoliška tiskarna, 1910.
- Johnston, William M. *Austrijski duh: intelektualna i društvena povijest 1848–1938*. Zagreb: Globus, 1993, str. 125.
- Justin, Matej. *Novo spoznanje: zakona prejšnja veličina*. Kranj: [s. n.], 1938.

- Kalan, Janez. *Sveta vojska: Bog jo hoče! Kdo si upa vanjo?: knjižica za ljudstvo*. Ljubljana: Društvo »Abstinent«, 1906.
- Kejřova, Anuše. *Knjiga vzorne domačije: izkušeni nasveti, migljaji in predpisi za gospodinje*. Ljubljana: Umet. propaganda, 1929.
- Kiernan, Victor G. *Storia del tabacco*. Venezia: Supertascabili Marsilio, 1997.
- Kočevar, Štefan. *Slovenska mati: podučna knjiga materam, kakó naj sebe in svoje otroke zdrave obvarjejo*. Celje: Kočevar, 1882.
- Koebner, Franz Wolfgang. *Der Gentleman: ein Herrnbrevier*. Berlin: Eysler & Co., 1913.
- Kos, Dušan. *Zgodovina morale. 1: Ljubezen in zakonska zveza na Slovenskem med srednjim vekom in meščansko dobo*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2015.
- Kos, Mateja. »Največja sovražnica človekovega zdravja je nezmernost«: hrana in posoda - značilnosti 17. stoletja. V: Dular, Anja (ur.). *Theatrum vitae et mortis humanae = Prizorišče človeškega življenja in smrti = The theatre of human life and death: podobe iz 17. stoletja na Slovenskem = images from the seventeenth century in Slovenia: razprave*. Ljubljana: Narodni muzej, 2002, str. 187–211.
- Kostić, Vojin Đ. *Šta treba kao vojnik da znam*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1927.
- Laporte, Dominique. *Zgodovina dreka*. Ljubljana: Študentska založba, 2004.
- Laqueur, Thomas. *Orgasm, Generation, and the Politics of Reproductive Biology*. V: Gallagher, Catherine; Laqueur, Thomas (ur.). *The Making of the Modern Body: Sexuality and Society in the Nineteenth Century*. Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1987, str. 1–41.
- Laqueur, Thomas Walter. *Sesso solitario: storia culturale della masturbazione*. Milano: Il saggiatore, 2007.
- Lempa, Heikki. *Beyond the Gymnasium. Educating the Middle-Class Bodies in Classical Germany*. Lanham; Boulder; New York; Toronto; Plymouth: Lexington Books, 2007.
- Levenstein, Harvey A. *The Perils of Abundance: Food, Health, and Morality in American History*. V: Flandrin, Jean-Louis; Montanari, Massimo (ur.). *Food: a Culinary History from Antiquity to the Present*. New York: Columbia University Press, 1999, str. 516–529.
- Lewinsohn, Richard. *Zgodovina seksualnosti*. Ljubljana: Cankarjeva založba, 1961.
- Lilek, Emilijan. *O zabrani alkoholnih pijač*. Celje: samozal., 1922.

- Lipič, Fran Vilijem. *Osnovne značilnosti dipsobiostatike – zlorabe alkohola oziroma na podlagi zdravniškega opazovanja nastala politično-statistična predstavitev njenih posledic, ki se odražajo na prebivalstvu in življenjski dobi*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2005.
- Lipič, Fran Vilijem. *Topografija c.-kr. Deželnega glavnega mesta Ljubljane z vidika naravoslovja in medicine, zdravstvene ureditve in biostatike*. Ljubljana: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2003.
- Löbel, Joseph. *Od zakona do ljubezni*. Ljubljana: Žena in dom, 1933.
- Magner, Lois N. *A History of Medicine*. Boca Raton [etc.]: Taylor & Francis, 2005.
- Makarovič, Gorazd. Prehrana v 19. stoletju na Slovenskem. *Slovenski etnograf*, 33/34, 1988/1990, str. 127–205.
- Maklecov, Aleksander. Zaščita mladine pred alkoholizmom s pravnega stališča. V: *Rešimo mladino pred alkoholizmom*. Ljubljana: Higijenski zavod Ljubljana, 1939, str. 37–48.
- Mantegazza, Paolo. *Elementi d'igiene*. Sesto s. Giovanni: Casa editrice Madella, 1912.
- Marcus, Emilio; Pattay, Gracco. *Le condizioni igienico sanitarie di Trieste*. Trieste: Società Igea, 1900.
- Mauclair, Camilo. *Žena i prostitucija*. Zagreb: Neva, 1929
- Miklavčič, Milena. *Ogenj, rit in kače niso za igrače*. Žiri: Jutri, 2014.
- Montanari, Massimo. *Lakota in izobilje: zgodovina prehranjevanja v Evropi*. Ljubljana: Založba /*cf., 1998.
- Montelucci, Ruggero. *Il segreto di mantenersi sani – insegnato specialmente alle genti di campagna*. Firenze: Tipografia Minori Corrigendi, 1896.
- Mrkun, Anton. *Alkoholno vprašanje*. Ljubljana: Osrednja zadruga »Brezalkoholna produkcija«, 1927.
- Mrkun, Anton. *Zgodovina protialkoholnega gibanja po vsem svetu, zlasti v Sloveniji: 1902–1927*. Ljubljana: Protialkoholna zveza »Sveta vojska«, 1927.
- Müller, Anton. *Higijena prve poročne noči: potokaz za zaročene mlade pare*. Zagreb: Neva, 1929.
- Muznik, Anton. *Goriško podnebje: Clima Goritiense*. Ljubljana: Inštitut za zgodovino medicine Medicinske fakultete: Znanstveno društvo za zgodovino zdravstvene kulture Slovenije, 2000.

- Oosterhuis, Harry. Medical Science and the Modernisation of Sexuality. V: Eder, Franz X.; Hall, Lesley A.; Hekma, Gert (ur.). *Sexual Cultures in Europe. National Histories*. Manchester; New York: Manchester University Press, 1999, str. 221–241.
- Orožen, Martina. Škrabčeva polemika o protialkoholnem gibanju - primer globinske semantike. V: *Škrabčeva misel III: zbornik s simpozija* ‹98. Nova Gorica. Frančiškanski samostan Kostanjevica, 1999, str. 31–49.
- Ottoni, Gregorio. *L'igiene del matrimonio*. Padova: Tip. alla Minerva dei Fratelli Salmin, 1871.
- Paquet, Dominique. *Storia della bellezza: canoni, rituali, belletti*. Torino: Electa/Gallimard, 1997.
- Parker-Pope, Tara. *Cigarettes: Anatomy of an Industry from Seed to Smoke*. New York: The New Press, 2002.
- Paulin, Eugenio. *Cure di bellezza*. Trieste: Libreria Treves-Zanichelli, 1928.
- Paulin, Eugenio. *Sii bella!: consigli igienici e ricette estetiche*. Milano: SLEN, 1942.
- Pazzini, Adalberto. *La medicina popolare in Italia: storia, tradizioni, leggende*. Trieste: F. Zigiotti, 1948.
- Pečnik, Karol. *Jetika: današnje strogo znanstveno moderno zdravljenje jetike za jetične in za zdravnike: znanstveno praktična razprava o celokupnem vprašanju jetike, za vsakega, ki se hoče informirati*. Celje: Goričar & Leskovšek, 1923.
- Pedrocco, Giorgio. The Food Industry and New Preservation Techniques. V: Flandrin, Jean-Louis; Montanari, Massimo (ur.). *Food: a Culinary History from Antiquity to the Present*. New York: Columbia University Press, 1999, str. 481–491.
- Pellegrino Lombardo, Paolo. *Appunti di igiene scolastica*. Messina: V. Ferrara, 1933.
- Pfeifer, Klaus. *Medizin der Goethezeit. Christoph Wilhelm Hufeland und die Heilkunst des 18. Jahrhunderts*. Köln; Weimar; Wien: Böhlau Verlag, 2000.
- Piccoli, Ettore. *Morale fisica: manuale d'igiene razionale con norme personali e collettive*. Torino: Unione tipogr. editr., 1913.
- Pirc, Ivo. *Čitanka o higieni za učiteljišča, višje razrede srednjih šol in srednje strokovne šole*. Ljubljana: Higijenski zavod, 1928.
- Pirc, Ivo. Prehrana otrok in alkoholizem. V: *Rešimo mladino pred alkoholizmom*. Ljubljana: Higijenski zavod Ljubljana, 1939, str. 14–24.

- Pirc, Ivo. *Zdravje v Sloveniji, II. knjiga. Zdravstvene prilike in delo higijske organizacije v Sloveniji 1922–1936: Spomenica ob petnajstletnici Higijskega zavoda v Ljubljani*. Ljubljana, 1938.
- Pleiweis, Magdalena. *Slovenska kuharica ali navod okusno kuhati navadna in imenitna jedila*. Ljubljana: Katol. tiskarna, 1897.
- Polajnar, Janez. »Pfu! To je gerdo!«: k zgodovini morale na Slovenskem v dobi meščanstva. Celje: Zgodovinsko društvo, 2008.
- Polajnar, Janez. Spolnost kot greh in akt deviantnosti: uporaba retorike deviantnosti v govoru o spolnosti v 19. stoletju. *Acta Histriae*, 15, 2007, št. 1, str. 103–114.
- Porter, Roy. The Literature of Sexual Advice before 1800. V: Porter, Roy; Teich, Mikuláš (ur.). *Sexual Knowledge, Sexual Science: the History of Attitudes to Sexuality*. Cambridge: Cambridge University Press, 1994, str. 134–157.
- Potrata, Josip. *Higijsna matere*. Gorizia: Unione editoriale goriziana, 1936.
- Potrata, Josip. *Zdravje in bolezni v domači hiši: ljudske bolezni. Del 5*. Gorica: Goriška matica, 1931.
- Prelog, Matija. *Makrobiotika ali nauki, po katerih se more človeško življenje zdravo ohraniti in podoljšati / spisal veči del po C. Hufelandu Matija Prelog*. Maribor: [samozal.] M. Prelog, 1864.
- Presinger, Ela. *Gospodinjski nasveti*. Celje: Družba sv. Mohorja, 1953.
- Prijatelj, Anton. Pater Škrabec in zmerno pitje. V: *Škrabčeva misel 1: zbornik s simpozija '94*. Nova Gorica: Frančiškanski samostan Kostanjevica, 1995, str. 165–172.
- Purgaj, Lidvina. *Gospodinjsvo: navodilo za vsa v domačem gospodinjstvu važna opravila: z mnogimi podobami*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1911.
- Ragazzi, Mario. *Igiene della scuola e dello scolaro*. Milano: U. Hoepli, 1923.
- Rainaldi, G. *La vita di nutrizione: nozioni di anatomia, fisiologia ed igiene, compilate per famiglie ed insegnanti*. Napoli: V. Patarino, 1911, str. 155.
- Ranke-Heinemann, Uta. *Katoliška cerkev in spolnost*. Ljubljana: Državna založba Slovenije, 1992.
- Regolamento d'istruzione e di servizio d'ospedale peri l corpo sanitario militare*. Roma: Carlo Voghera, 1875.
- Regolamento sul servizio sanitario militare territoriale*. Roma: Istituto tipografico dello Stato, 1933.

- Reinert, Kirsten. »Daß der richtige Mann auch die richtige Frau findet«. Ehehygiene in den zwanziger Jahren. V: Löneke, Regina; Spieker, Ira (ur.). *Reinliche Leiber - schmutzige Geschäfte: Körperhygiene und Reinlichkeitsvorstellungen in zwei Jahrhunderten*. Göttingen: Wallstein-Verl., 1996, str. 258–278.
- Remec, Marija. *Varčna kuharica: zbirka navodil za pripravo okusnih in tečnih jedil s skromnimi sredstvi*. Ljubljana: Katoliška bukvarna, 1915.
- Rey, Roselyne. L'anima, il corpo e il vivente. V: Grmek, Mirko D. (ur.). *Storia del pensiero medico occidentale. Dal Rinascimento all'inizio dell'Ottocento*. Roma: Laterza, 1996, str. 195–257.
- Rifelli, Giorgio. Sessualità: nascita di un concetto e di una disciplina. V: Rifelli, Giorgio; Ziglio, Corrado. *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870–1920*. Scandicci: La nuova Italia, 1991, str. 9–105.
- Robida, Karel. *Domači zdravnik v navadnih boleznih človeka poleg Hufelanda, Rusta, Tissota in drugih / sostavil K. Robida*. Celovec: J. Leon, 1854.
- Roche, Daniel. *Storia delle cose banali: la nascita del consumo in Occidente*. Roma: Editori riuniti, 2002.
- Rozman, Valentin. *Krščanski vojak: pouk slovenskim mladeničem, ki so poklicani v vojaško službo*. Maribor: Tiskarna sv. Cirila, 1911.
- Rus, Mavricij. *Zdravje mladine: higijena domá in v šoli*. Ljubljana: Učiteljska tiskarna, 1928.
- Sandgruber, Roman. *Frauensachen Männerdinge. Eine »sächliche« Geschichte der zwei Geschlechter*. Wien: Ueberreuter, 2006.
- Sandgruber, Roman. *Bittersüsse Genüsse. Kulturgeschichte der Genussmittel*. Wien; Köln; Graz: Böhlau, 1986.
- Sandgruber, Roman. *Die Anfänge der Konsumgesellschaft: Konsumgüterverbrauch, Lebensstandard und Alltagskultur in Österreich im 18. und 19. Jahrhundert*. Wien: Verlag für Geschichte und Politik, 1982.
- Sanquirico, Carlo. *Igiene rurale: igiene del suolo, dell'abitato, del lavoro campestre, dell'alimentazione; igiene personale*. Torino: Unione tipografico-editrice torinese, 1920.
- Santori, Saverio. *La sudiceria: ecco il nemico!* Roma: Tipografia Innocenzo Artero, 1911.
- Santorio, Santorio. *De statica medicina*. Venetiis: Polo, 1614.
- Santorio, Santorio. *La medicina statica di Santorio de' Santorj da Capo d'Istria pubblico professore nell'università di Padova*. Venezia: Domenico Occhi, 1749.

- Sauerteig, Lutz D. H. Sex Education in Germany from the Eighteenth to the Twentieth Century. V: Eder, Franz; Hall, Lesley A.; Hekma, Gert (ur.). *Sexual Cultures in Europe. Themes in Sexuality*. Manchester; New York: Manchester University Press, 1999, str. 9–33.
- Scheiger, Katharina Edle v. *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov; Knj. 1: Navodilo za vodstvo gospodinjstva*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935.
- Scheiger, Katharina Edle v. *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov; Knj. 2: Navodila k domačim opravilom*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935.
- Scheiger, Katharina Edle v. *Nauk o gospodinjstvu: vodilo za žene in dekleta vseh stanov; Knj. 3: Navodilo za vodstvo gospodinjstva na deželi*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1935.
- Schivelbusch, Wolfgang. *Storia dei generi voluttuari: spezie, caffè, cioccolato, tabacco, alcol e altre droghe*. Milano: B. Mondadori, 1999.
- Sennett, Richard. *Flesh and Stone: the Body and the City in Western Civilization*. London: Penguin Books, 2002.
- Seručnik, Miha. *Trtna uš, ta strašno drobna pošast*. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011.
- Shorter, Edward. *Storia del corpo femminile*. Milano: Feltrinelli, 1984.
- Shorter, Edward. *A History of Psychiatry: from the Era of the Asylum to the Age of Prozac*. New York [etc.]; J. Wiley & Sons, 1997.
- Silvestri, Giuseppe Maria. *Ragionamento sopra l'uso ed abuso del tabacco*. Roma: Arcangelo Casaletti a S. Eustachio, 1773.
- Sivulka, Juliann. *Soap, Sex and Cigarettes: a Cultural History of American Advertising*. Belmont (CA): Wadsworth, 2010.
- Sivulka, Juliann. *Stronger than Dirt. A cultural History of Advertising Personal Hygiene in America, 1875 to 1940*. New York: Humanity Books, 2001.
- Slomšek, Anton Martin. *Blaže in Nežica v nedeljskejši šoli / učitelom in učencem za pokušno spisal Anton Slomšek. – Faksimile, 2. izd.* Celje: Mohorjeva družba, 1995.
- Slomšek, Anton Martin. *Krščansko devištvo: Nauki, vzgledi in molitve za dekleta*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1894.
- Sluga, Miha. Vtakni ga, ja, ma ne prav v vsak lajben: nekaj drobcev s spolnem življenju avstro-ogrskih vojakov med prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 18, 2011, št. 2, str. 5–19.
- Sorcinelli, Paolo. *Avventure del corpo: culture e pratiche dell'intimità quotidiana*. Milano: Bruno Mondadori, 2006.

- Springer, Jenny. *Žena, domača zdravnica; 2. knjiga*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1941.
- Stabej, Jože. *Kruh ubogih: kulturnozgodovinski in jezikovni začrt zgodovine krompirja na Slovenskem*. Ljubljana: Slovenska akademija znanosti in umetnosti, 1977.
- Stengers, Jean; Van Neck, Anne. *Masturbation: The History of a Great Terror*. New York: Palgrave, 2001.
- Štolétna pratika devétnajstiga stolétja od 1801–1901: sa duhovne, deshélske slushabnike in kmete. Ljubljana: L. Kremsher, 1847.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjene Slovenije do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 104–122.
- Studen, Andrej. Modernizacija načina življenja: [gospodarski in socialni razvoj 1918–1941]. V: Fischer, Jasna et al. (ur.). *Slovenska novejša zgodovina: od programa Zedinjena Slovenija do mednarodnega priznanja Republike Slovenije: 1848–1992*. Ljubljana: Mladinska knjiga; Inštitut za novejšo zgodovino, 2005, str. 495–506.
- Studen, Andrej. »Nespodobno oblečene ženske so satanovo orodje, ker po njih kakor nekdan po kači govori«. V: Nečak, Dušan (ur.). *Stiploškov zbornik*. Ljubljana: Oddelek za zgodovino Filozofske fakultete, 2005, str. 89–102.
- Studen, Andrej. *Pijane zverine: o moralni in patološki zgodovini alkoholizma na Slovenskem v dobi meščanstva*. Celje: Zgodovinsko društvo, 2009.
- Studen, Andrej. Prepoved kajenja na ljubljanskih ulicah in trgih. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja.- Knj. 1: 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 84–85.
- Studen, Andrej. Pričakovani in dejanski krepostni svet ljubezni, spolnosti in morale služkinj v meščanskih gospodinjstvih. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 51, 2011, št. 2, str. 29–44.
- Studen, Andrej. Prostitutke postavijo pod npravstveno-policijski nadzor. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja. – Knj. 3: 1884–1899*. Ljubljana: Nova revija, 2003, str. 41–42.
- Studen, Andrej. Rumfordska juha. V: Cvirn, Janez (ur.). *Slovenska kronika XIX. stoletja.- Knj. 1: 1800–1860*. Ljubljana: Nova revija, 2001, str. 127–128.
- Studen, Andrej. Tudi Christoph Wilhelm Hufeland je bil Lipičev vzornik. *Zgodovinski časopis*, 61, 2007, št. 3–4, str. 501–507.

- Studen, Andrej. Vzvišeno opazovanje province: sporni potopis Franza Sartorija o potovanju po Koroškem leta 1807. *Acta Histriae*, 17, 2009, št. 1–2, str. 103–112.
- Studen, Andrej. Za zdravje je potrebna snažnost: razpravljanje o navseh za telesno higieno v 19. stoletju na Slovenskem. *Prispevki za novejšo zgodovino*, 45, 2005, št. 2, str. 19–29.
- Studen, Andrej. Ženska naj se drži kuhalnice. V: Luthar, Oto et al. (ur.). *Historični seminar, ZRC 4*. Ljubljana: Znanstvenoraziskovalni center SAZU, 1994, str. 149–164.
- Stupan, Milica. *Kako vzgojim svojo deco. Za meščanske kmečke in proletarske matere*. Maribor: Ljudska Tiskarna, 1932.
- Šepetavc, Anton. Pijem, torej sem Slovenec: ali alkohol(izem) kot tabu in fenomen slovenstva. *Zgodovina za vse*, 2, 1995, št. 1, str. 18–36.
- Šimac, Miha. Vojaška zdravstvena in duhovna oskrba v Ljubljani 1914–1918. V: Šimac, Miha; Keber, Katarina. »Patriae ac humanitati«: zdravstvena organizacija v zaledju soške fronte. Ljubljana: Založba ZRC, ZRC SAZU, 2011, str. 13–152.
- Šimec, Amalija. *Zdravstveni nasveti za družino in dom*. Celje: Družba Sv. Mohorja, 1935.
- Škerlj, Božo. Vpliv alkohola na dedno tvarino. V: *Rešimo mladino pred alkoholizmom*. Ljubljana: Higieniski zavod Ljubljana, 1939.
- Šlibar, Vladimir. »Človek je, kar je«: prispevek k zgodovini meščanske prehrane v 19. stoletju. V: Melik, Vasilij (ur.). *To in ono o meščanstvu v provinci*. Celje: Pokrajinski muzej, 1995, str. 19–25.
- Šlibar, Vladimir. *Kuharica ali kako so kuhale gospodinje na Celjskem v drugi polovici 19. in prvi polovici 20. stoletja*. Celje: Pokrajinski muzej, 2003.
- Štampar, Andrija. *Narodna čitanka o alkoholu*. Zagreb: Jugoslovenski savez treznosti, 1931.
- Štuhec, Marko. *Besede, ravnanja in stvari: plemstvo na Kranjskem v prvi polovici 18. stoletja*. Ljubljana: Slovenska matica, 2009.
- Štuhec, Marko. Kranjska suita za zrcalo, vilico, nož, žlico, kavno ročko, čajnik in njuhalmi robec. *Zgodovina za vse*, 1, 1994, št. 1, str. 1–9.
- Štupca, Antonija. *Učna snov za pouk o alkoholu v ljudski šoli*. Maribor: »Sv. vojska«, 1919.
- Teuteberg, Hans Jurgen; Flandrin, Jean-Louis. The Transformation of the European Diet. V: Flandrin, Jean-Louis; Montanari, Massimo (ur.). *Food: a Culinary History from Antiquity to the Present*. New York: Columbia University Press, 1999, str. 442–456.

- Thellung de Courtlary, Francesca. *Fra diabolico e divino: Tabacco, sigari, sigaraie. Fuma?: bibliografia, storia, iconografia dell'uso del tabacco in occidente: Cosenza-Rende, Centro Athos di Comenda, 3-30 ottobre 1994*. Roma: De Luca, 1994, str. 25–28.
- Thomas, Ulrike. Dünn und Dick, schön und häßlich. Schönheitsideal und Körpersilhouette in der Werbung 1850–1950. V: Borscheid, Peter; Wischermann, Clemens (ur.). *Bilderwelt des Alltags. Werbung in der Konsumgesellschaft des 19. und 20. Jahrhunderts*. Stuttgart: Franz Steiner Verlag, 1995, str. 242–281.
- Tichý, Franjo. *Higijena tjelovježbe*. Zagreb: Hrvatski Sokol, 1919.
- Tissot, Samuel Auguste André David. *Avvertimenti al popolo sopra la sua salute. I*. Venezia: Antonio Zatta, 1780.
- Tominšek-Rihtar, Tadeja. Pili smo vodo, polno škodljivega mrčesa: h kulturni zgodovini ljubljanskega vodovoda in kanalizacije pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 4, 1997, št. 1, str. 31–54.
- Torkar, Zora. Kamniški Čehi in Jan Lego. *Kamniški zbornik*, 15, 2000, str. 45–54.
- Trombetta, Edmondo. *Il servizio sanitario nell'esercito*. Milano: Francesco Vallardi, 1908.
- Trunk, Jurij Matej. *Bodi svoje sreče kovač!: nauki za vsakdanje življenje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1904.
- Turk, Jakob. *O rastlinski, ljudski in živalski prehrani*. Ljubljana: Vodnikova družba, 1940.
- Turner, Bryan S. *The Shocking History of Advertising*. Harmondsworth: Penguin, 1965.
- Vacca Berlinghieri, Andrea. *Trattato dei mali venerei*. Venezia: Simone Occhi, 1802.
- Valenta, Alojzij. *Učna knjiga za babice o porodoslovji*. Ljubljana: Ig. Pl. Kleinmayr & Fed. Bamberg, 1886.
- Vedenik, Herman. *Kako si ohranimo ljubo zdravje*. Celovec: Družba sv. Mohorja, 1918–[1920].
- Vigarello, Georges. *Čisto in umazano: telesna higiena od srednjega veka naprej*. Ljubljana: Založba / *cf., 1999.
- Vigarello, Georges. *Il sano e il malato: storia della cura del corpo dal Medioevo a oggi*. Venezia: Marsilio, 1996.
- Vigevani, Giuseppe. *Igiene della generazione*. Milano: Federazione italiana delle biblioteche popolari, 1914.
- Vitomir, Zora. *Kažipot ameriškim Slovenkam ali Kaj mora vedeti vsaka odrastla Slovenka*. Milwaukee, Wis.: Poučna biblioteka, [1915].

- Vode, Angela. *Spol in usoda I-II*. Ljubljana: »Žena in dom«, 1938–1939.
- Volc, Josip. *Otrok: poglavja o vzgoji, I*. Ljubljana: H. Ničman, 1928.
- Volčič, Janez. *Domači zdravnik: kratek navod, si zdravje utrditi in življenje podaljšati*. Celovec: Družba sv. Mohora, 1874.
- Volčič, Janez. *Žganju slovó! vojskó!: škodljivost žganja v pogovoru*. Ljubljana: J. R. Milic, 1853.
- Walkowitz, Judith R. *Prostitution and Victorian Society: Women, Class, and the State*. Cambridge; New York: Cambridge University Press, 2001.
- Wanrooij, Bruno P. F. Italy: Sexuality, Morality and Public Authority. V: Eder, Franz X.; Hall, Lesley A.; Hekma, Gert (ur.). *Sexual Cultures in Europe: National histories*. Manchester; New York; Manchester University Press, 1999, str. 114–137.
- Watts, Sheldon. *Epidemics and History: Disease, Power and Imperialism*. New Haven; London: Yale University Press, 1999.
- Začasna učna knjiga za posebni pouk obvezne telesne vzgoje*. Beograd: Ministrstvo za telesno vzgojo ljudstva, 1938.
- Záhoř, Zdeněk. *Spol-ljubezen materinstvo: za dekliški naraščaj od 14 let*. Ljubljana: Umetniška propaganda, 1920.
- Zajc, Marko. »Malo piti, ali to kaj škoduje treznostni akciji v domovini? Prav nič.«: značaj protialkoholnega gibanja pod vodstvom Janeza Kalana pred prvo svetovno vojno. *Zgodovina za vse*, 15, 2008, št. 2, str. 58–68.
- Zalokar, Alojz. *O ljudskem zdravju: poglavja iz socijalne medicine*. Ljubljana: Tiskovna zadruga, 1918.
- Ziglio, Corrado. Tracce per una storia dell'educazione sessuale in Italia e in Europa tra la seconda metà, dell'Ottocento e il primo Novecento: il dibattito e il clima. V: Rifelli, Giorgio; Ziglio, Corrado. *Per una storia dell'educazione sessuale, 1870–1920*. Scandicci: La nuova Italia, 1991, str. 109–204.
- Zugen, Eugen. *Večni greh ljubezni med moškim in žensko*. Zagreb: Neva, 1929.
- Železnik, Urška. Koper in tihotapci tobaka na prelomu iz 18. v 19. stoletje. V: Bianco, Furio; Panjek, Aleksander (ur.). *Upor, nasilje in preživetje: Slovenski in evropski primeri iz srednjega in novega veka*. Koper: Založba Univerze na Primorskem, 2015, str. 227–242.
- Žgeč, Franjo. *Ali spolna vzgoja res ni potrebna?* Maribor: Ljudska tiskarna, 1931.
- Žužek, Adelinda. *Hranoslovje: nauk o hrani in živilih*. Ljubljana: Pokrajinska šolska založba, 1942.

IMENSKO KAZALO

A

Adam, biblijski 54, 216
Adam, Birgit 198, 205, 213, 218,
221, 223, 234, 268, 270, 271, 278,
289, 311, 315, 322, 324, 340
Adam, Paul 209, 224, 229, 340
Adlešič, I. (Juro) 84
Aichelburg, Ulrico di 137, 340
Allen, Peter Lewis 246, 248, 250,
252, 253, 257, 260, 262, 340
Apollonio, Carlo 72, 73, 105,
199, 200, 222, 340
Avsec, Franc → Avsec, Frančišek
Avsec, Frančišek 17, 111, 114

B

Bačar, Just 24, 92, 99, 102, 119,
121, 340
Barduzzi, Domenico 277, 278,
279, 340
Barnes, Davis S. 86, 87, 91, 142,
340
Barr, Andrew 55, 58, 75, 77, 103,
104, 105, 113, 341
Bartrip, Peter 162, 166, 341
Basedow, Johann Bernhard 247
Becker, Peter 278, 341
Belinger-Ferjančič, Gizela 66,
226, 227, 341
Berridge, Virginia 153, 341
Bettazzi, Rodolfo 192
Bianco, Furio 358
Biscuso, Massimiliano 13, 340
Bleiweis, Janez 172, 173, 179
Boerhave (Boerhaave) Herman
249
Bohorič, Marjan 209, 216, 224,
225, 263, 341

Bonač, Ivo 231, 245

Borscheid, Peter 356
Boschi, Gaetano 290, 291, 341
Bourke, Joanna 288, 289, 290,
292, 341
Brandt, Allan M. 23, 146, 153,
155, 157, 158, 159, 160, 164, 165,
169, 171, 244, 246, 259, 265, 267,
268, 269, 270, 271, 273, 276, 286,
299, 315, 319, 324, 341
Brecelj, Anton 195, 196, 217,
221, 225, 226, 235, 239, 255, 263,
270, 341
Bregant, Marij 317, 318
Bruni, Nicola 139, 286, 289, 290,
291, 292, 293, 294, 295, 313, 314,
341

C

Campe, Joachim Heinrich 247
Capatti, Alberto 68, 341
Carrington, Hereward 21, 341
Casalini, Giulio 263, 342
Castiglioni, Arturo 21, 342
Cattani, Giuseppe 228, 230, 235,
236, 239, 245, 342
Cergol Paradiž, Ana 93, 228, 229,
315, 342
Chastang, Élie-C. 138, 157, 287,
288, 342
Chierici, Luigi 16, 26, 29, 86, 88,
89, 90, 96, 113, 115, 152, 153,
166, 167, 342
Coe Dobzhansky, Sophie 75, 342
Coe, Michael Douglas 75, 342
Corbin, Alain 150, 161, 342
Cornaro, Luigi 20, 21, 342
Corti, Egon Caesar 15, 342

Courtwright, David T. 16, 17, 18,
27, 103, 114, 147, 151, 156, 157,
158, 170, 342
Cvelfar, Bojan 33, 278, 302, 342
Cvirn, Janez 22, 278, 342, 354

Č

Čadež, Anton 223
Čepič, Tatjana 150, 343
Čepič, Zdenko 149, 342, 343
Černigoj, Meta 304, 343
Čipić Rehar, Marija, 347
Čuček, Filip 176, 343
Čuš, Vojteh 219, 243

D

Darwin, Charles 94
Davidson, Roger 266, 343
De Castro, Vincenzo 107, 164,
258, 343
De Giaxa, Vincenzo 114, 343
De Nicola, Alfonso 204, 205,
222, 282, 283, 343
Debevec, Fran 21
Deisinger, Ema 66
Demšar, Jernej 140, 231, 269,
283, 284, 308, 309, 320, 322, 343
Depangher, Michele 59, 132,
284, 285, 343
Derč, Bogdan 66, 343
Dereani, Mano 243, 321, 322
Derganc, Franc 306, 307, 308,
343
Destovnik, Irena 221, 343
Dietrich-Daum, Elisabeth 19, 343
Dimnik, Jakob 260, 343
Doka, Kenneth J. 267, 269, 270,
324, 343

Dolšak, Fran 93, 343
Dragaš, Bogoljub 66, 344
Dular, Anja 348
Durante, Castor → Durante,
Castore
Durante, Castore 21, 184, 185,
344
Du Troit de Mambrini, Jean Phi-
lippe 248

E

Eder, Franz X. 185, 188, 242,
246, 266, 340, 344, 350, 353, 357
Egger, Avguštin 82, 129
Elias, Norbert 14, 20, 22, 25, 168,
172, 182, 342, 344
Elizabeta Bavarska 63
Elizabeta, biblijska 196
Erman, Petra 218, 345
Eva, biblijska 216, 221

F

Ferš, Anton 168
Fiegl, Valentin 303
Fischer-Dückelmann, Anna 55,
344
Fischer, Jasna 354, 355
Flandrin, Jean-Louis 33, 34, 68,
229, 230, 237, 239, 240, 241, 242,
244, 260, 341, 345, 349, 350, 356
Foà, Pio 95, 142, 144, 198, 199,
203, 204, 227, 233, 258, 259, 277,
280, 281, 282, 344, 345
Fonssagrives, Jean Baptiste 257,
345
Fontana, Arturo 271, 272, 274,
276, 345
Forel, Auguste-Henri 253

Ford, Henry 164
Foucault, Michel 15, 18, 20, 22,
23, 26, 38, 185, 345
Fracanzani, Gian Antonio 152,
345
Franchini, Antonia Francesca
137, 138, 286, 293, 345
Franchini, Eugenio 50, 155, 157,
158, 294, 295, 296, 297, 345
Freud, Sigmund 42, 62, 218, 236,
252, 346
Freund, Emanuel 269, 309, 310,
345
Fuchs, Rachel Ginnis 34, 49, 52,
65, 68, 184, 221, 222, 223, 226,
227, 228, 233, 234, 238, 240, 243,
299, 345

G

Galen, Klavdij 249
Gallagher, Catherine 348
Gašparič, Jure 117, 345
Gay, Peter 214, 227, 232, 234,
235, 236, 237, 241, 243, 248, 345
Gaubius, Hieronymus David 249
Gerling, Reinhold 224, 345
Giacich, Antonio Felice 107, 163,
345
Godina-Golija, Maja 32, 45, 72,
79, 346
Goestl, Fran 95, 150, 179
Goethe, Johann Wolfgang von
12, 350
Gombač, Maja 28, 346
Goodman, Jordan 146, 148, 150,
153, 160, 166, 346
Govekar, Minka 45, 97, 102, 346
Grafenauer, Milica 190, 197, 209,

210, 211, 212, 220, 229, 231, 237,
238, 240, 241, 346
Grmek, Mirko D. 352
Grotjahn, Alfred 162, 166, 271,
346
Guastalla, Augusto 155, 157,
162, 346
Gundrum Oriovčanin, Fran S.
142, 143, 144, 346

H

Hafner, Kristina 30, 346
Hall, Granville Stanley 253
Hall, Lesley A. 188, 344, 350,
353, 357
Hartmann, Karl 53, 346
Hawkes, Gail 220, 221, 346
Heiser, Victor George 42, 324, 346
Hekma, Gert 188, 344, 350, 353,
357
Herberstein, Karl Janez 189
Hilton, Matthew 164, 172, 347
Hipokrat 38
Hirschfeld, Magnus 159, 169,
173, 201, 288, 295, 296, 298, 300,
307, 312, 346
Hofbauer, Josef 300
Hoffman, Fridrich 249
Holländer, Michael 224, 346
Horvat, Rudolf 102, 134, 137,
138
Hufeland, Christoph Wilhelm
13, 15, 22, 36, 37, 82, 88, 103,
112, 115, 116, 173, 178, 185, 249,
251, 329, 336, 340, 347, 350, 351,
352, 355
Humek, Štefanija 53, 347

I

Iellersitz, Antonio 205, 206, 207,
261, 283, 284, 347
Ipavec, Jožefa 303

J

Jagodič, Vojko 99, 100, 102, 119,
124, 133, 144, 347
Jakša, Joža 269, 347
Janez Krstnik, biblijski 196
Japelj, Jurij 189
Jasbitz, Giovanni Battista 274, 347
Jažirk, Janez 175
Jeglič, Anton Bonaventura 190,
209, 210, 212, 224, 254, 255, 256,
257, 290, 295, 301, 302, 304, 305,
306, 308, 347
Jezus, biblijski 196, 213
Johnston, William M. 170, 347
Justin, Matej 220, 224, 236, 347

K

Kalan, Janez 82, 88, 90, 127, 128,
130, 146, 348, 357
Kant, Immanuel 13, 340
Karel VIII, francoski kralj 286
Keber, Katarina 355
Kejrova, Anuše 45, 348
Kiernan, Victor G. 151, 152, 166,
348
Knaus, Hermann 235
Koch, Heinrich Hermann Robert
104
Kočevar, Štefan 224, 348
Koebner, Franz Wolfgang 29, 348
Kolumb, Krištof 146
Kos, Dušan 185, 189, 190, 222, 348
Kos, Mateja 32, 348

Kosar, Franc 177

Kostič, Vojin Đ. 140, 310, 348
Kraepelin, Emil 252
Krafft-Ebing, Richard von 95, 252
Kramar, J. 179, 181
Kržišnik, Alojzij- Preska 136
Kummer, Alojzij 83, 108, 110
Kunstelj, Vincencij 194, 210, 212,
213, 214, 215, 216, 219, 220

L

Langerholz, Ivan 66, 181
Laporte, Dominique 230, 348
Laqueur, Thomas Walter 185,
220, 224, 240, 253, 259, 264, 348
Lego, Jan 32, 356
Lempa, Heikki 12, 348
Leopardi, Giacomo 13, 340
Levenstein, Harvey A. 51, 55, 348
Lewinsohn, Richard 228, 230,
231, 240, 271, 348
Ligvorijan, Sv. Alfonzij 38, 54
Lilek, Emilijan 125, 348
Lipič, Fran Vilijem 16, 17, 48, 49,
88, 89, 111, 114, 349, 355
Löbel, Joseph 45, 231, 235, 349
Lombroso, Cesare 261
Lommius, Jodocus 249
Lock, Stephen 341, 346
Luthar, Oto 354

M

Magner, Lois N. 32, 349
Makarovič, Gorazd 35, 40, 45,
48, 349
Maklecov, Aleksander 99, 100, 349
Malthus, Thomas 227, 228, 229,
230, 231

Mantegazza, Paolo 33, 34, 35,
36, 42, 66, 75, 166, 202, 203, 234,
235, 349
Marcus, Emilio 16, 83, 85, 349
Marija, biblijska 196, 213, 255,
256, 257
Marten, John 246
Martini, Stefano 13, 340
Mauclair, Camilo 224, 349
Melik, Vasilij 355
Merkun, Anton → Mrkun, Anton
Metternich, Klemens Wenzel
von 231
Mikič, Fedor 126, 175, 181, 319
Miklavčič, Milena 213, 349
Milavec, Karel 317, 318
Missia, Jakob 122
Montanari, Massimo 33, 34, 47,
50, 52, 54, 55, 58, 82, 103, 114,
341, 345, 349, 350, 356
Montelucci, Ruggero 39, 153, 349
Morris, Henry 253
Mrkun, Anton 16, 88, 121, 349
Müller, Anton 224, 349
Muznik, Anton 52, 349

N

Nightingale, Simon 164, 172, 346
Novak, Franc 229, 240
Nyström, Anton 253

O

Ogino, Kyusaku 235
Oosterhuis, Harry 186, 350
Orel, Anton 108, 110, 126
Ottoni, Gregorio 199, 277, 350
Otrin, Blaž 347

P

Panjek, Aleksander 358
Paquet, Dominique 62, 350
Parker-Pope, Tara 151, 179, 350
Pasteur, Louis 104
Pattay, Gracco 16, 83, 85, 349
Paulin, Eugenio 28, 37, 350
Pazzini, Adalberto 130, 350
Pečnik, Karol 56, 350
Pedrocco, Giorgio 68, 350
Pellegrino Lombardo, Paolo 74,
350
Pesek, Anton 251
Pfeifer, Klaus 12, 350
Piccoli, Ettore 56, 74, 78, 200,
201, 202, 234, 279, 280, 350
Pij XI. 208
Pirc, Bojan 193
Pirc, Ivo 93, 100, 123, 166, 350,
351
Place, Francis 230
Plantarič, Josip 254
Pleiweis, Magdalena 45, 351
Plinij starejši, Gaj Cecilij Sekund
213
Polajnar, Janez 184, 187, 188,
189, 190, 191, 219, 246, 247, 249,
250, 251, 252, 259, 351
Porter, Roy 186, 351
Potrata, Josip 226, 316, 317, 351
Pregelj, Marija 299
Prelog, Matija 15, 16, 173, 178,
251, 351
Presinger, Ela 45
Prijatelj, Anton 109, 122, 351
Purgaj, Lidvina 28, 45, 351

R

Ragazzi, Mario 262, 351
Rainaldi, G. 107, 109, 113, 114,
162, 351
Rajšp, Lada 49
Ranke-Heinemann, Uta 213, 351
Reinert, Kirsten 225, 234, 352
Remec, Marija 44, 352
Rey, Roselyne 13, 352
Reynolds, Lois A. 341, 346
Rifelli, Giorgio 193, 227, 230,
232, 352, 357
Robida, Ivan 95, 114
Robida, Karel 103, 105, 107, 111,
352
Roche, Daniel 32, 54, 76, 352
Rohleder, Hermann 253
Rousseau, Jean Jacques 42, 247
Rozman, Jožef 83, 143
Rozman, Valentin 139, 140, 306,
352
Rus, Mavricij 66, 72, 211, 214,
264, 352
Rust, Johann Nepomuk 352

S

Saleški, Frančišek 254
Salzmann, Christian Gotthilf 247
Sandgruber, Roman 42, 63, 64,
69, 75, 76, 77, 79, 80, 83, 114,
147, 148, 168, 169, 352
Sanquirico, Carlo 48, 49, 352
Santori, Saverio 40, 352
Santorio, Santorio 21, 184, 249,
342, 352
Sartori, Franz 47, 355
Sauerteig, Lutz D. H. 218, 248,
250, 353

Scarenzio, Angelo 309
Scheiger, Katharina Edle v. 45, 353
Schivelbusch, Wolfgang 74, 75,
76, 77, 78, 148, 150, 152, 154,
160, 353
Sennett, Richard 14, 353
Seručnik, Miha 84, 353
Shorter, Edward 64, 92, 221, 353
Siebert, Friderich 214
Silvestri, Giuseppe Maria 154, 353
Sisi → Elizabeta Bavarska
Sivulka, Juliann 28, 164, 168,
170, 353
Slomšek, Anton Martin 45, 100,
101, 112, 121, 127, 146, 175, 176,
177, 190, 253, 254, 338, 343, 353
Sluga, Miha 301, 302, 303, 353
Sorcinelli, Paolo 186, 263, 353
Springer, Jenny 93, 144, 354
Stabej, Jože 33, 354
Stengers, Jean 246, 247, 248, 249,
251, 252, 253, 255, 256, 257, 258,
259, 262, 263, 264, 355
Stiasny, Ljudevit 99
Stiplovšek, Miroslav 354
Studen, Andrej 14, 30, 32, 35, 47,
70, 71, 72, 82, 87, 88, 90, 93, 94, 95,
96, 106, 110, 114, 115, 117, 121,
122, 125, 130, 147, 149, 150, 151,
168, 170, 189, 222, 278, 354, 355
Stupan, Milica 30, 66, 212, 213,
263, 264, 355
Swieten, Gerard van 249

Š

Šepetavc, Anton 102, 109, 355
Šimac, Miha 303, 355
Škerlj, Božo 96, 355

Škrabec, Stanislav 109, 122, 351
Škulj, Karel 66
Šlibar, Ivan 278
Šlibar, Vladimir 49, 52, 68, 70,
77, 79, 83, 355
Štampar, Andrija 94, 132, 135,
355
Štefanov, F. J. 179
Štrukelj, Ivan 134, 136
Štuhec, Marko 148, 355, 356
Štupca, Antonija 134, 355

T

Tansey, E. M. (Tilli) 341, 346
Teich, Mikuláš 351
Terzinski, Bogomil 175
Teuteberg, Hans Jurgen 34, 355
Thellung de Courtlary, Francesca
151, 169, 356
Thomas, Ulrike 62, 356
Thompson, Victoria E. 184, 221,
222, 223, 226, 238, 299, 345
Tichý, Franjo 140, 356
Tissot, Samuel Auguste André
21, 47, 87, 236, 247, 248, 259,
352, 356
Tominšek-Rihtar, Tadeja 105,
356
Torkar, Zora 32, 356
Trdina, Janez 102
Trombetta, Edmondo 137, 356
Trunk, Jurij Matej 36, 38, 48,
105, 123, 130, 153, 167, 171, 356
Turk, Jakob 38, 44, 47, 48, 50, 53,
54, 58, 67, 69, 70, 74, 356
Turner, Bryan S. 59, 356
Turner, Pavel 163, 168, 176

U

Ušeničnik, Aleš 108

V

Vacca Berlinghieri, Andrea 271,
272, 273, 274, 275, 280, 356
Valenta, Alojzij 224, 356
Vodnik, Valentin 71
Van Neck, Anne 246, 247, 248,
249, 251, 252, 253, 255, 256, 257,
258, 259, 262, 263, 264, 354
Vedenik, Herman 24, 25, 38, 56,
70, 356
Vigarello, Georges 20, 21, 22, 23,
105, 356
Vigevani, Giuseppe 82, 96, 100,
227, 230, 233, 256, 257, 258, 260,
261, 262, 299, 356
Viktorija, angleška kraljica 268,
269, 274, 276, 346, 357
Vilijem II, nemški cesar 138
Vitomir, Zora 98, 100, 124, 209,
210, 213, 356
Vode, Angela 216, 357
Volc, Josip 30, 357
Volčič, Janez 37, 112, 357
Vydra, František 73, 358

W

Walkowitz, Judith R. 268, 269,
274, 276, 357
Wanrooij, Bruno P. F. 191, 193,
357
Watts, Sheldon 236, 237, 242,
244, 248, 258, 259, 267, 313, 357
Wischermann, Clemens 356

Z

Záhoř, Zdeněk 193, 194, 261,
262, 357

Zajc, Marko 130, 151, 357

Zalokar, Alojz 184, 242, 244, 245,
315, 316, 317, 322, 323, 357

Ziglio, Corrado 193, 198, 257,
258, 352, 357

Zugen, Eugen 224, 260, 357

Ž

Železnik, Urška 148, 357

Žgeč, Franjo 194, 210, 211, 212,
213, 214, 215, 216, 217, 219, 220,
222, 223, 224, 264, 357

Žužek, Adelinda 38, 50, 357

BESEDA O AVTORICI

Dr. Meta Remec (Šempeter pri Gorici, 1983) je asistentka z doktoratom na Inštitutu za novejšo zgodovino v Ljubljani. Po diplomu iz zgodovine in italijanskega jezika in književnosti je leta 2015 doktorirala na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete Univerze v Ljubljani s temo Osveščanje prebivalstva za zdravo življenje v dobi meščanstva. V svojih dosedanjih objavah je obravnavala vprašanja zdravja, zdravega načina življenja, boja proti alkoholu in tobaku, spolnosti, masturbacije ter spolnih bolezni, s posameznimi članki pa je posegala tudi na področja zapletov glede dvojezičnosti in nacionalnih sporov na etnično mešanem, slovensko-italijanskem ozemlju na prelomu iz 19. v 20. stoletje. Leta 2015 je izšla njena znanstvena monografija z naslovom Podrgni, očedi, živali otrebi: higiena in snaga v dobi meščanstva.

V ZBIRKI ŽE IZŠLO

1. Jurij Perovšek. *Na poti v moderno : poglavja iz zgodovine evropskega in slovenskega liberalizma 19. in 20. stoletja*. Ljubljana 2005.
2. Bojan Godeša. *Slovensko nacionalno vprašanje med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2006.
3. Aleš Gabrič. *Šolska reforma 1953–1963*. Ljubljana 2006.
4. Damijan Guštin. *Za zapahi : prebivalstvo Slovenije v okupatorjevih zaporih 1941–1945*. Ljubljana 2006.
5. Peter Vodopivec. *O gospodarskih in socialnih nazorih na Slovenskem v 19. stoletju*. Ljubljana 2006.
6. Mojca Šorn. *Življenje Ljubljančanov med drugo svetovno vojno*. Ljubljana 2007.
7. Vida Deželak-Barič. *Komunistična partija Slovenije in revolucionarno gibanje 1941–1943*. Ljubljana 2007.
8. Žarko Lazarevič, Aleksander Lorenčič (ur.). *Podobe modernizacije : poglavja iz gospodarske in socialne modernizacije Slovenije v 19. in 20. stoletju*. Ljubljana 2009.
9. Jurij Perovšek. »V zaželjeni deželi« : slovenska izkušnja s Kraljevino SHS/Jugoslavijo 1918–1941. Ljubljana 2009.
10. Žarko Lazarevič. *Plasti prostora in časa : iz gospodarske zgodovine Slovenije prve polovice 20. stoletja*. Ljubljana 2009.
11. Ervin Dolenc. *Med kulturo in politiko : kulturnopolitična razhajanja v Sloveniji med svetovnjima vojnama*. Ljubljana 2010.
12. Jurij Hadalin. *Boj za Albanijo : propad jugoslovanske širitve na Balkan*. Ljubljana 2011.
13. Maja Gombač. »Modni péle mêle« slovenske družbe med svetovnimi vojnama. Ljubljana 2011.

14. Eva Mally. *Slovenski odpor : Osvobodilna fronta slovenskega naroda od 1941 do 1945*. Ljubljana 2011.
15. Aleksander Lorenčič. *Prelom s starim in začetek novega : tranzicija slovenskega gospodarstva iz socializma v kapitalizem (1990-2004)*. Ljubljana 2012.
16. Jurij Perovšek. *Samoodločba in federacija : slovenski komunisti in nacionalno vprašanje 1920–1941*. Ljubljana 2012.
17. Jure Gašparič. *Državni zbor 1992–2012 : o slovenskem parlamentarizmu*. Ljubljana 2012.
18. Peter Vodopivec. *Francoski inštitut v Ljubljani 1921–1947 / L'institut français de Ljubljana 1921–1947*. Ljubljana 2013.
19. Jože Princič. *Pot do slovenske narodnogospodarske suverenosti 1945–1991*. Ljubljana 2013.
20. Jurij Perovšek. *O demokraciji in jugoslovanstvu : slovenski liberalizem v kraljevini SHS/Jugoslaviji*. Ljubljana 2012.
21. Vlasta Stavbar. *Politik Vekoslav Kukovec : politično delovanje do leta 1918*. Ljubljana 2014.
22. Alenka Kačičnik Gabrič. *To smemo že tako dolgo : kmečke služnosti in njihova odprava*. Ljubljana 2014.
23. Andrej Studen. *Neprilagojeni in nevarni : podoba in status Ciganov v preteklosti*. Ljubljana 2015.
24. Meta Remec. *Podrgni, očedi, živali otrebi : higiena in snaga v dobi meščanstva*. Ljubljana 2015.
25. Žarko Lazarević. *Spremembe in razmišljanja : gospodarsko-zgodovinske refleksije*. Ljubljana 2015.
26. Žiga Koncilija. *Politično sodstvo : sodni procesi na Slovenskem v dveh Jugoslavijah*. Ljubljana 2015.
27. Marjetka Rangus. *Parlamentarne prakse socialistične Jugoslavije : v iskanju ravnotežja med skupščinskim sistemom in parlamentarizmom*. Ljubljana 2016.

Več o publikacijah Inštituta za novejšo zgodovino na: <http://www.inz.si/razpoznavanja.php>

Cena: 25,00 EUR

917896161386661

Inštitut za novejšo zgodovino